

**ÓZBEKSTAN RESPUBLIKASI JOQARI HÁM ORTA ARNAWLI
BILIMLENDIRIW MINISTRILIGI
ÁJINIYAZ ATINDAĞI NÓKIS MÁMLEKETLIK
PEDAGOGIKALIQ INSTITUTI**

**TARIYX-GEOGRAFIYA FAKULTETI
JAMIYETLIK PANLER KAFEDRASI
FILOSOFIYA PANI BOYINSHA**

O Q ÍW-METODIKALÍQ KOMPLEKS

NÓKIS

OMK A`jiniyaz atindig`i No`kis Ma`mleketlik pedagogika instituti Ken`esinin` -2017-jil
 _____ku`ngi ma`jilisinde ko`rip shig`ildi “ _____”-sanli bayannamasina tiykar
 qollanwg`a usinildi.

Du`zgen: Esnazarova Zulfiya

Bilim tarawi: 100000- Gumanitar.
 Ta`lim tarawi: 110000- Pedagogika.

Ta`lim bag`dari:

- 5110100 Matematika oqitw metodikasi
- 5110200 Fizika ha`m astranomiya oqitw metodikasi
- 5110300 Ximya oqitw metodikasi
- 5110400 Biologiya oqitw metodikasi
- 5110500 Geografiya oqitw metodikasi
- 5110600 Tariyx oqitw metodikasi
- 5110700 Informatika oqitw metodikasi
- 5110800 Su`wretlew o`neri ha`m injinerlik grafikasi
- 5110900 Pedagogika ha`m psixologiya
- 5111100 Muzika ta`limi
- 5111200 O`zbek tili ha`m a`debiyati
- 5111300 Rus tili ha`m a`debiyati
- 5111300 Rus tili ha`m a`debiyati (o`zge tilli toparlarda)
- 5111300 Qazaq tili ha`m a`debiyati
- 5111300 Qaraqalpaq tili ha`m a`debiyati
- 5111400 Inqiliz tili ha`m a`debiyati (ingliz tili)
- 5111600 Milliy ideya, ruwxıylıq tiykarları ha`m huqq ta`liimi
- 5111700 Baslawish ta`lim ha`m sport ta`rbiyalıq is
- 5111800 Mektepke shekemgi ta`lim
- 5111900 Defektalogiya
- 5112000 Dene ma`deniyati
- 5112100 Miynet ta`limi

Mazmuni:

I	Lektsiya temalari	25-50
II	A`meliy shinig`iqlar (Ha`r bir tema boyinsha tapsirmalar variantlari, qadag`alawshi` sorawlar, a`debiyatlar)	
III	O`z betinshe jumislarinin` temalari, metodikalıq ko`rsetpeler–tayanish so`zler, mazmuni`-maqseti ha`m ku`tiletugin na`tiyje, a`debiyatlar)	51-60
IV	Glossariy	61-70
V	Qosimsha materiallar	
	1. Pa`n da`sturi	
	2. Isshi pa`n da`sturi	
	3. Tarqatpa materiallar	
	4. Testler	
	5. Isshi pa`n da`sturine muwapiq bahalaw o`lshemleri (KB (O`zbetinshe jumis ishinde), AB, JB bahalaw o`lshemleri)	
	6. Pa`nmin` o`zine maslig`ına qarap u`yreniw boyinsha basqa materiallar (Slaydlardin` elektron variantlari usinis etiledi)	
7. OMKtin` elektron varianti		

1-tema: Filofofiya pa`ninin` tiykarg`i maqseti ha`m keleshek pedagoglarda oqitiwdin` teoriyalıq- a`meliy a`hmiyeti.

Jobasi

1. Filofofiyanın` predmeti ha`m filofofiyalıq bilimnin` ta`biyatı ma`selesi.
2. Filofofiyanın` tiykarg`ı ma`selesi ha`m tiykarg`ı filofofiyalıq bag`darlar
3. Filofofiyanın` ja`miyetgei ornı.
4. Filofofiya dúnyag`a ko`z-qarasıpatında. Dúnyag`a ko`z-qarastın` túrleri.

**Tayanış tu`sinikler:** Filofofiya, eksperiment, salıstırıw, su`wretlew, formallastırıw, analiz, sintez, dúnyag`a ko`z-qaraslıq, funkciyaları.

Filofofiya so`zi Greksheden awdarg`anda danıshpanlıqtı su`yiw degendi an`latadı. Filofofiya termininin` o`zi filofofiyadan ha`m filofoflardan son`law payda boladı. Antiklik da`wirdegi filofofiya tariyxshısı Diogen Laerckiydin` (b. e. sh. II-a`sirdin` bası III -a`sirdin` bası) aytuwınsha o`zin birinshi filofof dep atag`an a`yyemgi grek filofofi Pifagor dep atag`an bolıp tabıladı. Filofoflar kimler degen sorawg`a bılay dep juwap bergen edi: O`mir misli oyın ushın jıyng`a megzes, birewler og`an jarısıwg`a, tag`ı birewler sawda islewge, en` baxıtlılıları sawda islewge, al en` baxıtlılıları qarawg`a keledi, o`mirde tag`ı birewler qullarg`a uqsap, dan`qqa, tegin payda tu`siriwge ashko`z bolıp tuwılsa, filofoflar tek shınlıq izlewge keledi. (Diogen Laerckiy jizni, ucheniyax i izrecheniyax znamenitix filofofov M. , 1979. ST. 334).

A`lbette bu`gingi ku`ni danıshpanlıqtı, og`an muxabbattı, shınlıqtı izlewdi tek filofofiyanın` monopoliyasına aynaldırıw natuwrı bolg`an bolar edi. Degen menen filofofiya degen ne degen sorawg`a juwap beriw filofofiya boyınsha arnawlı bilim alg`an diplomı bar adamlar ushın ha`m an`sat emes. Nenin` filofofiya emes ekenligin anıqlaw jen`il: Ma`selen, filofofiya DNKnın` strukturasını anıqlaw menen shug`ıllanbaydı, differenciallıq ten`lemelerdi sheshpeydi, jırtqısh haywanlar onın` izretlew obiekti emes h.t.b.

Filofofiyanın` o`zin-o`zi anıqlaw ma`selesindegi naanıqlıq jan`asha da`wir filofofiyası ushın a`sirese xarakterli. Aqırı, sonshama filofofiyalıq mektepler, bag`darlar payda boldı. Burınları bunday bolg`an emes. Onın` u`stine a`yyemgi da`wir ya orta a`sir filofofları podxodlardın` ko`p túrliligine qaramastan filofofiyanın` predmetlik tarawının` belgili shegarasını usladı (ma`selen, filofofiya bolmıstın` birinshi baslaması tuwralı ilim).

Al XX-a`sir filofofları «filofofiya ne?» degen sorawg`a juwaptı bergende, sonshelli bir-birinen ayırmashılıqqa, parıqqa iye, ga`p bir predmet tuwralı bolıp atırg`anına ha`m gu`manlanasan`.

Filofofiyanın` predmetin anıqlawdag`ı albirawshılıq, adasıwshılıq tiplik da`rejede bolg`anı sonshelli da`rejede, Batis filofoflarının` biri X.Mor filofofiyag`a baylanıslı situaciyanı bılay sıpatlaydı: «Filofofiya» so`zi arqalı biz neni tu`sinemiz, bunı anıqlaw ha`rqashan qıyın boladı, biraq XX a`sir filofofiyanı anıqlawdın` qıyınlıg`ı sonshelli o`sti, olardı boldırmaw mu`mkin bolmay baratır. (Qaran`ız: Oyzerman P. Í. Problemi istoriko- filofofskoy nauki M., 1982 s. 57).

shınında da filofofiyanın` definisiyası ju`da` ko`p. Ma`selen, T.Gobbs onı durıs pikirlewdin` ja`rdemide biliwge erisiw dese, Gegel , «Predmetlerdi oysha qaraw», L.Feyerbax «bar na`rseni tanıp biliw» dep ken` ma`nisti na`zerde tuca, L.Vitgenssteyn «oylardın` logikalıq anıqlanıwı», V.Videlband ulıwma minnetli bahalıqlar tuwralı ilim» dep tar ma`niste qollanadı.

A`dette, filofofiyanın` predmetlik tarawının` anaw ya mınaw anıqlaması ulıwma filofofiyanın` emes, al sa`ykes filofofiyalardın` o`zin-o`zi anıqlawı g`ana bola aldı. Durıs, filofoflardın` ko`pshiligi a`lbette o`z filofofiyasın haqıyqıy, shınlıqqa iye adekvat filofofiya dep esaplaydı. Biraq filofoflar ta`repinen beriletug`ın bul predmettin` anıqlamalarına bul anıqlamaların` sol da`wirdin` jetekshi, belgilewshi problemaları menen baylanısın ko`riw mu`mkin. Bul problemalar, a`lbette paradigmatalıq xarakterge ha`m filofofiyanı tu`sindiriwde belgili konkret-tariyxıyılıqqa iye.

Soraw payda boladı: Filofofiyanı anıqlaw ulıwma mu`mkin be degen. Bul sorawg`a juwap do`gereginde ha`m filofoflar bir-birinen ajıralıp turadı. Ma`selen, Gegeldin` (1770-1831) pikirinshe konkret filofofiyalar birg`ana qubılıstın`- jerju`zilik filofofiyanın` basqıshları, qa`liplewiw ha`m rawajlanıw momentleri. Basqa bir filofoflardın` pikirinshe tariyxıy- filofofiyalıq process-bul konkret filofofiyalardın` tariyxı, al filofofiyanın` tariyxı tutas ha`m rawajlanıwshı qubılıs sıpatında bolmaydı. Bunnan juwmaq: konkret filofofiyanın` predmetin, ma`selen, Aristoteldin` filofofiyasının` yamasa analitikalıq filofofiyanın` predmetin anıqlaw mu`mkin. Ulıwma filofofiyanın` predmeti anıqlanbaydı.

Biraq qarapayım empiriyalıq faktqa su`yensek, mınanı an`laymız. O`zlerin filofoflarg`a kirgiziwshilerdin` qay qaysısı da o`zlerinin` filofofiya menen shug`ıllanıw atırg`anına gu`manlanbaydı. O`zinin` qarсылaslarına qanday yarlık taqsa ha`m olardın` da filofofiya menen shug`ıllanatu`g`ınlıg`ı biykarlanbaydı. Demek filofoflardın` shug`ıllanıw atırg`anında sonday bir na`rse bar, bul olardın` o`zlerin filofoflarmız dep atawg`a, jumısı-filofofiya ekenligine tolıq tiykar bar. Meyli olar filofofiyanı - pikirdin`

logikalıq analizi desin, ya bolmıstın` birinshi baslaması haqqında ta`liymat desin, ya ma`lim ta`jiriybege kritikalıq bahalaw aq dey qoysın, ba`ribir aytlıg`an ulıwmalıq tiykar bar. Solay eken, filosoflardı, olar Kanchılarg`a tiyisli me, ekzistencialistler me, ya pozitivistler me, ne birlestiredi degen sorawg`a juwap izlew kerek boladı. Bul sorawg`a juwap beriw ushın, demek “ Filosoфіya degen ne? ” degen sorawg`a ha`m juwap beriw ushın filosofıyanın` sapalıq, tiykarı belgilerin, ol atqaratug`ın funkciardı ko`rsetiw za`ru`r.

Filosofıyanın` tiykarı belgilerinın` basında onın` du`nyag`a ko`z-qaraslıg`ı turadı. Qa`legen filosofıya adamnıń du`nyag`a anaw ya mınaw qatnasın bildirip, belgili du`nyag`a ko`z-qaras boladı. Basqasha aytqanda filosofıyanın` predmetlik oblastı “ Du`nya-adam ” sisteması.

Du`nyag`a ko`z-qaras - bul adamnıń o`zin qorshap turg`an du`nyag`a ha`m bul du`nyadag`ı adamnıń ornına baylanıslı ko`z-qaraslarının` jıyındısı. Du`nyag`a ko`z-qarastın` tiykarı ma`selesi - bul Men menen (ya) Men emestin` (ne-ya) arasındag`ı baylanıs, demek subekt penen subektke baylanıslı sırtqı dúnyanın` qatnası.

Qa`legen dúnyag`a ko`z qarastın` strukturasına bilimler, bahalaw, isenimler, diniy isenimler kiredi. Dúnyag`a ko`z-qaras ha`r tu`rli formada ku`ndelikli mifologiyalıq, diniy, ko`rkemlik ha`m ilimiy pikirlerde o`mir su`redi. Dúnyag`a ko`z-qaras individuallıq sananın` ha`m ja`miyetlik sananın` ha`m faktı bola aladı. Ma`selen, mifologiyalıq dúnyag`a ko`z-qaras tuwralı aytqanda, dúnya tuwralı konkret individtin` ko`z-qarasları emes, a`yyemgi da`wirdin` kollektivlik ko`z-qarasların na`zerde tutamız. Usı sebepli dúnyag`a ko`z-qaras individtin`, sociallıq topardın` (diniy, milliy, jasqa baylanıslı, jınısına, professionallıq o`zgesheliklerine h.t.b. baylanıslı), ma`mlekettin`, ja`miyettin` dúnyag`a ko`z-qarası boladı.

Sonday-ak filosofıya bul teoriyalıq oylawdın` forması. Dúnyag`a ko`z-qarastın` ku`ndelikli, diniy-mifologiyalıq, ko`rkemlik tiplerine qarag`anda filosofiyalıq dúnyag`a ko`z-qaras teoriyalıq formada o`mir su`redi. Filosofıya sanalı tu`rde aldına belgili problemalardı qoyıp, olardı arawlı engizilgen ha`m islenip shıg`ılǵan tu`sinikler (kategoriyalar) ha`m metodlardın` ja`rdeminde belgili principlerdin` tiykarında sheshedi.

Filosofıya en` basta aq teoriyalıq xarakterge iye. Onın` u`stine ol ulıwma teoriyalıq oylawdın` tariyxıy jaqtan birinshi forması bolıp tabıladı.

Filosofıya payda bolǵan da`wirden baslap aq ta`jiriybege (empiriyalıq bilimlerde, praktikalıq dag`dılarg`a, o`mirlik a`detleniwlerge ha`m da`stu`rlerge) zatları teoriyalıq qarawdı qarsı qoydı. Bul logikag`a ha`m da`lillewge, ku`ndelikli pikirlerge kritikalıq qatnasqa tiykarlanıp, oy juwmaǵının` ja`rdeminde qubılıslardıń teren` ma`nisin ashıwǵa qaratılǵan. Antik da`wir filosofları aq ta`jiriybe (jeke zatlar tuwralı bilim) ha`m ilim (ulıwmalıq sebep, baslama tuwralı bilim) arasın ajıratı. Birinshi baslama ha`m sebeplerdi biliwge antik da`wir filosofları diqqat bo`ldi. Antikalıq filosofıya sıpatlaw menen tu`sindiriwdin` ayırmaslıǵın anıq sanalı tu`rde tu`sindi. Ma`selen, a`yyemgi grek filosofi Aristotel (b. e. sh. 384-322) mınaday dep jazdı: ta`jiriybege iyeler ne ekenligin bilediG`, ne sebep ekenligin, demek sebepti bilmeydiG`. (Aristotel. Sochineniya T. a`. s. 66).

Dúnyanın` da`stu`riy diniy mifologiyalıq kartınası menen g`ana sheklenip qalǵan adamlardıń ko`pshiligi menen salıstırg`anda en` ertedegi filosoflar ha`r tu`rli ta`biyiy, sociallıq processlerdin` ha`m qubılıslardıń payda bolıw ha`m o`tiw nızamlıqların ha`m sebeplerin racionallıq da`rejede tu`siniwge ha`m ta`sindiriwge umtıldı. Filosoflardın` na`zerine ilingen ha`mme na`rse - ku`n, ay, juldızlar, aspan jaqtırtqıshlarının` tutılıwı, jıldın` waqtının` almasıwı, muzıkalıq instrumentlerdin` qurılıs, haywanlardın` ha`m adamlardıń kelip shıǵıwı, da`ryalardıń tasıwı, ma`mleketin` siyasiy du`zilisi h.t.b. - bulardıń barlıg`ı filosofıyanın` (teoriyalıq oylawdın`) predmeti boldı. Sonın` ushın ha`m Gegel filosofıyanı bılay minezleydi: G`Filosofıyanı aldın-ala predmetlerdi oysha qaraw dese boladı. (Gegel Soch. M. , 1929 T. 1. s. 18).

Filosofıya teoriyalıq dúnyag`a ko`z-qaras bolǵan anlıqtan logikalıq sistemalasqan dúnyag`a ko`z-qaras boladı. Basqasha aytqanda, ol dúnyag`a, adamg`a ko`z-qaraslardın` a`piwayı jıyındısı emes, al racionallıq-logikalıq usıl menen qurılǵan kategoriyalardıń sisteması.

Sonday-aq filosofıya teoriyalastırıwdın` en` joqarg`ı, shekli usılı. Bul mınalardan ko`rinedi. Birinshiden, filosofıyanın` predmetinın` o`zinin` ken`ligi menen baylanıslı. Bilimlerdin` birde-bir tarawı, ya bolmıstın` sferası filosofıyanın` predmetlik oblastına baylanıslı aspektlerge iye emes. Sonın` ushın ha`m ta`biyattanıwdın`, siyasattın`, huqıqtın` h.t.b filosofiyalıq problemaları tuwralı aytamız.

Ekinshiden, ha`r tu`rli qubılıslar ha`m processler filosofiyada ju`da` joqarı ulıwma da`rejedegi sıpatlawg`a ha`m tu`sindiriwge iye. Filosofıyanı ha`mme na`rse emes, al en` aldı menen ulıwmalıq, universallıq qızıqtıradı.

U`shinshiden, filosofıya bir na`rseni izertlep qoymaydı, sonın` menen birge bunı izertlewde sha`riyatların, jolın filosofıyanın` predmeti ete aladı. Filosofıya biliwdin` ha`m praktikanın` universallıq principlerin izertley otırıp, g`alaba metod ha`m metodologiyada bola aladı.

Adamzat balası o`zinin` praktikalıq ha`m biliwlik iskerliginde qanday jollar, priemlar, usıllar arqalı anaw ya mınaw na`tiyjege erise alatug`ınlıg`ı tuwralı oylanbawı mu`mkin emes edi. Aqırı, adamzat iskerliginin` o`zi-aq maqsetke muwapıqlıg`ı menen universallıq belgini-metodikalıqtı talap etedi. Basqasha aytqanda, adamzat o`mirinde ha`r tu`rli wazıypalardı (ku`ndelikli, teoriyalıq, pedagogikalıq, texnikalıq ha`m basqalar) sheshiw ushın qollanatuǵın ulıwmalastırılǵan priemlar, usıllar ha`m principlerdin` jıyındısı metodlar boladı.

A`dette a`debiyatta jeke ilimiy, ulıwma a`meliy ha`m g`alaba metodlar dep bo`liw bar. Son`g`ısına filosofiyani, filosofiyalıq metodtı kirgizedi. Ne sebep filosofiyani g`alaba metod dep minezleybiz.

Birinshiden, jeke ilimiy ha`m ulıwma ilimiy metodlar menen tikkeley ilimge qatnaslı bolsa, filosofiya o`zinin` metodologiyalıq ta`sirin iskusstvog`a ha`m siyasatqa h.t.b. tiygizedi.

Ekinshiden, filosofiyalıq metodlar praktikalıq metodlardan ha`m biliwdin` metodlarınan adamnıń ha`m praktikalıq iskerligin ha`m biliw iskerliginde o`z ishine aladı.

Filosofiya tek metod emes, metodologiya da boladı. Demek ol biliw ha`m praktikalıq iskerlikti sho`lkemlestiriw ha`m qurıwdın` principlerinin` ha`m usıllarınnıń sisteması ha`m usı sistema tuwralı ta`limat boladı.

Filosofiyannın` ramkasında biliw ha`m oylawg`a baylanıslı principial a`hmiyetke iye metodlar islenip shıg`ılǵ`an. Aristoteldin` logikasin misalg`a alayıq. Ol XVIII a`sirge shekem haqıyqiy bilimgerge erisiwde universal metod sıpatında esaplandı. F. Bekonnın` eksperimentalıq (ta`jiriybelik-induktivlik) metodu, R.Dekarttıń deduktivlik-racionalıq metodu, Gegeldin` dialektikalıq metodu h.t.b.

Filosofiyannın` metodologiyalıq funkciyası, onın` dúnyag`a ko`z-qaraslıq funkciyası menen ajıralmas baylanısta. Bul degen so`z, filosofiyada qa`liplesetug`ın dúnyannın` dúnyag`a ko`z-qaraslıq kartınası basında metodologiya ha`m bola aladı. Aqırı adamlardıń oyna ha`m minez qulqına, iskerliginin` ha`r qıylı sferasına (ilim, iskusstvo, siyasat h.t.b.) ta`sir etedi.

Solay etip, filosofiya o`zinin` metodologiyalıq funkciyasın a`melge asıra otırıp, ol oylawdın` ha`m minez qulıqtın`, iskerliktin` qa`liplesiwinde tikkeley qatnasadı. Bul usıllar sonday faktorlar boladı, onda ha`r bir tariyxıy da`wir o`zin ko`rsete, sa`wlelendire aladı. Onın` u`stine ha`r bir filosofiyalıq sistema o`z da`wirinin` tuwındısı. Sonın` menen birge sol da`wirdin` ma`nisin ha`m tiykarǵı tendenciyanı sa`wlelendiredi. Filosofiya o`zinin` problemalarında ha`m tu`sinik apparatında adamzattın` toplang`an praktikalıq ha`m biliw ta`jiriybesin sintezleydi, sistemalastradı. Basqasha aytqanda, filosofiya o`zinin` problematikasında ha`m kategoriyalıq du`zilisinde ulıwmalastırılǵ`an, teoriyalastırılǵ`an formada bolmıs penen sanannın` teren, tiykarlıq processlerin sa`wlelendiredi.

Sonday-aq filosofiya aksiologiyalıq qa`siyetke ha`m iye. Dúnya-adam sistemasın tu`siniw ushın filosofiya onda bolıp atırǵ`an processlerdi tek haqıyqat, shınlıq ko`z-qarasınan emes, al, iygiliq, jaqsılıq, jamanlıq poziciyasınan ha`m, payda, sulıwlıq h.t.b. poziciyanınan ha`m bahalaydı. Bul filosofiyannın` dúnyag`a ko`z-qaras ta`biyatınan kelip shıg`adı. Bul dúnya ha`r qashan «adamzatlasqan». Bul degen so`z, filosofiya dúnyanı tanıp bilip g`ana qoymaydı. Onı bahalıqlar sisteması ko`z-qarasınan bahalaydı da. Filosofiya o`zinin` aksiologiyalıq funkciyasın Dúnya jetilgen be, Bul dúnyada neni o`zgeritiw mu`mkin. Bul dúnya qanday bolıwı kerek, degen sıyaqlı sorawlardı qoya otırıp, o`mir su`rip turg`an menen bolıwı miynetin` arasındag`ı qarama-qarsılıqtı ashadı.

Filosofiya sın da. Ol bolıwı tiyis ma`seleni qaray otırıp, adamzat biliwin idealdı izlewge, bolmıstın` garmoniyasına umtıladı.

Dúnyanı ideal (bolıwı tiyis) ko`z-qarasınan bahalay otırıp, onı sın prizması arqalı a`melge asıradı. Filosofiya o`zinin` birinshi adımıń gu`mannan baslaydı. Bul filosofiyannın` filosofiyag`a deyingi (ku`ndelikli, mifologiyalıq, diniy) ko`z-qaralardan ayırmashılıǵ`ı.

Turaqlasqan pikirlerge birinshilerden bolıp gu`manlanıp qarag`an Sokrat (b. e. sh. 470-399 jıllar). Ol Men hesh na`rseni bilmeytug`ınımıdı bilemen degen edi. Sokrat adamlar menen ba`sekige tu`se otırıp, soraw-juwap jolı menen gu`rrin`leslerinin` pikirlerinin` sayızlıǵ`ın ashadı ha`m olardı absolyut shınlıq dep qabıllamastan tek olardıń o`zlerinin` pikirleri ekenligi ekenligin moyınlatadı.

Jan`a da`wir tusında ullı filosoflar (F. Bekon, R. Dekart, İ. Kant) gu`manlandı ha`m sindı o`zlerinin` ayrıqsha izertelwinin` predmeti etti. Filosofiya bir na`rsege baylanıslı a`ytewir gu`manlana bermeydi, al sing`a da aladı. Dúnyag`a ko`z-qaras bola otırıp, filosofiya dúnyag`a ko`z-qarastın` ha`mme komponentlerin (bilimler, waziypa, minnet) tolıq sing`a aladı. Sonlıqtan ha`mme waqıtları filosofiya bılay deydi: Ha`mmesin bilemen be, Tolıq, tiykarınan minnetlimen be?, Tiykarınan men isenemen be?

Dúnyag`a ko`z-qarastın` baslamasına gu`manlana otırıp, filosofiya onı sing`a alıwǵa o`tedi. So`ytip filosofiya o`zinin` kritikalıq funkciyasın a`melge asıra otırıp, o`mir su`rip turg`an reallıqtı ha`m sing`a aladı ha`m jan`annın` payda bolıwı ushın sha`rayat jasaydı. Haqıyqiy bar bolmıs ha`m oylawdı kritikalıq jaqtan analizley otırıp, gu`mannın` tuqımın sebedi ha`m filosofiya tınıshsız puxaralıq sanannın` qa`liplesiwine sha`rayat jasaydı. Tradiciyalıq ja`miyetlerde (o`zgermeytug`ın burın ornag`an kanonlarg`a tiykarlang`an), sonday aq basqarıwdın` demokratiyalıq emes usıllarına tiykarlang`an ja`miyetlerde (totalitarlıq, avtoritarlıq ha`m sog`an usag`an rejimler) oylawdın` kritikalıq bag`darlanıwı bunday oylawdı alıp keliwshiler ushın jiyi-jiyi qa`wıplı boladı. Bunday ja`miyetlerde bahalısqı - tin`law ha`m atqarıw. Do`retiwshilik ha`m kriticizmge hu`kim su`riwshi ideologiyanı, bahalıqlardı ha`m dúnyag`a ko`z-qaraslıq orientaciyalarda onshalıq o`zgermeytug`ında jag`dayda g`ana ruxsat etiledi.

Sing`a alatug`ın oylawdı nigilizmnen ha`m kritikansılıqtan ajıratıp qaraw kerek. Son`g`ısı-oylawdın` to`men ma`deniyatının` gu`wası. Filosofiyalıq kritika - bul ha`mme waqıt analiz, predmetti, logikasin ha`m rawajlanıw dinamikasin teren` tu`siniw bolıp tabıladı.

Filosofiya boljaw ha`m proektlewde. Da`wirdin` rawajlanıwınnıń dinamikasin sa`wlelendire ha`m teoriyalıq oylawdın` metodın qollana otırıp, bar processti kostataciyalap otıra bermeydi, al alg`a juwiradı-

keleshektin` scenariyin jasaydı, mu`mkin dúnyalardı jasaydı. Sonın` o`zinin` boljaw, proektlew ha`m eristikalıq funkciyaların a`melge asıradı.

Ha`r tu`rli dúnyanı` jasay otırıp, filosofiya polivalentlik oylawdın` rawajlanıwına mu`mkinshilik beredi. Bul adam bolmısınin` erkinliginin` sha`rayatlarınin` biri.

Solay etip, filosofiya bir waqıtta dúnyag`a ko`z-qaras, teoriyalıq oylaw, metod ha`m metodologiya, tariyxıy processtin` o`zin-o`zi an`lawı, aksiologiya, sın, proektlew ha`m boljaw bola aladı. Usıg`an sa`ykes filosofiya`a dúnyag`a ko`z-qarashlıq, gnoseologiyalıq, metodologiyalıq, sintetikalıq, aksiologiyalıq, kritikalıq, boljawlıq, proektlew ha`m evristikalıq funkciyalar ta`n. Filosofiyanın` ha`r tu`ri ta`rep funkciyalarınin` ashılıwı menen onın` predmetlik oblastın anıqlaw mu`mkin. Filosofiyanın` predmetlik oblastı dúnya-adam sisteması. Biraq filosofiyanı bul sistemada ha`mmesi ha`m dúnyag`a qa`legen qatnas qızıqtırmaydı. O`zinin` teoriyalıg`ıma ha`m sheksizligine, ken`ligine muwapıq filosofiya en` aldı menen G`dúnya-adam» sistemasındag`ı g`alaba, universal qatnaslarg`a bag`darlang`an. Bular - antologiyalıq, gnoseologyalıq, aksiologiyalıq ha`m praksiologiyalıq qatnaslar.

Solay etip, filosofiya - bul ja`miyetlik sananın` ayırıqsha forması, teoriyalıq dúnyag`a ko`z-qarastın` tu`ri, onda ulıwmalastırılğ`an formada kategoriyalarınin` belgili sistemalarınin` ja`rdeminde adamnıń dúnyag`a universallıq qatnasları (antologiyalıq, gnoseologiyalıq, aksiologiyalıq, praksiologiyalıq) sa`wlelenedi. Adamzat ma`deniyatınin` jetiskenlikleri sintezlenedi. (Alekseev V. P. Predmet, struktura i funkciı dialekticheskogo materializma. M., 1982. Oyzerman T. Í. Problemi istoriko-filosofskoy nauki. M, 1982).

Filosofiyalıq problemalarınin` principiallıq ayırmashılıg`ı sonda olar eki tu`rli ta`biyatqa iye. Bir ta`repten, olar waqıtın` ha`r bir tariyxıy aralıg`ında konkret-tariyxıy formag`a iye. Ol sol da`wirdin` o`zgeshelikleri menen belgilengen. Ma`selen, orta a`sir ma`deniyatında dinnin` hu`kimdarlıg`ın bildirdi ha`m sog`an sa`ykes filosofiyalıq ma`selelerdin` qoyılısın belgiledi.

XVII-XVIII-a`sirlerde birinshi plang`a mexanika shıg`adı ha`m sol da`wirdin` filosofiyasının` ayırmashılıg`ın belgiledi. Aqırı, filosofiyalıq problemalar mexanistik ko`z-qaraslar prizmasınan qaraldı.

Ekinshi ta`repten, filosofiyalıq problemalar bolmıstın` tiykarg`ı ma`selelerin qarag`anlıqtan, olar mángi problemalar toparına kiredi. Filosofiyalıq problemalarınin` mángiligi sonda, olar birden ha`mme waqıt ha`m ha`mme a`wladlar ushın sheshilmeydi. Ha`r bir tariyxıy da`wir ushın, adamlardıń a`wladları ushın bul problemalar jan`adan qoyıla beredi. Ma`selen, haqıyqıy bilimge jetisiw ha`m bahalıqlar probleması. Ha`r qıyılı da`wirde olar ha`r tu`rli mazmung`a iye boldı. Olar adamnıń dúnyag`a fundamentallıq, universallıq (biliwlik ha`m bahalıq) qatnasların bildire otırıp, ha`mme waqıt adamzattın` aldında jan`a tu`rde tura beredi. Biliwdin` ta`biyatınin` sheksizligi sebepli ha`m progrestin` sheksiz mu`mkinshiliklerine baylanıslı adamzat mudamı tınıshlıqqa jetiwidin` jolların jetilidiriwge, jan`a ideallardı izlewge umtiladı, jan`a ha`m go`ne bahalıqlar tuwralı sorawlarg`a beriledi.

Filosofiyanın` tiykarg`ı quralı (metodi) teoriyalıq oylaw. Filosofiya o`z arsenalında ya ximiyalıq reaktivlik mikroskoplarg`a ya teleskoplarg`a iye emes, onın` quralı-abstrakciyanın` ku`shi.

Jan`a da`wirge deyin filosofiya faktologiyalıq ha`m eksperimentallıq bazag`a iye bolg`an joq. Sonın` ushın filosofiyada tiykarg`ı usıl oy juwırtıw (umozrenie) boldı. Empiriyalıq bazanın` jarlılıg`ınan filosofiyalıq oy juwırtıw (umozrenie) baqlaw ha`m eksperimenttin` faktları menen ilimiy tastıyıqlanbaytuğ`ın logikalıq qurılımlarg`a qurılğ`an edi. Filosofiyalıq oy juwırtıwdın` ramkasında oysha eksperiment, ekstrapoliaciya, idealizaciya h.t.b. qollanıldı. Oy juwırtıwdın` ko`meginde materiyanın` atomlıq ha`m molekualıq qurılısı, onın` o`zinshe rawajlanıwı tuwralı h.t.b. a`hmiyetli jorıwlar boldı. Filosofiyalıq biliwdin` tag`ı bir quralı - intellektuallıq intuiciya. Interpretaciya ha`m filosofiyalıq biliwdin` a`hmiyetli quralı.

2. Dúnyanı biliwge bag`darlang`an oylawdın` qa`legen forması o`zinin` rawajlanıwının` belgili etapında o`zin-o`zi belgilew problemasına tap boladı. Bul o`zin-o`zi belgilewde ha`rqashan tiykarg`ını onın` ko`rinisinin` ayırıqsha formalarınan ajıratıw, belgilewshini belgileniwshiden, tiykarg`ını bag`ınıwshıdan ajıratıw processin` o`tedi. Aytayıq, matematikaday a`yyemgi ha`m qatan` ilim o`zinin` predmetlik oblastı boyınsha tiykarg`ı ma`seleleri boyınsha diskussiyanı talap etpeydi. XX-a`sirdegi belgili matematik, logik ha`m filosof B. Rassel usı ju`z jılıqtın` basında mınaday degen edi: jan`asha matematikanın` bas triumflarınin` biri matematikanın` ne ekenligi haqqında ma`selenin` ashılıwındaG` (B. Rassel. Noveyshie raboti o nachalax matematiki // V sT. Novie priemi v matematike. SPB, 1913. T, 1. s. 83).

Basqa waqıtlar mınadayda esitiw ha`m boldı. Matematikanın` predmetinin` ha`m tiykarg`ı ma`sesinin` nede ekenligin bilmew matematiklerge ashılıw jasawg`a mu`mkinshilik berdi. XX-a`sirde matematika degen ne? Degen sorawdı ha`r tu`rli tu`siniw matematikada ko`p g`ana bag`darlardı payda etti.

Qa`legen ilimnin` predmetlik oblastı mudamı o`zgerip otıradı, sonın` ishinde tiykarg`ı ma`sele ha`m. Haqıyqıy substancyyalıq tiykardı ilim ko`p tu`rli ha`m empiriyalıq qubılıslardıń ishinen ajıratadı. Bul ilimnin` empiriyalıq da`rejeden teoriyalıq da`rejege o`tiwi menen baylanıslı.

Fizika bug`an Nyutonın` mexanikasınin`, biologiya Darvinnin` teoriyasınin` payda bolıwı menen keldi. Bilimnin` tiykarg`ı ma`sesi (tiykarg`ı problema) qarama-qarsı ta`repler arasındag`ı g`alaba ha`m qarapayım qatnaslardı o`z ishine aladı. Biraq bunı ko`rsteiw tek ilimiy-teoriyalıq da`rejed g`ana mu`mkin. Ku`ndelikli, ilimiy-empiriyalıq da`rejede predmettin` substanciallıq tiykarı ko`rinbeydi.

Filosofiyanın tiyqargı ma`selesi sıpatında neni tu`sinemiz Barlıq filosofiyalıq problemalardı u`sh tiyqargı toparg`a bo`liw mu`mkin.

1. Dúnya degen ne (Chto est` mir)
2. Adam degen ne (Chto est` chelovek)

3. Dúnya menen adam arasındagı ko`z-qaras qandayW (Kakovi otnosheniya mejdu chelovekom i mirom)

Qa`legen filosofiyalıq sistema usı u`sh topardıń birewi menen baylanıslı boladı.

Solay etip filosofiyanın tiyqargı ma`selesi – «dúnya-adam» sisteması arasındagı qatnas ma`selesi.

Du`zilisi boyınsha filosofiyanın tiyqargı ma`selesi filosofiyanın predmetlik oblastı menen sa`ykes keldi. Bul tu`sinikli. Sebebi ol filosofiyanın problemalıq maydanın, predmettin shegarasın belgileytug`ın substanciallıq qatnası bildiredi. Biraq mazmunı boyınsha filosofiyanın predmetlik oblastı onın tiyqargı ma`selesinen ken`.

Filosofiyanın tiyqargı ma`selesinin du`zilisi ha`m rawajlanıw ma`selesine kelsek, sonı na`zerde tutıwımız kerek, filosofiyanın predmetlik oblastın belgilewshi problemaların o`zgeriwi menen filosofiyanın tiyqargı ma`selesi ha`m o`zgeredi. Tiyqargı ma`sele anaw ya mınaw tariyxıy da`wirdin` filosofların dıqqat orayındagı ma`sele boladı. Basqasha aytqanda, filosofiyanın tiyqargı ma`selesi o`zinin` tariyxıy formalarına iye, bular filosofiyalıq oylawdın bag`darın bildiredi.

Filosofiyanın tiyqargı ma`selesinin tariyxıy formaların qarasıq, mınalardı ko`remiz.

Mifologiya menen salıstırg`anda filosofiya subiektivlik penen obiektivlikte ajratıwdan baslanadı. Sonlıqtan birinshi filosofların dúnyag`a qatnası G`ne-yanın` ono g`a- (men emestin` olg`a), sırtqı, jekelikten u`stinlikke (kosmos, ta`biyat), adamg`a qarsı turıwshıg`a qatnası.

Antikalıq filosofiyada filosofiyanın tiyqargı ma`selesi birinshi tiyqardı izlew menen, pu`tkil dúnyanın tiyqarında ne bar ekenligin anıqlaw menen baylanıslı boldı.

Faleste - suw, Anaksimandrdı - hawa, Geraklitte - ot, Platonnın ideyaları, Demokrittin atomları - usınday baslamalardıń variantları.

Basqasha aytqanda, antikalıq filosofiyanın tiyqargı ma`selesi ontologiyalıq boyawg`a iye.

Orta a`sirlik filosofiya ha`m ontologiyalıq boyawdı saqlaydı. Biraq ayırmashılıqqa iye. Teologiya dúnya - quday (mir - bog) sistemasına iye.

Son` ala ontologiyalıq ma`sele ekinshi plang`a o`tip, gnoseologiyalıq ma`seleler birinshi plang`a shıg`adı. Bul jan`a da`wirde sanaattın ha`m ta`biyattanıwdın rawajlanıwı menen haqıyqıy bilimdi onın oraylıq ma`selege aylandırıwı menen baylanıslı. Jan`a da`wirden baslap ilimnin` gu`lleniwi baslandı. Jer ha`m aspan denelerinin` mexanikası (İ. Kepler, G. Galiley, İ. N`yuton), analitikalıq geometriya (R. Dekart), diferenciallıq ha`m integrallıq esaplaw (Ferma, Dekart, N`yuton, Leybnic h.t.b.), ximiya oblastındagı ashılıwlar (R. Boyl`), geografiya, geologiya, botanika, zoologiya h.t.b. oblastlarındagı ashılıwlar. Texnikalıq qurallar: mikroskop, teleskop, termometr, gigrometr, sinap, barometr ha`m basqalar.

Jan`a da`wir filosofiyanın tiyqarın salıwshı F. Bekon ha`m R. Dekart o`zlerinin` filosofiyanın tiyqargı bag`darlamaların gnoseologiyalıq-metodologiyalıq aspekte qaraydı. Empirizm (Bekon), induktivizm (Bekon), deduktivizm (Dekart).

O`mir su`rip turg`an dúnya jetilgen be, Bul dúnyada XX-a`sirde ne jag`adı, ne jaqpaydı (aksiologiya), G`Dúnyanı praktikalıq jaqtan o`zgertiw mu`mkin be ha`m qalay jan`asha da`wir payda etken ma`seleler.

Filosofiyalıq bag`darlar filosofiyanın tiyqargı ma`selesi, metod, predmetlik tiykarları, klassikalıq miyrasqa qatnası boyınsha ayrılıp turadı.

1. Filosofiyanın tiyqargı ma`selesin ontologiyalıq formada misalg`a alsaq (ne birinshi: ruh pa ya ta`biyat paW), filosofiyalıq bag`darlardı materializm ha`m idealizm dep bo`liw mu`mkin. Materializm materiallıq substancianın birinshiliginen, idealizm ideallıq baslamannın birinshiliginen, meyli individuallıq sanannın birinshiligi me ya jekelikten joqarı jer ju`zlik ruh pa - obiektiv idealizmdi moyınlaydı.

A) Baslamannın ta`biyatı (priroda nachala) boyınsha filosofiyalıq bag`darlar tiykarı bir substanciya (monizm), eki ten` substanciya (materiallıq ha`m ruhiy) substanciyalar (dualizm), substanciyalardıń ko`pligi (plyuralizm) boladı.

B) Eger filosofiyanın tiyqargı ma`selesin onın gnoseologiyalıq formasında esapqa alsaq (Neni biliwim mu`mkin), onda filosoflar haqıyqıy ilimge jetiliwdi moyınlamaytug`ınlar ha`m onı biykarlaytug`ınlar bolıp bo`linedi. Son`gı bag`dar agnosticizm degen atamag`a iye. shınlıqqa jetiwdin` mu`mkinshiligin moyınlamaytug`ınlardıń arasında biliwdin` seziwlik basqışına bas a`hmiyet beriwshiler sensualizm, aqıl-oyg`a (razumg`a) a`hmiyet beriwshiler racionalizm, diniy ya mistikalıq intuiciyag`a a`hmiyet beriwshi bag`dar irracionalizm dep ataladı.

2. Metodi boyınsha ha`m filosofiyalıq bag`darlar empirizm, racionalizm ha`m irracionalizm bolıp bo`lindi. Filosoflar dialektika poziciyasında (predmetlerdi ha`m qabılladı. O`z-ara baylanıs ha`m rawajlanıwına qaraytug`ın oylaw metodi) ya metafizika (predmetler ha`m qubılıslardı g`alaba baylanıstan tısqarı, sapalı o`zinshe rawajlanıwg`a tiyissiz) poziciyasında ha`m boladı.

3. Predmetlik tiykarı boyınsha filosofiyalıq bag`darlar gnoseologiya, antropologiya, aksiologiya, ontologiya h.t.b. bag`darlardın problemalarına orientaciyalanatug`ın ag`ımlarg`a bo`linedi.

4. Klassikalıq miyrasqa qatnası boyınsha filosofiyalıq bag`darlar neoklassikalıq (neokantianstvo, neotomizm, neoGegelyanstvo h.t.b.), antiklassikalıq (nicsheanlıq), klassikalıq emes (marksizm) bolıp bo`linedi.

Filosofiyalıq bilimnin` du`zilisine kelsek, antikalıq da`wirde ilim matematikanı esapqa almag`anda jan`a payda bolıp kiyatır`an halatta edi. Sonın` ushın ha`m filosofiya umozrenieni (pikirlew ha`m qiyallawdı) paydalanıp, ilim ele de juwap bermegen sorawlarg`a juwap beriwege umtıldı. Tanıp bilinbegen real baylanıslar oydan tabılǵ`anlar menen almasırılsa, ilimiy izertlewler analogiya ha`m boljaw, jorıw menen almasırıldı. Filosofiya tikkeley o`zinin` problemaları menen ha`m bu`ginliginde jeke ilimlerin`: fizikanın`, astronomiyanın`, biologiya h.t.b. predmetin quraytug`ın ma`seleler menen shug`ıllandı.

Ta`biyattanıw ilimlerin` o`zinshe ilim sıpatında qa`liplesiwı boyınsha natur filosofiya qa`liplesken ta`biyattanıwǵ`a ornın berip baslaydı. Bular menen bir waqıtta filosofiyalıq bilimnin` o`zinin` ha`m differenciya o`tedi.

Tiykarg`ı filosoflar disciplinalardı na`zerde tucaq, ha`zirgi filosofiyada mınaday o`zinshe disciplinalar bar: filosofianın` tariyxı, antologiya-bolmıs tuwralı ta`liymat, gnoseologiya - biliw tuwralı ta`liymat, aksiologiya-bahalıqlar tuwralı ta`liymat, filosofiyalıq antropologiya - adam tuwralı ta`liymat, sociallıq filosofiya-ja`miyet tuwralı ta`liymat, logika - oylawdın` nızamları ha`m formaları tuwralı ta`liymat, etika-a`dep-ikramlılıq tuwralı ta`liymat, estetika - gozzalıq tuwralı ta`liymat, Sonday aq ta`biyattanıw filosofiyası, din filosofiyası, huqıq filosofiyası, ilim filosofiyası, texnika filosofiyası, tariyx filosofiyası, minez filosofiyası, g`alabalıq problemalar filosofiyası dep ha`m bo`linedi, olar ha`zir tutas filosofiyalıq bag`darları sıpatında o`zinshe statusqa iye. Qa`liplesken problematika, kategoriallıq apparat ha`m problemalardı sheshiw metodları bar.

3. Filosofianın` ma`deniyat salasındaǵı ornın na`zerde tucaq, onın` ma`selelerin ilim menen baylanıslı ma`selesinen baslaymız.

Filosofianın` ta`g`diri ilim menen tıg`ız baylanıslı.

A`yyemgi ja`miyetlerde, filosofianın` ha`m ilimnin` qa`liplesip atrıǵ`an payıtında diniy-mifologiyalıq oylar, ko`z-qaraslar, filosofiyalıq ideyalar, empiriyalıq bilimler bo`linbegen, sinkretikalıq birlikke iye boldı. Son`ın ala rawajlanıw barısında filosofiya ha`m ilim o`zgeshelikke iye bola basladı. Degen menen bul processte olarg`a ko`p ulıwmalıq tiyisli. İlim o`zinin` jetisken da`wirin sanaat revolyuciyaları tusınan baslaydı. Al ko`p g`ana, bu`gin bizge ma`lim ilimiy disciplinalar XIX-XX a`sirlerde payda boldı. Usıǵ`an baylanıslı ko`p g`ana ha`zirgi ilimiy ideyalar o`zinin` da`slepki formasında filosofianın` ishinde payda boldı. Bul ma`selen, atomizm, Ku`n sistemasinin` ta`biyiy payda bolıw sinergetika ideyalarına tiyisli. Filosofianın` ramkasında ilimiy biliwde qollanılatur`ın logikalıq-metodologiyalıq instrumentariy islenip shug`ıldı. Aristotel, Bekon, Dekart, Leybnic, Gegel - bulardıń ha`mmesi de logika zakonların islep shig`ıwǵ`a, induktiv, deduktiv, dialektikalıq ha`m basqa da metodlardı islep shig`ıwǵ`a qatnasqanlar. Ma`selen, dialektikalıq metod ha`zirgi en`aldın` g`ı ilimiy disciplinalardıń biri-sinergetikada qollanıladi.

Filosofiya bilimge baylanıslı tek g`ana metodologiyalıq funkciyanı atqarıp qoymaydı. Teoriyalıq dúnyag`a ko`z-qaras sıpatında, filosofiya anaw ya mınaw da`rejede anaw ya mınaw ilimiy ideyanın` qa`liplesiwine ya to`menlewine ta`sir etedi.

Ma`selen, Batis evropalıq orta a`sirler tusında filosofiya teologianın` qaramag`ında bolıp (bag`ındırılıwında bolıp) ilimiy oydın` erkin rawajlanıwın irkti. Bunda ol qa`legen pikirlewdi, ha`tteki empiriyalıq pikirlewdi ha`m Aristotellik-xristianlıq interpretaciyalıq prizmasınan qaradı. Oyanıw da`wirinde gumanizm filosofiyası ilimler ha`m iskusstvolar ushın qolaylı rawajlanıw ushın tiykar saldı.

O`z gezeginde filosofiya ha`m ilim ta`repinen ku`shli ta`sirge iye boldı. Eger burın bizdi qorshag`an dúnya tuwralı ko`p g`ana ideyalar naturfilosofianın` tiykarında, a`dette umozritel`li-spekulativ formada qa`liplesken bolsa, ilimlerin` qa`liplesiw da`rejesi boyınsha, empiriyalıqlardıń ha`m teoriyalıq ta`biyattanıwlıq-ilimiy juwmaqlawlardın` bolıwında ilim umozritelli pikirlewlerden qutilıp g`ana qoymastan o`zi filosofiyag`a ta`sir etedi. Filosofiya ilim ramkasında alg`anların esapqa almawı mu`mkin emes. Onın` u`stine filosofiya anaw ya mınaw da`wirde ta`biyattanıwdın` anaw ya mınaw idealına bag`darlanıp baslaydı. Ma`selen 17-18 a`sirlerde mexanikanın` jetekshi ilimiy disciplina sıpatında qa`liplesiwı filosofianın` mexanistlik formag`a iye bolıwına jag`day jasadı. Derlik ha`mme processler, ha`tteki adam da ha`m ja`miyette o`tetug`ın ha`mme processler filosoflar ta`repinen mexanika nızamlarının` tiykarında tu`sindirildi. Bu`ginliginde filosofiya ta`biyat ha`m ja`miyet tuwralı ilimlerde bolıp atrıǵ`an processlerden usqarıda rawajlana almaydı.

Filosofiya menen ilimnin` o`z ara-qatnasının` u`shinshi aspekti sonda, filosofiya ilimiy biliwdin` ha`r tu`rli otra a`sirlerin` jetiskenliklerin ulıwmalastırıldı ha`m olardı ken` ulıwmalastırılǵ`an filosofiyalıq kategoriyalarda sa`wlelendiredi. Aytayıq, XVII-a`sirde «ha`reket» filosofiyalıq tu`siniginde sol da`wirdin` ilimiy disciplinasınin` - mexanikanın` jetiskenlikleri sa`wlelendi. Bu`ginliginde ha`reket filosofiyalıq kategoriyası o`zine tek mexanikalıq ha`reket tuwralı bilimlerde g`ana emes, mikro dúnyada, tiri ta`biyatta, ja`miyette bolıp atrıǵ`an bilimlerde ha`m o`zi ishine qamtıyadı.

Dúnyanı tanıp biliw nızamlardı sa`wlelendiretug`ın tek kategoriyalar, tu`sinikler arqalı g`ana emes, al obrazlar arqalı, iskusstvoda jaralatug`ın ko`rkem obrazlar arqalı a`melge asırıladi. Qa`legen biliw o`zine adamnıń eki biliwlik uqıpların ja`mleydi. Olar, racionallıq, abstrakt logikalıq ha`m seziwlik, obrazlı -

emocionallıq. Eger matematika, logika ha'm basqa ilimler tiykarınan biliwdin` birinshi uqıbn esapqa alsa ha'm onı rawajlandırsa, iskusstvo-ekinshisin rawajlandıradı.

Logika ha'm psixologiya oblastındag`ı ilimiy do`retiwshilik boyınsha son`g`ı izertlewler sonı ko`rsetip otır, ko`p g`ana fundamentallıq ilimiy ashılıwlar, ma`selen, benzoldin` do`n`gelegi (kolec), reaktiv dvigateldin` principi, elektromagnitlik duga ha'm basqa da principler da`slep intuitiv-obrazlı formada hu`kim su`rdi. Tek son`ınan oylaw ta`repinen qayta islenip, olar qatan` logikalıq-matematikalıq formag`a iye boldı. Ma`deniy jaqtan rawajlang`an, bay, intuitiv obrazlar iskusstvo ta`repinen islenip shıg`ıladı. İskusstvonın` o`zlerinin` ilimiy do`retiwshiligindegi a`hmiyeti haqqında A. Eynshteyn, N. Bor ha'm basqa ullı alımlar aytqan.

Estetikalıq jaqtan to`men rawajlang`an individum joqarı materiya haqqında pikirlerinde g`ana emes, o`ndiriste, turmista ha'm az erkinlikke iye. Aqırı, o`mir mudamı o`zgeriste. Bunin` ha'm iyiliwshilik qatnastı, qıyallawdin` produktivli (o`nimli) ku`shin talap etedi. Do`retiwshilk qıyalg`a iye emes adam jan`anı do`retiwge, sheshim qabıllawg`a tayar emes. Bunday adamlar jan`ag`a qarsı.

İskusstvo filosofiyadan burın payda bolg`an. Alg`ashqı, diniy-mifologiyalıq ko`z-qaras bazasında iskusstvo payda bolg`an ha'm tikkeley ol alg`ashqılıq praktikanın` talabı menen belgilenedi. Taslarg`a oyılq`an su`wretler, rituallıq qosıq aytıwlar ha'm ayaq oyunlar ashıq praktikalıq bag`darg`a iye boldı. Bularda tek alg`ashqı adamnin` turmısına tiyisli situaciya emes, sonın` menen birge ol situaciyalarg`a ta`sir ha'm bar. Filosofiya rawajlanıp teoriyalıq dúnyag`a ko`z-qarasqa aynalıp, iskusstvonın` rawajlanıwına ta`sir etedi. Ma`selen, A`yyemgi Greciya ha'm Rimnin` iskusstvosı antiklik dúnyag`a ko`z-qarastın` ayırıqshılıqları, kosmostı men`geriwge bag`darlang`an o`zgesheliklerin sa`wlelendiriwı menen ajıralıp turadı. Ma`selen, antik da`wirdin` skul`pturasında adamnin` sırtqı pishimi ko`birek ko`rinedi. Al adamnin` ishki dúnyası (mikrokosmos) ekinshi planda qaladı.

Orta a`sirlik Batis Evropa iskusstvosında diniy ko`z-qarastın` tan`bası basım. İkonopis, psalmalar, shirkewlik xorlıq qosıqlar-bas bag`darlar.

Jan`a da`wirge metafizikalıq oylaw usılı ta`n. Ma`selen, Molerdin` p`esalarında qaharmannın` karakterleri statikalıqqa iye. Xızmetker (malay bul ja`digo`y, monax-na`psiqaw, sawdager-sıqmar, dvoryan-jaqsı adam h.t.b. Karakterlerdin` dinamikası ha`r tu`rliligi dialektikalıq ideyalardın` rawajlanıwı menen payda boladı.

Ha`zirgi ku`nde jivopis`tegi, a`debiyattag`ı, teatrdag`ı, muzıkadag`ı, kinematografdag`ı, xoreografiya, arxitekturadag`ı belgili bag`darlar anaw ya minaw filosofiyalıq ko`z-qaraslardın` ta`sirlik tan`basına iye. Ma`selen, realizm ha'm syurrealizmnin` ayırmashılıqları olarda atqarıwdın` texnikası menen g`ana ajıralıp turmaydı. Olardı bul bag`darlar qa`lipleskende tiykarınan bolg`an filosofiyalıq, dúnyag`a ko`z-qaraslıq-metodologiyalıq ustanovkalarısız tu`siniw qıyın.

O`z gezinde iskusstvo dúnyanı ko`riwdin` usılı sıpatında filosofiyag`a ta`sir etedi. Onın` u`sitne birde-bir iri filosof o`zinin` do`retiwshiliginde iskusstvo temasın so`z etpey qoyg`an emes. Filosofiyadag`ı o`mir filosofiyası, ekzistencializm, germenewtika, strukturalizm ha'm posstrukturalizm sıyaqlı iri bag`darlar o`zlerinin` problemaların iskusstvo teması menen baylanıstırdı ha'm ko`p jag`dayda iskusstvonın` dúnyanı logikalıq racionallıq men`geriwinin` u`stinen u`stinligine tiykarlandı.

Filosofiya menen dinnin` o`z-ara qatnasın so`z etkende olardı ta`g`dirinin` a`zel bastan birleskenin ko`riw mu`mkin. Filosofiya ha'm iskusstvo ha'm dúnyanın` dúnyag`a ko`z-qaraslıq kartinasın quradı.

Logikalıq-racionalıqqa tiykarlang`an filosofiyag`a salıstırg`anda din isenimge (vera) tiykarlang`an. Dinnin` bul o`zgesheligin xristian shirkewlerin tiykarın salıwshılardıń biri Tertullian atap ko`rsetip, minaday postulattı formulirovkaladı. İsenemen, sebebi absurd.

Qa`legen rawajlang`an diniy sistema filosofıyanın` logikalıq metodologiyalıq instrumentariyin o`zinin` dogmatların tastıyıqlaw ushın qollanıwg`a umtıladı. Sonın` ushın katolicizmnin`, islam, buddizmnin` doktrinaları haqqında aytıw mu`mkin. Diniy ideyalarda qurılq`an tomizm, neotomizm, sufizm, teyyardizm ha'm basqa da filosofiyalıq bag`darlar belgili.

Filosofiya menen ja`miyettin` ara-qatnası ma`selesine tikkeley kelsek, filosofıyanın` o`zinin` payda bolıwı ja`miyettin` ruwlıq du`zimnin` qulawı menen payda bolg`an tariyxıy jaqtan belgilengen talapları menen baylanıslı. Aqıl ha'm fizikalıq miynetin` bo`liniwı, ma`mleketliktin`, klasslardın`, o`ndiristin` quramlı tu`rlerinin`, ilimnin` payda bolıwı, biliwdi ha'm socialıq praktikadag`ı sapalı jan`a podxodlarg`a baylanıslı talap haqıyqatlıqqa qatnastın` jan`a formasının` filosofıyanın` payda bolıw za`ru`rligine alıp keldi. Son` ala socialıq-tariyxıy troansformaciya filosofiyalıq oydn` rawajlanıwına u`lken ta`sir etti. Batis Evropa orta a`sirlerde shirkew ha'm dinnin` rolinin` o`siwi filosofıyanın` teologıyanın` xızmetkerine aynalıwına alıp keldi. Jan`a da`wirde ta`biyattanıw ilimlerinin` ha'm sanaattın` rawajlanıwına baylanıslı talap filosofıyanın` logika - metodologiyalıq ha'm gnoseologiyalıq problematikasının` birde ku`sheytti. Bul boyınsha buring`ı SSSR tusında filosofıyanın` ta`g`dirine ja`miyetlik sistemanın` ta`siri jeterli da`liyl. KPSS tin` monopolizmi ha'm totalitarizm filosofıyanın` dogmatlastırdı, siyasiy ideologiyag`a bag`ındırıp, sxolastikalıq ha'm sofistlik elementlerdin` rawajlanıwına alıp keldi. Socializm ellerinde stalinizm, maocizm h.t.b. filosofiyalıq bag`darlar ra`smiy status alg`an ha'm tastıyıqlang`an ma`mleketlik ideologiya da`rejesine ko`terilip administrativlik instrumentke aynaldı. Onın` funkciyasına o`mir su`rip turg`an sistemanı qorg`aw, og`an jalpıdaqılıq, basqasha oylaytu`g`ınlar menen gu`res, ja`miyetlik ha'm individuallıq sananın` rawajlanıwına baylanıslı cenzorlıq-policeylik qadag`alaw, avtoritetlerge qarata haq niyetligin tekseriw h.t.b.

kiredi. Alımların` pikirinshe, bunday ha`kimshilikke ku`shlew ha`m qorqıtıwg`a tiykarlang`an, G`monofilosofiyalanıwshılıqtı» A`yyemgi Greciya ha`m ha`zirgi ko`p tu`rli filosofiyalıq mektep ha`m ag`ımlarg`a panoramasına iye batis dúnyası ha`m bilgen emes.

Sıpatlanıp atırğ`an situaciyada ja`miyetlik o`mirdin` orta a`sirlik sho`lkemlestiriwdin` belgilerin ko`riw mu`mkin. Katoliklik shirkew ku`shlew ha`m zorlawdın` quralların (inkviziciya, otta jag`ıw, shirkewden alaslaw, anafemag`a beriw) paydalana otırıp, ja`miyetlik sananın` rawajlanıwın sonın` ishinde filosofiyanı o`zinin` qadag`alawına bag`ındırdı ha`m diniy dogmatlardın` jıyındısın ha`m olardıń shirkew xızmetkerleri ta`repinen tu`sindiriliwin shılıqtın` son`g`ı instanciyası schıpatında dag`azalag`an edi.

Ja`mlengen-ulıwmalasqan formada filosofiya biliw processinin` ha`m sociallıq praktikanın` rawajlanıw bag`darına ta`sir etedi. Aytayıq, oyanıw da`wiri ha`m jan`a da`wir filosofiyasındag`ı gumanizm ha`m ag`artıw ideyaları shirkewlik abslyutlıktı biraz sheklewge, soslawiyalardıń statusın o`zgeritiwge, puxaralıq ja`miyetin` qa`liplesiwine jag`day jasadı. Al nemec klassikalıq filosofiyasınin` ideyaları ko`p g`ana ilimlerde, ma`selen, geologiyanın`, biologiyanın`, ja`miyettanıw h.t.b. tu`siniklerin tu`birinen o`zgeritiwge alıp keldi. Totalitarlıq ja`miyetlerde filosofiya ideolgiyanın` apologetika ha`m cenzuranın` instrumenti bola otırıp progressivlikin` rawajlanıwın irkiwi mu`mkin. Bug`an waqtında stalinizmınin` genetikanı ha`m kibernetikanı burjuaziyalıq ilim dep dag`azalawı gu`wa.

Bekkemlew ushın sorawlar

1. Filosofiya termini qanday ma`nisti an`latadı.
2. Filosoflar kimler-degen sorawg`a Pifagor qalay juwap bergen.
3. Filosofiyanın` predmetlik oblasti ne.
3. Ne sebep filosofiyag`a g`alaba metod dep sıpatlama beremiz.
4. Filosofiyanın` tiykarı ma`selesi degenimiz ne.
5. Dúnyag`a ko`z-qaras degenimiz ne.
6. Mifologiyalıq dúnyag`a ko`z-qaras degenimiz ne.
7. Diniy dúnyag`a ko`z-qaras degenimiz ne.
8. Filosofiyalıq dúnyag`a ko`z-qaras degenimiz ne.

2-tema: Filosofiyalıq oydi`n` rawajlanıw basqıshları`.

1. A`yyemgi shıg`ıs ha`m batis filosofiyasınin` rawajlanıwında ulıwmalılıqlar, nızamlılıqlar.
2. A`yyemgi shıg`ıs ellerindegi filosofiyalıq ko`z-qaraslar. (İndiya, Kitay)
3. Orta a`sirlerde Evropada filosofiyalıq oy-pikirdin` rawajlanıwınin` o`zgeshelikleri.
4. Jan`a da`wir filosofiyası. Jer ju`zlik filosofiyanın` rawajlanıwında ja`n`a sapalı basqısh sıpatında.

**Tayanısh so`zler:** Charvak, djaynizm, buddizm, induizm, konfuciylik, daosizm, mazdakizm, Avesta, manixeylik, zoroastrizm. Milet mektebi, eleatlar, sofistler, klassikalıq da`wirdin` antikalıq filosofiyası, epikureizm, neoplatonizm.

Filosofiyanın` ja`miyetlik sananın` ayırıqsha forması sıpatında payda bolıwı jer ju`zlik tariyxtın` alg`ashqı obshinalıq dúzimmınin` onnan anag`urılıw rawajlang`an basqıshı - qul iyelewshilikin` payda bolıwı menen baylanıslı. A`yyemgi İndiyada, A`yyemgi Qıtaydı, A`yyemgi Greciyada, Rimde ha`m basqa da ellerde da`lepki filosofiyalıq ta`liymatlar payda bola basladı.

A`yyemgi da`wirlerdin` qudaylar ha`m qaharmanlar tuwralı xalıq awız-eki do`retpelerinde, mifologiyasında, fantastikalıq an`ızlarda ta`biyattan tısqarı, qudaylıq qubılıslar tuwralı diniy-mistikalıq ko`z-qarasları menen birge adamdı qorshap turg`an dúnyanın` qubılısların naturalistik, ta`biyiy tu`siniklerdin` urıg`ı ko`rinis tabadı. Ma`selen, egipetlilerdin` miflerinde ha`mmesi okeannın` suwınanan payda boldı dew bar.

İndiya mifologiyasınin` a`yyemgi esteliklerinin` birinde devler, alg`ashqı dinlerdin` qudayları tuwralı mifler menen birqatarda zatlardın` ta`biyiy karakteri tuwralı pikirler bar. Ma`selen, dúnyanın` suwdan kelip shıg`ıwı - Rigvedanın` mifologiyalıq obrazı.

A`yyemgi Egipette, Vavilonda, Greciyada, Rimde ha`m basqada ellerde diniy-mistikalıq, mifologiyalıq ko`z-qaraslar`a qarama-qarsı dúnyanı qalay bolsa solay, ol bizin` da`lepki ko`z-qaraslarımızda qalay bolsa solay aldınan jorta pikirler engizbesten qaradı.

A`yyemgi filosoflar birinshi ma`rtebe dúnyanın` tiykarında ne bar degen soraw qoydı. Bul ta`biyiy. Sebebi dúnyag`a ko`z-qarasınin` qa`liplesiwinde adamdı qorshap turg`an haqıyqatlıqtın` ko`p tu`rli qubılıslarınin` birinshi tiykarı ha`m birliğı tuwralı ma`sele birinshi plang`a ko`teriledi. Tiykarınan ol waqıtta filosofiyanın` wazıypası sog`an tiykarlanadı, ta`biyattın` ha`m ja`miyetin` barlıq ko`p tu`rli o`zgerislerindegi birlikti ha`m baylanıstı tabıw kerek boldı.

Dúnyanın` materiallig`ı ha`m onın` materiallıq birligi a`yyemgi filosof-ta`biyattanıwshılar ta`repinen o`zi menen o`zi bolatug`m qublıs sıpatında tu`sindiremiz. Tek zatların` birlikli materiallıq tiykarı qanday, ne ekenligin ko`rsetiw talap etildi.

Bir filosoflar barlıq zatların` materiallıq tiykarı ha`m birinshi baslamasın - ot, basqaları suw, u`shinshileri hawa, to`rtinshileri ot, hawa, suw, jerdin` birliginde ha`tteki ag`ash ha`m metallardın` birliginde qaradı.

Bular sada ko`z-qaraslar bolıwına qaramastan batıl ko`z-qaraslar boldı. Aqırı dúnyanı onın` o`zinen, ta`biyiy sebeplerdin` qu`dretinen shig`arıwg`a umtılıw boldı.

B. e. shekemgi VIII-VII a`sirden baslap Hindistanda lokayata degen materialistlik ag`ım payda boldı. Lokayachılar haqıyqiy dúnyanı-lokanı moyınladı. O dúnya biykarlandı. Lokayachılardın` pikirinshe bul dúnyadan basqa dúnya joq. Ag`ımın` tiykarın salıwshı Brixaspati G`adamnın` janı hesh waqıtta da o`lmeydi degen ko`z-qarasqa qarsı shıqtı.

A`yyemgi İndiyada b. e. sh. bir neshe a`sirler burın filosof-materialistler (charvaklar) braxmanizm dinine qarsı shıg`ıp, dúnyanı ta`biyattı, tu`sindiriwdi talap etti. Olardın` ko`z-qarasınan ta`biyattın` barlıq qubılısları to`rt materiallıq elementinen ottan, hawadan, suwdan ha`m jerdin` turadı. Charvaklardın` tu`sindiriwınsheshe materiallıq dúnya mángi jasaydı, onın` ken`islikti ha`m waqıtta heshqanday shegi joq. Charvaklar filosofiyasının` tiykarı ma`selesin materialistlik tu`rde sheshti. Charvaklardın` pikirinshe, sana, rux adamnan g`a`rezsiz substanciya emes, olar materiallıq zattın` qa`siyeti.

A`lbette, bulardı aytıw menen birge a`yyemgi hind ja`miyetinin` turmısı tuwralı informaciya beriwshi birinshi derek Vedalar ekenligin biliwimiz kerek. Vedalar mag`lıwmatlarga qarag`anda b. e. sh. 1500 jıldan 600 jilg`a shekem do`retilgen. Ol tiykarınan diniy mazmunga iye, biraq onda ja`miyetin` ekonomikalıq rawajlanıwı, sosiallıq strukturası, qorshag`an dúnyanı tanıp biliwdin` da`rejesi h.t.b. mag`lıwmatlar bar.

Vedalar-samxıter to`rtew. Birinshisi-Rigveda, onda ha`rtu`rli qudaylarga gimnler bar. Ekinshisi-Samaveda (sazlar, qosıq aytıwlar). Bunda Rigvedadag`ı tekst ko`binshe qaytalanadı ha`m og`an bag`ımıw ta`rtibi rituallyq ma`niske iye. U`shinshisi Yadjurveda (qurbanlıq formulalar ha`m so`zler). To`rtinshisi-Atxarwaveda (duwalar). Vedalarda ariyelerdin` alg`ashqı dúnyaga ko`z-qarası, diniy-mifologiyalıq kompleks ha`m magiya bar.

Vedalıq a`debiyattın` ekinshi qatlamı-Braxmanlar. Olarda dúnyanın` payda bolıwı tuwralı pikirler, suwdın` birinshi substanciya ekenligi h.t.b. tuwralı pikirler bar. Braxman-vedalıq rituallar, kultlıq praktika h.t.b. basqarıwda praktikalıq qural.

Braxmanlarda heshqanday tutas diniy-filosofiyalıq sistemanı tappaymız. Biraq onda Upaniyshadtın` oraylıq teması bolg`an geybir tu`sinikler formulirovkalanadı. Braxman mifologiyası menen ko`p jag`dayda son`g`ı induizm baylanıslı.

Vedalıq a`debiyattın` u`shinshi qatlamı Aran`iyatlar yamasa «Tog`ay kitaplar». Bul kitaplar tog`aydag`ı da`rwishlerge arnalg`an u`y xojayınnan da`rwishlikke o`tiw «iskerlik jolınan» «bilimler jolına» o`tiw bolıp tabıladı.

To`rtinshi qabat-Upanishadlar. Bular vedalıq a`debiyattı tamamlaydı. Upaniyshadtın` za`ru`rli bo`legi o`mirdin` aynalmalı koncepciyası (samsara) ha`m onın` menen tıg`ız baylanısqa nızam (karma). Aylanbalı o`mir tuwralı ta`liymattı olar qayta tuwılıwların` sheksiz shınjırı sıpatında tu`sindirildi. O`mirdin` aynalbalıg`ı (krugovorot jizni) mángi, dúnyada ha`mme na`rse og`an bag`ınadı. Qudaylar jeke adamlar sıyaqlı o`mir su`rmeydi. Bul misli ken`islik ha`m waqıt penen sheklenip o`zinin` o`mir su`rmeytug`ınınday. Upanishadlar İndiyada bunnan son`g`ı oylawdın` rawajlanıwına ta`sir etti.

B. e. sh. birinshi mın` jıllıqlardın` ortalarında Vedalar ideologiyasınan biyg`a`rez birqansha doktrinalar payda boladı ha`m olar adamnın` ja`miyettegi ornı haqqındag`ı ma`selege jan`asha qatnas jasaydı. Ko`p g`ana jan`a mekteplerdin` ishinde ulıwma indiyalıq a`hmiyetke djaizm ha`m buddizm iye boladı. Djaynislik ta`liymat dualizmdi dag`azalaydı. Adamnın` tiykarı eki tu`rli: materiallıq (adjiba) ha`m ruhiylik (djiva). Olardı baylanıstırıwshı zveno-karma. Ol na`zik materiya, karmanın` denesin quraydı ha`m jannın` turpayı materiya menen birlesetug`m mu`mkinshilik beredi. Tiri emes materiyanın` jan menen birigiwi individtin` payda bolıwına alıp keledi, al karma jandı tu`p-tamırnan o`zgeriwidin` sheksiz shınjırında alıp ju`redi. Jannın` samsaranın` karmasının` ta`sirinen qutılıwdı a`skezdin` ja`rdeminde ha`m jaqsı isler alıp barıwda ko`rinedi.

B. e. sh. VI a`sirde İndiyanın` arqasında buddizm payda boldı. Onın` tiykarın salıwshı Siddxarta Gautama b. e. sh. (583-483 jıllar), son`ala ol Buddha dep atıldı.

Buddizmnin` orayında to`rt shınlıq bar. Bular boyınsha adamnın` o`mir su`riwi qıynalıw menen ajuralmas baylanısta. Tuwılıw, awrıw, g`arrılıq, o`lim, jag`ımsız na`rse menen ushırasıw ha`m jag`ımlı na`rседen ajıralıw, kewlin` qa`legen na`rsege jetiwidin` mu`mkinshiliginin` joqlıg`ı-bulardın` ha`mmesi adımdı qıynalıwg`a alıp keledi. Qıynalıwdın` sebebi qaytadan tuwılıwg`a quwanış ha`m qumar arqalı alıp keletug`m ha`weslik, tilek (trishna) bolıp tabıladı. Qıynalıwdın` sebebi boldırmaw bul ha`weslikte boldırmaw menen baylanıslı. Qıynalıwdı joq etiwge alıp keletug`m jol durıs pikirlewde, durıs sheshimde, durıs oylawda, durıs o`mirde, durıs umtılıwda, durıs dıqqatta ha`m durıs bag`darlawda. Seziwlik la`zzetlerge arnalg`an olar ha`m asket o`zin-o`zi qıynaw jolı ha`m biykarlanadı.

Jan`a eranın` baslanıwı menen İndiyanın` ruhiy turmısında induizm sheshiwshi poziciyalardı jen`ip ala berdi. Ol jeke etikalıq toparlardın` mudamılıq da`rejede aralasıqan ma`deniyatının` produktı boldı. So`ytip

ayrıqsha diniy sintez a`melge asırıldı. Bunda vedalıq Índiyanın` qudaylıg`ı ha`m Biraqman jreclerdin` (ruhaniyelerdin`) ritualları assimilyacig`a ushirap qoymastan jergilikli kul`tlardın` birazı qosılıp ketti. Qudaylıqtan birinshi plang`a Vishnu ha`m shiva shıg`adı induizmnin` belgili shıg`arması - «Bxadavadgita» («Quday qosıg`ı»). Ol etikalıq ma`selelerge arnalg`an.

Índuizmnin` filosofiyalıq tiykarlanıwı altı sistemada ko`rinedi. Olar: Sankx`ya, Yoga, Vaysheshika, Nyaya, Mimansa, Vedanta.

Sankxyanın` u`yretiwı boyınsha dúnyanın` materiallıq birinshi sebebi-prakriti. Prakritidin` maqluqlar dúnyasına aylanıwı u`sh sapalı elementtin` ta`sirinde a`melge asadı. Olar: radjasa (umtılıw), tamasa (qaran`g`ılıq) ha`m sattva (anıqlıq). Ha`rbir zatta, onın` xarakterine sa`ykes 3 elementtin` birewi u`stinlikke iye boladı. Sulıwlıqqa, danıshpanlıqqa, ha`m haqıyqatlıqqa ta`n bolg`an zatlarda sattva u`stinlikke iye, al tamasa pu`tkil passivliktin` sheklengenliktin`, qaran`g`ılıqtın` sheshiwshi elementleri. Pu`tkil aktivlikti, ku`shlilikke ha`m agressivlikti tiykarınan radja o`z boyına jıynag`an. Sankx`yada prakriti menen bir qatarda dúnyalıq materiallıq tiykarınan g`a`rezsiz jasaytug`ın purushidin` (absolyut jan) bolatug`ınlıg`ı moyınlanadı. Onı baqlaw ha`m ko`riw mu`mkin emes. Durıs, ol ha`mme zatlarda ha`m maqluqlarda bar ha`m sol bolg`anlıqtan olar o`mir su`redi. Praktiti ha`m purushidin` birigiwinde 25 tiykarıg`ı princip payda boladı. Olardıń ishinde materiallıq penen (suw, jer h.t.b.) birdey ten` ruhiylik (o`zin-o`zi an`law, intellekt) ha`m o`mir su`redi.

Yoga psixologiyalıq kategoriyalardı izertlewge ha`m praktikalıq psixologiyalıq do`retiwge diqqat qoyadı ha`m burın o`mir su`rgen sistemalardıń meditaciyası tuwralı jag`daydan kelip shıg`adı.

Vaysheshika mudamı o`zgerisler, mángi ha`m ciklli payda bolıw ha`m qulaw principlerine tiykarlang`an. Bul processte biraq turaqlı element-atom bar. Atomlar-mángi, heshkim arqalı jasalmag`an. Atomlardın` waqtınsha birigiwinen bizin` sezimlerimizge qolaylı janı bar ha`m janı joq predmetler payda boladı. Qaytadan tuwılıwı bunday jag`dayda atomlardın` mudamı birigiwinin` ha`m bo`liniwinin` na`tijesi boladı. Jan materiallıqqa iye, mángi ha`m sheksiz, eki formada: absolyut, jetilgen ha`mme jerde bolatug`ın ha`m individual formada, o`mirdin` sheksiz ha`reketinde o`mir su`redi.

Vaysheshik penen N`yaya mektebi tig`ız baylanıshı. Nyayada ayrıqsha diqqat logika ha`m gnoseologiya problemalarına bo`lingen. Ma`selen, haqıyqıy, anıq biliw quralları: seziw, juwmaqlaw ha`m analogiya arqalı juwmaqlaw.

Mimansa Vedalarg`a qayıwdı dag`azalaydı. Bul ta`liymatqa sa`ykes samsaranın` shınjırınan qutılıwdın` jalg`ız jolı Vedalar u`yretkenlerdi izbe-iz orınlaw. mimansa vedalıq tekstlerdi joqarg`ı abıroy sıpatında qabıllap g`ana qoymaydı, olarda mángilikke ha`m absolyutlikke iye sezimmen tısqarı universal substanciyanı ko`redi. Biliw teoriyasının` ko`megi menen zatlardı durıs tu`siniwge erisip qoymastan tiykarıg`ı metafizikalıq tu`siniklerdi ha`m tu`siniw mu`mkin. Bularg`a seziwlik qabıllaw, logikalıq juwmaq ha`m salıstırıw kiredi.

Vedanta filosofiyalıq sistemasının` mazmunı belgili da`rejede onın` atamasında (vedanta so`zbe-so`z «Vedalardıń son`ı» degendi an`latadı). Vedanta dúnya materiallıq ku`shlerdin` produktı degende pikirdi biykarlaydı ha`m braxman ha`mme na`rsenin` tiykarı, dúnyanın` absolyut ruhiy ma`nisi dep tu`sindiredi.

Qıtay filosofiyası bilimlendiriwidin` klassikalıq kitaplarına qaray teren`ge tamır basadı. Olardı biliw chinovnik xızmetine ekzamen tapsırıw ushın jetkilikli tiykar boldı. Qosıqlar kitabı b. e. sh. (XI-VI a`sisler) a`yyemgi xalıq poeziyasının` toplama bolsa, Tariyx kitabı (b. e. sh. 1-mın` jıllıqlar) tariyxıy waqıyalardıń sıpatlamaları berilgen ra`smiy dokumentlerdin` jıynag`ı bolıp tabıladı. Ta`rtip Kitabı (b. e. sh. IV-I a`sir) siyasiy ha`m diniy ceromoniyalardı, sociallıq ha`m siyasiy iskerlikti sıpatlaydı. Ba`ha`r ha`m gu`z Kitabı (b. e. sh. VII-IV a`sir) etikalıq ha`m formal`-a`debiy ma`selelerdi sheshiw ushın u`lgi ha`m o`lshem sıpatında xızmet etti.

Filosofiyanın` rawajlanıwı ko`z qarasinan og`ada a`hmiyetlisi - O`zgeris Kitabı (b. e. sh. XII-VI a`sirler). Bunda dúnya ha`m adam tuwralı Qıtay filosofiyasındag`ı birinshi ko`z-qaraslar ja`mlengen. Onın` ha`r waqta jazıl`an tekstlerinde dúnyanı mifologiyalıq sa`wlelendiriwden onı filosofiyalıq tu`siniwge o`tiwdin` baslaması ko`rinisin tabadı. O`zgeris Kitabının` a`hmiyetli bo`leklerinin` biri in ha`m yan elementleri tuwralı miflerdi, zatlardı tanıp biliwdi sa`wlelendiretug`ın sıpatında anıqlanadı. In` ushın ku`tiwdin` passiv roli, qaran`g`ı baslama belgilengen.

In` ha`m yan`nın` ha`reketi-birliktegi dialektikalıq ha`reketin` o`zgerisleri. Yan` ha`m in`nın` o`z-ara o`tiwinen olardıń o`z-ara ta`sirin sa`wlelendiretug`ın birqansha kategoriyalar payda boladı. Filosofiya Qıtayda o`zinin` ju`da` gu`lleniw da`wirine «urısıwına ma`mleketler» dep atalg`an tusta onı geyde altın a`sir dep ha`m ataydı) b. e. sh. VI-III a`sirlerde jetedi. Bul da`wirde tiykarınan altı filosofiyalıq bag`dar: in`-yan`, konfuciyshilik, daosizm, atlar mektebi, moizm, legizm.

Konfuciylik etikalıq qa`delerge, sociallıq-normalarg`a ha`m basqarıwdı ta`rtiplestiriwge bag`darlang`an boladı. Olardı qa`liplestiriwde ol biraz konservativlikke iye boldı. Konfuciy (b. e. sh. 551-479 j) o`zi tuwralı mınaday dedi. «Go`neni aytaman ha`m jan`anı jasamayman». Ol ha`m onın` iz basarları ja`miyetin` buzılıwınan tınıshsızlanadı. Sonın` ushın ha`m adamdı o`zin qorshag`an ortalıqqa ha`m ja`miyetke baylanıslı keshirimli bolıw`a ta`rbiyalaw ruhındag`ı ma`selege diqqat bo`ldi. Jeke adam, ma`selen, o`zi ushın emes, al ja`miyet ushın jeke adam. Konfuciylik etika adamdı onın` sociallıq funkciyası boyınsha tu`sinedi, al ta`rbiya bul adamdı usı funkciyanı orınlaw`a tartıwı. Adamzat jasawı sonshellı sociallıqqa iye, ol mınaday ta`rtipke salıwshılırsız a`melge aspaydı.

1. Basqalarg`a ha`m o`zin` jetiwge qa`legenin` boyınsha ja`rdem eT.

2. O`zin`e neni qa`lemesen`, sonı basqag`a isleme.

Qıtay filosofiyasında a`hmiyetli bag`darların` biri daosizm boldı. Daosizmnin` dıqqat orayında ta`biyat, kosmos ha`m adam turadı. Biraq bul baslamalarg`a racionallıq jol menen jetise almaysan`, al o`mir su`riwdin`, jasawdın` ta`biatına tikkeley enisip g`ana tu`sinesen`. Dúnya mudamı ha`rekette ha`m o`zgeriste, spontanlı tu`rde, sebepsiz rawajlanadı, jasaydı ha`m ha`reket etedi. Ontologiyalıq ta`liymatlar jol tu`sinigıdao oraylıq boldı. Oylawdın` maqseti, daosizmnin` pkirinshe, adamnıń ta`biyat penen aralasıwı, sebebi ol onnıń bo`legi boladı. Bul jerde

“subiekt-objekt” ma`selesine baylanıslı hesh ha`m shekleniw bolmaydı.

Atlardıń mektebi (shkola imen) bag`darı haqıyqatlıqtı tillik sa`wlelendiriwge baylanıslı problemalardı sheshiwge dıqqat bo`ldi. Ol zatların` qatnasın ha`m bul qatnasın, al son`ınan pikirlerdin` ha`m atamaların` sa`ykesligin izertledi.

Moistlik mekteptin` atı onnıń tiykarın salıwshı Mo-Czi (b. e. sh. 479-431 jj) atı menen baylanıslı. Bunda bas dıqqat sociallıq ekonomika problemalarına bo`linedi. Sociallıq etika basqarıwshının` despotlıq vlastı qatan` sho`lkemlestiriw menen baylanıslı. Fizikalıq miynet mektepte onı tın`lawshılardıń ku`n ko`risinin` tiykarı boldı. Moistler ta`liymatı - Konfuciy ta`liymatının` pu`tkilley qarama-qarsısı. Pu`tkil ma`nisi g`alaba su`yiwshilik ha`m u`lgeriw, o`z-ara paydag`a tiykarlang`an. Ja`miyettegi ha`mme adamlar ushın o`z-ara adamgershiliktin` ulıwma o`lshemi minnetli bolıwı kerek, ha`mme o`z-ara payda tuwralı ta`shwishleniwı tiyis. Teoriyalıq izertlewler-paydasız saltanat, miynetegi progmatikalıq maqsetke muwapıqlıq-za`ru`rlik. Mo-Czi o`zinin` ta`liymatında aspan erkin moyınladı. Ol moistlik principlerdin` tastıyqlanıwına ta`sir etiwı kerek.

Legizm urıswshı ma`mleketler da`wirindegi sociallıq-siyasiy ma`selelerge tikkeley dıqqat bo`lgen ta`liymat sıpatında qa`liplesedi. Onnıń wa`killeri sociallıq teoriya ha`m ma`mleketlik basqarıw problemaları menen shug`ıllanadı.

3. Oraylıq Aziyada filosofiyalıq oydn` qa`lipesiwı.

B. e. sh. birinshi mın` jıllıqlarda Oraylıq Aziyanın` ha`zirgi territoriyasın grek tariyxshılarında g`ı skifler, iran da`rekerinde saklar dep atalg`an xalıqlar jayladı. Kaspiy artı alabın (Zakaspiyskaya dolina) massagetler jayladı. Saklar (skifler) yarım ko`shpeli turmıs obrazında jasadı. Bul atalg`an oazislerde otırıqshı o`mir, otırıqshı jer sharwalıg`ı boldı ha`m usı sesbepli bul jerde Oraylıq Aziya territoriyasında g`ı civilizaciyanın` en` ertedege orayları qa`liplesti.

B. e. sh. VI a`sirdin` aqırı ha`m V-a`sirdin` basında saklar persler ma`mleketinin` quramına kiredi, al bızın` eramızg`a shekemgi IV a`sirde Oraylıq Aziyag`a Aleksandr Makedonskiy a`skerleri kirip keldi. Grek ma`deniyatınin` bul u`lkege enisiwine qaramastan Oraylıq Aziya xalıqları tiykarınan o`zlerinin` o`zligin saqlap qaldı.

Bul da`wirde xojalıqtın` o`nermenchiliktin`, ma`deniyattın` ha`m iskusstvonın` ha`r tu`rli formaları rawajlandı. Oraylıq Aziyag`a aramey alfaviti enisedi, onnıń tiykarında Xorezmliler menen sogdiyililerdin` jazıwı (pis`mennost`) payda boladı. Sonday-aq bul da`wirde Oraylıq Aziya xalıqlarınin` a`debiy ha`m fol`klorlıq do`retiwshiligi qa`liplesedi.

Awız eki xalıq do`repelerinin` en` eretedegi u`lgileri-sakların` epikalıq an`ızları, olardıń tiykarında Oraylıq Aziya xalıqlarınin` patriotlıq gu`resi bar. O`z wazıypaların atqarıwda olar qa`legen sınaqqa shıdam beredi, jeke baxtınan waz keshedi, o`z qa`wimlesleri olardıń g`a`rezsizligi ushın jannı beredi.

Oraylıq Aziya xalıqlarınin` eposlarında hayallar erler menen ten`dey bolıp, ku`sh jumsawda, erlikte bir-birinen qalıspag`an. Bul Oraylıq Aziyalıq eposlarga ta`n. Kliment Aleksandriskiy bilay jazadı: «saksie jenshini, kogda obrashalis` pritvorno v begstvo, strelyali s koney, oborachivayas` nazad, kak eto delali mujchinı» (Kliment Aleksandriskiy. Kovrı //V kn: Drevnie avtorı o Sredney Azii. Tashkent. 1940. s. 23).

Ktesiy ta`repinen qaldırıl g`an an`ızlarda Sak pachası Zarina haqıyqıy a`sker, o`z xalqınin` g`a`rezsizligin qorg`awshı, qalalardı qurıwshının` obrazında ko`rinedi.

Kteside Sak pachası Amorgtın` hayalı Sparetra tuwralı da ga`p bar. Sparetra hayallardan ha`m erlerden a`sker jıynap Persiya derjawasın qurıwshı Kurush penen urısta onı jen`ip, ku`yewin tutqınnan bosatadı.

Pacha hayal Tomiristin` Kurush penen gu`resi tuwralı ha`m an`ız bar. Midiya ha`m Vavilonda jen`gen Kurush Tumaris basqarg`an Massagetlerdin` territoriyasına bag`dar aladı. Bul urısta Kurushın` a`skerleri jen`ilip Kurush o`ledi.

Sak shopanı shirak. Pers pachası Dariy saklarga urıs ashqanda, shirak sak ko`semlerine Dariy a`skerlerin` qurıwdın` planın aytağı. Bul boyınsha ol murın, qulag`ın kestirtip, Perslerge barıp o`zin sak ko`semlesinen azap ko`rgen qılıp ko`rsetedi. Persler isenedi. So`ytıp perslerdin` (Daridin` armiyasın) jasırın soqpaqlar menen ju`rgizip, suwsız jerlerge alıp keledi. shirak o`ltililedi, biraq onnıń xalqı erkin bolıp qaladı.

Zoroastrizm.

Sak eposınin` jeke belgileri o`zbeklerdin`, qaraqalpaqlardıń, tu`rkmen, ta`jiklerdin` fol`klorında saqlang`an.

B. e. sh. VI a`sirden baslap Oraylıq Aziyada zoroastrizm payda bolıp, b. e. III a`sirine shekem hu`kim su`redı.

Zoroastrizminin Watani tuwralı ma`sele ele anıq emes:

İran (Midiya) dep te, Oraylıq Aziya (Baktriya, Xorezm) dep te ataladı.

Mınaday da`liyller: Avestanın` tolıq kelip shıqqanına baylanıslı argument joq. Avestanın` payda bolıwının` ha`r tu`rli qatlamlar haqqında aytıw mu`mkin. Zoroastrizminin` shıg`ıslıq (Oraylıq Aziyalıq) ha`m batıslıq (midiyalıq) ayırmaslıqları haqqında ideyalar bar.

Zoroastrizmdi tap-taza jalg`ız, qosımtasız din dew qıyın. Onda Oraylıq Aziya ha`m Jaqın shıg`ıs xalıqlarının` b. e. sh. 2-3 a`sirden baslap b. e. sh. 1-mın` jılıg`ına deyingi aralıqta`g`ı isenimleri kiredi. Zoroastrizminin` evolyuciyasının` u`sh etapı bar: (Makovel`skiy A. O. Avesta. Baku. 1960. s. 50, 142).

1. Avestanın` a`yyemgi bo`legi Yashtılar, olarda klasslıq ja`miyetke deyingi isenimler sa`wlelengen. Olardın` payda bolıwı b. e. sh. 3-2 min` jılıqlar`a tiyisli. Olardın` mazmunında politeizm bar.

2. Ekinshi etap - Gatlar, Bularda jalg`ız quday-Axura Mazda tuwralı ta`liymat ashıladı. Olardın` avtorı b. e. sh. VI a`sirde jasag`an Spitama Zaratustra dew bar.

3. Ko`p qudaylıq Yasht ha`m bir qudaylıq Gat (b. e. sh. V a`sir) gu`res barısında kompromisslik karakterge iye din-mazdayasna payda boladı. Bul Avesta ta`liymatında`g`ı u`shinshi ha`m tiykarg`ı etap.

Avestanın` materialı eki min` jıl jıynalg`an. Aleksandr Makedonskiydin` waqtında onın` ko`p g`ana bo`limleri jog`alg`an, al Arshaxidler (b. e. sh. III a`) tusında qalg`an bo`limleri Avesta bolıp du`zildi. Ol mazdayasna poziciyasınan du`zildi.

Avesta Oraylıq Aziya xalıqlarının` b. e. sh. 1-mın` jılıqlardın` ortası ha`m ekinshi yarımında`g`ı qorshag`an dúnya tuwralı moral`lıq- etikalıq oy-pikirleri, ko`z-qarasları sa`wlelengen.

Avesta boyınsha a`lem (Vselennaya) jerden, okeannan, aspan, jaqtı tu`siretug`ın sfera ha`m beyishten turadı.

Jer do`n`gelek okean menen qorshalg`an. Jer hawa rayı ma`wsim menen baylanıslı bo`lekten (krishvina) turadı. Bulay bolıw vavilonlılardın` jeti samal tuwralı oylawlarına sa`ykes keledi. Aspan tart sferadan turadı: birinshi (jerge en` jaqın)-Juldızlar sferası, olardın` ha`m ju`da` belgilileri: Bol`shaya medvedica, Sirius, Konopus.

Kelesi-Ay sferası, u`shinshi - Ku`n sferası, to`rtinshi-jaqtı, demek beyish sferası. Ay sferası altı fazag`a (ha`r qaysısı bes) bo`lingen.

Juldızlar, Ay ha`m Ku`n Axura Mazda qudaymın` denesi sıpatında sa`wlelenedi. Olar hu`rmetke iye - «Biz senin` denen`di maqtaymız, o Axura Mazda, barlıq formalardın` ishindegi go`zzalı-bul aspan juldızların, olardın` ha`m joqarg`ıların-Ku`ndi» (Yasna 50).

Zoroastrizmdi tutınıwshılardın` dúnya, ta`biyat, olardın` qubılısları tuwralı miflik ko`z-qarasları a`yyemgi xalıqlardan o`zlestirilgen.

Ja`miyet tariyxı tuwralı zoroastriylik oy-pikirler bibliyalıq ha`m quranlıq mifologiyalar menen sa`ykes keledi. Avesta boyınsha birinshi adam - İima, onnan ha`mme adamlar payda bolg`an. İymanın` hu`kim su`rgen waqtı altın a`sir esaplanadı, adamlar o`lmeydi (bessmertni). Quday Axura Mazda mángi ba`ha`rdi jasag`an, adamlar jetiskenlikte, abadansılıqta jasag`an. Baxıtlı bolg`an. Biraq bir ku`ni olar gu`nag`a batadı: qadag`an etilgen shaqı bar malda (rogatıy skot) jep qoyadı. Jaman ruh Anxra Main`yu olarg`a suwıq ha`m qar jiberedi. İima, adamlardı suwıqtan qutqarıw ushın jay quradı, tiri maqluqlarda olarg`a juptan jayg`astradı. Bul an`ız vavilon-bibliya-quranlıq, Jer ju`zlik topan suw basqını - suw tasqını ha`m Noe payg`ambar (Gilgameshtegi Utnapitim, Qurandag`ı Nux payg`ambar) tuwralı an`ız benen u`nles.

Usılay etip tariyxın` birinshi da`wiri - altın a`sir tamamlanıp, ekinshi da`wir - jaqsılıq penen jamanlıqtın` da`wiri baslanadı.

U`shinshi da`wir - adamzattın` keleshegi. Avestoda a`yyemgi adamlardın` baxtı tuwralı a`rmanı so`z etiledi. Jaqsılıq penen jamanlıqtın` quday Axura Mazda jen`iske erisedi, so`ytip jaqsılıq hu`kim su`redi. O`lgenlerdin` tiriliwi haqqında ha`m pikirler bar.

Avestonın` a`yyemgi qatlamlarında demokratizm, diyxanlar obshinalarının` ma`plerin qorg`aw ideyaları bar. Son` ala olarda qul yielewshilerdin` (Axmenidler da`wiri) ma`pleri ha`m feodallardın` (Sasanidler da`wiri) ma`pleri ha`m sa`wlelenedi. Zaratustranın` ta`liymatı bizin` eramızg`a shekemgi VI a`sirge tiyisli bolıp, belgili da`rejede reformatorlıqtı, a`sirese agrarlıq reformanı boldırıw`g`a ha`m ko`rinis tabadı. Qul iyelewshilik qatnasları rawajlandırıw processinde zaratustra ma`pin qorg`ag`an diyxanlar - obshinalarının` jarhlanıwı ku`sheydi.

Zaratustra ta`liymatı diniy formag`a iye. Ol xalıqtın` ku`shlewden ha`m tonawdan, topılıslar ha`m shetletiwden saqlawg`a, qıynalıwına qıynaladı, nızamdı, ta`rtipti saqlawg`a shaqıradı. Zaratustranın` ta`liymatına kim qulaq qoysa, sog`an jer uchastogi, suw, mal ushın jaylaw, terrasalı jay, hayallıqqa on bes jasar qız wa`de etiledi.

Agrarlıq reforma ideyası ushın Zaratustrag`a ja`miyettin` basında`g`ılar qarsı shıqtı. Ol nızamnan tısqarı esaplanıp, ja`miyetten quwıldı, mal-mu`lki konfiskaciyalandı (Sm. Makovel`skiy O. Avesta. s. 99).

Zaratustradan son` Avestonın` son`g`ı bo`limlerinde kompromiss ideyalar basım, buring`ı demokratizm joq, baylıq ha`m vlast` joqarı bahalanadı. Bul na`rse zoroastrizminin` evolyuciyasının` payda bolıp kiyatırg`an hu`kim su`riwshi qul iyelewshilerdin` klasının`, son` feodallardın` ma`pleri haqqında guwa boladı.

Zoroastrizmde sol waqıttın` huqıqıy ha`m a`dep-ıkramlıq o`mirinin` biraz islengen sisteması sa`wlelendi. Zoroastrizminin` kodeksinde dinshillik, miynetkeshlik, a`dalat, so`zde ha`m iste qalis xızmet joqarg`ı moraldın` tiykarğ`ı normaları sıpatında ko`terildi.

Zoroastristik moraldın` tiykarğ`ı kredosı triadada ko`rindi: jaqsı oy (gumata), jaqsı so`z (guxta), jaqsı is (gvarishta). Jaqsı oy Axura Mazda qudayının` atributı, al jaman oy - Anxra Main`yudin` atributı. Geybir alımlardıń pikirinshe bul triadadı belgili antikalıq da`wir filosofi Demokrit qabıllap o`zlestirgen.

Zoroastrizm moralinin` talabı: adamnıń denelik ha`m ruhiy tazalıg`ı. Zoroastrizm paraxachılıqta, kelisimde jasawdı talap etedi. Jaqing`a jaqsı qatnasta bolıwdı talap etedi, bir-birewge za`ru`rlikte, qa`wıpte ja`rdem beriw, ha`r bir jamanlıq penen gu`res, zulımlıqtı qaralaw, dan`qparazlıqtı, zorlaw, nızamsızlıq, kek, dokmet h.t.b. gu`res. Qa`ha`r, g`a`zepke ha`m qumarg`a berilmew. Sonday-aq zoroastrizm berilgen so`z, du`zilgen dogovordı buziwdı qadag`an etedi, sawda da, qarızdı to`lewde de hadal bolıw.

Zoroastrizmdı tutqan adam altı tu`rli qılmıstan boyın awlaq saqlawı tiyis: urlıq ha`m tonaw, kisinin` mu`lkine qol salıwshılıqtan h.t.b. awlaq bolıw. Bunnan basqa a`hmiyetli morallıq normalarg`a tiyisilileri:

hayaldın` eki qabat ha`m bosanıw waqtına g`amqorlıq etiw, basqa hayallarg`a ko`z salmaw, jerdi islew ha`m suwlandırıw, daraq egiw, suwdın` da`reklerin, awqatlanıwdın` da`reklerin, tazalıqtı saqlaw, mallardı ko`beytiw, balalardı o`z waqtında u`ylendiriw, “ga`rip-qa`serlerge artıq zattı beriw, paydalı haywanlarg`a g`amqorlıq.

Zoroastra ta`liymatı pu`tkil Jaqın shıg`ısta u`lken a`hmiyetke iye boldı. Persiler imperiyanın` barlıq jerlerinde ha`tte iraniy emes xalıqlar bar jerde ha`m joqarg`ı postlardı iyeledi. Olar jasag`an jerlerde ha`m zoroastrizmdı tutınıwshılar boldı. Ruxaniyeler ha`m olarg`a keliwshiler dinnin` problemaların talqılay aldı ha`m ko`p uzamay zoroastrizmden ko`p na`rseler Egipetten Qara ten`izge deyingi ko`p ellerge tarqadı. Bul ko`z qarasar boyınsha joqarg`ı alla taala bar, ol-Do`retiwshi, og`an qarsı ha`m bag`mbaytuğ`ın jaman ku`shler bar. Do`retiwshi bul dúnyada belgili maqset penen jasadı ha`m oqıw ha`zirgi jag`dayında bul dúnya axıyrg`a iye, ol dúnyanı aman alıp qalıwınin` kelisimi sıpatında jariyalanadı. Beyish ha`m dozaq o`mir su`redı ha`m ha`rbir jan o`limnen keyin sudlanadı. Aqırında o`liler tirilip, pu`tkil gu`na islegenlerdin` u`stinen olardı joq qılıwdan son`gı sud boladı. Son`ınan jer betinde qudaydın` pachalıg`ı ornep, haqıyqatlıqtı awıllar menen bag`da ju`rgendey bul pachalıqqa kiredi. (bag`-parsısha «paradayza»-beyish) ha`m mángi ba`ha`rde iye bolıp la`zzetlenedi ha`m denesi ha`m ruhi o`lmeydi.

Bul ko`z-qarasar ha`r tu`rli iudeylik sektalar arqalı ha`m o`zlestirildi. İudeyler azshılıq bolıp, o`z isenimine iye bolsada perslerden ko`p na`rse asa aldı. Sebebi perslerdin` dinide o`zlerine iye boldı. Ko`p g`ana punktlar boyınsha iudaizm ha`m zoroastrizm uqsas boladı. Bul uqsaslıq bag`ınıwshı xalıqtın` o`z bag`ındırıwshısına hu`rmetinin` ku`sheyiwi menen zoroastrizminin` iudaizmge ta`sir etiwine mu`mkinshilik beredi. Bul na`rse sonı ko`rsetedi, Axmenitler imperiyanınin` barlıq oblastlarında zoroastra ta`liymatınin` izi xristianlıqqa arqa buddizmde h.t.b. ayırıqsha iz qaldırdı.

Kushan da`wirindegi diniy-ideologiyalıq ag`ımlar.

Oraylıq Aziyada iri siyasiy birliklerdin` birine Xorezminin` Parfiyag`a ha`m Areig`a (Gerat rayonı) deyingi territoriylar kiredi. Ekinshi birliktin` orayı Baktriya boldı. Baktriya Axmenidler derjivasının` shıg`ıs oblastlarınin` turmısında jetekshi rolge iye boldı. Tap usı jerde grek vlastının` shıg`ıstıg`ı orayı boldı ha`m bul son`ınan Grek -Baktriya pachalıg`ı atlı o`zinshe pachalıqqa aylandı.

B. e. sh. II a`sirde Baktriyada payda bolg`an qa`wimler bul jerde joqarı rawajlang`an civilizaciya menen, ekonomika, ma`deniyat, ma`mlekechiliktin` tradiciyaları menen ushirastı. Bul keliwshilerdi sociallıq ha`m ma`deniy rawajlanıwın boldırıp, sol da`wirdin` jerju`zlik derjavalarınin` biri - Kushan imperiyasını payda etti.

Kushan imperiyası: shıg`ısqada Xan`-Qıtay batısında Parfiyan pachalıg`ı menen ushlasıp, Go`ne dúnyanın` civilizaciyasının` buring`ı bo`leklenip qalg`an orayların ushlastırdı. Go`ne dúnyanın` Britaniya atawlarınan baslap Tınısh okean jaylawlarına deyin Rim, Parfiya, Qıtay ha`m Kushan imperatorınin` qol astında, ta`sirinde boldı. Qıtay tekstlerinde Kushan imperiyasını basqarıwshılar Rim ha`m Xan` ma`mleketlerinin` hu`kimdarları menen birlikte pu`tkil dúnyanı o`z-ara bo`liskeń «Aspan ulları» dep ataladı. (Sm: Gafurov B. T. Kushanskaya epoxa i mirovaya civilizaciya//V. kn: Central`naya Aziya v Kushanskuyu epoxu. M. a`9wn`. T. 1. s. 65).

Kushan ha`m parfiyanlardın` jerleri arqalı Qıytaydan Rim Jer orta ten`izine deyin bul da`wirde adamzat tariyxında birinshi transkontinentallıq sawda ha`m diplomatiyalıq trakt - Ullı jipek jolı o`tti. Bul da`wirde ten`izde ju`riwshiler Vasko da Gain deyin min` jıllar burın İndiya okeanı boyınsha regulıy da`rejede rimliler jen`ip alg`an Egipet penen Kushan derjavalarınin` ten`iz da`rwazaları - Batis İndiyanın` portları arqalı qatnaslar boldı. Bul da`wirde Oraylıq Aziyanın` da`ryalar aralıg`ınan shıg`ıs Evropag`a deyin dalan`lıqlar arqalı jol bolıwı itimal.

Kushan da`wiri ushın ha`r tu`rli etnoma`deniyatlıq da`sturlerdin`, diniy sistema ha`m ag`ımlardıń uzaq birge jasasıwı xarakterli. Bug`an diniy shıdamlılıq siyasatı ha`m jag`day jasadı. Ma`selen Kushan hu`kimdarlarınin` ten`gelerinde ko`rinis tapqan kushan panteonında, ma`selen Konishke ten`gesinde indiya, iran ha`m ellinistlik panteonlar menen baylanıslı qudaylardın` biynesin ko`remiz. A`dalatlı Mishra menen o`nimdarlıq qudayı Orloxino, urıs qudayı Veretrogna, iduyası shiva ha`m Buddha.

Kushan imperiyasında ha`r qıylı diniy ta`liymatlardı buddizm, djaynizm, shivaizm, zoroastrizm ha`m basqada jergilikli isenimler, qa`wimlerdin` kul`tları jer ju`zlik civilizaciya tariyxındaǵı qubılıslardan esaplanadı.

Tap Kushan da`wirinde buddizm makayama formasında rawajlandı ha`m Oraylıq Aziya ha`m Uzaq shıǵıs ellerine tarqaldı.

Buddizm Oraylıq Aziyada. Buddizminin` Oraylıq Aziyada tarqalıwı jergilikli tradiciyalardı jutıp jiberiw bolmadı. Bul o`z-ara ta`sir, tarnsformacijalar menen baylanıslı. Bul ma`selen, xramlıq arxitekturada ko`rinedi. Baktriyadag`ı budda xramları (son`ınan ulıwma Oraylıq Aziyada ulıwma) qurılısı, planirovkası boyınsha kushang`a deyingi ha`m erte kushanlıq indiyanın` sıyınıw orınların qaytalaw emes, ol aldın`ǵı ha`m Orta Aziya ushın xarakterli xramlıq kompleksler boldı (o`zinshe tomag`a-tuyıq sıyınıw ornı tar koridorlar h.t.b.). Qara tepedegi qazıw payıtında anıqlandı. Bul Oraylıq Aziya buddizmindegi jergilikli ag`ıs sol waqıtları ha`m dawam etti. (Ta`jikstannın` tu`sligindegi budda monastırın qazıwda anıqlandı) Adjinatepe. Oraylıq Aziyadan budda ma`deniyatı Qıtay, Yaponiya, Koreyag`a taradı. Qıtay tekstlerinde onlag`an budda monaxlardın` (Baktriya, Sogda ha`m Parfiyadan shıqqan) atları bar. Olar diniy traktatlardı qıtay tiline awdarg`an. Geybir izertlewshilerdin` pikirlewinshe, Oraylıq Aziya monaxlarısız Qıtay II-IV a`sirdegi buddizm tuwralı hesh na`rse bilmegen bolar edi.

Oraylıq Aziyada Vaibxashiktin` budda mektebi tarqaldı. Olardın` gnoseologiyası: sırtqı dúnya obektiv xarakterge iye. Onı tanıp biliw sezim organlarının` ja`rdeminde a`melge asırıladı. Zatlardın` substanciyası sıpatında bes turaqlı element xızmet atqaradı. Barlıq obiectler tiykarınan-atomlar. Geyde vaibxashiklardı tikkeley realizminin` wa`killeri dep dep ataydı. Sonın` menen birge vaibxashiklar budda dininin` bir bag`darı. Vaibxashiklardın` pikirinshe, Buddha a`piwayı adam, belgili waqıttan keyin o`mir su`riwin toqtattı. Biraq onda qudaylıq element - shınlıqtı tanıp biliw intuiciyası basım boldı.

Oraylıq Aziyada buddizm menen birge indiyalıq dúnyawiy ilim ha`m ma`deniyat taraldı. Arab xalifatına indiya ma`deniyatı ha`m iliminin` ta`sir etpesten yarım mın` jıllar burın Oraylıq Aziyanın` ma`deniyatına ha`m ilimine ta`siri boldı (ele Kushan da`wirinde aq).

Manixeylik

B. e. sh. II-III a`sirlerde qullıq du`zim feodalizminin` payda bolıwı menen krizis ha`m joq bolıw fazasına o`tedi. Krizislik jag`daylar Mesopotamiyada, İranda ju`da` seziledi. Krizistın` ideyalıq ko`rinisi sıpatında zoroastrizminin` jan`a izbasarlarının` biri manixeylik payda boladı. Onın` tiykarın salg`an Mani. 216 ya 217 jılı Vavilonda tuwılǵan. Aramey, parsı tillerde birneshe diniy ha`m etikalıq xarakterdegi traktatlar jazg`an. «Manixey jazıwı» dep atalg`an alfavit oylap tabıldı.

Zoroastrizm dininin` basındag`ılar Mani ta`liymatın dushpanlıq penen qarsı aldı. Ol quwg`ing`a ushırap, İrannan qashtı. Qashıp ju`rip aq, ta`liymatın na`siyatlap, Mani o`zine ko`p pikirlesler taptı. Bunnan seskenen zoroastristik din basındag`ılar (jrecler) 273 jıl Ktesifong`a filosofiyalıq diskussiyag`a shaqırdı. 275-jılı tyurmag`a taslanıp, 276 jılı o`ltirildi. Manixeylik jaqsılıq ha`m jamanlıq baslamag`a tiykarlanıp, dualizmge bag`darlanadı. Og`an xristianlıq ha`m gnosticizm ta`sir etti.

Manixeylik ta`liymatı a`piwayı diyxanlıq demokratizmdi u`gitledi. Bul jan`a jag`dayda Avestonın` ertedegi qabatının` - Zaratustranın` tiykarǵı koncepciyasının` qaytalanıwı edi. Bul koncepciya ja`bir ko`rgen diyxanlardı jaqlag`anı ushın zoroastrizmge tutaslay alg`anda jaqpadı. Al zoroastrizm bolsa bizin` eramızdın` basında aq erte feodallıq ja`miyettin` ideologiyasına aynalıp u`lgergen edi. Manixeylik ta`liymatın` diyxanlıq-demokratiyalıq xakteri onın` Mesopotamiya, Siriya, Egipet ha`m Rim imperiyasının` shıǵıs oblastlarına III a`sirde ha`m bizin` eramızdın` son`ǵı a`sirlerinde ken` tarqalıwına jag`day du`zdi. Biraq manixeylik gu`restin` anaw ya mınaw ha`reketin biykarladı gu`restin` passiv formaların g`ana u`gitledi. Mayda sektalarg`a bo`linip ketti. Bul xristianlıq sektanrdın` payda bolıwına ta`sir etti.

Mazdakizm

Feodalizm bunnan son`ǵı a`sirlerde Oraylıq Aziya ha`m İranda rawajlanıwın dawam etti. Diyqanlardı qullıqqa salıw ku`sheydi ha`m bul klasslıq qarama-qarsılıqtı ku`sheytti. Urıslar, o`nimnin` bolmawı, stixiyalı jag`daylar bul processlerdi ju`da` ku`shetip, feodaldın` siyasatınan diyqan massasının` narazılıǵı ku`sheydi. Bul qarama-qarsılıq sa`wleleniwı jan`a diniy-filosofiyalıq bag`dar-mazdakizm boldı.

Mazdak - jrec. 529 jıl o`ltirildi. Da`slep Mazdak zoroastrizminin` jreci sıpatında İnan shaxı Kovada I din` (488-528) sarayına jaqın boldı ha`m onı reformannın` za`ru`rligine isendirmekshi boldı.

Mazdakilerinın` filosofiyalıq koncepciyası dualistik xarakterge iye: jaqsılıq ha`m jamanlıqtın` aqılǵa sıyımlılıq penen qaran`ǵılıq penen gu`resi. Onın` filosofiyası boyınsha ta`biyat u`sh elementten turadı: suw, ot, jer. Bulardın` aralasıwı ha`m unamlı ha`m unamsız qubılıslarg`a alıp keledi. Jaqsılıq penen jamanlıqtın` arasındag`ı gu`reste jaqsılıqtın` jen`isi jaqtılıqtın` qaran`ǵılıq u`stine jen`isi ta`miynlenedi.

Mazdakizminin` sociallıq programması: ha`mme adamlardın` huqıqları ten`lestiriliwi, tutınıwdag`ı ten`lik, mu`lktin` ten`ligi a`sirese, jerge ten`lik. Bulardın` ha`mmesi diyqanlar massasının` ma`pin qorg`aydı. Basında shax Kovada I buni o`zinin` vlastın ku`sheytiwge paydalanıwǵa, iri feodallar ha`m zoroastristik jreclerdin` separatizm menen gu`reste paydalanıwǵa umtıldı. Biraq ha`reketin` kem-kem ku`sheyiwi, radikal talaplardın` qoyılıwı onı qorqıttı. Onı bastırıwǵa ma`jbu`r boldı.

Biraq mazdak ha`reketin basıp taslag`an menen onın` ideyaları İnan, Oraylıq Aziya ha`m Azərbaycan territoriyalarına xalıq massasının` gu`resinin` bayrag`ı sıpatında dawam etti. Oraylıq Aziyada mazdakizm

ideyası XII a`sirge shekem dawam etti. (Ocherki istorii obshestvenno-politicheskoy misli v Uzbekistane. Tashkent, 1977. s. 25).

Qızıg`arlıq moment: zoroastrizm eki baslamanın` gu`resin jaqsılıq ha`m jamanlıqtın`, jaqtı menen qaran`g`ılıq gu`resi, ten`liktin` mazdaklıq sociallıq idealları, mu`liktin` ha`m tutınıwdın` birligi ideyası. Palestinada eki a`sir aralıq. o`mir su`rgen Kumran obshinasının` ideologiyasına sa`ykes keledi.

Geybir juwmaqlar

1) Solay etip, VII-VIII a`sirlerde, islammın` eniw qarsan`ında Oraylıq Aziya xalıqlarının` u`lken bolıp ha`r tu`rli formadag`ı zoroastrizmdi, a`sirese, mazdakizm ha`m manixeylikti propagandaladı.

2) Dúnyag`a ko`z-qaras, moral usı sistema arqalı baylanıstı.

Taza filosofiyalıq sistemalardı, ta`liymatlardı bul da`wirlerge baylanıssız qaraw qıyın.

Filosofiyalıq oylaw antiklik Gpeciyada shama menen b. e. sh. VIII-VII a`sirlerde qa`liplese baslaydı. Bul da`wipde u`lken o`zgerislep ju`z beredi Mu`lkiy ten`sizlik sociallıq bo`liniwshilikti ku`sheytedi. Jan`a klasstın` qa`liplesiw processı o`nermentlik ha`m sawdanın` rawajlanıwı menen tezletiledi. Ruwlıq ja`miyet qulap, ruw basshılarının` vlastı sheklenip baslaydı. Qullıq Gomerdin` tuslapı menen salıstırg`anda jan`a formalarg`a iye boladı. Onın` patriarxallıg`ı jan`a biraz progressiv formalarg`a orın beredi. Qa`liplesiwdegi ja`miyetlik klass-xojalıq rawajlanıwı menen baylanıslı bola otırıp, siyasiy vlastı basıp aladı ha`m tipaniyanı oranatadı. Bul klasstın` ekonomikalıq ha`m siyasiy ku`shinin` o`siwi menen grek ma`deniyatı ha`m rawajlanadı. Ullı koloniyalastırıw da`wirinde da`stu`riy grek dini oltustag`ılardıń ruhiy talaplarına juwap bermedi. Sebebi onda adamdı onın` keleshek o`mirinde ne ku`tip tur ha`m keleshek o`mir degen barma o`zi degen sorawlar`a juwap tabılmadı. Bul qıyın ma`seleni opfiklerdin` diniy-filosofiyalıq ta`liymatının` wa`killeri sheshiwge bel baylap ko`rdi. Olar adamnıń jerdegi o`mirin adamg`a qudaylap ta`repinen onın` gu`naları ushın jiberilgen qıynalıwdın` tutaslıg`ı sıpatında tu`sindirdi. Sonday-aq opfikler jannın` o`lmeytug`ınlıg`ına isenedi. Jan qayta tu`rge tu`rlengen uzaq qataplapdı o`tedi: basqa adamlardıń ha`tteki haywanlardın` denesine o`tip pu`tkil jerdegi on`bag`anlıqtan tazalanıp, mángi ra`ha`tke jetedi.

Dene o`lmeytug`m jannın` waqıcha saqlawshısı, «ha`tteki qa`biri» degen pikir Pifagordan baslap filosofiyalıq idealizmge ha`m misticizmge, xristian diniy ta`liymatına deyingi aralıqta birinshi ma`rtebe orfiklik doktrina negizinde payda boldı. Orfikler xalıq massasına jaqın boldı ha`m Dionis-Zagpee tuwralı jan`alang`an mifti o`z ta`liymatının` tiykarı etti. Biraq orfizm filosofiyag`a aynala almadı. Ha`tteki filosofiya payda bolg`annan keyin de filosofianın` aldındag`ı doktrina sıpatında bola berdi.

Solay etip, orfiklerdin` ha`m basqada bir qatar mifologiyalıq doktrinalardıń wa`killeri greklerdin` da`stu`riy dinlerin du`zetiwdi ha`m tazalawdı, ruhiy jaqtan jaqsı islengen din menen almasırıwg`a urındı. Al bul da`wirde (b. e. sh. VI-a`sip) dúnyag`a pu`tkilley basqasha ko`z-qarastı İoniya naturfilosofiyasının` wa`killeri: Fales, Anaksimandp, Anaksimen tuttı. U`shewide miletiler edi. Milet sol waqıttag`ı Kishi Aziyadag`ı grek polislerinin` ishindegi ekonomikalıq jaqtan rawajlang`anlarınan esaplanadı.

Adamzat tariyxında birinshilerden bolıp Milet oyshılları qorshap turg`an pu`tkil a`lemdi o`zi menen o`zi rawajlanıp, o`zin-o`zi ta`rtipke salıp turg`an sistema sıpatında tu`sindirdi. Bul kosmos, ioniyli filosoflardın` pikirinshe qudaylar ta`repinen ha`m do`remegen ha`m ol principinde mángi jasawı tiyis. Biraq onı basqarıp turg`an nızamlardı adam tu`sine aladı. Olarda hesh qanday mistikalıq, tu`siniksizlik joq. Solay etip, dúnyanı diniy-mifologiyalıq qabıllawdan onı adamnıń aqıl-oy quralları menen sheshiw jolında sheshiwshi adım atlandı.

Milet filosofiyası mektebinde oraylıq orında «tiykar» tuwralı ma`sele iyeleydi. A`yyemgi gpek oyshıllarının` tu`sindiriwinshe, «tiykardan» barlıq na`rseler payda boladı ha`m bul na`rselep jog`alıp, tiykar`a qayıp keledi. Dúnyanın` usı tiykarında materiallıq baslama birinshilikke iye me, ideyalıq baslama birinshilikke iye me degen ma`seleni Milet filosofiya mektebinin` wa`killeri materialistik tu`rde sheshedi.

Fales ha`m Anaksimen ha`mme na`rseni payda etetug`ın, aqırında og`an ha`mmesin aynaldıratug`ın birinshi substanciyanı to`rt stixiyanın` birewi menen baylanıstırdı. Bul boyınsha Fales suwdı atasa, Anaksimen hawanı atadı.

Ta`biyiy qubılıslardı abstrakt-teoriyalıq tu`sindiriwde ha`mmesinen de Anaksimandr alg`a ketti. Pu`tkil bolmıstın` birinshi sebebi ha`m tiykarı sıpatında ol mángi ha`m sheksiz substanciyanı areypondı ataydı. Sapalıq jaqtan apeypon to`rt stixiyanın` birde-birewi menen sheklenbeydi. Sonın` menen birge u`zliksiz ha`rekette boladı. Bul processte apeyponnan qarama-qarsılıqlı baslamalar bo`linip shıg`adı: jıllı ha`m suwıq, qurg`aq ha`m izg`ar h.t.b. Bul juplas qarama-qarsılıqlar o`z-ara ta`sirde bolıp, ta`biyattın` bahlaw mu`mkin bolg`an qubılıslar(tirilerin ha`m o`lilerin ha`m) payda etedi.

Anaksimandr ta`repinen su`wretlengen dúnyanın` kartinası, ol payda bolg`an da`wir ushın jan`a ha`m a`detten tisqarı boldı. Onda materialistik ha`m dialektikalıq xarakterge iye elementler anıq ko`rindi. Ma`selen, mudamı o`zinin` formasın o`zgeritip otıratug`ın birinshi substanciya haqqında ko`z-qaras materiya tuwralı ha`zirgi ko`z-qarasqa biraz jaqın. Sonday-aq qarama-qarsılıqlardıń gu`pesi ha`m olardıń birinin` ekinshisine o`tiwi jer ju`zlik processlerdin` barlıq ko`p tu`pliliginin` bas deregi sıpatında oy ha`m bar.

Grek naturfilosofları qa`legen ilimnin` og`ada isenimli tiykarı ta`jiriye, empiriyalıq izleniwler ha`m baqlawlar ekenligin jaqsı tu`sindi. Olar tiykarınan birinshi filosoflar g`ana emes, birinshi alımlar-grek ha`m pu`tkil Evropa iliminin` tiykarın salıwshılar boldı. Falesti a`yyemgiler «birinshi matematik», «birinshi astronom», «birinshi fizik» dep atadı. shında da Fales Vavilon astronomlarının` burınraqtag`ı ashılıwların paydalana otırıp b. e. sh. 585-jıldag`ı ku`nnin` tutılıwın boljadı. Birinshi ma`rtebe birinshi tiykar`gı

geometriyalıq teoremlardı da`liyledi. Bularsız geometriyanın` bul bo`liminin` rawajlanıwı mu`mkin bolmag`an bolar edi. Ol sonday-aq qollanısqa cipkuldi ha`m mu`yesh o`lshewishti (uglomer) engizdi. Al Anaksimandr bolsa birinshi geografıyalıq kartanı du`zdi. Bunda og`an belgili jer betinin` ba`ri cilindr tu`rinde ko`rinedi. Sonday-aq «aspan sferasın» ha`m jasadı. Bunda jaqtırtqısh denelerdin` ha`reketi aspan arqalı ha`m Jerge baylanıslı, bir-birine baylanıslı jaylasıwı bar.

Anaksimendrin` (b. e. sh. 588-525 j.) Anaksimandrın` sha`kirti. Onın` pikirinshe, barlıq na`rselerdin` tiykari-hawa. Hawanın` ha`r qıylı halg`a o`zgeriwiniń na`tiyjesinde dúnyadag`ı zatlar, qubılıslar payda boladı. Mısalı, hawa suyıqlanıp otqa aynaladı, yamasa hawa qoyıwlanıp shamalg`a aynaladı, shamal qoyıwlanıp suwg`a aynaladı, suw qoyıwlanıp jerge aynaladı. Demek, ha`r qıylı na`rseler hawanın` ha`r qıylı tig`ızlıqta bolıwının` na`tiyjesi.

Anaksimennin` pikirinshe, jer o`zinin` sırtqı pishimi boyınsha da`pke usag`an. Quyash, ay ha`m basqa da aspan jaqtırtqıshları jerden payda bolg`an. Ol Greciyada birinshi ret planetalardı juldızlardan ayıra basladı.

Anaksimendrin` qudaylardın` barlıg`ın belgili da`rejede moyınlaydı. Biraq, onın` pikirinshe, qudaylardın` dúnyanın` payda bolıwında, joq bolıwında hesh qanday qatnası joq. Qudaylardın` o`zleri materiallıq baslamadan - hawadan quralg`an.

Milletten keyingi A`yyemgi grek İoniya filosofiyasının` orayı Efes qalası boldı. Geraklittin` Watanı Miletliiler sıyaqlı Geraklit te (b. e. sh. 530-470 jıllap) dúnyanın` birinshi elementin izledi ha`m onı otta tartı. Geraklittin` filosofiya tariyxındag`ı a`hmiyeti sonda, ol materiallıq dúnyanın` dialektikalıq rawajlanıwı haqqındag`ı jag`daydı materiyag`a tiyisli nızamlılıq sıpatında engizdi. Qarama-qarsılıqlardıń dialektikalıq birligi Geraklit ta`repinen birin-biri tolıqtıratug`ın, qarama-qarsılıqta gu`resiwshilerdin` mudamı payda bolıp turatug`ın garmoniyası sıpatında tu`sindirildi. O`z filosofiyasının` tiykarıg`ı principielerin minaday belgili aforizmlerde sa`wlelendiredi: «Ha`mme na`rse ag`ıp o`tedi, ha`mme na`rse o`zgeredi», «Bir da`ryag`a eki ret tu`se almaysan`» h.t.b.

Eskertiwimizdey-aq, Geraklittin` pikirinshe, ha`mme na`rsenin` jasawının` birinshi sebebi-ot., Ottın` jalınınıń u`zliksiz ha`reketi, joqarıg`a lawlap janıwı sıyaqlı basqa da qa`siyetlerine uqsatıw arqalı Geraklit dúnyanın` processlerin tu`sindiredi. Ot ha`mme qubılıslardıń ulıwma tiykari.

«Tovarlardıń alting`a, altınıń tovarlarg`a almasılg`anınday ot barlıq na`rselerge ha`m kersinshe, barlıq na`rse otqa aynaladı»-deydi Geraklit (qaran`ız: Materialist Dpevney Grecii. M. , 1955 49-b).

Dúnyanın` zatları ha`m qubılısları otın` ha`r qıylı halda bolıwının` na`tiyjesi. Jer suwg`a aynaladı, suw hawag`a, hawa otqa ha`m kerisinshe.

Geraklit ta`liymatındag`ı stixiyalı dialektika a`sirese onın` qarama-qarsılıqlardıń a`hmiyetin tu`sindiriwinde ko`rinedi. Dúnyadag`ı barlıq zatlar ha`m qubılıslar qarama-qarsılıqlardıń gu`resi arqalı rawajlanadı. Qarama-qarsılıqlardıń gu`resin Geraklit mángi o`mir su`riwshi «G`alaba logos», nızamlılıq dep atadı. Barlıq na`rseler o`zlerinin` qarama-qarsısına o`zgeredi: «Suwıq jilydı, ıssı suwıydı, qurg`aq-ızg`arlanadı, ızg`ar kebedi».

Geraklittin` gnoseologiya (teoriyalıq biliw) ma`selesi boyınsha ha`m pikirleri bar. «Egepde dúnya tu`tinge aynalg`anda, - deydi Geraklit, adam tek bir g`ana seziw organına - tanıwg`a iye bolar edi» (Materialist Dpevney Grecii. M. 1955. 42 b).

Bunnan juwmaq sol: adamnıń seziw uqıplılıg`ın sırtqı dúnyanın` adamg`a ta`sirinin` na`tiyjesi sıpatında qaraw durılısqqa keledi. Sonday-aq Geraklittin` «otı» rawajlanıwdın` ideallıq principi emes, al materiallıq principi.

Geraklit o`z da`wirinin` joqarı qatlamlarının` wa`kili ha`m ja`miyetlik-siyasiy pikirlerinde antidemokratiyalıq pikirlerdin` bolıwı ta`a`jip emes. Degen menen dúnyanın` mángilik rawajlanıwın na`zerde tutqan ideyaları menen a`yyemgi grek ja`miyetinin` progressiv bag`darda rawajlanıwına u`les qosadı.

Tu`slık İtaliyada belgili filosofıyalıq mektep - pifagorshılar mektebi ha`reket etti. Olardıń ilimi tuwralı derekler ju`da` az saqlang`an. Pifagorshılar demokratiyag`a dushpan tomag`a-tuyıq apistokratiyalıq sektanı quradı. Olardıń mistikalıq ta`liymatı qosımtasız, ko`terin`ki intellektuallıqqa iye bolıwg`a umtıldı. Sonın` ushın ha`m Pifagor ha`m onın` ta`reptarları matematikalıq esaplawlar menen shug`ıllanıwı, sanlar ha`m olardıń birikpelerine mistikalıq tu`sindiriwler engizdi. Olar din menen moralg`a ja`miyetti ta`rtipke tu`siriwdin` tiykarıg`ı atributları sıpatında qaradı. Olardıń bul ma`selege ko`z-qarasında peps ha`m indiya mistikasının` ta`sipi bap. Pifagorshılar morali demostin` aristokratiyag`a absolyut bag`ınıwına su`yengen belgili sociallıq garmoniyanı tastıyıqlaw boldı, demek onın` a`hmiyetli bo`legi so`zsiz bag`ınıw bolıp tabıladı. Solay etip, din ha`m moral pifagorshılardıń ko`z-qaraslarında tutas alg`anda sa`ykes keledi.

V a`sirdegi grek filosofiyasın qarawg`a o`ter ekenbiz, greklerdin` diniy sanasındağı belgili dag`darıstı ha`m onın` sebeplerin atap o`tiwimiz kerek. Bul Pelopeness urısı jıllarındağı ellinlik dúnyadag`ı awır jag`daylar, bul ja`miyettin` xarakterinin`, sociallıq du`zilisinin` quramlasıwı, ja`miyettin` da`stu`riy ko`z-qarasların, sonın` ishinde dindi kritikılaw. Degen menen bul krizistın` masshtabın ha`m teren`ligin ulg`aytıp ko`rsetiwge bolmaydı. Go`ne ko`z-qarasların` qulaw jag`dayında jan`a diniy ideyalar payda boldı. Sonın` ishinde, bul waqıtları adamnıń quday menen jeke baylanısı tuwralı ideya ju`da` sa`nge enedi. Buni Evpipidte ko`remiz. Jan`a kultlardın`, ma`selen Asklepiyanın` dawalaw kultinin` a`hmiyeti ku`sheydi. Geybir go`ne kultlar olardıń funkciyalarının` o`zgeriw menen jan`adan payda boladı. Da`stu`riy isenimlerdin` qulawı Elladag`a basqa kultlardın` eniwine, ma`selen frakiyalıq ha`m aziatlıq dinlerdin` eniwine alıp keledi.

Filosofiyada İoniyada o'tken a'sirde qaliplesken naturfilosofiya jetekshi bag'dar bolip qaldi. Sonin` menen birge Geraklittin` dialektikasi qubilistin` eki ta'repin ha'm o'zgeriwinde, turaqlilıg`ın da esapqa aldı, so'ytıp zamanlasarı ta'repinen qabıllanbadı, sing'a ushiradı. Eger Kratil turaqlılıq momentin esapqa almawg'a shaqırsa, elatlar (Eley qalasının` atı menen baylanıslı) - Ksenofan, Parmenid ha'm Zenon kerisinshe o'zlerinin` dıqqatın turaqlılıq momentine ja'mledi ha'm Geraklitti o'zgermelilikin` rolin ulg'aytıp ko'rsetiwde sing'a aldı. Elatlar seziwlik dúnyanın` turaqsızlıg`ın ha'm o'zgermeliligın (payda boladı, gu'lleydi, o'ledi) moyınlaw menen birge bul o'zgermeli seziwlik dúnyag'a jalg'ız qozg'almaytug`ın bolmıs dúnyasın qarama-qarsı qoyadı. Elatlardıń stixiyalı materializmi, oylawdı ha'm materiallıq dúnyanı bir-birine qarama-qarsı qoyıwg'a umtılwı minag'an alıp keldi: sırtqı dúnyag'a baylanıslı dialektikanı qollap-quwatlay otırıp, olar sonın` menen birge ideyalıq dúnyanı metafizikalıq tınıshlıqtın` pachalıg`ı dep tastıyıqladı. Mángilik ha'm o'zgermeytug`ınlıq olar ta'repinen shınlıqtın` atributları sıpatında esaplandı. Biliwdin` rawajlanıwında dramatikalıq situaciya payda boldı: birewlep, obrazlı tu'rde aytqanda dúnyanı otta erice, al basqaları onı qozg'almaytug`ın tasta krisstallastırg`anday etti. Bul da`wirdin`

stixiyalı-matepialistik naturfilosofiyasının` og`ada belgili wa`killeri Anaksagor i Empedokl boldı. Olardıń izertlewlerinin` tiykarg`ı bag`darı burıng`ısha ken` ko`lemli kosmogoniyalıq sistemalarđı qurıwg'a umtılwı boldı. Anaksagordın` pikirinshe, dúnya basta aq mayda bo`lekshelerden turatug`ın ha'rekeciw qospanı an`lattı ha'm og`an aqıl (nus) ha'reket berdi. Anaksagordın` aqıl koncepciyası ineptli materiyag'a ha'reketin` deregin qarsı qoyıw bolıp tabıldı. Ol filosofiyalıq oydıń son`g`ı rawajlanıwına ha'm u`lken ta'sir etti (ma`selen, Jan`a da`wir filosofiyasındag`ı birinshi tu`rtki (pepvotolchok) ideyası). Empedokl ha`mmesinin` tiykarında to`rt elementti ko`rdi: ot, hawa, jer ha'm suw. Bulardı barlıq zatlardın` tamirları dep atadı. Empedokldın` tu`sindiriwınsha barlıq materiallıq zatlar sanlıq ha'm sapalıq jaqtan o'zgermeytug`ın, bir-biri menen ha`r qıylı proporciyada birikken to`rt elementten turadı. Materiyanın` ha'reketi (misli Anaksagordag`ıday) materiyadan tisqarında turg`an baslang`ısh xaosti basıp o'tken, jen`gen kosmostı sho`lkemlestiriw principini menen demek-aqıl-oy (Razum) belgilenedi.

To`rt element teoriiyası Aristotelđin` qabıllawı menen XVII a`sirge deyin evropa fizikasının` fundamenti boldı. Sonday aq Empedokldın` seziw teoriiyası (teoriya oshusheniya) Platon, Aristotelge de ta'sir etti. Seziw teoriiyası Empedokl ushın biliw teoriiyası xızmetin atqardı. Bul teoriya boyınsha seziw organlarınin` «tesikshelerine» qabıl etilip atırg`an obiektten bo`lingen materiallıq g`ag`ıwla etedi.

A`yyemgi grek materializminin` joqarı da`rejede gu`llengen da`wiri Levkipp (Miletten) ha'm Demokritin` (Avderden) ta`liymatında ko`rindi. Levkipp atomistik filosofiyanın` tiykarın saldı. Onın` sha`kirti Demokrit o'z ustazının` kosmologiyalıq teoriiyasın qabıllap g`ana qoyg`an joq, sonın` menen birge onı ken`eytti ha'm onı universal filosofiyalıq sistemag'a aynaldırıldı. Bul teoriya boyınsha dúnya boslıqtan ha'm ha'rekettegi atomlardan turadı. Atomlar sapalıq jaqtan birgelki, bo`linbeytug`ın, biraq forma ha'm razmeri boyınsha ha`r tu`rli mayda bo`lekshelep. Atomlar boslıqta ha'reket etedi, olardıń birigiwi pu`tkil sırtqı dúnyanın` jasalıwına alıp keledi. Barlıq tiri tipi emesten janı arqalı ayırılıp turadı. Jan, onın` pikirinshe, ha`rekechen` atomlardan turadı. Demokrit jandı o`letug`ın, a`jelli dep esapladı: dene o`lgende atomlar ken`islikte taraladı. Demokrit ta`liymatındag`ı a`hmiyetli jag`day ha'reketin` materiyag'a tiyisli qa'siyet ekenligi haqqındag`ı ta`liymat, ha'reket materiallıq emes puxtıń ta`sirinin` ya nustın` na`tiyjesi emes, al materiyanın` o`zinin` qa'siyeti.

So`z joq, barlıq zatlarđı quraytug`ın atomlardın` ha'reketi ta`liymat sıpatında materiya ha'm ha'reket kategoriyalarınin` islenip shıg`ılıwında, rawajlanıwında u`lken rol oynadı. Sonday aq ha'reket problemasını qarawın Geraklit penen salıstırg`anda ayırmashılıq bar. Geraklitte ha'reket qarama-qarsılıqlardıń gu`resi arqalı bolsa, Demokritte atomlardın` ha'reketi probleması olardıń orın almasıwı, birlesiwı ha'm bir-birinen bo`lekleniwı sıpatında. Bul Demokritin` mexanistik tendenciyası.

Filosofiya tariyxında Demokrit birinshi ret ken`eytilgen biliw teoriiyasın jasadı. Onın` tiykarg`ı punkti-seziwlik ta`jiriye. Biraq zatlardın` (atomlardın`) haqıyqıy «ta`biyatın», Demokritin` tu`sindiriwınsha, sezimler tanıp bile almaydı, olardıń qolı jetpeydi, tek oylawdıń ja`rdemi menen g`ana tanılıp bilinedi. Empedokl siyaqlı Demokrit ha'm seziwlik qabıllawdı ag`ıwlar menen (qabıl etiliwshi denelerden ajıralg`an atomlar toparları) tu`sindirdi. Demokritin` ta`liymatında sociallıq ha'm etikalıq problemalar ha'm belgili oring`a iye. Ma`mleketlik qupılıstın` en` jaqsı forması sıpatında demokratiyanı en` jaqsı adamgershilik sıpatında tınısh, g`awg`asız danalıqtı maqulladı.

Demokrit ko`p ta`replemeli alım boldı. Onın` sol da`wir bilimlerinin` barlıq oblastların qamtıg`an shıg`armalarınin` dizimi (olar 70 atamag'a iye) bar. Demokritin` materialistik filosofiyası evropalıq filosofiyag'a ha'm ta`biyat tanıw ilimlerine u`lken ta'sir etti.

Atomistik materializm determinizm (ta`biyiy qubılıslardıń rawajlanıwında nızamlılıqtı, za`ru`rlikti moyınlaw) tariyxında a`hmiyetli rol oynadı. Levkipp ha'm Demokrit ta`liymatında sa`ykes «birde-bir zat sebepsiz payda bolmaydı, ha`mme na`rse qandayda bip tiykarda za`ru`rlikte payda boladı» (Materialisti Dpevney Gpecii. M. a`995. 66-b). Ha`tte Demokrit bilay deydi: ... Persiya taqtına iyelik etkennen go`re bir sebeplilik tusindiriwdi tapqandı maqul ko`rer edim (Sonda ... 50-b).

Solay etip, Demokrit tosıqlıqtı biykarlaytug`ın qa`te juwmaqqa keledi.

Bizin` eramızg'a shekemgi V-a`sirde tiykarı boyınsha materialistik naturfilosofiya menen pifagorizminin` da`stu`riy qarama-qarsılıg`ı dawam etti. Pifagorlıq ta`liymat burıng`ısha Batsqa qarag`anda Greciyada ken` tarqalg`an ta`liymat boldı.

Bizin` eramızg`a shekemgi V-a`sirdin` basında ha`mme filosofiyalıq mekterlep tutas universal kosmologiyalıq ha`m ontologiyalıq koncepciyalardı jasawg`a, du`nyanın` birligin ha`m ko`p tu`rliligin tu`sindiriwge umtıldı. Bul boyınsha olar go`ne da`wıprdin` filosoflarının` islerin so`zsis dawam ettiriwshiler boldı. Biraq bızın` a`sirdin` ortasınan baslap Greciyanın` puwxıy turmısında sheshiwshi burılıs bolıp o`tedi. Endi filosofıyanın` orayında dúnya emes, al adam boladı. Bul ruhiy burılısta u`lken rol oynag`anlar sofistler (gpekshe sofos - dana) boldı.

Sofistlik ha`rekettin` payda bolıwı, burın eskeptgenimizdey aq, ja`miyettin` ulıwma strukturasınıń qıyınlasıwı menen, onın` professional sıyasıy iskerlep prosloykasının` ko`beyiwine ta`siri ha`m tabıslı sıyasıy iskerlik ushın za`ru`rli konkret bilimlerin` ko`lemlerinin` o`siwi menen baylanıslı.

Barlıg`ın o`z ishine alg`an naturfilosoflardın` kosmologiyalıq ta`liymatları ta`jiriyybeden go`re oyg`a qupılğ`an bolg`anlıqtan tiykarınan ju`da` turaqlı emes turnaqqa jaylasqan edi. Kem-kem belgili koncepciyalardıń ramkasında jeke empiriyalıq baqlawlardı ha`m jeke ilimlerin` juwmaqların kosmostın` bas sxemaları menen kelistiriw qıyın bola baslaydı. Haturfilosofiya menen real bilimler arasında u`zik ku`sheygen sayın naturfilosofiyag`a baylanıslı ja`miyetlik skerticizm ju`da` ku`sheydi. Bul skerticizmdi bildiriwshiler, a`llette sofistler boldı.

Sofistlik ideyalar tiykarınan ko`birek ja`miyetlik basqarıwshılar arasında tarqadı. Sofistler ushın tutas alg`anda qa`liplesken da`stu`rlerge kritikalıq qatnas xarakterli. Bul kritika, sın tiykarınan shınlıqtın` kriyteriyi (o`lshemi) probleması menen baylanıslı. Sofistler ma`seleni bılay qoydı: adamzat bilimlerine iseniw mu`mkin be Olardıń haqıyqıylıg`ın, shınlıg`ın ya nadurılıg`ın, qa`teligin qalay tekseriw mu`mkin

Cofistlerdin` ta`liymatlarının` ulıwmalıg`ı relyativizm menen xarakterlenedi. Bug`an sofistlerdin` iskerliginin` xarakterinin` o`zi mumkinshilik beredi. Olar jaslardı qa`legen ko`z-qarasta qarawga u`ypetti. Bunday ta`liymattın` tiykarında absolyut shınlıqtın` ham obiekтив bahalıqlardıń joqlıg`ı haqqında ko`z-qaras bar.

Sofistlik tg`liymattın` en` belgili wa`killeri - Protagor (Abdepden) ha`m Goriy (Leontinnen) gnoseologiya problemasını islep shıg`ıwda u`lken u`les qostı. Biraq olardıń sheshimleri relyativistlik, ha`tteki geyde skertiklik xarakterge iye boldı. Afinada sofistlerdin` mawasasız dushpanı Sokrat boldı. Kundelikli sananın` derejesinen Sokrat sofist g`ana emes, olardıń basshısı da. Sofistlerden ayırmashılıg`ı, ol shınlıq bar, shınlıq tartısta, aytıswda tabılıwı mu`mkin dep tu`sindirdi. Sokrattın` ko`z-qaraslarında Afina ja`miyetinin` geybir-jana qubılısları ha`m sa`wlelengen. Ma`selen, ol ma`mleketti basqarıw - bul ha`m professiya dep qaraydı.

Platon (b. e. sh. 427-347)

Platonnıń filosofiyalıq koncepciyası sociallıq-sıyasıy ko`z-qarasları menen tıg`ız o`lesip ketken. «Ma`mleket» ha`m «Nızamlar» atlı traktatlarında ideallıq polistın` sosloviyag`a iye modelin islep shıktı. Platonnıń filosofiyalıq-etikalıq ko`z-qarasları onnıń ko`p sanlı dialoglarında bayan etilgen. Olarda a`dette bas ha`reket etiwshi - SokraT.

Platonnıń pikirinshe obrazlar (ideyalar) wakıttan ha`m ken`islikten tısqarı turadı. Akıl-oy (razum) eki dúnyanı : o dunyani ha`m reallıqtı baylanıslantıradı. Platon o`zinen keyingi da`wirlerge ha`m u`lken ta`sir etti.

Aristotel (b. e. sh. 384-322)

Platonnıń sha`kirti Aristotel alım enciklopedisT. Ustazınan ayırmashılıg`ı sonda: materiallıq dúnyanı birinshi, ideyalar dúnyasını ekinshi, forma ha`m mazmun bir-birinen ajıralmas birlikte, bir qubılıstın` eki ta`repi dep tu`sindi. Onnıń traktatlarında ha`reket tuwralı ta`liymatı Aristotel sistemasının` en` ku`shli ta`replerinen esaplanadı. Ol ushın dialektika haqıyqıy ha`m anıq bilimlerdi itimal ha`m haqıyqıy tekleslerden alıwdın` metodi. Aristoteldin` logikalıq shıg`armaları G`OrganonG` atqa iye bolıp, shınlıq ha`m oylawdın` nızamları haqqında ta`liymatqa iye. Orta a`sir tusında «Organon» ko`p oqılatug`ın shıg`arma boldı. Alım tariyxshi, pedagog, sheshenlikteń teoretigi, etikalıq ha`m sıyasıy teliymatlardın` do`retiwshisi de bola aldı. Aristotel ju`zden aslam grek polislerinin` tariyxı ha`m olardıń qurılıwı analizlengen politipler - shıgarmalar jazdı. Tilekke qarsı, olardıń ba`ri jog`alg`an, tek «Afina politikası» g`ana saqlang`an.

Aristoteldin` sha`kirtlerinin` ishinde ko`p g`ana atı shıqqan filosoflar, fizikler, matematikler, biologlar boldı. Onnıń ideyalarının` bazasında Feofast o`simlikler haqqında belgili kitap jazdı ha`m psixologiyalıq izertlewler menen de shug`ıllandı. Geografiyalıq, filosofiyalıq ha`m tariyxıy izertlewleri menen Aristoteldin` basqa izbasarı - Diklarx belgili.

ELLİNİZM

Antikalıq dun`yanın` b. e. sh. IV esirinen bızın` eramızdın` birinshi a`sirinin` son`g`ı on jıllıqları aralıg`ı ellinizm da`wiri dep ataladı. Ellinistlik ja`miyettin` filosofiyalıq-sıyasıy ko`z-qarasları polislik ideologiyadan keyin sheshildi.

Klassikalıq qala-ma`mleketin` puxaralıq kollektivinin` dúnyag`a ko`z-qarasın sa`wlelendirgen Platonnıń mektepleri polistın` sıyasıy a`hmiyetinin` qulawı menen o`zinen` burıng`ı jetekshi rolin joıyadı. Polis ideologiyasınıń krizisi menen b. e. sh. IV - a`sirde o`mir su`rgen kinikler menen skeptikler ag`ımlarının` ta`siri ku`sheydi. Biraq ellinistlik dun`yada ju`da` ken` tarqalg`anları b. e. sh. IV ha`m III esirler aralıg`ında payda bolg`an jana da`wirdin` tiykarı belgilerin o`zine ja`mlegen stoikler ha`m epikurshılar ta`liymatları boldı.

STOİCİZM

B. e. sh. 302-jılı tiykarı salıǵan Afinada Kitonlı Zenon ta`repinen, Kiprde (b. e. sh 336-264j.) tiykarın salǵan mekteplerde iri alımlar ha`m ellinistlik da`wirdin` filosofları Xrasipp Soll (b. e. sh. III esir), Panetiy Radoskiy (b. e. sh. II 1). Bular ha`r qıylı siyasiy bag`dardın` adamları boldı. Stoikler ayrıqsha adamnıń individuallıq sıpatında etikalıq problemalarına ayrıqsha dıqqat bo`ldi. Olardıń maqseti: polislik tiykarlardın` dag`darısı, u`zliksiz a`skeriy ha`m sociallıq konfliktler, individuumnıń puqaralardıń ja`ma`a`ti, obshina menen baylanısınan` ha`lsirewi jag`dayında adam ushın moral`lıq-filosofiyalıq tayanış tabıw. Eger bul sharayatlar menen puqaranın` sociallıq bolmısınan` turaqsızlıǵı tuwralı ko`z-qaraslar a`debiyat ha`m iskusstvo ta`repinen qu`diretli tag`diyir obrazında ko`ringen bolsa, stoikler ta`repinen ol ha`mme na`rseni aqılǵa sıyımlı basqaratug`ın adamnıń joqarg`ı jaqsılıq ku`shinen (logos, tabiyat, quday) g`a rezlilik sıpatında qabıllanadı. Olardıń ko`z-qarasınsha, adam endi polistin` puqarası emes, al kosmostın` puqarası: baqıtqa jetiw ushın ol joqarg`ı ku`sh aldın-ala belgilegen qubılıslardıń nızamlılıǵın tanıp biliwi kerek ha`m ta`biyat penen kelisimde, demek adamgershilikli, rehimli (dobrodetel`no) jasawı kerek. Stoikler tiykarǵa adamgershilik, jaqsılıq sıpatında ang`arıw (demek «jamanlıq», «jaqsılıq» degen ne), erlik, a`dillik, tuwrı pikir (zdravomislıe) ha`m onıń tu`rleri, ken` peyillilik, o`zin uslay biliw, tabanlılıq ha`m jaqsı erlikti esapladı. Olardıń ta`liymatına ılayıq, tek a`dep-ikramlılıq- gozzallıq - jaqsılıq, sonıń menen birge jaqsılıq payda bolıp keledi. Stoiklerdin` etikalıq kategoriyalarınan` ishinde bolıwı tiyis, aqılǵa sıyımlı, ta`biyat ha`m ja`miyet nızamlarına sa`ykeslik tuwralı ko`z-qarastı ataw kerek.

Danishpan, stoiklerdin` sa`wlelendiriwinde, aqıllı, biyda`rt, biyta`rep, reyimshil, u`yirsek ha`m isker. Stoiklerdin` tiykarǵı tujırımınan`n` eklekticizmi ko`p ma`niligi sebepli, ol ellinistlik, son`ınan rim jamiyetinin` ha`r qıylı qatlamlarında ken` tarqaldı. Sonday-ak, materializminin` geybir elementlerinin` (tiykarınan gnoseologiyada) saqlanıwı menen stoicizm doktrinalarınan` mistikalıq isenimler ha`m astrologiya menen qosılıwı, tutasıwı boldı. Rim stoicizminin` ko`rnekli wa`killeri Seneka, Epiktet ha`m Mark Avreliyler boldı. Olardıń ha`mmesin de ulıwma stoiklik jag`daydan - jer ju`zlik aqıl-oy ha`m jer ju`zlik jan menen baylanısqa ta`biyattın` ha`m ja`miyettin` birliǵi tuwralı tujırımnan kelip shikti. Olardıń emanaciyası-individuallıq aqıllar-logos ha`m janlar boldı: kosmos ta`repinen basqarılatug`ın za`ru`rlik nızamı, ol danishpan ha`m adamgershilikli adamlar ta`repinen tanılıp bilinedi, bul za`ru`rlikke ıqtıyarlı tu`rde bag`ınıw, adamnıń aldında turg`an wazıypaları. Biraq ol ta`g`diyir belgilegen orında turıp bir na`rseni o`zgeritiwge umtilmadı. Bul ulıwma jag`daylardı interpretaciyalawda stoiklerdin` o`z jeke ta`g`diri, ja`miyetlik jag`dayına, jasag`an da`wirine ılayıq ayırmashılıqları boldı.

Seneka ushın familiya g`ana emes, ma`mleket masshtabında ha`m bag`ındırıw ha`m bag`ınıw ma`selesi ko`terilip, son`ında ol «jaqsı» imperator qanday bolıwı kerek degen sorawǵa kelip tireldi. Aqırı imperatordin` bolıwı za`ru`rlik sıpatında moyımlandı. Imperator shekten tis maqtawdı talap etpewi tiyis, puqaralardan (grajdanlardan) olardıń menshigin tartıp almawı tiyis, ol senat penen ha`m ulıwma «jaqsı» adamlar menen esaplasıwı tiyis. O`zinshe, o`zinin` erkinshie ha`reket etpese, puqaralardıń ulıwma paydası ushın sharshamastan is etiwı kerek. Aqırı, bul ushın onıń puqaraları og`an sadıqlıǵı menen minnetdar.

Epiktet, tiykarǵı dıqqattı basqarıwshınan` sapalıq ta`replerine bo`ldi. Bul onı xalıq ideologiyasına ha`m shekten tısqarı kiniklerge jaqın etti. Ol ushın erkinlikke jol barlıq materiallıq iygiliklerden, kushtarlıq, tileklerden waz keshiw arqalı g`ana boladı. Sebebi adam o`zi qa`legenligin og`an beriw ya onnan alıw mu`mkinshiligine iye adamnıń g`ana qulı bolıwı mu`mkin. Sırtqı dene, o`mir-hu`kim su`riwshi yamasa tirang`a bag`ındırılǵan. Biraq adamnıń haqıyqıy ma`nisi, onıń aqıl-oyı ha`m janı hesh kimge bag`ındırılmag`an, onıń pikirlewlerin hesh kim basqara almaydı ha`m hesh kim og`an adamgershilikli, jaqsı bolıw ushın, demek erkin ha`m baxıtlı bolıw ushın kesent bere almaydı. Epiktet ushın bas quday, jerdi biylewshilerdin` ha`mmesinen joqarı turatug`ın Zevs tuwralı ko`z-qaras u`lken rol` oynaydı. O`zin onıń perzentı sıpatında sezgen adam sırtqı iygiliklerden qanaatlana almay qıyналǵan senatordan ha`m cezardan ha`m erkinirek boladı.

Rimnin` song`ı stoiki Mark Avreliy boldı. «O`zime o`zim» atlı onıń shıǵarmalarında dúnyada anaw ya mınaw na`rseni o`zgeritiw ya du`zetiwdin` qıynılıǵı aytiladı. Ha`mmesi ha`m ha`mme na`rse o`zgerissiz qaladı, adamlar ha`mme wakt eki ju`zli, o`tirikshi, o`z ma`pin oylag`an na`psiqawlar boldı ha`m bola beredi de. Bul xaostın ishinde ne qaladıw Tek o`z geniyn`e xızmet etiw, o`z-o`zin`di jetildiriw, adamgershilik, biraq bunday jerge qollanılmaytug`ın adamgershilik, jaqsılıq, o`mirde hesh bir maqsetke iye bolmag`anlıqtan stoyiller ushın minnetli adamzatqa xızmet etiw o`z ma`nisin jog`altadı. Aqırı adamzat pa`s, buzıq ha`m baxıcz bolatug`ın bolsa, maqseciz jaqsılıq, adamgershilik hesh kimdi de yoshlandıra almaydı.

E P I K U R E I Z M

Epikurdın filosofiyası ontologiya ma`selesinde Demokritin` materializminin` rawajlanıwında alg`a qaray adım boldı. Epikur atomlardın` tuppa-tuwrı ha`reketinen spontallı burılıwı tuwralı boljaw aytıp, nızamlılıq penen tosinlıq problemasınıń u`ylesiwın, sa`ykesleniwın ko`terdi. Epikurda ontologiya problemaları etikalıq problemalar menen tig`iz baylanısı, onıń filosofiyasında oraylıq orındı adam iyeleydi. Epikur o`zinin` wazıypası sıpatında adamnıń o`limnen ha`m ta`g`dir aldındag`ı qorqınshınan qutqarıwdı qoyadı: ol qudaylardın` ta`biyattın` ha`m adamnıń turmısına aralasıwın biykarlaydı ha`m jannın` materiallıǵın da`liylledi. Qudaylardın` barlıǵın moyınlag`anı menen qudaylar tuwralı «topardıń o`tirik shamalawlarına» qarsı shıǵadı. Sebebi, onıń koncepciyasına ılayıq, ta`shwishler ha`m iskerlik kewli tolıw, jaynıp jasnawshılıq jag`dayı menen sıyıspaydı. Sebebi quday shadıqlı ha`m o`lmeytug`ın negiz sıpatında

ta'shwishke ha'm iye emes, basqalarg'a da ta'shiwshiti alıp kelmeydi, sonın ushın ha'm ka'ha'rge de, hu'rmetke de tap bolmaydı» (Diogen Laerckiy. T. I, 139).

Jan ha'm dene sıyaqlı atomlardan turadı. Biraq na`zik atomlardan turadı. Ol denenin` qabırshaqlarında turg`anda seziwlerdin` bas sebebi bola aladı. Bul qabırshaq buzılg`anda jannın` atomları tarqaydı. Seziw joq boladı. Adam ushın jaqsı ha'm jaman seziwde boladı, al o`lim-seziwlerden ayrılıw, en` qorqınıshlı jamanlıq-o`lim, bul adamdı qorqıtpawı kerek, sebebi bizler barda o`lim jok, o`lim bolg`anda bizler joqız» (Sonda XI. 133). Stoiklik danıshpan ushın en` aldı menen aqılǵa sıyımlılıq xarakterli, biraq epikurshının` stoikten ayırmashılıǵı sonda, og`an qumar, awırıwın seziw, qayg`ı, ayaw jat emes. Ol ma`mleketlik islerge biyta`rep bolmaydı, kinik ha'm bolmaydı, diyuanashılıq ha'm islemeydi. Epikur baxıttı la`zzette, tınıshlıqqa iye bolıwda, saspawda, albıramawda (ataraksiya) ko`rdi. Bug`an biliw ha'm o`zin-o`zi jetildiriw arqalı, qumar ha'm qıynalıwlardan saqlanıw ha'm aktiv iskerlikten o`zin tıyıw arqalı jetiw mu`mkin. Diogen Laerckiy keltirgen Epikurdın` «Bas oylarında» bir neshe ret adamlardıń qa`wipsizligi, doslıqtın` bahası tuwralı aytiladı. Bul, shaması sol da`wirdin` sociallıq-psixologiyalıq klimatın sa`wlelendirse kerek.

Epikureizm A`yyemgi Rimde ha'm u`lken da`rejede tarqaldı. Onın` ko`rnekli wa`kili Tit Lukreciy Kar boldı. Onın` «Zatlardıń ta`biyatı xaqında» atlı filosofiyalıq poeması bar. O`zinin` ko`z-qarasların tolıǵı menen Demokrit ha'm Epikurdın` ta`liymatı menen ten`lestirip, ol ko`rkem formada o`mir ha'm o`lim tuwralı ta`liymattı rawajlandıradı, bul boyınsha dinshi miflerdi sing`a aladı. Lukreciydin` pikirinshe, qudaylarga isenip ta`biyiy payda boladı: kudayǵa isenim-qorqınıshın` ha'm ta`biyiy sebeplerdi bilmewdin` produktı. Adam baxıttı jasawı ushın qudaydin` aldındaǵı qorqınıshın` azat bolıwı tiyis.

Epikurlik rim ja`miyetinde salıstırmalı tu`rde uzaq saqlandı. Birak b. e. sh. 313 jılı xristianlıq ra`smiy din bolıp qa`liplesiw menen epikurlıq penen ayawsız gu`res ju`redi ha'm en` song`ı bul filosofiya kulaydı.

Skeptiklerdin` Platon Akademiyasınıń jolın tutıwshıları menen mudamı jaqınlasqanları o`zlerinin` kritikasını, tiykarınan epikurshılardıń stoiklerdin` gnoseologiyasına qarsı qoydı. Olar ha'm baxıttı ataraksiya tu`sinigi menen teren`lestirip, onı dúnyanı tanıp biliwdin` mu`mkin emesligin sanalı tu`rde tu`siniw sıpatında tu`sindipdi. Bul qorshap turg`an haqıyqatlıqtı biliwden, o`mir qoyg`an ma`selelerdin` sheshiliwinen bas tartıwdı an`lattı.

Sokpat tusında aq Antisfen ha'm son` ala Diogen Sinopskiy ta`repinen kiniklerdin` filosofiyalıq ta`liymatınin` tiykarı salıng`an edi. Al onın` gu`lleniwi qapalıp oturg`an da`wirge tuwra keledi. Kinikler o`zlerin o`mirdin` tragediyalıq formalarına, polistın` ornatiwlarına qarsı qoyıp, talaplardı sheklewdi u`yretti. Duris minez-qulıqtın` tiykarın, olardıń pikiri boyınsha, haywanlardın` o`mirinen ha'm adamzat ja`miyetinin` ertedegi etaplarınan izlew kerek boldı. Stoiklerden, skertiklerden ha'm epikurshılardan ayırmashılıǵı, kinikler ko`shede, maydanda, portlarda adamlardıń toparı aldında shıǵıp so`ylep, jasap turg`an ta`rtiplerdin` aqılǵa sıyımsızlıǵın da`liylledi ha'm jarlıshılıqtı so`z ju`zinde emes, al turmıs obrazı menen ulıǵıladı. Ma`selen, Fivden Kpatet (b. e. sh. IV a.) bay sem`yadan shıqqan ha'm kinizm menen shug`illana otırıp, qullardı bosatıp jiberdi, filosof-diywana o`mirin keshti. Ol kinizmdı na`siyhatladı ha'm o`zinin` adamdı su`yiwi menen belgili. Onın` bizge kelip jetpegen tragediyasınıń qatarları xarakterli: «Mag`an Watan-qorg`an emes, u`y ha'm emes, mag`an pu`tkil jep - obitel` ha'm baspana, ondag`ı jasaw ushın ne kerek bolsa barlıǵı» (Qap. Diogen Laepeckiy IV, 7. 98).

HEOPLATOHİZM

Ellinistlik ma`mleketlerdin` qulawı ha'm rim ekspansiyasınıń baslanıwı menen racionalistlik ko`z-qaras din ha'm misticizm aldında jol beredi, misteriyalap, magiya, astrologiya, sonın` menen birge sociallıq utoriyalap ha'm payǵambarlıq ayırıqsha ken` tarqaladı. Mistepiyag`a bag`darlanıw quday menen tikkeley qarım-qatnastın` mu`mkinligi ha'm tag`dirdin` vlastınan azat bolıwdın` mu`mkinligi sıpatında qaraldı. Pu`tkil intelligenciya ha'm qalalılardıń arasında barlıq jamanlıq qayaqtan keledi ha'm onı qalay boldırmawǵa boladı degen soraw qoyıldı. Ken` tarqalg`an juwap bar. Bul burınnan platonikler ta`repinen berilgen juwap: jamanlıq materiyadan ha'm materiallıq dúnyadan.

Kosmoslıq za`ru`rlikke beyimlesiwdi stoikler jaqsılıqtın` ha'm baxıttın` tiykarı dep qarag`an edi. Endi bul hu`kim su`retug`ın, ezetug`ın ku`shke aytiladı. Sonday-aq endigiden bılay barlıq g`ayrat, ku`sh mistepiyag`a arnalıw arqalı ashılıwlarǵa, shıǵıs danıshpanlarınin` bilimlerinin` sırlarına enisiw arqasında za`ru`rlikten qutılıwdın` jolın izlew. Usı maqsetke jer ha'm planetalar demonların boysındırıwǵa bag`darlang`an magiyalıq formulalar xızmet etedi.

III- a`sip adamları ushın nag`ız qaharman a`sker bası ya siyasachı emes, dúnyanın` barlıq sırların tanıp bilgen quday jolında yoshıp ju`rgen danıshpan boladı. Solardıń biri Plotin ha'm isin dawam ettiriwshiler. Plotin (204-270 j.) Galliennin` qa`wenderligine iye boladı ha'm antikalıq ma`deniyattın` tikleniwın a`rman etken edi. Antikalıq dúnyanı qabıllawdan neni qutqarıwǵa bolatug`ın bolsa sonı aman alıp qalıwǵa umtilg`an jalǵız adam boldı. O`zinin` «EnneadalarG` atlı traktatların uzaq waqt jazdı. Onda qarama-qarsılıqlap ko`p, ma`selen, materiyanı tu`sindiriwde birese ol jamanlıq alıp keliwshi, birese tek jaqsılıqtı o`shiriwshi amorf substanciya sıpatında. Biraq ol quday menen adam arasındag`ı da`ldalshılardıń ieparxiyasın qısqartıp kosmos penen adamnıń birliğin qaytadan tiklewge umtiladı. Ol ushın joqarg`ı princip ekinshi orın iyeleytug`ın aqıl emes, al jalǵız tutas joqarg`ı iygilik. Joqarg`ı iygilik pu`tkil dúnyag`a enisedi, ol jerkenishli emes, al go`zzal sebebi ol jetilgen ideyalar dúnyasını sa`wlelendiredi. Gu`res ha'm baxıwcılıqlar bolmıstın` ko`p tu`riliǵi ha'm bo`lekligi ha'm u`zikligi menen payda boladı. Olardı jen`ip shıǵıw joqarg`ı iygilik penen birlesiwde. Bug`an aqıl ha'm biliw menen emes, al ekstaz benen, jerdeginin` ba`rinen waz

keshiw menen, misli astın` pataslıqtan tazapg`anı siyaqlı jaqsı, puwxtı jamanlıqtan tazaptıw menen g`ana episesen`. Bul joqarı jaqsılıqtı talap etedi. Biraq «grajdanlıq» jaqsılıqlardı ha`m ha`r bir adamnıń jerju`zlik dpamada o`z polin haq niyetlilik penen oynaw wazıypasın ha`m biykaplamaydı. Aqırpı jamanlıq ha`m dúnyag`a kartinadag`ı sayalar arqalı kerek. Onın` u`stine jamanlar hu`kim su`rip, jamanlar qıynalıp atır degen mudamı shag`ınıwlar biyma`nilik. Aqırı olar ne ushın jamanlarg`a misli qoylardın` olardı jegen qasqırlarg`a bag`ıng`anınday joqarı alıwg`a mu`mkinlik beredi. Qudaylar kim jılasa ya tabınsa, solarg`a emes, miynet etkenlerge, gu`reskenlepge ja`rdem beredi g`oy!!!

Plotinnın` ta`liymatı - neoplatonizm ken` massa ushın ju`da` qıyın boldı. Plotinnın` o`zi de onı saylandılarg`a bag`ıshlag`anın jasırg`an joq. Galliennin` o`liminen son`, ol Pimnen ketedi, onın` sha`kirtleri ha`m tarqaydı, son`ında neoplatonizm biraz o`zgerislepge tu`sip, tiykarınan shıg`ıs qalaları intelligenciyanın` filosofiyası boladı.

Xristianlıqtın` tarqalıwı menen shirkew aybatlı ha`m jaqsı sho`lkemlesken ku`shke aynaladı. Xristianlardı quwdalawdın` biykar etiliwi menen xristian obshinaları sınaqtan keyin bekkem ha`m birlesken boldı, bul xristianlıqtın` keleshek ta`g`dirinde u`lken a`hmiyetke iye boldı. 529-jılı Vizantiya imperatopı Yustinianannın` dekreti menen Afinadag`ı Platon Akademiyası jabıldı. Antikalıq filosofiya o`zinin` mın` jıllıq o`mir su`riwin toqtattı.

Jan`a da`wir filosofiyasının` rawajlanıwındag`ı, social-siyasiy jag`daylar, social - pa`nlerde ta`biy, social huqıq teoriyasının` islep shıg`ılıwı ma`selesine itibar berildi. Jan`a zamanda burjuaziyalıq revolyuciyalardıń baslanıwı ha`m evropalıq ma`mleketlerde XVI- XVII a`sirlerde ilimnin` rawajlanıwın anıqlag`an, ilimge jan`a filosofiyalıq bag`darlanıwdı payda etken, burjuaziyalıq qatnaslardın` qa`liplesiwi menen baylanıstradı. Filosofıyanın` baslı ma`selesi retinde bilimge erisiw usılların da`lillew – biliwdin` metodologiyalıq mashqalaların alıp qaraydı.

Solay etip, universalıyepdin` ta`biyatı tuwralı orta a`sirlik gu`res logika menen biliw teoriyasının` son`g`ı rawajlanıwına u`lken ta`sir etti. (ma`selen, jan`a da`wir oyshıllarının` ta`liymatlarında, a`sirese T Gobbss ha`m Dj. Lokk).

Hominalistlik tendeciylardı B. Spinozanın` ta`limatlarında da ko`riwge boladı. Al universalıylerdin` nominalistlik kriteriyasının` metodıkası Dj. Berkli ha`m D. Yum ta`repinen islenip shıg`ılǵan. Subiektiv gumanistlik doktrinanın` qa`liplesiwinde paydalanıldı. G. Leybnic ha`m R. Dekart o`zlerinin` idealistlik raconalizminin` tiykarına adam sanasında ulıwma tu`siniklerdin` barlıg`ı haqqında realizmın` tezisin engizdi. Son`ınan universalıylerdin` ontologiyalıq g`a`rezsizligi tuwralı pikir XVIII-a`sipdin` aqırı XIX-a`sirdin` basındag`ı nemeç filosoflarına o`tti.

Orta a`sirlik filosofıyanın` a`hmiyeti sonda, ol biliw teoriyasının` keleshekтеgi rawajlanıwına u`lken u`les qostı, racionallıq, empiriyalıq ha`m apriorlıqtın` ara qatnasının` ha`r tu`rli variantların islep shıqtı ha`m anıqladı. Bul ara qatnas ma`selesi son`ın ala tek sxlostikalıq tartustın` predmeti g`ana emes, ilimiy bilimnin` princeplerin qa`liplestiriw ushın tiykar boldı.

Oyanıw da`wiri ertedegi burjuaziyalıq revolyuciyalardıń ideyalıq ha`m ma`deniy rawajlanıwının` tariyxıy processı sıpatında belgilenedi. Rawajlang`an Evropa ellerinde XII-XIII-a`sirlerde sanaattın`, sawdanın` o`siwi boladı. Ten`izde ju`ziw, a`skeriy is ku`sheydi. Orta a`sirlik teokratizm menen gu`reste birinshi plang`a gumanizm ha`m antropocentrizm shıg`adı. Jerdegini jek ko`riw adamnıń aqılın, onın` baxıtqa umtılıwı menen almasadı. Gumanistlik idollardıń realizacijası o`tkendegini men`geriwdi esapqa aladı, sonın` ushın ha`m antiklik ma`deniy miyrasqa a`yyemgi filosofıyanın` baylıg`ın iyelewge qızıg`ıwshılıq, ma`ptarlıq oyanadı. Jan`adan Platon, Aristotel, neoplatonikler, stoikler ha`m epikurshılar ashıladı.

Oyanıw -bul en` aldı menen antiklikтин` shıg`armaların erkin ulıwmalastırıw, tayar ha`m o`zgerissiz shınlıqtan bas tartıw. shınlıqtın` individuallıq tu`siniginin` ornına kaysısın shınlıq, kaysısın shınlıq emes dep tu`siniwge mu`mkinlik ha`m huqıq berildi.

Aqıl-oydın` sxlostikadan azat bolıwı ha`m tikkeley logikalıq ppoblematikadan dúnyanı, adamdı ta`biyiy ilimiy tanıp biliwge umtılıw burılıs wazıypası payda boladı.

Hikolay Kuzanskiydin` ta`liymatında adamzat biliwinin` qudireti esapqa alınadı. Adam o`zinin` aqılının` tvorchestvalıq iskerliginin` ja`rdeminde qudayg`a uqsas. H. Kuzanskiydin` do`retiwshiliginde dialektikanın` elementleri de bar. Ma`selen, barlıq qarama-qarsılıqlardıń qudayda ten` keliwi, bolmasa bo`lek ha`m pu`tinnin` ara-qatnası tuwralı ideya pu`tinnin` aldın-ala bolganlıg`ın da`lilleydi. Kuzanskiy sonday-aq qarsılıq nızamının` mtematikada qollanıw shegarası, matematikalıq tu`siniklerdi ta`biyattı biliwge qollanıw mu`mkinshilikleri tuwralı ayttı.

Adamdı ulıg`law ideyası Piko della Mirandolanın` do`retiwshiliginde u`lken orıng`a iye. Adam tanlaw erikligine iye. Bul onı kosmoslıq jaqtan bekkemlenbegen, tanımag`an ete aladı ha`m onın` o`zin-o`zi bekkemlewdegi do`retiwshilik uqıbın tastıyqlaydı. Mirandolanın` ta`liymatındag`ı panteizm onı Hikolay Kuzanskiy menen jaqınlastırdı. H Koperniktin` Aspan sferasının` aynalası haqqında shıg`arması astranomiya revolyuciya boldı. Sebebi GELİOCEHTRİZMDİ tastıyqladı.

1) Jer a`lemnin` orayında ha`rekecz bolmaydı, al ko`sheri do`geriginde aylanadı.

2) Jerr a`lemnin` orayın tutatug`ın quyash do`gereginde aylanadı.

Jerdin` o`z ko`sherinde aylanıwı menen H. Kopernik ku`n menen tu`nnin` almasıwın, sonday-aq juldızlı aspannıń aynalıwın tu`sındirdi. Jerdin` aylanıwı menen quyashtın` juldızlarg`a qarata o`zgerisin, sonday-aq planetalardıń jerden baqlag`anda ta`rizli ha`reketin tu`sındirdi. Koperniktin` geliocentristlik teoriyası filosofıyanın` rawajlanıwına u`lken ta`sir etti. Biraq geybir fundamentallıq aljasıwılardan ha`m quralaqań emes edi.

Birinshiden, H. Kopernik dúnyanın` izi haqqında hu`kim su`riwshi ideyanı maqulladı. Ekinshiden, Jer emes, al quyash a`lemnin` orayı boldı.

M. Montennin` skepticizmi onnıń «Ta`jiriybeler» atlı miynetinde ko`rinis tabadı. Onnıń pikiri: Adamnıń oylawı ta`biyattın` nızamların biliw tiykarında mudamı jetilip barıwı kepek.

Djopdano Bruno oyanıw da`wipi panteizminin` ko`rnekli wa`kili qarama-qarsılıqlardıń sa`ykes keliwi tuwralı dialektikalıq ideyanı tastıyıqlay otırıp, filosofiyalıq biliwdin` maqseti quday emes, al ta`biyat dep tu`sındiredi. Bul boyınsha ta`biyattın` sheksizligi ha`m a`lemde dúnyalardıń ko`pligi tuwralı gipotezası bar. Eksperimentallıq teoriyalıq ta`biyattanıwdın` tiykarın salıwshılardıń biri klassikalıq mexanikanın` tiykarın salıwshı G. Galiley (a`o`u`n`-a`u`n`g`j.). Onnıń pikirinshe, biliwde ta`biyattın` qubılısların sezimlik qabıllawlardan olardı teoriyalıq tu`siniwge o`tiw ha`m bul boyınsha analizdi ha`m sintezdi - eki metodtı paydalanıw kerek. Haqıyqıy biliw, solay etip, analitikalıq penen sintetikalıqtın`, seziwlik penen abstraktlıqtın` birliginde boladı.

Oyanıw da`wirinde qa`liplesken ideyalar adamlardıń dúnya, ondag`ı adamnıń jag`dayına ko`z-qarasın o`zgeritip, son`g`ı da`wirler ilimi ha`m fiolsofiyasının` xarakterinde teren` iz qaldırdı. Bul da`wirdin` xarakterli belgisi antik filosofıyanın` ekinshi tuwılıwı bolıp esaplanadı. Adamg`a mu`ra`ja`t, stixiyalı materialistik tendencyalardıń bolıwı ha`m onnıń arab tilles musulman filosofiyası ha`m ma`deniyatı ta`sirinde boladı h.t.b.

Ja`miyetlik tariyxıy praktikanın` talapları monastrlıq mektepler menen birge universitetlik ilimnin` qa`liplesiwı ha`m bekkemleniwinde ta`biyiy ha`m gumanitar ilimlerin` rawajlanıwı ushn ku`shli impul`s boldı, sonday-aq Jan`a da`wirdin` ta`jiriybelik ta`biyattanıwının` tiykarın saldı.

Oyanıw da`wirinin` filosofiyasının` izleniwı uzaq waqıt gegemonlıq qılg`an sxolastikag`a qarsı reakciya ha`m edi. Sol sebepli ta`jiriybege su`yengen ilimnin` rawajlanıwı sxolastikalıq metodtı real dúnyag`a bag`dar alg`an jan`ası menen o`zgeritwı talap etti. Filosofiyalıq oylawdıń qa`liplesiwindegi jan`a usılın jana da`wirdin` filosofiyalıq oyi dep belgilese boladı. Oyanıw da`wiri menen jana da`wir filosofiyasının` anıq shegarasın ajratıw onshellı durıs emes. F. Bekon ha`m R. Dekartın` filosofiyalıq sistemaların` qa`liplesiw da`wirinde qalg`an Evropada ele tamam bolmag`an Rennans ideyaların` sestı shıqadı. shama menen XXI-a`sirdin` aqırı XVII-a`sirdin` birinshi yarımında ekonomikalıq rawajlanıwdın` orayı Angliyag`a, Hiderlandiya, belgili da`rejede Franciyag`a o`tedi. Geybir ilimlerin` rawajlanıwı, ma`selen, ximiyanın` ha`m biologıyanın` rawajlanıwı ele urıqlıq halatta boldı, biraq matematikanın` ha`m mexikanın` rawajlanıwı ha`mmesin o`z ishine alg`an jag`dayda boladı. Mexanika arqalı oyshıllar dúnyanın` sırların tu`siniwge urındı. Í. H`yutonın` ashılıwları qorshag`an dúnyanın` mexanikalıq determinaciyası tuwralı ko`z-qarastı bekkemleydi. N`yutonın` ko`z-qaraslarında mexanikalıq sebeplilik teren` matematikalıq tiykarlawg`a iye boldı.

Sonnıń menen birge, ha`reketti maqullag`anı menen mexanika rawajlanıwdı biykaplaydı. Usı sebepli alımlardıń ha`m filosoflardın` sol da`wirdegi oylaw metodı metafizikalıq boldı.

Frensis Bekon (1561-1626 jj.) Jan`a da`wir materializminin` atası. Ol filosofiya en` aldı menen praktikalıq xarakterge iye bolıwı tiyis. Eger ol oy-pikirlewler (umozritel`ny) sxolostikalıq da`rejede qalsa, ol haqıyqatlıq emes Eksperimentallıq ta`biyattanıwdın` metodologiyasın - jan`a ilimdi jasaw F. Bekong`a tiyisli. Bul ilimde keleshekte adamnıń ta`biyat u`stinen hu`kim su`riwinin` girewin ko`rdi. Tek ta`biyattın` nızamlarına su`yene otırıp, onnıń u`stinen hu`kim su`riw mu`mkin. İlimnin` juwmaqları faktlarg`a su`yenedi ha`m olardan tek ulıwmalastırıwılarg`a o`temiz. Eksperimentallıq bilimge Bekon ta`rerinen islengen ha`m kirgizilgen indukciya metodı sa`ykes keledi. İndukciya metodı baqlaw, analiz, salıstırıw ha`m eksperimentten turadı. Biraq ta`jriybe anıq, haqıyqıy bilimdi sonda g`ana beriwı mumkin, egersana jalg`an idollardan ha`m eleslerden azat bolsa (rod elesleri, u`n`gir elesleri, bazar elesleri, teatr elesleri). Bekonın` pikirinshe, filosofıyanın` a`hmiyeti orta a`sirlik filosofiyag`a ta`n dun`yag`a srekyativlik seziwlik qatnastı sing`a alıwda.

T. Gobbs (J.) Angliya filosofiyalıq oyınin` ko`rnekli wa`killerinin` biri. Ol arqalı F. Bekonın` ta`liymatı o`zinin` dawam ettiriwshisin taptı. G`Birinshi filosofiya tuwralı pikirlerinde Gobbs denelik-G`telesnost (demek materiya) mángi, al jeke deneler waqıcha dep pikir jurgizedi. Deneliktin` qa`siyetleri (yag`ny akcendiciyaları) ha`reket ha`m tınıshlıq, tu`r h.t.b. Ha`reketti ol denelerin` ken`isliktegi orn almastırıwı, yag`ny mexanikalıq qubılıs sıpatında qaraydı. Bul boyınsha ta`biyattın` barlıq deneleri g`ana emes adamnıń ha`m ja`miyettin` ha`m barlıq deneleri mexanizmge uqsatıldı. Gobbstin` filosofiyalıq doktrinasının` mexanistligi sonda ha`m ko`rindi, al ha`reketti eki denenin` soqlıg`ısıwının` na`tiyjesi sıpatında tusindiriwde qudaylıq birinshi tu`rtkini (deizm) moyınladı. Gobbs barlıq ilimlerin` seziwlerin` ja`rdeminde almatug`ının` aytıw menen birge o`zinin` biliw teoriyasında aql-oydin` (razum), ayrıqsha onnıń matematikalıq operaciylarınin` a`hmiyetin atadı.

Rene Dekart (1596-1650jj) francuz alımı ha'm filosofi biliwde aqıl-oydı birinshi plang'a shıg'ardı. Jan'a da'wir racionalizminin' tiykarın salıwshısı sıpatında Dekart barlıq ilimler ushın universal metod islep shıg'ıw wazıypasın qoydı. Bul metod adamnın' aqılında tuwma ideyalar yamasa aksiomalar dep atalatug'ın, ko'p jag'dayda biliwdin' na'tiyjesin belgileytug'ın boladı.

Tuwma aksiomalarğa Dekart matematikanın', logikanın' ko'p g'ana jag'dayların, ma'selen, u'sh mu'yeshlik to'rt ta'rtten artıg'ına iye emes degendi kirgizdi. Dekartın' tabiyatqa ko'z-qarası mexanikalıq xarakterge iye. Onın' pikirinshe, a'lem qurramalı mexanizm. Quday dun'yanın' payda bolıw ha'm rawajlanıwı ushın birinshi tu'rtki beredi, son'ınan materiyanın' o'zinshe do'retiwshilik energiyası o'zi alıp ketedi. Dekart mexanikalıq tiykarda bolsada evolyuciya ideyasın islewshilerdin' biri. Onı ta'biyat tuwralı ta'liyatlardan baslap, ma'selen, jaqtırtqıshlar ha'm planetalardın' payda bolıwınan baslap o'simliklerdin', haywanlardın', adamlardın' payda bolıwına deyin qollanadı. Juldızlar ha'm planetalıq sistemalar Dekartın' pikirinshe, materiyanın' vıxırlıq ha'reketi na'tiyjesinde payda boladı. Dekart unıversumnın' materiallıq birligi principine tikkeley keldi ha'm jer ju'zlik materiyanı sheksiz, bir tegis, boslıqqa iye emes, sheksiz bo'liniwge iye dep tu'sindirdi. Organikalıq dun'ya usı nızamlıqlarğa bağ'ınadı. Haywanlar bul qurramalı mashinalar. Adamnın' haywannan artıqmashlıg'ı aqıl-oyda, so'ylewge iye. Bul na'rse mexanika zakonının' xarakterinin' shegarasınan shıg'adı. Bul jag'dayda Dekart tu'sindire otırıp, materiallıq substanciya menen bir qatarda qudaydın' ha'm ol do'retken ruhiy, oylaytug'ın substancianın' - jannın' barlıg'ın maqullawğa ma'jbur boldi. Solay etip Dekart - dualist.

Dekart ushın a'hmiyetli filosofiyalıq problema haqıyqıy bilim mu'mkinshilikten metod problemi boldi. Bul wazıypalardı sheshiwde filosofiyalıq skepticizm biraz keyin sheginedi. Biliwdin' tiykari radikal gu'manlanıw menen baylanıslı. Usılayınsha haqıyqıy bilimnin' tastıyqlanıw mu'mkinshiliklerine keledi. Dekart bilay pikirleydi: Men ha'mme na'rseden gu'manlanaman. Meni hiyleker shaytan ya o'tirikshi aldap tur, biraq so'ytip turıp men o'zimnin' gumanlanıp turg'anıma gumanlanbayman. Menin' gu'manıw, oyumnın' barlıg'ına gumanlanbayman. Dekart usıdan rezyume jasadı: Men oylap turıppan, demek jasap turıppan.

Solay etip Dekartın' ilimiy metodın analitikalıq yamasa racionalistlik dese boladı. Racionalizm - filosofiyalıq ko'z-qarası sıpatında aqıldı ha'm oylawdı biliwdin' deregi, onın' haqıyqatlıg'ının' kriteriyi dep bileli. Racionalizm metodı oylawdın' o'zinin' operacijaların' shınlıg'ın qarama-qarsılıqsızlıg'ın talap etedi. Bunı matematika ta'miynleydi. Oylawdın' obiekti a'piwayı elementar bo'leklerge bo'linip, olar jeke izertlenip, son'ınan oydnı' a'piwayısınan quramalına o'tiwi boladı.

Benedikt Spinoza (1632-1677jj) Dekartın' racionalizmin dawam ettiriwshilerdin' biri. Substanciya tuwralı ta'liyatında Dekartın' dualizmin basıp o'tti. Spinoza birlikli substanciyağa qudaydı, ideallıqtı ha'm materiallıqtı birllestiredi. Onın' pikirinshe, sanadan tisqari jalg'ız substanciya g'ana bar. Onın' sebebi o'zinde (yavlyat'sya prichinoy samoy sebya). Spinozanın' qudayı jekelik sapadan ayrılğ'an, tabiyattan bo'linbeydi. Spinozanın' pikirinshe, jer ju'zlik tartılıwdın' jalg'ız principı birlikli substancianın' ishki nızamlarınan kelip shıg'atug'ın sebep penen aqıbetin' o'z-ara ta'siri bolıp tabıladi. Birlikli quday ta'biyat yaki tanıp biliwdegi atributlarğa ha'm ajıralmas qa'siyetlerge, aralıqqa, oylawğa iye. Oylaw uqıbı elementar zattan adamnın' miyine shekem soziladi. Oylaw Spinoza ta'repinen tabiyatın' o'zin-o'zi sanalı tanıp biliwi sıpatında tu'sindiriledi. Bul Dekartın' racionalizmin transformacijalaw: ideyaların' ta'rtibi ha'm baylanısı - zatlardın' ta'rtibi baylanısı. Adam kontaktqa tu'sken zatlardın' toparı ken'eygen sayın, demek subiektin' aktivligi ku'sheygen sayın oylau jetilgen boladı. Oydnı' jetiliwi ta'biyatın' ulıwma nızamı menen kelisiminin' o'lishemi menen belgilenedi, al dúnyanın' adekvat tanılğ'an ulıwma formaları ha'm nızamları oylawdın' haqıyqıy qa'deleri boladı. Zattu tu'siniw, demek, onın' individuallıg'ının' artındag'ı universal elementti ko'riw, jekelik modustan substanciyağa qaray ju'riw degen so'z. Aqıl-oy (razum) mudamı ta'biyattag'ı sebep ha'm aqıbetin' ishki garmoniyasın ashıwğa umtiladi. Biraq bunday wazıypa aqıl-oydnı' tiykarg'ı baqlawları menen tolıq razi bolmawı menen baylanıslı.

Spinozanın' dıqqat orayında erkinlik ma'selesı turadı. Onın' tusindiriwinde substanciyada za'ru'rlik ha'm erkinlik birigedi. Quday (substanciya) erkin. Ol ne islesede ozinin' za'ru'rliğinen kelip shıg'adı. Ta'biyatta (Spinoza ta'biyatqa adamdı ha'm kirgizedi) determenizm, demek za'ru'rlik hukim su'redi. Biraq adam ayırıqsha. Og'an tek ken'lik, dawamlıq g'ana ta'n emes, al oylaw, demek, aqıl-oy ha'm tiyisli. Adamnın' erki sheklengen. Adamnın' erki aqıl-oy menen eriktin' birliginen turadı ha'm real erkinliktin' razmeri aqıl-oylıq biliwdin' da'rejesi menen belgilenedi. Erkinlik ha'm zaru'rlik qarama-qarsı tu'sinikler emes, al kerisinshe, olar birin-biri belgileydi. Za'ru'rliktin' qarama-qarsılıg'ı Spinozanın' pikirinshe, erkinlik emes, al zorlıq, qısım (proizvol).

Adamnın' minez-qulqı o'zin-o'zi saqlaw instinktinin' ha'm onnan kelip shıg'atug'ın affektlerdin' ta'sirinde boladı. Olardın' tiykarg'ıları quwanış, qayg'ı ha'm seziwlik. Adam og'an bağ'ınap eken, ol erkin emes. Adamnın' erkinligi problemi olardın' erkinen azat bolıwında. Bul anıq biliwdi talap etedi. Spinoza usılay erkinlik tanıp bilingen za'ru'rlik degenge keledi.

Djon Lokk Angliya filosofiyasında emiriyalıq liniyanın' wa'kili. Ol tuwma ideyaların' bolıwın biykarlaydı ha'm biz bilimlerde ta'jriyeden ha'm seziwlerden alamız. Lokktın' pikirinshe, jan'a tuwılğ'an balanın' bası taza taqta ta'rizli. Og'an o'mir o'zinin' jazıwlapın-belgilerdi tu'siredi. Solay etip Lokk Dekartın' racionalizmine qarama-qarsı sensualizmdi tastıyıqlaydı. Sensualizm bul bilimlerin' mazmunın seziw organlarınan keltirip shıg'aratug'ın ha'm onı seziwlik biliwdin' elementlerinin' summasına toqsıratug'ın ta'liyamat. "Burın seziwde bolmag'an na'rse aqıl ha'm joq" deydi Dj. Lokk.

Sırtqı zatlardın` bizin` seziw organlarımızg`a ta`siri na`tiyjesinde seziwler payda boladı. Bug`an sırtqı ta`jriybe dep atalatuğ`ın pikirge tiykarlanıw bar. Aqıldın` o`z iskerligin ko`rinis usılların baqlawı Lökk ta`rerinen ishki ta`jriybe, refleksiya dep ataldı. Lökkın` ko`z-qaraslarının` a`hmiyetli elementi onın` birinshi ha`m ekinshi saralar tuwralı ideyaları bolıp tabıladı. Birinshi saralar ha`m ekinshi saralar ha`m sırtqı ta`jriybenin` tiykarında alıng`an ideyalarğ`a kiredi. Birinshi sapalar ideyaları bizin` seziw organlarımızda sırtqı dun`yanın` obiektlerine tiyisli qa`siyetlepدين` ta`siri arqasında payda boladı. Lökk olarg`a ken`islik, massa, ha`reket h.t.b. kirgizedi. Lökk olardı obiektiv o`mir su`riwshi qubılıs dep qaraydı. Ekinshi saralardın` payda bolıwı seziw organlarının` specifikasi menen baylanısı. Lökk olarg`a iyis, da`m, tu`r h.t.b. kirgizedi. Bul qa`siyetler tek subiektiv tu`rde o`mir su`redi. Lökkın` ko`z-qaraslarında sol da`wirdegi ilimiy bilimlerin` darejesi sa`wlelenedi. Ol waqıtları seslerdin` hawanın` terbelisine baylanıslı payda bolg`anlıg`ı ha`m jaqtının` tolqınlıq ha`m korpuskulyarlıq teoriyası islenip shıg`ılğ`an edi. Bunnan Lökk iyis, da`m ha`m tu`p tek adamzat qabıllawına g`ana ta`n dep juwmaq shıg`ardı. Tuwma ideyalarđı ta`jriybeden tısqarı ha`m ta`jriybege deyingi bilimler sıpatında biykarlar, Lökk aqıl-oyda anaw ya mınaw iskerlikke uqıp yamasa jag`daydın` barlıg`ın moyınladı. Anıqlıg`ı boyınsha bilimlerin` u`sh tu`rin bo`lip ko`rsetti: seziwlik, yamasa tiykarğ`ı, jeke zatların` bilimin beredi, demonstrativlik, yamasa da`liyllik, oy juwmaq`ı arqalı, ma`selen, saplastırıw ha`m tu`siniklerin` qatnası arqalı, intuitiv bilim onın` joqarg`ı rodı aqıl-oy ta`repinen zatların` bir-birine sa`ykesliginin` ha`m sa`ykessizliginin` bahalanıwı. Lökk semiotika tu`sinigin kirgizip, onı belgilerin` ulıwma teoriyası sıpatında qaraydı. Bul jag`ınan ol Gobbstın` til menen oylawdın` baylanısı tuwralı ideyanı dawam etti.

Leybnic Gotfrid Vilgel`m (1646-1716 jı.) nemec filosofi. Gotfrid Leybnic Evropanın` filosofiyalıq racionalizminin` belgili da`rejede tamamlanıwın an`latadı. Leybnicın` filosofiyalıq sistemasının` yadrosı monadalar tuwralı ta`liymat- monadologiya. Dúnya monadalardan yamasa bolmıstın` mayda ruhiy elementlerinen turadı. Monadalar aktivlikke, o`zgeshelikke iye, u`zliksiz o`zgeriste ha`m qıynalıw, qabıllaw ha`m sanalı tu`rde biliw uqıbına iye. Leybnic Spinozanın` tiykarınan ha`reketti ha`m aktivlikti dúnyadan biykarlaytuğ`ın jalğ`ız substanciya tuwralı ta`liymatın biykarlaydı. Sonday-aq Leybnic Spinoza ta`repinen qudaydın` panteistlik tu`sindiriliwın biykarlar, qudaydı materiallıq dúnyanın` u`stine shag`aradı. Leybnicın` qudayı-dúnyanın` ayıpkeri ha`m xojeyini . Monadaların` birligi ha`m kelisimi quday ta`repinen ornatuğ`an garmoniyanın` na`tiyjesi. Rawajlanıw da`rejesi boyınsha Leybnic monadaların` u`sh tu`rin ajratıp qaraydı. To`mengi monadalarğ`a tek anıq emes, gu`milji tu`sinikler ta`n (Organikalıq emes dun`ya ha`m o`simlikler dun`yası usınday halda turadı). Joqarg`ı monadalar seziwlerge iye bolıw uqıbına xa`m olarg`a su`yenetuğ`ın anıq tu`siniklerge iye (xayuanlar xa`m adam). Leybnic bul eki monadanı jannın` monadaları sıpatında qaraydı. Joqarı da`rejede rawajlang`an monadalar aprerceptiyag`a uqıplı (sanag`a iye). Olardı Leybnic monadalar-ruhlar dep ataydı. Ha`r bir monadada rawajlanıw mu`mkinshiligi bar ha`m bunın` menen monadaların` mudamı o`zgeriste, rawajlanıwda bolatuğ`ınlıg`ı belgilenedi. Rawajlanıwdag`ı sapalı o`zgerislerdi Leybnic monadaların` rawajlanıwının` ha`r turli da`rejesi menen belgileydi. Ha`r bir monada o`zinde o`zinin` keleshegin ha`m o`tkenin ha`m qamtıydı.

Leybnic ken`islik ha`m waqıttın` bolmıstın` o`zinshe baslamaları tuwralı tu`sinik ekenligin biykarlaydı. Ken`islikti ol bir-birinen tısqarıda turg`an ko`p tu`rli individuallıq denelerdin` o`z-ara jaylasıw ta`rtibi sıpatında qaraydı. Waqıt birin-biri almastırıwdag`ı qubılıslardın` yamasa denelerdin` halatının` ta`rtibi sıpatında tu`sindiriledi. Leybnicte ulıwmalıq penen jekeliktin` dialektikasın islep shıg`ıw bar: individuallıq monada ja`mlengen dúnya ha`m birlikli ha`m sheksiz a`lemnin` aynası. Leybnic logikanın` rawajlanıwına jeterli da`rejede jag`day jasadı, onın` simbolikasın islep shıg`ıp, da`liyllew du`zilisin ha`m nızamların ashtı ha`m onı racionallıq oylawdın` tiykarğ`ı usılı sıpatında qaradı. Ol ha`zirgi simbolikalıq ha`m matematikalıq logikani jasawshılardın` biri.

Djordj Bepkli (1785-1783j.)

Angliyada taxqa Oranskiyer dinastiyası otrg`annan son` elde «dan`qlı revolyuciya» lozungazı astında burjuaziya belgili da`rejede ekonomikalıq ha`m siyasiy huqıqlarğ`a iye boldı. Bul revolyuciya keyingi angliya burjuaziyasının` birinshi ideyalıq wa`kili Djordj Berkli boldı. Berklige Lökkın` birinshi ha`m ekinshi saralar haqqında ideyaları ta`sir etti. Lökktan ayırmashılıg`ı sonda, Berkli barlıq saralardı ekinshi (demek, subiektivlik) dep ataydı. Onın` argumentleri siyasiy, awırlıq ha`m barlıq ken`isilik qa`siyetler ha`m qatnaslar tiykarınan bizin` seziw organlarımızdın` uqıpları menen belgilenedi. Ha`tteki qarapayım ken`isliklik qa`siyet bolıp tabılatuğ`ın mug`dar Berklidin` ko`z-qarasınan bizin` qabıllawlarımız processı, obiektiv xarakterge iye emes. Bir predmet, Berklidin` tu`sindiriwinshe, u`lken (ol onsha uzaqta turmasa), kishkene (ol eger uzaqta tursa) bolıp ko`rinedi. Demek mug`dar ha`m uzaqlıq- bular ha`r tu`rli seziw organının` qatnası menen induktivlik juwmaqlardın` tiykarında payda boladı. Berklidin` pikirinshe, o`mir su`riw demek, bul «qabıllawda bolıw» degen so`z. Sırtqı dúnyanın` zatlarının` ha`m qubılıslardın` obiektiv o`mir su`riwi demek «materiya»tu`sinigin Berkli biykarlaydı. Bul tu`sinik ulıwma sonın` ushın jalğ`an. Biz materiyanı qabıllamaymız, ol zatların` belgili qa`siyetlerin` - da`m, iyis, tu`r h.t.b. qabıllaymız. Berkli bulardı qabıllawdı «ideyalar» dep ataydı. Bizdi qorshap turg`an zatlar qudaydın` aqılında ideyalar sıpatında o`mir su`redi, al ol o`z gezeginde jerdegi o`mirdin` sebebi ha`m deregi boladı.

Berklidin` barlıq shıg`armalarında ha`tteki ekonomika, siyasetqa ha`m huqıqqa arnalğ`anlarında ha`m din tuwralı pikir bar. Onın` pikirinshe, din ja`miyetti birlestiredi, al ateizm ja`miyetti ushın qa`wiplı qılmsı.

Devid Yum (1711-1776j.)

Berkliđin` zamanlası. Sırtqı dúnya barma degen sorawg`a Yum bilmeymen dep juwap bergen. Pu`tkil aqıl-oyımız olardı shaqıratug`ınlar menen emes, al bizin` so`zlerimizdin` mazmunı menen is alıp baradı.

Yum haqıyqıy bilim logikalıq penen alınadı. İzertlew predmeti faktqa su`yenip logikalıq jaqtan da`liyllenbeydi. Ta`jiriýbeni Yum ta`sirlerdin` ag`ısı, al olardıń sebebi belgisiz, tanıp bilinbeydi dep tu`sindiredi. Onın` pikirinshe, ta`jiriýbelik bilimnin` anıq emesligi sonda, ta`jiriýbede da`step qubılıs tuwralı bir ta`sirge, son`ınan ekinshi ta`sirge iye bolamız. Biraq bul jerde bir na`rseni tu`siniwimiz kerek. Eki qubılıs birinin` izinen biri kelebermeydi, birewi ekinshisinin` sebebi, ekinshisi onın` aqıbeti boladı. Bul durıs. Biraq Yum bunnan sebepliliktin` obektiv xarakterin tanıp biliwdin` mu`mkin emesligi tuwralı juwmaq jasaydı, onın` obektivligin biykarlaydı. Sonın` menen birge Yum obektiv sebepliktin` o`mir su`riwi ideyalarınin` tuwindasin seziwlik ta`sirlerdin` tiykarındaǵı yadın` obrazlar tu`rin de maqullaydı. Barlıq seziwlik ta`sirler ten` emes: olardıń birewleri ayqın, tirishe, turaqlı. Bular adamlardıń praktikalıq orientaciyası ushin jetkilikli. Jıldıń periodlıq almasıwında, ku`nnin` ku`ndelikli shıǵ`ıwında ha`m batıwında biz isenimimiz. Bul isenim qaytalanıp turg`an bir qubılıstı ko`riwdegi a`detleniwlerge tiykarlang`an. Yum Berkliđin` materiya tu`sinigin sing`a alıwın g`ana emes, adamnıń bolmıs tu`sinigin sing`a alıwın ha`m qabil etti. Din ma`selesinde Yum onın` payda bolıwı, sociallıq funkciyaların biraz ta`biyiy tu`rde tu`sindiriwge urındı. Onın` a`hmiyetin a`sirese morallıq normalardıń tastıyqlawlarında ha`m ha`reketinin` qa`liplesiwinde moyınladı.

XVIII-a`sirde Franciyada filosofiyalıq oyın` rawajlanıwı bilimlendiriwdin`, ken` ma`deniy ideologiyalıq ha`rekettin` tiykarında a`melge astı. Bilimlendiriwdin` tiykarg`ı belgileri klassikalıq anıqlılıq, izbe-izlik ha`m radikallıqta ko`rindi. shınına kelgende do`retiwshilik penen oylaytug`ın ha`mme Francuz oyshulları- filosoflar ha`m bilimlendiriwshiler boldı. Onın` ko`rnekli wa`killeri: Vol`ter, Russo, Didro, Lametri, Gel`veciy ha`m Gol`bax. Al olardıń ideyalıq qarсылasları teologlar g`ana boldı. Onın` u`stine filosofiyalıq diskussiyalar bilimlendiriwdin` o`zinin` wa`killeri arasında boldı. Filosof-bilimlendiriwshiler o`zlerinin` ko`z-qaraslarında materialistik ko`z qarastı onın` mexanikalıq formalarında maqulladı. Durıs, olardıń jumıslarınin` gey birewleride dialektikanın` elementleri boldı. . Didronın` ko`z-qarasınan, ta`biyat(materiya) ha`mme na`rsenin` tiykarı, o`zi menen o`zi o`mir su`redi, mángi jasaydı, sebebi onın` o`z sebebi o`zinde. İndividke baylanıslı materiya sezim organlarına anaw ya mınaw jol menen ta`sir etkennin` ba`ri. Materiallıq deneler atomlardan turadı. Birinshi gezektegi wazıypalardıń biri sıpatında bilimlendiriwshiler ma`mleketlik vlast`tin` sekulyarizaciyasın - demek shirkewdin` ma`mleketten bo`liniwın atadı. Olar ma`mleket ta`rerinen shirkewlerdin` ha`m sektorlardın` iskerligin qadag`alaytug`ın qadag`alawlardın` bolıwın maqulladı. Olardıń oyınsha, bul qadag`alaw puxaralıq nızamdı buljıtpay orınlawı, diniy fanatizmde ha`r tu`rli dinge iseniwshiler arasında boldırmawı tiyis. Bilimlendiriwshiler adamdı qayta do`retiwdi, onı kemshiliklerdi qutqarıwdı, olarda unamlı ta`rerlerdi rawajlandırıw ha`m son`ında qorshag`an ja`miyetlik ortanı rawajlandırıwdı a`rman etti.

XVIII-a`sirdin` aqırı, XIX- a`sirdin` basında Germaniya ekonomikalıq ha`m siyasiy jaqtan artta qalg`an ma`mleket bolıwına qaramastan, francuz revolyuciyasının` ku`shli ta`sirinde filosofiya payda boldı. Onın` qa`liplesiwinde ta`biyattanıw ha`m ja`miyet tanıw jetiskenleri u`lken rol oynadı. Fizika, ximiya u`lken jetiskenliklerge eristi. Organikalıq ta`biyattı u`yreniw alg`a ilgerledi, matematika oblastındaǵı ashılıwlar processlerdi olardıń anıq sanlıq ko`rinisinde tu`siniwge mu`mkinshilikler berdi. Bunnan basqa organizmlerdin` rawajlanıwının` sırtqı orta menen belgileniwshiligi haqqında Lomarktın` ta`liymatı u`lken qızıǵ`ıwshılıq penen qabıllandı. Bug`an jan`asha astronomiyanın`, geologianın` ha`m embriologiyalıq teoriyalar da kiredi. Bul teoriyalardıń ha`mmesi, sonday-aq adamzat ja`miyetinin` rawajlanıw teoriyası, rawajlanıw ideyasın haqıyqatlıqtı biliwdin` teoriyası sıpatında ha`m metodi sıpatında islep shıǵ`ıw za`ru`rligin belgiledi.

Immanuel Kant (a`wg`n`-a`h0n`j.) nemec klassikalıq filosofiyasının` tiykarın salıwshı. Ullı filosof, teren` ha`m o`tkir alım. Ol ta`rerinen islenip shıǵ`ılǵ`an Ku`n sistemasının` gaz dumannan kelip shıǵ`ıwı koncepciyası usı bu`ginge deyin astranomiyanın` en` fundamental ilimiy ideyalarınin` birinen sanaladı. Kantın` ta`biyiy ilimiy ashılıwları ta`biyattı metafizikalıq durıs tu`sindiriwshilerdin` arasına ala pasırlını alıp keldi. Sebebi olar og`an tanıslı ta`biyat tanıwdın` principlerin tek a`lemnin` du`zilisine emes, al onın` genezisine ha`m rawajlanıwına qollanıw boyınsha birinshi umtılıw boldı. Kantın` tag`ı bir xızmeti sonda, ol haywanlardı bo`listiriwdi olardıń kelip shıǵ`ıw ta`rtibi boyınsha a`melge asıw ideyasın, adamzattın` rzasının` ta`biyiy kelip shıǵ`ıw teoriyasın usındı.

Kantın` ko`z qarásınsha, bolmıs, moral ha`m din sıyaqlı kardinal filosofiyalıq problemalardı sheshiwge kirispesten burın, adamzat biliwinin` mu`mkinshiliklerin ha`m shegarasın izertlew za`ru`r. Biliwdin` za`ru`rli sharayatları aqıl-oydın` o`zinde ja`mlengen ha`m bilimnin` tiykarların quraydı. Kant adam ta`repinen qabıllanatug`ın zatlardın` qubılısları ha`m zatlardı o`zi menen o`zi jasap atırg`an sıpatında ayıradı. Biz dúnyanı qalay bolsa tap sol tu`rde emes, al bizge qalay ko`ringendey bolsa tap sonday etip tanıp bilemiz. Bizin` bilimlerimizge tek zatlardın` qubılısları yamasa fenomenler tiyisli dep tastıyqlaydı KanT. Olar bizin` ta`jiriýbemizdin` mazmunın quraydı. G`O`zlik zattın`G` seziw organlarına ta`siyri na`tiyjesinde seziwlerdin` xaosı payda boladı. Bul xaos birlikke ha`m ta`rtipke bizin` aqıl oyımızdın` ku`shi menen tu`sedi. Ta`biyat nızamları esaplaytug`ınlarımız shın ma`nisinde aqıl, oy ta`repinen qubılıslap dúnyasına alıp kelinggen baylanıs. Basqasha aytqanda, bizin` aqıl-oyımız ta`biyatqa nızam buyıradı. Biraq qubılıslar dúnyasına adamzat sanasınan biyg`a rez zatlardın` ma`nisi- “o`zlik zatlar” sa`ykes keledi. Olardı absolyut tanıp biliw

mu'mkin emes. "O'zlik zatlar" bizler ushın tek noumenler, demek aqıl jetetug'im, biraq ta'jiriybede berilmegen tiykar.

Kant adamnıń aqıl-oyınnıń sheksiz ku'shine sheksiz isenimdi skertikalıq da'rejede bahalaydı. Bul isenimdi dramatism dep ataydı. Adamzat biliwinin' principiallıq shekleniwinde belgili a'dep ikramlıq ma'nisin ko'rđi. Eger adam absolyut bilimge iye bolg'anda, onda onnıń ushın a'dep ikramlıq wazıypanı orınlawg'a ta'wekel de, gu'res te bolmag'an bolar edi.

Ken'islik ha'm waqıt ideyaları, Kantın' ko'z qarasınan adamg'a qabıllawdan burın belgili. Ken'islik ha'm waqıt- ideallıq, al reallıq emes. Seziwlik ta'sirler bir biri menen pikirleslerdin' ja'rdeminde baylanısadı. Bul pikirlerdin' tiykarında kategoriyalar, demek ulıwma tu'sinikler bar. Olar, Kantın' tu'sindiriwinshе, G'taza oylawdıG' minezlewshi G'taza logikalıq formalarG', al onnıń predmeti emes. Kategoriyalar adamg'a apriori -demek qa'legen ta'jiriybege deyin berilgen.

Biliw tuwralı ta'liymatta Kant dialektikag'a ko'p orın beredi. Qarsılıq biliwdin' za'ru'rlı tamarı sıpatında qaraladı. Biraq dialektika Kant ushın subiektivlikke iye, ol tek gnoseologiyalıq princip, sebebi oylaw iskerliginin' qarsılıg'ın g'ana sa'wlelendiredi. Al bilimlendiriw mazmunın sa'wlelendirmeydi. Sonnıń ushın dialektikanın' predmeti bilimlendiriw mazmunınan ajralg'an logikalıq formaların' o'zleri boladı. Kantın' dinshillik isendiriwlerine qaramastan onnıń G'MetafizikanıG' kritikawı dinge ko'p zıyan tiygizdi. Sebebi ol son'g'ını anıq racionallıq tiykarların' mu'mkin emesligin ko'rsetti. Filosofiya ha'm jeke ilimlerin' din menen radikal da'rejede bo'liniwin o'tkize otırır, Kantın' o'zinin' aytıwınsha, bilim oblastın din ushın sheklewge urıng'an menen tu'sinikli seberlerge baylanıslı bul bilimnin' diniy isenimnen g'a'rezli ekenligin sheshiwshi tu'rde biykarlag'anın onsha ko'p sırtqa shıg'armaydı.

Hemec filosofiyası Kanttan son' I. G. Fixte (1762-1814j.) ha'm F. shelling (1775-1854j.) ta'repinen islenip shıg'ıldı. Olar Kantın' qubılıslarha'm zatlar arasındag'ı qarama-qarsılıg'ın basıp o'tiwge, onı bo'listiriwge urındı. Bul Fixte G'MenG' arqalı, shellingte bolmıs penen oylawdı absolyut ten'lestiriwde, birlestiriwde ko'rinis taptı. Bunnan basqa shelling dialektikanın' kategoriyalarına na'zik analiz jasadı, a'sirese erkinlik ha'm za'ru'rlik, birliktin' ha'm ko'pliktin' birdeyligi h.t.b. shellingtin' naturfilosofiyalıq ideyaları ta'biyat izertlewshilerdin', sonday-aq orıs filosofiyasına u'lken ta'sir etti.

Georg Vilgel'm Fridrix Gegel (1770-1831j.)

Onnıń tvorchestvosında nemec filosofiyasının' rawajlanıwı o'zinin' kulminaciyasına jetti. Gegel dialektikanın' nızamları ha'm kategoriyaları haqqında ta'liymattı rawajlandırđı. Birinshi ret sistemalıq tu'rde dialektikalıq logikanın' tiykarı ja'g'dayların isler shıqtı ha'm sol da'wirdin' ta'liymatlarında hu'kim su'rgen oylawdıń metafizikalıq metodına qarsı shıqtı. Kantın' o'zlik zatına "dialektikalıq" principı qarsı qoydı. Tiykar ko'rinedi, qubılıs ma'niske, tiykar g'a iye. Gegel kategoriyalar haqıyqatlıqtın' obektiv formaları bolatug'inligin ta'stiyqladı. Onnıń tiykarında "jer ju'zlik aqıl-oy", "absolyut ideya" ha'm "jer ju'zlik ruwx" bar. Bul iskerlikli baslama, ol dúnyanın' payda bolıwına ha'm rawajlanıwına impuls beredi. O'zin-o'zi tanıp biliw processinde jer ju'zlik aqıl oy u'sh itaptı o'tedi - o'zin-o'zin tanıp biliwshi absolyut ideyanın' o'zinde, oylaw stixiyasında bolıwı, demek ideya o'zinin' mazmunın dialektikanın' nızam ha'm kategoriyaları sistemasında ashadı (LOGİKA). İdeyanın' "basqasha bolmıslanıwı" formasında ta'biyattın' qubılısları tu'rinde rawajlanıwı, basqasha aytqanda ta'biyattın' o'zi emes, al tek kategoriyalar rawajlanadı (TABİYA T FİLOSOFİYA SI). İdeyanın' oylawda ha'm adamzat tariyxında rawajlanıwı (RUH FİLOSOFİYA SI). Bul juwmaqlawshı etarta absolyut ideya o'zine qaytadı ha'm o'zine adamzat sanası ha'm o'zin o'zi sapalı tu'rde tanıp biliw formasında jetedi.

Rawajlanıw ideyası Gegeldin' pu'tkil filosofiyasın o'z ishine aladı. Onnıń pikirinshe, rawajlanıw tuyıq shen'ber arqalı emes, al izbe-iz, to'mennen joqarıg'a qaray boladı. Bul proceste sanlıq o'zgerislerdin' sapalıq o'zgerislerine o'tiwı boladı, al rawajlanıwdın' deregi- qarsılıqlar. Qarsılıqlar qa'legen o'zinen-o'zi ha'reketti quraytug'in princip.

Gegeldin' filosofiyasında haqıyqatlıq dialektikalıq o'tiwlerdin' shınjırı sıpatında.

Gegeldin' tariyx filosofiyasının' ma'nisin "tariyxta aqıl-oy" so'zi menen ko'rsetiw mu'mkin dedi. Aqıl - oy, Gegelshe, jer-ju'zlik tariyxıy baslama. Ol tariyxta jer ju'zlik ruwxtn' yamasa absolyut ideyanın' rawajlanıwı sıpatında boladı.

Pu'tkil tariyx, bul oydnıń tariyxı, aqıl oydnıń o'z-o'zinen rawajlanıwı. Jer ju'zlik tariyxtnıń maqseti jer ju'zlik ruhtın' o'zin-o'zi tanıp biliwı. Bul proceste ol bir qansha konkret basqışlardı o'tedi. Ol xalıq ruwxına ja'mlenedi. Bul nızamlar, ma'mleketlik mekemeler, iskusstvo, yaki, filosofyanın' birligin quraydı. Anaw ya mınaw da'wirde jer ju'zlik ruhtı alıp keliwshi ma'lim bir xalıqtın' ruwxı boladı. Al bul waqıtları basqa xalıqlar o'zinin' en' joqarı gu'lleniwine o'tti, olar mu'mkinshiliklerin tawıstı, endi o'tiwge qaradı. Endi birewleri payda bolıp kiyatır. Gegelde aqıl -oy tariyxta solay a'melge asırıladı, ha'r bir xalıq o'zin-o'zi biliwdin' ruhına o'zinin' u'lesin qosadı. Biraq bul process xaotiklik emes. Gegel jer ju'zlik tariyxtnıń da'wirlerge bo'liwdin' anıq kriteriyasın ornatağı. Ol erkinlikti tanıp biliwdegi progress. Og'an bul alg'a ilgerilewde to'rt etap sa'ykes keledi 1) shıg'ıs dúnyası, 2) grek dúnyası, 3) rim dúnyası, 4) german dúnyası.

shıg'ıs xalıqlarında erkinlik bolmadı. Tek g'ana bir adam-desrot erkinlik bolıp esaplandı. Sonlıqtan bul jerde birinshiden, zorlıq-zombılıq, bassınıwshılıq, qumardın' ma'sku'nemlikke burılıwı, ekinshi tarepinen, soqır tu'rde bag'ınıw -xalıq ruhınnıń belgisi.

Grek-rim dúnyasına erkinlik ta'n, biraq ol sheklengen shegarada-geybirewler ushın g'ana sanalı tu'rde tanılıp bilindi. Sonlıqtan Grek-tim dúnyasının' ma'mleketlik du'zimi qullıqtı biykarlamadı. Biraq grek ha'm

rim dúnýasınń ruhı ha`r tu`rli orientaciyaǵa iye boldı. Eger grek dúnýası ushın go`zzal individuallıq principin` o`mir su`riwi xarakterli bolǵan bolsa, rim dúnýası ushın “abstrakt g`alabalıq” ta`n boldı. Toliq erkinlik o`zinin` ko`rinisin tek german xalıqlarında g`ana taptı. Olar o`zlerinin` tariyxıy rawajlanıwlarında Refopmacia ha`m 1789 jilǵı Francuz revolyuciyasının` jemislerin miyraslar, g`alaba puxaralıq ha`m siyasiy erkinlikke eristi. Solay etip, Gegeldin` pikirinshe, jer ju`zlik tariyx xalıqlardıń erkinliginin` ha`m real turmısınin` ja`mlengenı. Ol jer-ju`zlik tariyxın` u`zliksiz tariyxıy pocesstin` o`zinshe, ayrıqsha basqıshları boyınsha ullı saltanatı. Haqıyqıy tariyxı, Gegel xalıqtın` turmısınin` ma`mleketlik huqıyqıy sho`lkemlesiwı menen baylanıstırdı, al aqılǵa sıyımlı ma`mleketlik du`zimge baylanıslı progress ulıwma tariyxıy progress penen baylanıstırıldı. Gegel german xalıqı g`ana aqılǵa sıyımlı ma`mleketlik du`zimdi ornattı ha`m ol jer ju`zlik tariyxıy processti haqıyqıy alıp keliwshi bolıp esaplanadı dep tu`sındirdi.

Gegel islep shıqqan metodın` filosofiyaǵa biliwdin` sheksizligine qaratılǵan bolıp, teren` ishki qarsılıqlarǵa da iye. Onın` obektiv tiykarı absolyut ruh, al maqseti-bul absolyut ruhtın` o`zin-o`zi tanıp biliwi. A`lbette biliw biraz sheklengen. Baskasha aytqanda, biliw sisteması biliw basqıshlarınin` ciklın o`te otırıp, son`gı basqısh penen o`zin-o`zi tanıp biliw menen tamamlanadı. Bunın` a`melge asırılıwı Gegel filosofiyanın` o`zi. Solay etip Gegeldin` metod ha`m sistemasınin` arasındagı qarsılıq sheklilik ha`m sheksizlik arasındagı qarama-qarsılıq. Bul qarama-qarsılıq bupnnan son`gı rawajlanıwdın` deregi bola almaydı.

XX-a`sir sociallıq sistemalar ushın ha`m ruhiy a`dep-ikramlıq principler, bahalıqlar ushın ha`m qatan` sınaq da`wiri. Da`wir individlerdin`, ja`miyetlik toparlardın` maqset ha`m ideallarınin` qanshalıq da`rejede bekkemligin tekserip otr. Bul qıyın qarama-qarsılıqlı, konfliktli, ju`da` dinamikalıq da`rejedege da`wirdi XIX-a`sirdin` aqırındagı ha`m XX-a`sirdegi filosofiya qalay sa`wlelendiredi, mine bul ju`da` qızǵarlı ma`sele. XX-a`sir filosofiyaǵa qanday tiykarǵı juwmaq penen ideyalıq gu`res arenasına shıqtı ha`m qanday liniya menen olardıń evoluciyası ju`rip otr. Bul sorawlarǵa juwap beriw an`sat emes. XX-a`sir filosofiyaǵa - ha`r tu`rli mektep, bag`dar, koncepciyalar. Olar og`ada ko`p. Sol sebepli olardıń en` tiykarǵılarına toqtap, olar ko`tergen problemalar ha`m ideyalar tuwralı aytıw, sonday-aq olardıń sheshiliwi h.t.b. XX-a`sirdin` filosofiyanın` filosofiyalıq oydn` rawajlanıwına qosqan u`lesi tuwralı ha`m aytıw ju`da` ornalı bolsa kerek.

Bizin` a`sirimizdin` filosofiyanın` ag`ası, a`lbette, o`zi menen birge qıyın izleniste payda bolǵan qarama-qarsılıqlı, tamam bolmag`an, biraq son` ala rawajlanıw mu`mkinshiligine iye rodxodlar menen ideyalar alıp keldi. Og`an do`retiwshilik biliwdin` bulaqları g`ana emes, dogmatizmınin` elementleri ha`m enisti.

Filosofiyadagı jan`a, ta`biyiy tu`rde jan`a sıpatında ol go`nege qarsı turıp, onın` menen salıstırılǵa g`ana ko`rinedi. Sol sebepli filosofiyanın` klassikalıq ha`m klassikalıq emes (zamanago`y ken` ma`niste) tiplerin salıstırıw ju`da` durıs boladı. Matematikalıq, ta`biyattanıw ilimlerinde G`klassikalıq ilimG`, G`klassikalıq emes (ha`zirgi ken` ma`niste) ilimG` tu`sinikleri qashshannan bar. Ma`selen, Evklid geometriyası-klassikalıq ilimnin` u`lgesi. Klassikalıq emes filosofiyanın` qa`liplesiw ha`m rawajlanıwın klassikalıq filosofiyanın` tiykarǵı principlerin bilmey tu`siniw qıyın.

XIX-a`sirde oyanıw da`wirinde baslang`an ruhiy awdarıspaqtın` dawamı, belgili da`rejede tamamlanıwı bolǵan filosofiyalıq ta`liymatlar joqarı bahalandı ha`m ken tarqaldı. Bul waqıtta olardıń jarqın u`lgesi ha`m ja`mleniwi XVIII-XIX a`sirlerdegi klassikalıq dep a`ytewir ayılmag`an nemec filosofiyaǵa boldı. Ol evropalıq jan`a da`wir filosofiyanın` tiykarǵı koncepciyaları ja`mlengen principlerdi maqulladı ha`m rawajlandırdı. A`lbette, evropalıq jan`a da`wir filosofiyanıń u`lgesi qıyılılıqtı, ondagı ideyalıq qarama-qarsılıqtı biykarlamaymız. XX-a`sir filosofiyanın` klassikalıq filosofiyalardıń principlerini ajralıwı, bo`lekleniwı tuwralı ma`seleni qoyar ekenbiz, onın` a`hmiyetliliǵı ju`da` seziledi. Aqırı, ta`biyat, tariyx, adam tuwralı bas ideyalar, a`dette, tek g`ana jalǵız filosofiyanın` iygiliǵı emes, anaw ya minaw da`wirdin` hu`kim su`riwshi principlerin, ideyaların, ma`deniyatınin` bahalıqların sa`wlelendiredi. Olar arqalı filosofiya o`zinin` da`wirin oylarda an`laydı.

Klassikalıq emes oylardıń filosofiyalıq klassikanın` principleri menen soqlıǵı usıwın tolıǵıraq qaraw ushın aqıl-oy (razum) probleması mısalg`a alayıq. Bul aqıl-oy probleması jan`a da`wir filosofiyanın` o`zek probleması. Bul da`wirdin` filosofları aqıl-oydı ken` tu`sındiriwge umtıldı. Olardıń pikirinshe, ta`biyat, tariyx, adamınin` iskerligi, olarǵa tiyisli ishki “aqıl-oyǵa sıyımlılıq penen” (razumnost`) ha`reketke iye.

Durıs, XVIII-a`sirlerde filosoflar aqıl-oydı (razum) adamǵa ta`n biliw uqıplarınin` biri sıpatında tu`sındiredi: aqıl-oydn` arqasında adam oylaydı, tu`sinikler qa`liplestiredi, olar menen operaciyalaydı. Racionallıq iskerliktin` ramkasında eki plast bo`linedi. Birinshisi ta`jiriybege tiykarlang`an oylaw iskerligi. Demek, bul pikirlew, da`liyllew esap h.tb. ja`rdeminde a`melge asırıldı. Ekinshisi, ta`jiriybenin` u`stinde turatug`ın, ta`jiriybeden u`stinlikke iye oydn` iskerligi. Birinshisin, aqıl-es (rassudok), ekinshisin, aqıl-oy (razum) dep atadı. Geyde aqıl-es penen aqıl-oydn` birligin intellekt dep atadı. Jan`a da`wir tusında filosoflar tek adamzat oyınin` u`lken mu`mkinshilikleri tuwralı g`ana emes, onın` sheklengenlikleri tuwralı ha`m ayttı. Aqıl-oyǵa (razum) kritikalıq qatnasta bolǵanlardın` biri İ. Kant (Taza aqıl-oydı kritikaldı) yadqa tu`sireyik.

Oydn` tariyxında aqıl-oydn` ken` tu`sindiriliwinin` payda bolıwı sebebi sonda, shında da individuallıq aqıl-oydn`G` ramkasınan shıǵatug`ın qıyın problema payda boladı. XVIII-XIX a`sirdin` klassikalıq oyında aqıl-oydı individuallıq uqıp sıpatında kritikaldı menen bir qatarda individuallıq tusqarı

aqıl- oydı dan`qqa bo`lew tendenciyası ha`m ku`sheydi. Onın` produktları ha`m formaları (ideyalar, tu`sinikler, teoriyalar, ideyalar, normalar, bahalıqlar) individuuman bo`leklengen ha`m adamzat ma`deniyatnıń ramkasında o`mir su`redi. Ruhıy iskerliktin` individualıq ha`m individualıqtan tısqarı formaların` ja`rdeminde adam dúnyanı men`geredi, dúnyanı oyda bir waqıttın` ishinde eki esege arttırıp tanıp biledi. Bul qudaylıq aqıl-oydın` teologiyalıq, idealistik koncepciyaların` real tiykarı yamasa absolyut ruh, joqarg`ı aqıl-oydın`, dúnyanın` rawajlanıwın basqaradı degen tastroıqlawg`a tiykar boldı.

Filosofiyada aqıl-oydın` kul`tı (ekinshi, ken` ma`niste tu`sindiriliwi boyınsha) ornaydı. Al bunın` bolıwı filosofiyalıq ilimnin` o`z da`wirinin` aqıl-oyın, ko`n`il ku`yin, bahalıqların anıq ha`m da`l tu`siniwi menen baylanıslı. Bug`an XVIII-a`sir francuz revolyuciyası misal bola aladı. Ol ja`riyalag`an aqıl-oydın` kul`tı aqıl-oydın` (razum) baslamasında o`mirdi qayta qurıw mu`mkinshiligine ken` tarqalg`an isenimdi bekkemlew ha`m xoshametlew boldı. Bul boyınsha Erkinlik, Ten`lik, Tuwısqanlıq ideyaları en` aldı menen tu`sinildi. Usı lozunglar astında **1789-1794** jıllardag`ı Ullı francuz burjuaziyalıq revolyuciyası a`melge astı. Ol qarama-qarsılıqqa ha`m iye edi, bul onın` ideyalıq tiykarları, sonın` ishinde aqıl-oydın` kul`tı tuwralı ma`seleni qoyıwıg`a qattı ma`jbu`rledi.

Germaniyanın` klassikalıq filosofiyası gey bir alımlardıń pikirinshe, francuz revolyuciyasınıń nemeclik teoriyası bolıp, bir ta`repten francuz oyının` aqıl-oydı tu`siniwin sıng`a aldı. Al, ekinshi ta`repten “haqıyqıy”, “taza aqıl-oydın” mu`mkinshiliklerin joqarı bahaladı. Kanttan Gegelge shekemgi jol - bul sonday jol, onda aqıl-oydı Kanča adamnıń joqarg`ı, biraq kritikalıq bahalanatug`ın uqıbı Gegendin` “Qudaylıq” aqıl-oyının` kultına ornın berdi.

Bunı jasawg`a, boldırıwıg`a a`llette birinshi gezekte Gegendin` o`zi qatnaslı. Durıs, ma`deniyatta aqıl-oydı (razum) haqıyqıy gegellik (ju`da` mazmunlı, quramlı, qarama-qarsılıqlı) tu`siniw emes, al ju`da` a`piwayılasqan gegellik model ken` ornın aldı. Bul XIX-a`sirdin` ekinshi yarımında ha`m XX-a`sirde qattı sing`a alındı.

Gegelshilik modeldin` oryında jeterli da`rejede ken`, optimistiklik, progressivlik da`rejede aqıl – oydın` (razum) tu`siniw boldı. Bul boyınsha aqıl-oy (razum) ta`biyattın` nızamlıg`ının`, maksetke muwapıqlıg`ının` sinonimii, alg`a qaray ilgerlegen, tariyxtın` ma`lim aqılq`a sıyımlı maqsetke umtılıwı tu`sindiriledi. Soday-aq aqıl oy (razum) o`mir su`rip turg`an, jasap turg`anlardan u`stem joqarı sudya, haqıyqıy shınlıqtı alıp keliwine ha`m joqarg`ı a`dep – ikramlıqtın` kepili sıpatında tu`sindiriledi.

Bunday taza aqıl oyg`a sıyımsızlıqtı (nerazumnost`) – tosınlıq, xaotlik, ko`p ta`replemelik konkret tariyxqa, real adamzat ha`reketi ha`m iskerligine tiyisliлер sıpatında qarama-qarsı qoyıldı. Biraq aqıl oy barlıq haqıyqıy emes, aqılq`a sıyımlı emesler arqalı ba`ribir o`zine jol saldı dep esaplanıldı. Aqıl oydın` hiylesi Gegendin` termini saladı dep esaplanadı. “Qıl- oydın hiylesi” (Gegeldin` termini), ba`ribir tu`binde ta`biyattın` qısıqlıg`ın ha`m tariyxtın` tosınlıg`ın jen`iwi tiyis boldı. Bunday a`piwayı tu`sinik ko`z-qarasınan individler aqıl – oydın` tariyxta ja`mlengen a`piwayı quralı boladı. Biraq en` keminde olardıń gey birewleri aqıl – oydın` ku`shin moyınlap ha`m onın` nızamların tanıp bilip, haqıyqıy aqılq`a sıyımlı biliwge ha`m ha`reketke keliwi mu`mkin ha`m tiyis. Al, aqıl oydın` tuxımın adalardıń janına sepse, aqıl-oy tolg`ı menen saltanat quradı.

Usınday klassikalıq filosofiyadag`ı ma`lim individualıqtan tısqarı aqıl-oydın` jen`isli ju`risine isenim individtin` racionallıq sanasınıń ku`shine, qu`dretine isenim menen tig`ız baylanıslı edi. Ha`tteki Kantqa usap ju`da` joqarı da`rejedegei racionalistik u`mitke isenbese de, ilimge, onın` progressine, adam oyının` ku`shine ju`da` isendi.

Solay etip, jan`a da`wirde aqıl-oydın` ilimnin` progressi arqalı jetiliwine isenim hu`kim su`rdi. Bul na`rse sol waqıttag`ı ko`p g`ana filosoflarda aqıl-oy (razum) adamzat ja`miyetin qayta qurıwdın` bas, en` jaqsı quralı sıpatında isenimge o`tip ketti. Bunday aqıl-oydın` ashıq -aydın formasınan bolıp ilimiy biliw esaplanadı. Degen menen ko`p g`ana u`mit ha`r bir adamg`a tiyisli aqıldı (rassudok), biliwge uqıptı ta`rbiyalawg`a qaratıldı. Bul tiykarda aqıl-oy (razum) massanın` bilimlendiriliwi menen, al bilimlendiriw demokratiya menen baylanıstırıldı.

Bilim ha`m racionallıq bilim adam ha`m adamzat aldında turg`an barlıq problemalardı waqıttın` o`tiwi menen sheshiw mu`mkinshiligine iye bas, sheshiwshi ku`sh sıpatında dag`azalandı. Bul qoyıl`an ullı wazıypalardı atqarıw ushın klassikalıq filosoflardın` pikirinshe, bilim anıq, da`liylli, gu`man bodırmaytug`ın qatan`, minsiz, logikalıq sistemag`a tu`sken bolıwı tiyis. Bunday bilim ha`m qorshag`an dúnya arasında ishki kelisim bar. Sebebi adamdı qorshag`an dúnyada, dúnyanı klassikalıq tu`siniwge muwapıq jasırın ishki aqılq`a sıyımlı ta`rtip bar. Onı ashıw adamzattın` aqıl-oyına g`ana qolaylı. A`llette, bul ushın ol biliwdin`, ha`m da`liyllewdin` a`piwayı ha`m anıq qa`delerin, demek biliwdin` durıs metodın tapsa g`ana boladı.

Qorshag`an dúnyanın`, biliwdin`, bilimnin`, biliw metodının` problemaların g`ana emes, quday din ma`selelerin ha`m racionalistik tu`sindiriw talap etildi. İ. Kantın` shıg`armaların` biri ha`tteki aqıl-oy shegarasındag`ı din» dep ataladı.

Filosof-klassikler ulıwma adamzatlıq gumanistik ideallar ha`m principler, en` aldı menen erkinlik idealı adamzattın` jeke adam sıpatında qa`dir-qımbatı principi racionallıq jol menen tanıp biliniwi ha`m moyınlanıwı mu`mkin ha`m tiyis degen isenimdi maqulladı. Filosofiyag`a praktikanın`, ilimnin`, ma`deniyattın` binasın en` joqarg`ı qabatlar menen - g`alabalıq tuwralı teoriyalıq oylaw sisteması menen u`ylestiriw wazıypası ju`klendi. Demek, tutas bolmıs, adam ha`m onın` g`alaba ma`nisi, ja`miyet, biliwdin`

g'alabalıq prinsipleri ha'm metodları, ha'mme adamlar ushın barlıq waqıt ta'n bolg'an a'dep-ikramlılıqtın normaları tuwralı h.t.b. kirdi. Jekelik tuwralı ma'seleler, ma'selen, jeke adamlar, olardıń erkinligi, huqıqları, oyları, qıynalıwları tuwralı ma'seleler ha'm qoyıldı, biraq tiykar, ma'nis, g'alabalıq tuwralı ma'selege (adam tuwralı, ulıwma adamnıń ma'nisi tuwralı) bag'ındırıldı.

A'lbette, filosofiyalıq klassikada ha'm ulıwma kartinadan tu'sip qalg'an ta'liyimatlar boldı. Ma'selen, klassikalıq racionalizmge ken' ma'niste mistikalıq, agnostiklik, skeptiklik ko'n'il-ku'yler qarsı da turdı, geyde onnıń ishine de kirdi. Biraq jan'a da'wirde skepticizm ha'm ilimge isenimdi saqladı ha'm tutaslay alg'anda racionalistik ha'reket boldı. Baslısı sol, XIX-a'sirdin' ortalarına deyin racionalizmnen ajralıp turg'an, ha'tte oga'n qarsı turg'an ideyalıq ha'reketler aytarlıqtay o'zgeris boldıra almadı.

XIX-a'sirdin' **40-50** jıllarında filosofiyalawdın' klassikalıq emes tiplerine talap ku'sheydi. Og'an a'lbette, birinshilerden bolıp, novatorlıq xarakterge iye bolıp, klassikanı kritikalıq ko'z-qarastan qayta tu'sinip shıqqan K. Marks, F. Engel's, son' ala V. I. Leninin' ta'liyimatı boldı. Olarda klassikadag'ı filosofiyalıq ilim sıpatında rawajlanıwı tuwralı ideya qollap-quwatlanıldı, biraq filosofıyanın' G'ilimlerin' ilimi» eknligi biykarlanıldı. Sonday aq birotala antiklassikalıq bag'dar bolmadı. Antiklassikalıq bag'darg'a iye bolg'an iri figuralar ha'm boldı. Olar: daniyalı filosof S. K'erkegor (**1813-1855j.**) ha'm nemec filosofi F. Nicshe (**1844-1900j.**). Olar ta'repinen baslaması iske tu'sken ideyalıq ha'reket XX-a'sirde ju'da' ku'sheydi, o'zinin' ta'sirin usı bu'ginge shekem jog'altqan emes.

Klassikalıq oydı sıng'a alıw bahalıqlardı qayta bahalawlar menen ha'm baylanıslı. Bunın' za'ru'rliğı batis civilizaciyası tap bolg'an krizis penen ha'm baylanıslı. Ma'selen, waqtında da'bdebeli bolg'an. shpenglerdin' (**1880-1936j.**) "Zakat Evropı" (**1918j.**) atlı shıg'arması "krizistin' filosofiyasının'" tiykarǵı tendenciyanı qısqasha an'latıw sıpatında boldı. Bul filosofıyanın' antiklassikalıq ustanovkasın ju'da' anıqlıq penen belgili ispan filosofi Xose Ortega-i-Gasset ko'terip shıqtı. Onnıń pikirinshe, evropalı krizis pu'tkil klassikanın' krizisi sıpatında boldı. XIX ha'm XX a'sirlerdegi antikalassikalıq orientaciyaalar jalg'ız emes edi. Olarg'a bul aralıqta ga' ha'lsirep, ga' ku'sheyip turg'an ha'm filsoofiyalıq klassikanın' da'stu'rlerin qorg'awg'a ha'm rawajlandırıwg'a bag'darlang'an ideyalıq ha'reket qarsı turıp keledi. Onnıń u'stine bir filosoflar sonshellı nigelistlik poziciyada bolg'anı menen, ekinshileri filosofiyalıq da'stu'rı qorg'adı, aqırı bularda filosofıyanı saqlap qalıwdın' usılın ha'm krizis tusında ideyalıq - a'dep ikramlıq tayanıshtı ko'redi.

Usı sebepli ha'm XIX-a'sirdin' aqırı XX- a'sirdin' basında F. Nicshenin' radikalıq niglizimi qa'lipleskende, civilizaciya menen ma'deniyattin' izge qaytpaytug'inlıg'ı ideyası qa'lipleskende, civilizaciya menen ma'deniyattin' izge qaytpaytug'inlıg'ı ideyası qa'lipleskende klassikalıq miyrastı saqlawdı maqset etip qoyg'an filosofiyalıq bag'darlar payda boldı rawajlandı. Kantqa keyin qaytıw lozungı menen neokanchılıq payda boldı. Filosofıyanın' klassikalıq tamurların saqlawg'a XIX-a'sirdin' **70**-jılları ha'm netomizm (Foma Akvinskiydin' latınsha Tomas dep jazılatug'in atı menen baylanıslı) dep filosofıyanın' abıroyı ku'shli ag'ımı ha'm urındı. Bul bag'dar bizin' ku'nlerimizde ha'm bar, katoliklik shirkew menen qollap – quwatlanıladı a'sirdin' og'ada belgili neotomistleri J. Mariten (**1882-1973jj.**), E. Jilson (**1884-1978jj.**). XX-a'sirde neotomistlik oydin' geybir tiykarların uslag'an avtorlar boldı. Biraq olar filosofiyada, o'zlerin' jolı menen ketti. Sonnıń ushın katolikliktin' ra'smiy toparları ta'repinen qaralandı. Olar G. Marsel (**1889-1973jj.**), P. Teyyar de sharde (**1881-1955j.**) h.t.b.

Son' ala bul ideyalıq dixtomiya (demek, bir betekeylıktin' qarama-qarsılıg'ı) o'tkirlesti: klassikalıq filosofiyalıq oylawdın' nigilistiklik, radikalıq da'rejede kritikaldın' tolqınları ko'terildi. Al, olarg'a qarama-qarsı klassikalıq oydin' miyrasına qızıg'ıwshılıq ku'sheyip, og'an konservativ- tradiciyalıq dogmalıq baha ko'terildi. 70-80 jılları Platonǵa ha'm Aristotelge (ulıwma antiklikke) foma. Akvinskiyge, ayırıqsha Avgustinge (ulıwma orta a'sirlikke), Spinozapǵa Gobbssqa, shellingke, Nicshiege qızıg'ıwshılıq ku'sheydi. Klassikalıq filosoflardın' ishindegi en' ken' tarqalg'an filosoflar Kant Gegel boldı. Olardıń miyrasın boyınsha belgili Kantlıq ha'm Gegellik ja'miyetler (olardıń turaqlı baspaları, konresleri h.t.b.) payda boldı. A'lbette bul taza akedemiyalıq iskerlik g'ana emes, tek kanchılar ha'm gegelshiler ushın qzıq is emes. Klassikalıq filosofiya filosofıyanın' ha'zirgi du'nyanı biliwdegi roli, ta'biyattın' ha'm ja'miyettin dialektikası, adamnıń ma'nisi h.t.b tiykarǵı ma'seleler boyınsha poziciyalardıń soqlıg'ısıwı ushın tiykar ha'm material bola aladı.

Bekemlew ushın sorawlar

1. A'yemgi shıg'ıs ha'm Batis filosofiyasının' o'zine ta'nliğı?
2. Dúnyanın' materiallıg'ı degenimiz ne
3. Adamnıń janı hesh uaqıtta o'lmeydi degen teoriyanı alg'a su'rgen ag'ım
4. Veda degenimiz ne
5. Zorastrizm dini, Avesto haqqında ne bilesiz
6. Zarastrizmin' watanı qay jer
7. Atomlar haqqında teoriyanı alg'a su'rgen grek oyshılı kim

3-tema: Ontologiya, gnoseologiya ha'm sana filosofiyasi.

Jobasi:

1. Filosofiyada bolmis kategoriyasi Bolmistin` tu`rleri ha`m formasi
2. Materiya filosofiyasinin` ha`m ta`biyattanıwdın` kategoriyasi sıpatında
3. Ha`zirgi filosofiyalıq koncepciyalarda ta`biyat mashqalası
4. Filosofiyada adam ma`selesi

**Tayanış tu`sinikler:** Bolmis, substanciya, materiya, ha`reket, waqıt, ken`islik, birinshi ha`m ekinshi ta`biyat, janlı ha`m jansız ta`biyat, antropologiya, adam, shaxs, individ.

shınında da XX-a`sirde adamzattın` civilizaciyanın` ilimiy-texnikalıq progress boldır`an jetiskenliklerine kewli tolıp, onnan la`zzetleniwı jeterli da`rejede a`melge astı dew menen shekleniw onshelli durıshıqqa kelmese kerek. Nege degende bu`ginliginde sol na`rse belgili bolıp atr, adamzat o`zin-o`zi pu`tkil planetalıq da`rejede tanıp biliw da`rejesine ko`terilgen payıt ilimnin`, texnikanın` jetiskenliklerin aqıl`a sıyımlı da`rejede g`ana paydalanbasa, demek onı basqarıwdın` ma`deniyatın iyelewge ku`sh salmasa, onda civilizaciyanın` jetiskenliklerinen birotala maxrum bolıp qalıwı ha`m ta`a`jip emes. Biraq bul aktuallıqqa iye wazıypanı sheshiw haqıyqatlıq, ulıwma bolmis tuwralı teren` bilimge iye bolıwdı talap etedi. Bunı aytpag`annın` o`zinde ha`m adamlar misli shekspirdin` Gamleti sıyaqlı ha`r qashan bolmis, barlıq ha`m bolmaslıq tuwralı waqıtlar baylanısı u`zilgende, burın bekkem ko`ringen adamzat o`mirinin` tiykarına baylanıslı gu`manlang`an, pikir ju`ritken. Onın` u`stine bar bolıw ya joq bolıw (bit`ili ne bit`) ma`selesi bu`ginliginde globalıq da`rejege qoyılar eken, bolmistin` a`piwayı o`mirlik alg`ı sha`rtlerinen quramalı filosofiyalıq pikir ju`ritiwlerge, da`lillew menen juwmaqlarg`a o`tiwdin` za`ru`rligi o`zinen-o`zi tu`sinikli. Solay eken, bolmistin` ne ekenligin tanıp biliw ha`m pu`tkil barlıqqa gumanistik qatnasta bolıw praktikalıq jaqtan ha`m ilimiy jaqtan ha`m ju`da` za`ru`rli.

Filosofiyanın` bolmistı izertleytug`ın tarawı - ontologiya. Ontologiya so`zi grekshe (haqıyqat, nag`ız, bar) (ta`liymat) - barlıq, bolmis tuwralı ta`liymat degendi an`latadı.

Bolmistı tu`siniwde arnawlı a`debiyatlarda turaqlasqan pikir joq desek ha`m boladı. Bir koncepciyalarda bolmis konkret, zatlıq, materiallıq bolmis penen sheklense, ekinshilerinde tek ideallıq bolmis penen ten`lestiriledi.

Duris bul tu`sinik do`gereginde filosofiya tariyxınan belgili, pikirler talası hesh qashan ha`m toqtap qalg`an emes. Bunın` bir sebebi, shaması, bolmistin` filosofiyanın` kategoriyalıq apparatının` ishindegi en` ulıwmalıqqa iye bolg`anlıg`ınan ha`m bolsa kerek. Aqırı bolmis degende barlıq o`mir su`rgen, o`mir su`rip turg`an ha`m o`mir su`rip tura beretug`ın, sonday-aq obektiv ha`m subektiv reallıq, barlıq na`zerde tutıladı. Basqasha aytqanda, ta`biyat, adam, onın` oyları, ideyaları, ja`miyet bulardın` ha`mmesi usı tu`siniktin` ishine kiredi. Nege degende bular o`zinin` o`mir su`riw, jasawının` formalarınan` ha`r qıyılıg`ına qaramastan o`mir su`rip, jasap turg`anlıqtan tutas, pu`tin bolmistı, barlıqtı quraydı.

Degen menen, joqarıda eskertkenimizdey-aq, bolmistı ken`islikte ha`m waqıtta o`mir su`retug`ın real dúnya, ta`biyat, bizin` sanamızdan biyg`a rez o`mir su`retug`ın birinshi qubılıs sıpatında tu`sindiriw arnawlı a`debiyatlarda ele dawam etiwde. Bulay tu`sindiriwde, a`lbette, ta`biyiy bolmis g`ana qamtıladı da, onın` ideallıq, virtualıq ha`m ruhiy formaları sırtta qalıp qoyadı. Sonın` ushin belgili oris filosof - alımı A. G. Spirkinin` bolmistin` tiykarı sferaların ta`biyatqa, ja`miyetke ha`m sanag`a bo`liwinde jan bar. (Spirkin A. G. Osnovı filosofii. M. 1998). Onın` u`stine materialistik dep atalg`an koncepciyaların` o`zinde ha`m materiya menen ruhtın` ulıwmalıg`ı olardın` real o`mir su`riwi menen da`liyllenedi g`oy.

Duris, heshkimge sır emes, eger materiya obektiv, real da`rejede subiektten biyg`a rez o`mir su`rse, ruh tuwralı tu`sinik en` aldı menen adamnın` subektiv qıyallawı menen baylanıslı. Eger materiallıq penen ruhiylıqtı salıstırsaq, materiallıq subiektten biyg`a rez jasasa, ruhiylıq subiekt penen tikkeley baylanıslı. Solay eken, bolmis materiallıq bolmis ha`m ruhiy bolmis bolıp bo`linedi.

Bolmistı anıg`ıraq tu`siniw maqsetinde bolmis tu`sinigin` o`mir su`riw, bar bolıw, reallıq tu`sinikleri menen salıstırıp qarag`anımızda ha`m bolmistin` ulıwmalıg`ın, qalg`anlarınan ken`ligin ko`remiz. Usı sebepli bolmisqa antinomiya bolarlıq tu`sinik sıpatında bolmaslıq, o`mir joqlıq (nebitie) tu`sinigi usınıladı. Bolmistin` o`mir su`rmey turg`an bo`legi bolmaslıq, o`mir joqlıq boladı. Biraq bul jag`dayda o`mir su`riw, bar bolıw (sushestvovanie) bolmisqa qarag`anda ulıwmalıqqa iye. Sebebi ol ishine bolmaslıqtı, o`mir joqlıqtı ha`m qamtydı. O`mir su`rmew, bar bolmaw (ne sushestvovanie) tu`sinigi ha`m bar. Ol geyde potenciallyq bolmis, al geyde bolmistin` o`tkendegi ha`m keleshekkegi halatı sıpatında qollanıladı. Bunnan sonı ko`riw mu`mkin, bolmis tu`sinigi waqıtlıq ko`z-qarastan omir su`riw, bar bolıw tu`siniginen ken`.

Reallıq tu`sinigi bolatug`ın bolsa bolmistin` o`mir su`rip turg`an bo`leginin` mazmunın quraydı. Reallıq o`zinin` mazmunı boyınsha, ma`selen, fizikalıq (fizikalıq waqıyanı ha`m qamtydı), ximiyalıq, biologiyalıq, sociallıq, ruhiy h.t.b. bolıp bo`linedi. Reallıqqa, sonday-aq keleshekke baylanıslı potenciallyq, real mu`mkinshiliklerge iye birge, qatar jasap, o`mir su`rip kiyatır`an qubılıslar ha`m kiredi.

A`lbette bolmis tuwralı ma`sele bular menen tamamlanbaydı. A`sirese bolmistin` formaların anıqlaw barısında, olardın` tiykarın, ma`nisin tu`siniw ju`da` za`ru`rli. Bul boyınsha filosofiyada substanciya

kategoriyası bar. Substanciya so`zinin` to`rkini latındag`ı -tiykar, tiykardag`ı degendi an`latadı. Substanciya filosofiyalıq planda konkret zatların`, waqıyalardın`, qubılıslardın` ha`m processlerdin` ishki birligin an`latadı ha`m olar arqalı g`ana o`mir su`redi. Aytayıq, materiallıq bolmıstın` tiykarında materiya ha`m materiallıqtın` o`z-ara ta`siri, al ruhiy bolmıstın` tiykarında ruhiy qatnaslar boladı. A`dette substanciyanın` filosofiyalıq tu`sindiriliwinde eki bag`dar ko`birek esapqa alınadı. Birinshisi - ontologiyalıq, ekinshisi - gnoseologiyalıq bag`dar. Aytayıq, F. Bekon substanciyanı bolmıstın` en` joqarg`ı da`rejedegi tiykarı sıpatında qarap, onı konkret zatların` forması menen ten`lestiredi. R. Dekartın` pikirinshe bolmıstın` tiykarında eki o`zinshe biyg`a`rez substanciya: materiallıq ha`m ruhiylik bar. Materiallıq substanciya qashıqlıq, dawamlılıq ha`m sanlıq o`lshem, ruhiy substanciya oylaw menen belgilenedi. B. Spinozanın` pikirinshe oylaw ha`m dawamlılıq (protyajennost) - biyg`a`rez substanciyalar emes, al tutas substanciyanın` qos atributu. Leybnictin` pikirinshe dúnyanın` du`zilisinin` tiykarında ko`p tu`rli biyg`a`rez substanciyalar (monadalar) bar.

Gnoseologiyalıq bag`darg`a muwapıq, substanciya sha`rtli ideya bolıp, ol dúnyanın` tiykarında jatadı (Lokk). Al Berkli bolsa, materiallıq substanciyanı ha`m ruhiy substanciyanı ha`m biykarlap, dúnyanı qabıllawdın` gipotetikalıq associaciyası dep qaraydı. İ. Kantın` pikirinshe, substanciya - qabıllawdın`, demek ta`jriybenin` qa`legen sintetikalıq birliginin` mu`mkinshiliginin` sha`rti.

Geybir ha`zirgi filosofiyalıq koncepciyalarda substanciya kategoriyasına negativlik qatnas ha`m joq emes. Máselen, neopozitivistler substanciya tu`sinigi adamnın` dúnya tuwralı tu`sinigin turpayılandıradı, bolmıstın` ma`nisin tu`sindiriwidin` a`piwayılasqan ha`m ku`ndelikli da`rejedegi tu`sinigi boladı.

Dúnyanın` du`zilisinin` a`piwayılastırıl`an tag`ı bir tu`sinigi substrat kategoriyası menen baylanıslı. Substrat latınshada - tiykar degendi an`latıp, qubılıslardın` ulıwma materiallıq tiykarın, salıstırmalı tu`rde a`piwayı, sapalı jaqtan elementar materiallıq birliklerdin` jıyndısın an`latadı. Geybir metafizikalıq koncepciyalarda substrat absolyut elementar, bo`linbeytug`ın mayda bo`leksheler, dúnya qurıl`an elementar tiykarlar sıpatında qaraladı. Ma`selen, Levkipp, Demokrit, Epikur, Lukreciy Kar ushın substrat - bo`linbeytug`ın elementar basqasha aytqanda, dúnya atomlardan ha`m boslıqtan turadı. Anaksimandr ushın substrat apeyron, Platon ushın absolyut ideya, ruh, Fales ushın suw, Geraklitte ot bolsa, Aristoteldin` pikirinshe, o`mir su`rip, jasap turg`anlardın` ha`mmesi ma`lim substrattan payda boladı. Ha`r qashan tiykarda bir na`rse bar, ma`selen, o`simlikler ha`m haywanlar tuqımnan payda boladı. (Aristotel. Soch. v 4-T. M. 1983. T. 3. s. 441).

Ha`zirgi fizikalıq ilimlerde belgili zattın` substratı - molekularlar, molekularların` substratı - atomlar, o`mirdin` substratı - nuklein kislotaları ha`m beloklıq zatlar boladı.

Bolmıstı substratlıq tu`siniwdi tiykarınan metafizikalıq xarakterge iye dep tu`sindiriw arnawlı a`debiyatlarda ornıqqan. Aqırı, substrat absolyut turaqlı, o`zgeristen ha`m rawajlanıwdan mahrum qubılıs sıpatında qaraladı.

Haqıyqatlıqqa substancionallıq ha`m substratlıq qatnasların` bas ayırmasılıg`ı sonda, en` birinshisinde zattın` belgili bir tu`ri dúnyanın` tiykarı ha`m ma`nisi esaplanasa, ekinshisinde belgili, konkret, jeke, elementar birlik dúnyanın` strukturalıq elementi sıpatında esaplanadı. Bul eki podxodta ha`m bolmıstın` zatlıq tu`ri absolyutlendiriledi. Sonlıqtan bolmıstın` substancionallıq, substratlıq, zatlang`an koncepciyaları bir ta`replemelikke iye. Sebebi olarda reallıqtın` tek belgili belgileri ha`m qa`siyetleri qamtıladı. Al bolmıstın` filosofiyalıq anıqlaması haqıyqatlıqtın` ulıwma ha`m universallıq belgilerin` o`z ishine qamtıydı. Bolmıs bolmaslıq arqalı anıqlanadı. Qaysı jerde bolmaslıq joq bolsa, sol jerde bolmıs bar.

Bolmıstın` qarama-qarsısı bolmaslıq dedik. Eger bolmıs degende bir na`rseni, onın` barlıg`ın tu`sinsek, bolmaslıq arqalı hesh na`rse (nichto), joqlıq tu`sindiriledi. Gegelde heshna`rse (nichto) absolyut (taza) bolmıs dep ataladı ha`m tastıyıqlawınsha bir na`rse (nechto) joqtan, heshna`rseden (nichto) payda boladı.

Bolmaslıqtı ha`zirgidegi, o`tken ha`m keleshekkegi waqıyalardın` joqlıg`ı sıpatında tu`siniw mu`mkin. Bu`gingi haqıyqatlıq keshe bolmaslıq edi. (biraq ol potenciallıq blmıs edi). Dúnyanın` ertengi halatı ha`m bolmaslıq (biraq potenciallıq bolmıs) O`tkendegi tuwralı onın` bu`gingidegi izi arqalı, al keleshek tuwralı haqıyqatlıqtın` rawajlanıwının` tendenciyaları arqalı pikir aytıwımız mu`mkin. Bu`gingi haqıyqatlıq erten bolmaslıqqa ketedi. Aqırı ko`p g`ana tiri maqluqlar erten o`lige aynaladı. O`lim bul o`mirdin` joqlıg`ı degen so`z. Ma`lim individtin` o`mirlik bolmıs bolmaslıqqa aynaladı. Solay etip, absolyut bolmaslıq tuwralı ga`p bolıwı mu`mkin emes.

Bolmaslıqtı gnoseologiyalıq ma`niste tu`sinsek, bizin` biliwimizdin` gorizontınan tısqarında turg`an obiektler, qa`siyetler ha`m baylanıslar na`zerde tutıladı. Bul obiektlerdin` o`mir su`retug`ınlıg`ın bilmeymiz, ha`tteki olardın` ta`biyatın ko`z-aldımızg`a elesletiwimiz ha`m mu`mkin emes. Bolmaslıq - bul haqıyqatlıqtın` belgili oblastında obiektlerdin` geybir klasslarının`, olardın` qa`siyet ha`m baylanıslarınin` joqlıg`ı da. Ma`selen fizikalıq vakuumda bizge belgilinein` ba`ri de joq. Mu`mkin, ol jerde gipotetikalıq elementler bolıwı, olar sapalıq jaqtan bizikinen basqa fizikalıq elementlerden qurıl`an ha`m ta`biyattın` basqa nızamlarına bag`ing`an bolıwı mu`mkin. Biraq biz ushın olar - bolmaslıq. Amerika kontinentin` alayıq. Beruniydin` boljawına ha`m Kolumbtın` sayaxatına deyin Eski dun`ya (Starıy Svet) ushın bolmıs emes edi. Sonın` ushın nag`ız bolmıs (sobstvennoe bitie) tu`sinigin ha`m qollanıwdı maqsetke muwapıq keledi dew bar. Nag`ız bolmıs aktual, bar, ha`zirgi, usı jerdegi bolmıs yag`nıy biz ushın bolmıs. Jiyyi-jıyyi nag`ız

bolmıstın` ramkasınan tısqarısındag`ı bolmıs ha`m bolmaslıq bolıp tu`sindiriledi. Ateist ushın quday - bolmaslıq, joqlıq, dinge iseniwshi ushın - haqıyqatlıq, reallıq, o`mir su`riwshi.

Ken` planda o`mir su`retug`ın qubılıs tutas dun`ya. Dúnya tutaslay alg`anda materiallıqqa ha`m ruhiylıqqa, haqıyqat ha`m qıyalıy, mu`mkin (virtuallıq) ha`m reallıq, aktuallıq ha`m potencıallıq h.t.b. bo`linedi. Haqıyqıy dúnyanın` tiykarında, basqasha aytqanda haqıyqıy bolmıstın` tiykarında ne bar. Dúnyanın` bul formaların` barlıg`ın ne birlestiredi. Bul sorawg`a juwap beriwde filosoflar ha`r turli koncepciyalarg`a iye. Tiykarınan u`sh turli a`hmiyetli koncepciyanı bo`lip ko`rsetiw mu`mkin. Olar monistlik, dualistlik ha`m plyuralistlik.

Monizmın` (grekshe - bir) wa`killeri dúnyanın` tiykarında bir g`ana baslama barın tastıyıqlaydı. Bul boyınsha eki bag`dar belgili. Olar materialistlik ha`m idealistlik. Materialistlik ushın dúnyanın` tiykarında materiallıq baslama bar bolsa, idealistler ushın ideallıq baslama, ideallıq, ruhiy substanciya bar.

Dualizmın` (latinsha-eki jaqlı, eki ta`repleme) wa`killeri dúnyanın` tiykarında eki o`zinshe, biyg`a rez baslamalar - materiallıq ha`m ruhiylıq bar dep tastıyıqlaydı. Ma`selen, Aristotel dualist boldı. Ol dúnyanın` tiykarında materiya ha`m forma bar dep tu`sindirip, materiya uyan`, passiv, al forma aktiv, do`retiwshilik baslamag`a iye dep tusindiredi.

Plyuralizmın` (latinsha - -ko`p turli) - wa`killeri haqıyqıy bolmıstın` tiykarında ko`p turli o`zinshe, biyg`a rez materiallıq ha`m ideallıq baslamalar bar dep tu`sindiredi. Plyuralizmın` geybir wa`killeri tiykarınan materiallıq substanciyalardıń birinshiligin maqullaydı. Olarg`a, ma`selen, A`yyemgi Qıtay, A`yyemgi İndiya, A`yyemgi grek materialistleri kiredi. Aqırı olar bolmıs ottan, hawadan, jerden ha`m suwdan turadı dep tu`sindiredi. Kerisinshe, basqaları ruhiy, ideallıq substanciyalardıń birinshiligin maqulladı. Aytayıq Max, Avenariuslerdin` tu`sindiriwi boyınsha dúnyanın` elementleri seziwlerdin` ha`r turli formaları boladı ha`m predmet ideallıq seziwlerdin` kompleksinen turadı.

Dúnyanın` tiykarında bir da`rejedegi materiallıq ha`m ruhiy elementlerdin` ko`p tur`liligi bar dep tu`sindirerug`ın filosof - plyuralistler ha`m bar. Materialistlik ko`z-qarasqa muwapıq, bizdi qorshap turg`an dúnya reallıqtın` eki oblastınan turadı. Bul obektiv ha`m subektiv reallıq. Sanadan tısqarı ha`m biyg`a rez jasag`an na`rse obektiv reallıq boladı ha`m materiya kategoriyasına ekvivalentlikke iye. Al adam sanası menen ne baylanıslı bolsa ha`m adam sanasının` produktı bolsa ha`m subektiv reallıq sıpatında esaplanadı. Obektiv reallıq bolmıstın` materiallıq formasına, al subektiv reallıq bolmıstın` ideallıq formasına ten`. Materialistlik tu`sindiriwge muwapıq ideallıq reallıq, demek bolmıstın` ruhiy forması materiallıq bolmıstan g`a rezli. Solay eken, bul koncepciyag`a muwapıq, dúnyada materialistlik bolmıstan basqa hesh na`rse joq. Bolmıstın` ideallıq forması - materiallıq bolmıstın` produktı. Bul materialistlik realizm. Obektiv reallıq sanadan tısqarı ha`m g`a rezsiz jasadı.

Ha`zirgi ilimnin` tastıyıqlawı boyınsha obektiv reallıq bizge belgili, usı jerde ha`m ha`zir bar bolmıstın` aktual, ha`rekettegi bo`legi. Pu`tkil dúnya tutas berilmeydi. Bolmıstın` ha`zirge aynalatug`ın bo`legi ha`m bar. Bul potencıallıq haqıyqatlıq, urıqlıq formadag`ı haqıyqatlıq. Ol payda bolıp kiyatırg`an yamasa potencıallıq bolmıs boladı. Bolmıstın` ha`mmege belgili ha`m gu`mansız jasap turg`an bo`legi real bolmıs, demek bar bolmıs bolıp anıqlanadı. Sonday-aq bolmıstın` sonday bo`legi bar, onın` o`mir su`riwi, jasawı mu`mkinlik yamasa mu`mkin dúnyalar boladı. Bunday bolmıs virtuallıq (latinsha -mu`mkin bolg`an) dep ataladı.

Bolmıstı tábiyiy ha`m ja`miyetlik bolmıs dep bo`liw ha`m bar. Tábiyiy bolmıs a`dette ta`biyattın` zatların` (denelerdin`), processlerinin`, halatların` bolmıs sıpatında tu`sindiriledi. Ol eki tu`rge bo`linedi, da`slepki ta`biyatlıq bolmıs (yamasa adamnıń qatnasız o`mir su`retug`ın tábiyiy ta`biyatlıq bolmıs) ha`m adam do`retpesi (ekinshi ta`biyat) zatlar ha`m processlerdin` bolmıs.

Ekinshi ta`biyat oblastında bolmıstın` mınaday tu`rleri bar:

- adamnıń bolmıs (zatlar dúnyasındag`ı adamnıń bolmıs ha`m specifikalıq adamzat bolmıs),

- ruhiylıqtın` (ideallıqtın`) bolmıs (individuallasqan) ha`m obektivlesken (individuallıqtan tısqarı) ruhiylıq,

- socialıqtın` bolmıs. Ol individuallıq bolmıs (ja`miyette ha`m tariyx processinde jeke adamnıń bolmıs) ha`m ja`miyettin` bolmıs.

Solay etip filosofiyada bolmıs kategoriyasın qarar ekenbiz, onı tu`siniwdegi tiykarı aspektlerdi ha`m atap o`tiwimiz, sonday-aq bolmıstın` atalg`an tiykarı formalarına qısqasha bolsa da toqtap o`tiwimiz kerek boladı.

Bolmıs problemasının` pu`tkil tamırı, ma`nisi ha`m mazmunı sonda, bir pu`tinlik sıpatındag`ı bolmıstın` mudamı barlıg`ı ha`m onı qurap turg`an na`rselerdin`: ta`biyat, insanlar, ja`miyet ha`m olardıń iskerliklerinin` o`tkinshiligi qarama-qarsılıqlı birlikti quraydı. Bunnan sol na`rse ma`lim boladı, bolmıs problemasını filosofiyada u`yreniw dúnya ha`zir, usı jerde bar degen ko`z-qarastan baslanıp, bul ko`z-qaraslar bir pu`tin dúnyanın` sheksiz ha`m mudamı barlıg`ı, ondag`ı na`rse ha`m qubılıslardıń, sonın` ishinde insanlardın` ha`m waqıchalıg`ı ha`m o`tkinshiligi tuwralı ko`z-qarasqa qaray rawajlanıp barg`an. Bul bolmıs tuwralı filosofiyalıq problemanın` birinshi aspekti.

Bolmıs problemasının` filosofiyalıq analizi sonı ko`rsetedi, dúnya bir pu`tin, mángi bar, biraq onı qarap turg`an predmetler, qubılıslar o`z o`mir su`riwi, jasawı jag`man ha`r qıylı, o`tkinshi. Bir pu`tinlik sıpatındag`ı dúnya ondag`ı bar na`rselerden ajıralmas xarakterge iye. Bir jag`man bir pu`tin dun`ya menen onı qurap turg`an predmetler, qubılıslar ha`m barlar ortasında pariq bolsa, ekinshi jag`man, dúnya o`zin

qurap turg'an predmetler, barlar menen ajralmas birliktegi pu'tinlikti hasil qiladı. Bunnan bolmis tuwralı filosofiyalıq problemanın` dúnyanın` birligi ma'selesi menen baylanıslı bolg'an ekinshi aspekti kelip shig`adi.

Bolmis problemasının` u`shinshi aspektinin` ma`nisi sonda tutas dúnya ha`m ondag`ı o`mir su`rip, jasap turg`anlardın` ba`ri haqıyqatlıq, ol o`zinin` o`mir su`riwiniń, rawajlanıwınıń ishki logikasına iye ha`m sanadan, jeke individlerdin` ha`m adamlardıń a`wladlarıńın` ha`reketinen aldın berilgen. Bunı bılay tu`sindiriw mu`mkin.

Adamlar o`zleri jasap qaldırg`an dúnyada o`z iskerliklerinde mángilikti o`tkinshi na`rseler menen baylanıstırıwda, bir pu`tin dúnya menen ondag`ı ha`r qıyılı na`rseler ha`m qubılıslar ortasındağ`ı obiektiv mu`na` sibelterdi biliwge kirisedi. Olar o`zleri ha`m dúnyadag`ı tu`rli-tu`rli na`rselerden ha`m olarda a`mel qılatug`ın nızamlardan paydalang`an halda tu`rli-tu`rli predmetler ha`m qubılıslardı jan`adan jaratıp, olardan o`z turmısında paydalanadı.

Bul processte adamlar o`zlerinin` kundelikli a`meliy, jamiyetlik iskerliklerinde dunyadag`ı bar predmet ha`m qubılıslardıń bazılarınıń olardıń sanasınan g`arezsizligin, bazılarınıń olardıń sanasınan g`arezliligine isenim payda boladı.

Olar bul processte ta`biyat penen ja`miyet, o`zleri menen o`zgeler, insan menen ta`biyat, insan menen ja`miyet, insan menen onıń sanası, insan menen insan, materiallıq na`rseler menen ruhiy na`rseler, dene menen jan (ruh) ortasındağ`ı uluma bolmıstı, baylanıslılıqtı anıqlaw menen birge olar ortasında belgili pariqlar barlıg`ın ha`m bilip barg`an. Bara-bara olar insannın` o`zinde ha`m dene menen ruh (jan), ta`biyiyliq penen ja`miyetlik bir-birinen ajralmag`an halda bolatug`ınlıg`ın, birligin ha`m bilgen. Biraq adamlardıń bolmis problemanın filosofiyalıq an`lawı olardıń dun`yanın` birligin ilimiy tu`siniwden emes, ba`lkim onıń za`rurli tiykarların izlewden ibarat boladı. Sebebi dun`yanın` bolmısı onıń birligi ushın sha`rt bolsa da, dúnyanın` birligi onıń barlıg`ında emes edi. Dúnyanın` haqıyqiy birligi onıń materiallıg`ında, onıń ma`nisinde.

Sol na`rse yadta bolıwı kerek, bolmis tu`sinigi bunda materiallıqtan tısqarı ruhiylıqtı ha`m o`z ishine aladı. Bul jag`ınan insan sanası ha`m, barlıq sanalı ha`m sanasız iskerlikler ha`m sana maqsulatları, ma`newiy-ruhiy qubılıslar ha`m bolmis tu`siniginin` quramına kiredi. Usı sebepli ha`m sana hesh qashan an`lang`an barlıq, bolmıstan basqa hesh na`rse bolıwı mu`mkin emes. Adamlardıń turmısı olardıń o`mirinin` real processı.

Bunı, burın eskertkenimizdey-aq, bolmis tuwralı filosofiyalıq problemanın` u`shinshi aspekti sıpatında qaraymız. Demek, bolmis ken` ma`niste en` ulıwma tu`sinik sıpatında bir pu`tin dúnya ha`m ondag`ı predmet ha`m qubılıslardan baslap, insan turmısı, sanası, adamlar iskerliginin` ba`rshe obiektiv ha`m subiektiv sharayatlardı, ha`tte ja`miyette endi bolatug`ın pu`tin processlerden ibarat ha`mme reallıqlardı o`z ishine aladı.

Endi bolmıstın` tiykarı g`ı formaların so`z etiwge o`ter ekenbiz, en` aldın menen tábiyiy bolmis ha`m onıń ko`rinislerin so`z etemiz.

Tábiyiy bolmis o`z-ara baylanısqan, biraq bir-birinen pariqlıq qılatug`ın eki ko`rinisten ibarat: 1. Ta`biyattag`ı predmet ha`m qubılıslardıń, jism ha`m processlerdin` haslı tábiyiy bolmısı. g`. Ta`biyattag`ı predmet ha`m qubılıslar tiykarında insan tamanınan jaratılğ`an na`rselerdin` tábiyiy bolmısı.

Tábiyiy bolmıstın` birinshi ko`rinisi insang`a deyin, insannan ha`m onıń sanasınan tısqarıda og`an baylanıslı bolmag`an halda payda bolg`an predmetler ha`m qubılıslar, process ha`m halatlardı o`z ishine alg`an ta`biyat. Bul arnawlı a`debiyatlarda birinshi ta`biyat degen atqa iye.

«Birinshi tábiyat» materiallıq bolmıstın` forması sıpatında insang`a deyin bar, insannan ha`m onıń sanasınan tısqarıda, og`an baylanıslı bolmag`an halda payda bolg`anı ushın ha`m ayırıqsha reallıq ko`rinisindegi bolmis esaplanadı. Tábiyiy bolmıstın` bul forması insan iskerliginin` da`slepki sha`rti sıpatında insang`a deyin obiektiv bar bolg`an ta`biyattag`ı na`rseler, qubılıslar ha`m processlerge ta`n. Birinshi ta`biyattı bulayınsha ta`riyplew birinshiden ko`p g`ana faktler, ta`jiriybe ha`m ilimiy da`liyller tiykarında, qalaberse, bir waqıtları jasag`an, ha`zir jasap atırg`an adamlardıń jeke praktikalıq ta`jiriybeleri, o`mirlik baqlawları ha`m ilimiy juwmaqları tamanınan tastıyqlang`an. Ekinshiden, birinshi ta`biyacız insannın` jasap ya iskerlik ko`rsete almasıg`ı, bir na`rse do`rete almasıg`ı. Birinshi ta`biyattı du`ziwshi na`rse ha`m qubılıslar obiektiv reallıq sıpatında, insang`a baylanıslı bolmag`an o`z nızamları tiykarında o`zgeredi, rawajlanadı, o`zin-o`zi jaratadı. Birinshi ta`biyat waqıt ha`m ken`islikte sheksiz. Adam birinshi ta`biyattın` materialları tiykarında praktikalıq iskerligi ha`m sanası menen ekinshi ta`biyattı jaratadı.

Ekinshi ta`biyattın` payda bolıwı insang`a «birinshi tábiyat»ondag`ı predmet, qubılıslar ha`m processlerge, olardıń nızamlıqların insannın` biliwine baylanıslı.

Anıg`ıraq aycaq, «ekinshi tábiyat» insan payda bolg`annan keyin insan ta`repinen jaratıladı, bul jag`ınan ol insan iskerligi ha`m sanasınin` produktı.

«Ekinshi tábiyat» a`llette za`ru`rlikten payda boladı. Bug`an ruchka mısıl bola aladı. O`z materialına ılayıq ruchka «Birinshi tábiyat» resurslarına ta`n. Onı qayta islew menen (og`an miynet ha`m sananı sarıplaw jası) insan onı ekinshi ta`biyatqa aylandırıp, o`zinin` jazıw quralın jaratadı.

«Birinshi tábiyat» ha`m «ekinshi tábiyat» bir-biri menen tıg`ız baylanısqa, ulıwmalıqqa ha`m o`zgeshelikke ha`m iye. «ekinshi tábiyat» bir jag`ınan, «Birinshi tábiyat» sıyaqlı obiektiv, real bolmis bolıp, ol insan sanasınan tısqarıda bolsa, ekinshi jag`ınan ol insang`a ha`m baylanıslı. Sebebi, onda insanlardın` maqsetleri, oyları, ideyaları, bilim ha`m miynetleri ja`mlengen. «Ekinshi tábiyat», «Birinshi tábiyat» ha`m

insan bolmısın baylanıstırıwshı, olar shegarasındag`ı bolmıs bolıp, tábiyiy bolmıstın` o`zine ta`n forması sıpatında «Birınshı tábiyat» bolmısına qarata ha`m insan bolmısına qarata ha`m o`zinshe biyg`a rez bolmıs.

Bolmıstın` o`zine ta`n formaların` ja`ne birewi bul insan bolmıs.

İnsan bolmısı ayrıqsha adam bolmısı ha`m pu`tkil adamzat bolmısı ko`rinislerinde payda bolıw ta`repien o`zine ta`n. Biraq insan bolmısında ta`biyat ha`m ja`miyetegi ha`mme na`rseler ushın ulıwmalıq bolg`an tamanlar, qa`siyetler ha`m ta`n. Bul jag`nan insan bolmısı o`z ta`biyatı ha`m ma`nisine go`re en` quramalı, ha`mme bolmıs formaların` ma`lim tamanların` dialektikalıq birligin tutadı.

İnsan bolmısında, a`wele insannın` ta`biyat rawajlanıwının` produktı sıpatında ta`biyiy bolmıstın` ha`r eki formasına ta`n tamanlar menen birge ja`miyetlik-tariyxıy rawajlanıwdın` ha`m produktı sıpatında onda ba`rshe formalarına ta`n tamanların` jıyındısı ja`mlengen.

Adamnıń konkret individ sıpatında o`mir su`riwinin`, jasawın` birinshi alg`ı sha`rti - onın` denesinin` o`miri.

Adamnıń denesi - ta`biyattın` denesi. Denenin` bolıwı adamdı o`tkinshi ete aladı. Demek, adamzat bolmısındag`ı alg`ı sha`rt - denenin` o`mir su`riwi, jasawı (o`mir su`riw, jasaw o`mirdin` nızamlarına, organizmlerdin` rawajlanıw ha`m o`liw cikllarına, ta`biyattın` cikllarına h.t.b. sa`ykes), onın` keminde ju`da` za`ru`rli (sonın` ishinde fundamentallıq) talapların qanaatlandırıw.

Bul boyınsha birinshiden, materiallıqtın` ruhiylıqqa baylanıslı birinshiligi da`liyllenedi, oylaw ushın adamnıń denesinin` tirishiligin ta`miyinlew gerek. Ekinshiden, bul pikirden ha`r bir jeke adamnıń huqıqına baylanıslı a`hmiyetli saldarlar shıg`adı. Tiykarg`ı huqıq individlerdin` tirishilikti, o`zlerin-o`zleri saqlaw ha`m adamzattın` o`zin-o`zi saqlap qalıw, jasap qalıwı (vijivanie) boladı. Adam awqat, kiyim, turaq jayg`a iye bolıwı gerek. Bul adamzat a`dalatlıg`ı ko`z-qarasınan g`ana emes, al adamzattın` o`mir su`riw, jasaw ko`z-qarasınan ha`m durıs.

U`shinshiden, adamnıń tábiyiy organizm, tiri dene sıpatında o`mir su`riw, jasaw faktınan onın` tirishilik nızamlarına, en` aldı menen na`sillik nızamlarına bag`matug`ınlıg`ın da`lilleydi. Demek adamzat bolmısın` ta`biyiy-biologiyalıq o`lshemi menen abaylap qatnas jasaw gerek. Adam biologiyası - salıstırmalı o`zinshe ha`m tutas dúnya, biraq ta`biyattın` tutaslıg`ına ha`m ju`da` enisken. Adam organizminin` ekologiyalıq balansın buzıw adam ushın qa`wipli ha`m qıyratıwshılıq aqıbetlerge alıp keledi.

To`rtinshiden, filosofiya adamnıń denesi menen onın` qumarların`, tolg`anısların`, psixikalıq halatların` arasındag`ı baylanıstı izleydi.

Jeke adamnıń bolmıs - dene menen ruhtın` dialektikalıq birligi. Denenin` xızmet etiwı miydin` ha`m nerv sistemasın` jumısı, al olar arqalı individtin` psixikası, ruhiy turmısı menen tig`ız baylanıslı. Ruhtın` jumısı belgili da`rejede adamnıń denesinin` sawlıg`ınan g`a rezli. Maqal bar, saw denede saw ruh. Ruhtın` ha`m roli joqarı.

Adam o`zine-o`zi tek birinshi emes, al «ekinshi tábiyat». Oylar ha`m emociyalar - adamzat individ bolmısın` tutas bolmısın` a`hmiyetli ta`repi. Da`stu`riy filosofiyada adamdı jiyi-jiyi oylaytug`ın zat dep tu`sindiriletug`ın edi. Bul adam bolmısın analizlewdegi birinshi alg`ı sha`rtlerdin` da`rejesinde durıs. Adam, shinında da oylaytug`ın jeke zat sıpatında o`mir su`redi. R. Dekartın` “Men oylap turıppan, demek jasap turıppan” dewinde jan bar. R. Dekart ma`seleni bilay qoyg`an: adam bolmısın` specifikasın tu`siniw ushın ne a`hmiyetlierek: adamnıń qa`legen basqa zatqa uqsap ya basqa zatlardın` ishinde jasawı ma yamasa oylawdın` arqasında (oylawdı Dekart ken` ma`niste tu`sinedi) adamnıń o`zinin` o`mir su`riw, jasawı, demek oylaytug`ın adam sıpatında qa`liplesiwı tuwralı pikir ju`ritiwge uqıplılıg`ı.

Besinshiden, tábiyiy talaplarg`a iye adamnıń tábiyiy tiri dene bolıwı menen o`ndiristin` ha`m adamlardın` qatnasıg`ının` (obshenie) arasında dialektikalıq o`z-ara baylanıs birlik bar.

Adamnıń o`mir su`riwinin`, bolmısın` specifikası u`sh tu`rli bolmıslıq o`lshemge iye. Birinshiden, jeke adam en` aldınan oylaytug`ın ha`m sezetug`ın zat (dene). Sonın` menen birge onın` rawajlanıwın`, dúyanın` evolyuciyasınıń ma`lim basqıshındag`ı individualıq maqluq boladı. Bul adam bolmısın` ekinshi o`lshemi. Adam, sonday-aq, sociallıq-tariyxıy maqluq. Bul adam balasınıń u`shinshi o`lshemi. Bul adamzat o`mir su`riwinin` u`sh o`lshemi ha`m adam bolmısın` tiykarg`ı minezlemeleri.

İnsan bolmısı bolmıstın` bir pu`tin birliginde qanday a`hmiyetke iye ha`m onda qanday orın tutadı degen soraw filosoflardı mudamı qızıqtırıp keldi. Bul ma`seleni anıqlaw ju`da` za`ru`rli. Aqırı filosofiya tariyxında adamdı mayda bir qubılıs sıyaqlı tu`sindirgen ideyalar ha`m koncepciyalar ko`p boldı. Ha`tteki adam rodın` bolmısın` o`zi dúyanın` sheksiz iskerligindegi qısqasha epizod sıpatında g`ana qaraladı. Bu`ginliginde basqa ideyalar (olardı tek filosoflar g`ana maqullap qoymag`an) aktualıq tur. Bul boyınsha million, ju`z jıllap, on jıllap adamnıń ha`m adamzattın` tirishiligi unikallıq da`rejede adamzatlıq eksperimentke enisken. Aqırı, insan dúnyada tek jasap g`ana qoymaydı, o`zi jasap atırg`an dúyanı tanıp biledi ha`m og`an ta`sir qıladı, dúyanı ha`m o`zin o`zlestirip, o`zgeritip baradı, ruhiy do`retiwshilikke qatnasadı. İnsan bunda, en` da`slep o`z bolmısın biliw ushın, o`z bolmısın onın` ta`g`diri ushın tolg`anısqı tu`sedi, qayg`ıradı da. Sonın` ushın adam bir pu`tin bolmıs sistemasındag`ı o`zinin` qarama-qarsılıqlı rolın an`lap alıwı, o`z bolmıs ha`m dúnya bolmıs aldında o`z juwapkershiligin seziwi ha`m atqarıwı za`ru`rli. A`sirese ha`rbir adamnıń adamzat teginin` (rodın` bolmıs ha`m adamzat civilizaciyasınıń ta`g`diri ushın juwapkershiligi haqqında ma`sele qa`wiplirek jag`dayda turıptı. Bunda adamnıń ruhiy rawajlanıwı ha`m aqılı u`lken rol oynaydı. Sonın` ushın ruhiylıqtı ayrıqsha bolmıs sıpatında qarawdın` a`hmiyeti joqarı.

Ruhiylıq - ko'p tu'rliklikin` birligi, ol sana ha'm sanasızlıq (sanasızlıq ha'm o`zinin` o`mir su`riw, jasaw ha'm ko`rinisi boyınsha ha`r qıylı) qamtıp, tabiiy tillerdegi ha'm jasalma belgi - simvollıq sistemalarda materiallasıp ja`mlesken bilimlerde o`z ishine aladı. Ruhıy produktalarg`a ha'm processlerge, sonday-aq, adamzat qatnasıg`ının` normaları ha'm principiari kiredi. Bularg`a a`dep-ikramlıqtın`, huqıq, ko`rkem do`retiwshilikin` norma ha'm principiari de kiredi.

Bolmıstın` formasındag`ı o`zgesheliklerdi esapqa ala otırıp, ruhiylıqtı ekige bo`liw mu`mkin.

1. Ruhıylıqtın` individuallasqan bolmısı

2. Individuallıqtan tısqarı obektivlesken ruhiylıqtın` bolmısı

Ruhiylıqtın` individuallasqan bolmısı en` aldı menen individtin` sanasın o`z ishine aladı.

Sananın` o`mir su`riw specifikası onın` processlerinin` ha`rekechen`liginde. Sonday-aq bul processlerdin` qa`legen sırtqı baqlawdan jasırnılg`ında. Bul ag`ıstı tikkeley uslawdın` bir g`ana jolı onın` sanasında bolıp atrg`an process tuwralı individtin` o`zinin` esabı. Sananın` ag`ısın individuallıq tolıqlıqta qaytadan tiklewdi ele adamlar u`yrenen emes. Aqırı sana ju`da` tez o`zgeriske tu`sip otıratug`ın ta`sir, sezimler, qayg`ı, tolg`anıslar, oylar menen birge biraz turaqlı ideyaldın`, isenimlerdin`, bahalıqlardın`, ustanovka, stereotip h.t.b. jıyındısı sıpatında o`mir su`redi.

Degen menen usınday xaotiklikke, sananın` ag`ısına qaramastan belgili ta`rtip, baylanıs, birlik, du`zilisinde, turaqlılıq ha'm g`alabalıq bar. Aytayıq, sananın` ag`ısınan onın` jeke elementleri, fragmentleri, ko`rinisleri g`ana alınadı. Bular taza subiektyw ta`sirler yamasa obiektyw na`tiyjeler boladı. Biraq tariyxıy rawajlanıw processinde adamlar o`zlerinin` sanası menen ne bolıp atrg`anın baqlawdı u`yrenedi, ha`tteki o`zinin` oyları, sezimlerin, sanasınin` halatın basqa adamlar menen talqılaydı da. Bug`an adamzat qatnasıg`ı ha'm belgili da`rejede ma`deniyat ha'm tiykarlang`an. Sebebi ma`deniyat jiyi-jiyi adamnıń ishki ta`jriybesine burılğ`an, bul ta`jriybeni xudojniktin` ayrıqsha sıpatlaw ha'm tu`sindiriwine tiykarlangan. Durıs, bul jerde real qıyınshılıq bar, adamnıń sapasın tiykarğ`ıda uslaw qıyın, a`debiyatta ha'm iskusstvoda sana tuwralı ga`p olardıń tiline awdarılğ`an jag`dayda beriledi.

Ruhiylıqtın` individuallasqan bolmısınin` tag`ı bir specifikası sonda, sananın` konkret processleri jeke adamlardıń tuwılıwı menen payda bolıp, o`limi menen birge o`ledi. Bul sananın` iskerliginin` barlıq na`tiyjesinin` minnetli tu`rde o`liwin, joq bolıwın an`latpaydı. Olardıń ekinshi, individuallıqtan tısqarı ruhiy formağ`a o`tetug`ınları, sonday-aq qatnasıq payıtında ekinshi adamlarg`a beriletug`ınları saqlanadı.

Ruhiylıqtın` bolmısınin` individuallasqan formalarınin` mikrodu`nyasın psixologiya izertleydi. Bul ma`sele, ba`ribir, sana tuwralı ilimlerde ha'm filosofiyada jeterli da`rejede izertlenbegen. Sananı janapay baqlawlarg`a tiykarlang`an podxodlar g`ana rawajlang`an. Aytayıq, adamlardıń ju`ris-turısları ha'm olardıń o`zleri tuwralı olardıń tiykarında jatırg`an motivler, maqsetler, ideyalar, oylar tuwralı pikir aytamız.

Adamzat sanası tuwralı belgili sheklerde sananı izertlewdir` janapay metodları (fiziologiyalıq yamasa minez-qulqlıq) effektiv tu`rde qollanıladı. Bizin` a`sirimizde adamzat miyi tuwralı ilim ayrıqsha jetiskenliklerge eristi. Degen menen ta`biyat tanıw ilimlerinin` sana tuwralı tabısları menen ba`ribir, problemalar sheshilgen joq, al qıyınlastı.

Sananın` o`mir su`riwi, jasawı, so`z joq, miydin` iskerligi, individtin` denesinin` o`mir su`riwi menen baylanısh. Biraq ruhiylıqtın` individuallasqan forması bolmısınin` dialektikası sonda, sana ha'm onın` barlıq ko`rinisleri onın` ta`biyy-biologiyalıq processleri bolmaydı.

Sananın` elementleri ha'm sananın` o`zi, a`lbette, miydin` oraylarınin` birinde lokallasadı. Biraq olar (sananın` elementleri ha'm sana) ken`islikten tısqarılıqqa iye. Aqırı oy, tolg`anısh ha'm obraz fizikalıq predmetler ha'm, taza materiallıq halatlar ha'm emes. Olar ideallıq du`zilis. Sana waqıtı ha'm dúnyanın` fizikalıq waqtında lokallasıp, specifikalıq o`zgesheliklerge iye: oy barlıq fizikalıq tezliklerde tez o`tip, ken`islik ha'm waqtınin` aldına shıg`ıwı mu`mkin. Adam o`zi jasamag`an da`wirlerdi oysha jan`g`ırta aladı. Yadtın` ja`rdeminde adam sanası bu`gingige o`tkendi engiziwi qıyal ha'm pikirlewdir` ja`rdeminde keleshek tuwralı oylawı, tolg`anıwı mu`mkin. Biraq adamnıń sanasında ha`zirgi boladı. Sananın` o`tkeni izsiz joq boladı. Degen menen o`tken tolg`anıslar adamnıń psixikasında saqlanıp qaladı. Waqtı-waqtı sananın` o`tkeni aktuallasadı, qaytadan ha`zirgige aynaladı.

Adamnıń sanası bir waqıtta onın` o`zin-o`zi an`lawı, demek adam ta`repinen onın` o`zinin` denesin, oyların, sezimlerin, ja`miyettegi jag`dayın, basqa adamlar qatnasın, qullası o`zin ayrıqsha ha'm birlikli jeke adam sıpatında sanalı tu`rde an`lawı, tusiniwi.

O`zin-o`zi an`law processleri ta`rpinen ulıwma o`zinin` sanasınin` ag`ısınan bo`liniwi mu`mkin, biraq ol bul tutas ag`ıstan bo`lek jasamaydı. O`zin-o`zi an`law - bizin` sanamızdın` o`zinshe orayı. Sonın` ushın ha'm iri filosoflar (ma`selen, Kant) adamdı (jeke adamdı) onın` o`zin-o`zi an`lawı menen birlikte qaradı. Adamnıń meni ha'm o`zin-o`zi an`law ajralmas birlikte.

Individuallasqan ruhiylıq o`zine sanasızlıqtı (besoznatelnoe) ha'm kirgizedi. A`lbette bul ma`sele tartısh. Ba`ribir eki soraw qoyıladı: sanasızlıq barmaw. Eger bar bolsa, ol qalay jasaydı, o`mir su`redi.

Ko`p g`ana adamlar sanasızlıqtın` barlıg`ın ju`da` maqullaydı. Ha`tte onı individtin` psixikalıq iskerliginin`, onın` ruhiy tutaslıg`ının` za`ru`rli ta`repi dep qaraydı.

Sanasızlıqtın` birinshi da`rejesi. Adamnıń o`zinin` denesinin`, onın` geybir qarapayım ma`p, talap, za`riwliklerin qanaatlandırıw boyınsha funkciyaların kombinaciyalawdag`ı sanasız psixikalıq qadag`alawı. Bul qadag`alaw avtomat tu`rde (sanasız tu`rde) iske asadı. Sanasızlıqtın` mexanizminin` buzılıwı psixikalıq

qiyinshılıqlarg`a alıp keledi (ma`selen, adam saw ayaqları menen ju`re almay qaldı deyik). Geybir tilekler, niyetler, tu`sler, patologiyalıq ruhiy halatlar (fobiya, paranoyya h.t.b.) sanasız (yamasa azg`ana sanasız).

Sanasızlıqtın` ekinshi da`rejesi. Bul adamnıń ta`ndar, sergek, zeyinli, ha`tte uyıqlamaytuğ`ın halatına uqsas processleri ha`m halatları. Biraq olar sananıń maydanına ensede belgili waqıtqa deyin sanalı tu`rde tanıp bilinbegen, an`lanbag`an bolıp qala beredi. Ma`selen, ku`ndelikli o`mir baqlawımız boyınsha oy pisip jetildi, oy kelip tur, men oylap turman deymiz ha`m tiykarınan, oydın`, obrazdın` sanasızlıqtın` ishinde payda bolg`anlıg`ın ha`m onıń son`g`ı an`lanıwın anıqlaymız. Bug`an awır, qa`wip-qa`terli ta`sirden, informacıyanıń shekten tısqarı ko`leminen qorg`anıw ushın qısıp shıg`arılğ`an adamnıń qısımşpaları, qayg`ırıwları ha`m kiredi.

Sanasızlıqtın` u`shinshi da`rejesi ruhtın` adamnıń janında pisip jetiliske oy-pikirlerinde, geypara ko`rkem, ilimiy, filosofiyalıq ha`m basqa da intuiciyalarda ko`rinis tabadı. Bul processlerde sanasızlıq sana menen, adamnıń sezimlerinin` ha`m aqıl-oyınnıń do`retiwshilik energiyası menen, sana menen o`tlesip ketken.

Sanasızlıq problemasındağ`ı qarsılıq ha`m qıyınlıq sonda, sanasızlıqtın` jeke fragmentleri g`ana ko`rinis tabadı. Olar ha`m bolsa psixikalıq processlerdi sananıń tutıwı tu`rinde boladı. Ba`ribir dıqqat qoyıp baqlawlar, onıń u`stine, a`sirese psixiatrlardıń`, psixologlardın`, filosoflardın`, jazıwshılardıń` do`retiwshilik processti, tu`s ko`riw, psixikalıq patologiya h.t.b. baqlawlar sanasızlıqtın` barlıg`ın moyınlatıp, onı analizlewdi talap etedi.

İndividuallasqan ruhiylıqtı ayırıqsha bolmıs sıpatında qaray otırıp, onı filosofiya adamnıń bolmıs ha`m dúnyanın` bolmıs menen baylanısta qaraydı. Dúnyanın` bolmısında individuallasqan ruhiylıqtın`, bolmısınnıń ornın anıqlaw menen da`stu`riy ha`m ha`zirgi ta`liymatlardıń` (ta`liymat wa`killeri, aytayıq, R. Dekart, İ. Kant, M. Xaydegger, J. P. Sartr) individuallasqan ruhiylıqtın` adamzattın` o`mir su`riw, jasaw formalarınnıń basqaları menen salıstırğ`anda o`zinshe artıqmashılıg`ı ko`rinis tabadı.

İndividuallasqan ruhiylıqtın` bolmıs individtin` bolmısınnıń a`hmiyetli ta`repi. shınında da, adamnıń denesi bolmasa (demek ta`biyat o`zinin` evolyuciyasın a`melge asırmağ`an ha`m bolar edi), adamnıń sanası tap usı bu`gingi da`rejede bolmağ`an bolar edi. Durıs, adam sanasın jog`altadı, biraq jasaydı. Biraq bul norma emes. Adamnıń o`mir su`riwi sanasızlıqtan ha`m g`a`rezli.

İndividuallıq sananıń bolmıs (sanasızlıqtın` ha`m) bolmıstın` tek salıstırmalı o`zinshe forması g`ana. İndividuallasqan ruhiylıq ja`miyetlik adamda lokallasqan, tiykarınan ja`miyettin` bolmıs ha`m tariyxın` rawajlanıwı menen belgilengen ruhiylıqtın` ayırıqsha bir tu`ri bolıp tabıladı. Usı sebepli ha`m individuallıq ha`m individuallıqtan tısqarı ruhiylıq sonshellı o`tlesken, olar biri ekinshisine ag`ılıp turadı. Konkret adamnıń sanasın ulıwma ruhiy iskerliktin` na`tiyjeleri onnan sırtqa shıg`ıw arqalı g`ana ajıraladı. Mine sonda ruhiylıqtın` ekinshi tipi - obektivlesken (individuallıqtan tısqarı) ruhiylıq payda boladı.

İndividuallasqan ruhiylıq miydin`, oraylıq nerv sistemasınnıń, pu`tkil organizmnin` lokallasqan ha`m materiallasqan turmısınnıń ko`rinisinde sananıń ha`m sanasızlıqtın` tikkeley individuallıq qaytalanbas processleri tu`rinde o`mir su`redi. Sonın` menen birge ruhiylıqtın` materiallasıwınnıń sonday formaları bar, olar adamzat ma`deniyatınnıń tiykarında payda boladı ha`m onıń individuallıqtan tısqarı formalarına tiyisli boladı. Og`ada universalları ruhiylıqtın` ta`biyiy ha`m jasalma, belgililik-simvolikalıq o`mir su`riwlerinin` ja`mleniwi.

Til - ruhiylıqtın` individuallasqan ha`m obektivlesken birliginin` jarqın mısallarınnıń biri. Tildin` ha`m sananıń, til ha`m oydın` baylanısı gu`mansız. Aqırı til oydın` haqıyqatlıg`ı-g`oy. Basqasha aytqanda, til arqalı sananıń jumısınnıń jeke na`tiyjeleri, fragmentarlıqqa iye processleri sırtqa shıg`adı, obektivlesedi. Sonın` menen birge ha`ripler (sesler), so`zler, ga`pler, tekstler, strukturalar, qa`deler, rawajlang`an tildin` bay variantları - bul reallıq. Ol sonday-aq jeke individlerdin`, adamlardıń` awladlarınnıń sanasınan bo`leklengen. Bul reallıq olarg`a adamzat ma`deniyatında, adamzattın` yadında saqlang`an ayırıqsha dúnya sıpatında berilgen. Adamzattın`, ma`deniyattın` tillik yadı obektiv o`mir su`riwshi esteliklerdin` (jazba, son` ala seslik) ha`m bul tilde so`ylewshi ha`m jazıwshı ko`p g`ana konkret adamlardıń` aktual yadınnıń quramalı birligi. Usıların` arqasında til tutaslıq sıpatında bayıyadı, o`zgeredi, saqlanadı, demek jasaydı.

Tildin` mısasında ko`rinip turıptı, obektivlesken formalar individuallasqan formaların` ramkasında, en` aldı menen sanada (sanasızlıqtın` ishinde ha`m kollektivlik sanasızlıq tu`rinde) payda boladı ha`m jumıs isleydi.

Aytayıq, adam a`yyemgi waqıtları do`n`gelek ideyasın oylap tapdı deyik. Birinshi do`n`gelektin` jasalıwı menen ideyanın` da`slep real do`n`gelekte predmetlesiwı, al son`nan bul ideya o`zinshe, erkin o`mir su`riwin dawam ettiredi. Ol do`n`gelek tuwralı bilimlerde enisti, ol a`wladlardın` praktikalıq ta`jriybesi arqalı beriledi. Solay etip o`letug`ın adamlar o`lmeytug`ın ideyanı payda etti. Ol sananıń individuallıq processinen ha`m ha`reketinen bo`leklendi. İdeyanın` o`mir su`riwi baslandı.

İdeyalar, a`lbette adamnıń ha`m adamzattın` rawajlanıwı menen o`zgeredi. En` bahalı ideyalar tan`lap alınadı, tutas alg`anda adamzat civilizaciyasınnıń ha`m ma`deniyatınnıń ruhiy baylıg`ın quraydı. Bul obektivlesken (individuallıqtan tısqarılang`an) ruhiylıqtın` o`mir su`riwinin`, jasawınnıń ayırıqsha usılın xarakterleydi. Ol ha`m misli individuallıq ruhiylıq sıyaqlı, minnetli tu`rde materiallasadı. Ruhiylıqtın` bul eki tu`ri ha`m ta`biyiy ha`m jasalma tillerdin` so`zlerinde, seslerinde, belgilerinde materiallıq tu`rde ja`mlenedi. Ruhiylıqtın` materiallıq alıp keliwshileri - bular materiallıq predmetler ha`m processler (kitaplar, sızılmalar ha`m formulalar, proektler, xolstlar ha`m kartinalardıń` boyawları, statuyalardıń` mramor ha`m bronzası,

filmlerdin` plenkalari, notalar, muzikalıq a`sbaplardın` sestı h.t.b.). Bu`ginliginde sociallıq yadıtı paydalanıw ha`m saqlaw funkciyaları jiyi-jiyi ha`zirgi zamanago`y mashinalarg`a berilgen. Bul na`rse obektivlesken ruhiylıqtın` do`geregine ja`mlengen sananı ha`m bilimdi izertlewdirin` rolin joqarılatadı.

Solay etip, ideyaların`, oylardıń, bahalıqlardıń sırtqı ja`mleniwi ha`r qıylı, biraq olar bar. Bul boyınsha heshqanday obektivlesken ja`mleniwden azat taza ideyalar, bahalıqlar bolıwı mu`mkin emes. A`lbette Platonnıń İygilik, shınlıq, Sulıwlıq h.t.b. ideyalarınnıń qa`legen materiyadan bo`lek jasawı tuwralı ko`z-qarası qanshelli mistifikaciyalang`an bolıwına qaramastan, bul ideya o`zinen-o`zi qurg`aq orında payda bolg`an joq. Ol ko`pshilik jag`dayda real processlerge su`yenilgen. Bul do`n`gelek ideyasınan ha`m ko`rinip turıptı. Platonda usıg`an uqsas ideya bar. Ma`selen, ol bılay pikir etti, iyiretug`ın ma`ki (tkackiy chelnok) buzılıwı, ha`tteki joq bolıwı mu`mkin. Al ma`ki ideyası (ma`selen, onı islewdirin` oylanılğ`an principı) o`tkinshi emes. Ol ha`mme jerde ha`m ha`mme waqt ma`kini tayarlaw za`ru`rligi bolg`an jerde bola beredi.

Al sulıwlıqtın` ideali ideyası, al adalat ideyası, shınlıq ideyası. Sulıwlıq, iygilik, jaqsılıq, shınlıq tuwralı ko`z-qaraslar o`zgeriwine qaramastan ko`rkem o`nerlik, a`dep-ikramlıq, ilimiy do`retiwshilikti ta`rtipke salatug`ın ulıwmalastırılğ`an ko`z-qaraslar, o`lshemler ha`m normalar ulıwma qa`liplesti. İdeyalar dúnyası baydı. Biraq bul onnıń absolyut da`rejede erkinligin an`latpaydı. İdeyalar bolmısı ta`biyattan ha`m adamzat dúnyasınan bo`lek emes, ol basta-aq tutas bolmıstın` ishine kiredi.

Obektivlesken ruhiylıqtın` bolmısınnıń specifıkası sonda, onnıń elementleri ha`m fragmentleri (ideyalar, ideallar, normalar, bahalıqlar, ha`r qıylı tabiiy ha`m jasalma tiller) saqlanıw, jetiliw ha`m sociallıq ken`islikte ha`m tariyxıy waqıtta erkin orın almastırıw uqıbına iye.

Ruhiylıqta a`dep-ikramlıq principler, normalar, ideallar, bahalıqlar, ma`selen, sulıwlıq, a`dalatlıq, shınlıq ideyaları ayrıqsha rolge iye. Olar individuallasqan ha`m obektivlesken ruhiylıq bolıp o`mir su`redi. Birinshide jeke adamnıń ruhiy strukturasını belgileyug`ın motivler, tilekler, ma`deniyattın` quramalı kompleksi, al ekinshide ilimde, ma`deniyatta, massalıq sanada ja`mlengen ideyalar, ideallar, normalar, bahalıqlar haqqında bolıp otır.

A`lbette bolmıstı izertlew dúnyanın` tutashlıg`ın tu`siniwdirin` alg`ı sha`rti g`ana. Alg`ı sha`rtti anıqlawdan tikkeley dúnyanın` birligin, onnıń tolıqlıg`ın da izertlewge o`tiwimiz kerek.

Aytayıq, bolmıstın` bas sferaların (ta`biyat, ja`miyet, sana) bo`le otırıp, bul sferalarg`a kirgen qubılıslardıń, waqıyaların, processlerdin` ko`p tu`rliligi geybir ulıwma tiykarğ`a birlesken ekenligin esapqa alamız. Sonnıń menen birge bul sferalardı biriktirip turg`an ulıwmalıq barma, pu`tkil ko`p tu`rli dúnyanın` birligi tuwralı aytıw mu`mkinbe degen soraw payda boladı.

Bunday birlik ideyası putkil o`mir su`rip turg`an ulıwma tiykari tuwralı ko`z-qarasqa alıp keledi ha`m bunı an`latıwda filosofiyada, burın eskertkenimizdey-aq, substanciya (latinshadan - tiykarında jatqan degendi an`latadı) tu`sinigi qollanıladı. Substanciya konkret zatlardın`, qubılıslardıń ha`m processlerdin` ko`p tu`rliliginiń ishki birligi ha`m usılardın` arqasında substanciya o`mir su`redi. Dúnyanın` birligin bir g`ana substanciyaadan shıg`ıp tu`sindiretug`ın ta`liymatlar, burın eskertkenimizdey-aq, monizm filosofiyasına tiyisli. Ruh penen materiallıqtın` birinshiligin esapqa alıw boyınsha materialistik monizm, idealistik monizm boladı. Monizmge qarama-qarsı dúnyanı tu`sindiriwdin` dualistik bag`darı ha`m bar.

Materialistik ko`z-qaras da`sturine ılayıq bolmıstın` ko`p-tu`rliligi olardıń materiallıq birligi ko`z-qarasınan qaraladı. Sana substanciya emes, al materiyanın` qa`siyeti, ondada onnıń sho`lkemesiwiniń joqarg`ı formasına ta`n. Strukturalıq ha`reket, ken`islik ha`m waqt materiyanın` atributivlik minezlemesi boladı.

Materiya materiallıq zat, atomlar, promateriya tu`siniklerine salıstırğ`anda ha`m ken`irek, ulıwmalıraq, bolmıstın` obektiv real formasın sa`wlelendiriwshi en` ulıwma tu`sinik. shınında da ulıwma materiya - bul abstrakciya. Aqırı, olarda ulıwma materiya emes, materiyanın` konkret ko`rinisleri ushıraydı.

Materiyanın` filosofiyalıq tu`sinigi pu`tkil predmetlik, materiallıq haqıyqatlıqtı o`z ishine aladı, g`alaba (universallıq) belgilerge iye ha`m pu`tkil obektiv reallıqtı an`latadı.

Materiyanın` filosofiyalıq ta`liymatı tiykarğ`ı u`sh momentke iye, birinshiden, materiya tu`sinigi filosofiyalıq kategoriya, ekinshiden, bul kategoriya obektiv reallıqtı, materiallıq qubılıstı an`latadı, u`shinshiden, materiyanı tanıp biliwdirin` mu`mkinliligi.

Materiya o`zinin` barlıg`ın o`zinin` esapsız qa`siyetleri arqalı a`melge asıradı. Ha`r qıylı ilimler bul o`zgesheliklerdi izertleydi. Ta`biyat tanıw ha`m konkret ilimler materiyanın` anaw ya minaw konkret qa`siyetin u`yretedi. Materiyanın` en` ulıwma qa`siyetlerin filosofiya ilimi u`yretedi. Materiyanı adamnıń tanıp biliwi, a`lbette, onnıń qa`siyetlerin u`yreniwden baslanadı. Bul ushın a`trapımızda qorshap turg`an materiallıq obektlerdin` du`zilisin ha`m qa`siyetlerin biliwimiz kerek.

Aytayıq, birdey tu`rli ko`rinistegi, formadag`ı, qa`siyetlerge iye materiallıq obektler, qubılıslar qorshap turadı. Olar tu`rli du`zilislerge iye. Bir waqıtları barlıq qubılıslar materiyanın` bo`linbes forması atomlardan quralğ`an degen tu`sinik hu`kim su`rdi. Ha`zirgi zaman ilimleriniń juwmaqlarına qarasaq, do`geregimizdegi ha`r qanday materiallıq qubılıs molekularlardan, molekularlar atomlardan quralğ`an. Atomlar neytron, pozitron, yag`nıy yadro ha`m elektron qabatlarınan quralğ`an. Vodorod atomınıń yadrosı bir protonnan quralğ`an. Quramalıraq atomlardın` yadrosı bir qansha proton ha`m neytronlardan turadı. Proton ha`m neytronlar kvarklar ha`m olardı tutastırıp, bir-birine baylap turıwshı glyuonlardan (glyuon - lat - jelim so`zinen alıng`an bolıp jelimlewshi ma`nisin atqaradı) turadı. Proton ha`m neytronlar nuklonlar (latinsha o`zek, yadro) esaplanadı, nuklonlar ha`m giperonlardan (grekshe u`stinde, joqarı) tısqarı barionlar

həm adriolar (grekshe -awır) dan ibarat boladı. Bular awır bələksheler sıpatında kuşhli oʻz-ara taʻsir maydanında bolıp, adriolar (grekshe adron - kushli) gruppasına kiredi.

Organikalıq həm organikalıq emes materiallıqlar bir-birinen molekularının duʻzilisi, oʻz-ara jaylasıw taʻrtibi, sisteması menen parıq qıladı. Janlı organizmler quramalı formadagı organikalıq materiallıqtan shoʻlkemlesken boladı. Jer sharın qorshap turıwshı biosferanı bir puʻtin janlı sistema dep alıw muʻmkin. Ol mikroorganizmler, oʻsimlikler, haywanlar həm insanlardan uyımlasqan bolıp, biosferanın tiriligın taʻmiynleydi. Adam həm onın aqıl-oy iskerligi taʻsirinde payda bolgʻan janʻa bolmıs noosferanı quraydı.

Jansız taʻbiyat tuwralı gaʻp bolgʻanda enʻ daʻslep Kosmostagı baylanıslar naʻzerde tutıladı. Jer həm onın taʻbiyyı joldası Ay birgelikte Quyash aʻtirapın bir jılda tolıq bir maʻrtebe aynalıp shıgʻadı. Quyash biosferanın nagʻız oʻmirlik orayı sıpatında onı jaqtılıq, ıssılıq həm elektromagnit nurları menen taʻmiynleydi. Jerdin oʻz orbitasına ılayıq agʻılma jaylasıwı Jerdegi maʻwsimlerdin almasıwına həm onda tuʻrli ıqlım regionlarının payda bolıwına sebep bolgʻan. Demek, jerdegi baʻrshe oʻmirlik processler Jer, Quyash həm Ay ortasında oʻz-ara baylanıslar menen belgilengen. Quyashın aʻtirapında jerden basqaları həm, maʻselen, asteroidlar, kishi planetalar, meteoritler həm kometalar haʻrekette. Bulardın həmmesi Quyash sistemasın quraydı. Quyash sisteması həm basqa quyashlı juldızlar sisteması millionlagʻan juldızlardı oʻz ishine alıwshı Galaktika sostavına kiredi. Ol disk taʻrizli formada bolıp, ortasha diametri 94,6 mln. jaqtılıq jılma tenʻ. Galaktikamızgʻa 30 day galaktikanı birlestiriwshı galaktikalar kiredi. Juʻda uʻlken galaktikalar oʻzine 10 mınʻday galaktikanı birlestiredi. Bul sistemalar taʻbiyattanıw ilimleri taʻrepinen izertlenedi. Filosofiya ilimi bunday sistemalardı filosofiyalıq tamannan ulıwmalastırıp, materiyanın sapalıq həm sanlıq koʻrinisi formaları, struktura daʻrejelerin bir-birinen parıqlaydı.

Bızdı qorshap turgʻan obektiv dúnıyanın duʻzilisinin oʻzgesheliklerin kelip shıqqan halda materiallıq sistemalardın mınaday strukturalıq daʻrejelerin bolıp koʻrsetiw muʻmkin

a) Materiyanın strukturalıq-shoʻlkemleskenlik daʻrejeleri

b) Materiyanın strukturalıq-masshtablıq daʻrejeleri

Materiyanın strukturalıq-shoʻlkemleskenlik daʻrejeleri - bular shoʻlkemlesiw həm aktivlik daʻrejesi boyınsha ayrılıp turatugʻın materiallıq sistemalardın daʻrejeleri. Olar materiyanın kenʻislik - waqıtlıq duʻzilisinin sapalı oʻzgeshelikleri menen xarakterlenedi. Olargʻa organikalıq emes daʻreje (tiri emes taʻbiyat), organikalıq daʻreje (tiri taʻbiyat) həm sociallıq daʻreje (jaʻmiyet) kiredi. Bul daʻrejeler oʻz-ara taʻsirdin sanı həm sapası boyınsha kenʻislik penen waqıttın anaw ya mınaw daʻrejede duʻzilisın quraydı. Organikalıq emes daʻrejede jetekshı rolʻdi oʻz-ara taʻsirdin fizikalıq həm ximiyalıq formaları atqaradı, al organikalıq daʻrejede qosımsha oʻz-ara taʻsirdin biologiyalıq forması enisedi həm biologiyalıq kenʻislik həm waqıttın oʻzgesheligin quraydı. Sociallıq daʻrejede sociallıq oʻz-ara taʻsir qılıp sociallıq kenʻislik həm waqıttı boldıradı.

Materiyanın strukturalıq-masshtablıq daʻrejeleri - materiallıq oʻz-ara taʻsirlar arqalı ajıralıp turatugʻın materiallıq sistemalardın daʻrejeleri, anaw ya mınaw daʻrejenin kenʻisliklik-waqıtlıq birligin (edincasın) quraydı. Strukturalıq-masshtablıq daʻrejelerge mikro, makro həm megamirler yamasa daʻrejeler kiredi.

Megamir bul sonday dúnıya, onda gravitaciyalıq oʻz-ara taʻsir huʻkim suʻrse, mikromirde kuʻshli həm aʻzzi yadrolıq oʻz-ara taʻsir huʻkim suʻredi. Gravitaciyalıq oʻz-ara taʻsir planetalardın, juldızlardın, galaktikalardın iskerligin belgilep, aʻlemnin tiykargı belgilerin belgileydi. Elektromagnitlik oʻz-ara taʻsir atomlardın tutas oʻmir suʻriwi ushin juwapker həm ol Jer betindegi həm barlıq belgili qubılıslardı belgileydi. Aʻzzi yadrolıq oʻz-ara taʻsir principinde Jer betinde həm Aʻlemnin basqada oblastlarında awır elementlerdin oʻmir suʻriwi ushin juwapker. Kuʻshli yadrolıq oʻz-ara taʻsir proton, neytronlardın geliyding, litiy, berilliy, uglerod, uranın h.t.b. yadrolarında birlestiredi. Termoyadrolıq sintez sıyaqlı qubılıslar həm yadrolardın boʻliniw haʻzirgi yadrolıq reaktorlarda oʻtip, bul oʻz-ara taʻsirdin haʻr tuʻrli koʻrinishin anʻlatadı. Eger materiallıq sistemanın strukturalıq-shoʻlkemleskenlik daʻrejelerinde kenʻisliklik-waqıtlıq strukturanın rawajlanıwı toʻmennen joqarıgʻa bagʻdarlansa, materiallıq sistemanın kenʻisliklik-waqıtlıq strukturası haʻr bir daʻrejede oʻzinshe rawajlanadı.

Materiyanın ajıralmas qaʻsiyetleri tuwralı maʻsele həm bar. Naʻrselerdin ajıralmas qaʻsiyetleri filosofiyada atribut ataması menen ataladı. Atribut (latinsha).

Materiyanın atributlarının biri - haʻreket. Materiyanın haʻr qanday koʻrinishinin yaxlitlıgı haʻreket arqalı saqlanadı. Eger haʻreket bolmagʻanda haʻrqanday jismnin sostav bələklerin tutastırıp turıwshı oʻz-ara taʻsir kuʻshler həm bolmagʻan bolar edi. Naʻtiyede hesh bir naʻrsenin puʻtinligi həm saqlanbas edi. Bul aʻtirapımızdagı naʻrselerdi haʻreket arqalı, yagʻniy olar jaqtılıq nurları urılıp, bizin koʻzimizge tuʻskenligi ushin koʻremiz. Haʻreket arqalı hawa terbelisleri qulaqlarımızgʻa dawıs tolıqların alıp keledi həm biz esitemiz. Haʻreket arqalı atomlar həm molekularlarda oʻzgerisler boladı, oʻsimliklerde zat almasadı, energiya həm informaciya boladı, haʻrekettin arqasında haywanat aʻlemi həm insan aʻlem menen baylanista boladı, jaʻmiyet rawajlanadı. Haʻreket arqalı quyash nurları Jerge jetip keledi, daʻryalar agʻadı, oʻsimlikler oʻsedi, maʻwsimler almasadı, Quyash sisteması, galaktikamız həm puʻtkil kosmostagı turmıslıq processler dawam etedi.

Ha'reket, bir jag`nan, materiallıq qubılıslardıń uyımlastırwshı elementler ha`m qubılıslar ortasındag`ı baylanıslardıń na`tiyjesi sıpatında, basqa tamannan olarda ko`ringen o`zgerisler sıpatında boladı.

Ha'reketin` bir-birinen parıq qılatug`ın birqansha formaları bar. Ha'reket formaların klassifikaciyalawda to`mendegi qa`delerge su`yeniledi.

1) ha'reket formaları bir-biri menen sapa jag`nan parıq qılıp, olardıń ha`r biri materiyanın` sho`lkemlesiw du`zilme da`rejelerinin` basqışında payda boladı.

2) ha'reket formaları bir-birinen kelip shıg`ıw (genetikalıq) jag`nan ha`m baylang`an, yag`ny ha'reketin` quramalıraq formaları onın` a`piwayı formalarınan kelip shıqqan.

3) ha'reketin` joqarı formaları sostavında to`men da`rejede ha'reket formaları qatnasadı, yag`ny ha'reketin` to`mengi formaları onın` joqarg`ı formalarına ha`m mina`sipdur, biraq ha'reketin` joqarg`ı forması o`zinen keyingi formadag`ı ha'reketke mina`sip emes. Usı qa`delerge ılayıq ha'reketin` birneshe formasın ajratıp ko`rsetiw mu`mkin. Olar to`mendegiler: mexanikalıq ha'reket, ıssılıq, jaqtılıq, agregat halatlarınin` bir-birine o`tiwi ha`m organikalıq o`mir. Bularg`a ja`miyetlik ha'reketi qossaq, to`mendegi ha'reket formaları hasıl boladı.

1) mexanikalıq ha'reket (qubılıslardıń ken`isliktegi jılıwı).

2) fizikalıq ha'reket (ıssılıq, jaqtılıq, elektr, magnetizm).

3) ximiyalıq ha'reket (ximiyalıq birigiw ya buzılıw, agregat halatlarınin` bir-birine o`tiwi).

4) biologiyalıq ha'reket (organikalıq turmıs).

5) ja`miyetlik ha'reket.

Ken`islik ha`m waqıt materiyanın` tiykarg`ı jasaw formalarınan bolıp, obektiv reallıqtag`ı qubılıslar ha`m olardı payda etiwshi eleentlerdin` o`z-ara jaylasıw ta`rtibi, ko`lemi ha`m olar menen baylanıslı bolg`an ha`diyselerdin` dawamlılıg`ın sa`wlelendiredi. Ha'reketleniwshı materiya ken`islik ha`m waqıtta o`zinin` tu`rli formların payda ete aladı.

Ken`islik materiyanın` du`zilis ta`rtibi, ko`lemin, a`lemdegi na`rselerdin` o`z-ara jaylasıw jag`dayın sa`wlelendirse, waqıt processlerdin` dawamlılıg`ın, waqıyaların` izbe-izlik ta`rtibin an`latadı.

Ken`islik ha`m waqıtın` ba`rshe esap sistemalarında ha`m materiyanın` ba`rshe struktura da`rejelerinde bir halda payda bolatug`ın qa`siyetleri ulıwma qa`siyetleri, o`zgeshelikleri dep ataladı. Bunday qa`siyetlerge, o`zgesheliklerge ken`islik ha`m waqıtın` obektivligi, materiallıg`ı, sheksizligi, ha'reket ha`m materiya`a qarata payda bolıwshı o`zinsheligi yag`ny tu`rli esap sistemalarında tu`rlishe belgilerge iyeligı kiredi.

Bulardan tisqari ken`islik ha`m waqıtın` tu`rli esap sistemalarında tu`rlishe bolatug`ın, sanlıq u`lkenlikler menen yag`ny o`lshew a`sbapları, saat yaqi lineyklar ja`rdemide o`lshew mu`mkin bolg`an sırtqı baylanıslarda ko`zge taslanatug`ın, o`zgergish ha`m o`zine ta`n xarakterdegi qa`siyetler bar, olardı mug`darlıq yaqi metrikalıq qa`siyetler dep ataymız. Ken`isliktin` gomogenlik, izotropik (antiizotropik ha`m) qa`siyetleri kiredi. Bul qa`siyetler materiyanın` tu`rli sho`lkemlesken struktura ha`m masshtab-struktura da`rejelerinde tu`rlishe ko`rinis tabadı. Olar ken`islik ha`m waqıt penen baylanıslı bolg`an materiallıq baylanıslardıń mug`darlıq belgilerin an`latadı. Metrikalıq qa`siyetlerdin` o`zgeriwı materiya sapa`sinin` o`zgeriwine onsha ta`sir qılmaydı.

Ken`islik ha`m waqıtın` sonday qa`siyetleri ha`m bar, olar ba`rshe esap sistemalarında, materiyanın` ba`rshe struktura da`rejelerinde mikrodu`nyada ha`m ja`miyette ha`m bir tu`rde saqlanadı. Olar ken`islik ha`m waqıtın` tu`p sapalı qa`siyetlerin an`latıwshı fundamental qa`siyetler bolıp tabıladı. Bunday qa`siyetlerdi topologiyalıq qa`siyetler dep ataydı. Topologiyalıq qa`siyetler materiallıq baylanıslardıń ishki, tu`p sapalı tamanların sa`wlelendiredi. Topologiyalıq qa`siyetlerdin` o`zgeriwı menen materiallıq obiektlerdin` du`zilisinde tu`p sapalı o`zgerisler payda bolg`an. To`mendegi qa`siyetler ken`isliktin` topologiyalıq qa`siyetleri bolıp esaplanadı: u`ziksizlik ha`m u`zliklilik, o`lshemlik, baylanis, kompaklıq, shegarasızlıq.

Fizikalıq ken`islik ha`m waqıt penen birge ja`miyetlik ken`islik ha`m waqıt formaları haqqında ha`m ilimiy izlenisler bar.

Materiyag`a o`mir bag`ıshlawshı atribut ha'reket bolsa, ken`islik ha`m waqıt og`an forma bag`ısh etedi, onı qa`liplestiredi, rawajlandırđı.

A`dette ta`biyat tu`sinigi putkil a`lemde o`z ishine aladı. Bul ma`niste ol materiya tu`sinigine jaqın. Degen menen bul tu`sinik biraz sheklengen ma`niste qollanıladı, ha`m adamnıń, adamzattın` jasawınin` o`mir keshiriwinin` ta`biyiy sharayatlarınin` pu`tkil jıyındısın an`latadı.

A`dette bul tu`sinikti anıqlawda onı og`an qarama-qarsı tu`sinik penen - ma`deniyat penen salıstırıp qaraw bar.

Ma`deniyat adam balası ta`repinen iygerilgen, men`gerilgen, qayta islengen ma`nisinde qollanıladı. Al ta`biyat bolsa kerisinshe o`z nızamlarına ılayıq o`mir su`rip, adamg`a qarsı turadı. Solay eken ma`deniyat adam ta`repinen qayta islengen, o`zgerilgen, men`gerilgen ta`biyat, al adamnıń iskerligi bul ma`niste ta`biyiyliqtin` ma`deniylikke aylanıwı boladı. Qullası adam o`zinin` iskerligi barısında o`zin ta`biyatqa qarama-qarsı qoyg`anı menen, onın` bo`legi ana-ta`biyattın` tuwındısı bolıp tabıladı.

Ta`biyat adamnıń jasawı ushın ta`biyiy sharayat, onın` qayta o`zgeriw iskerliginin` maydanı. Sonday aq ta`biyat adamnıń bilwlik qatnasımın` obiekti ta`biyatqa bahalıq (aksiologiyalıq) qatnas ha`m bar. Onın`

u`stine adam o`z praktikasi barisida ja`miyettin` o`ndirivshi ku`shlerinin` rawajlanıwı procesinde ta`biyat aldında juwapkerde.

Adam menen ta`biyat arasında qarama-qarsılıqlı o`z-ara qatnas adamnıñ ta`biyatqa qatnasının` ha`r tu`rli poziciyalarınin` deregi boldı ha`m bul adamzat oyınin` tariyxınan belgili.

Aytayıq, bir ko`z-qaraslarda ta`biyat ma`deniyattan pa`s qubılıs, aqırı onda sho`lkemlespegenlik, aqılǵa sıyımsızlıq basım degen tu`sinik hu`kim su`rdi. Al ekinshi bir ko`z-qaraslarda, kerisinshe ta`biyat jetiliwdin` u`lgisi, ma`deniyattan ha`m adamnan ha`m artıqmashılıqqa iye qubılıs sıpatında tu`sindirildi ha`m ta`biyattan u`yreniw, og`an bag`ınıw talap etildi. Ta`biyattı soqır stixiyalıq ku`shlerdin` hu`kimdarlıǵı dep tu`sindiriwler, sonday-aq bug`an kerisinshe, ta`biyatta aqılǵa sıyımlı nızamlar o`mir su`redi dep tastiyqlawlar ha`m boldı.

Antikalıq oylaw sistemasında ta`biyat ha`rekechen`, o`zgeristegi tutaslıq sıpatında tu`sindiriliw, antikalıq filosoflar kosmos tiykarınan adamnıñ aqıl-oyına tu`sinikli ta`biyat dep tastiyqlandı. Sonın` ushin ideal ta`biyat penen kelisimdegi o`mir.

Orta a`sirlik xristianlıq ma`deniyattın` ko`z-qarası boyınsha ta`biyat jamanlıqtın` da`regi, al adamnıñ o`miri qudaylıq baslama jolı menen gu`nalı ta`biyiy baslamannıñ, denenin` gu`resinen ibarat.

Degen menen son` ala ta`biyattı qudaylıq do`retpe dep tu`sindiriw ondag`ı racionallıq baslamannı izlewge, qudaylıq plandı ashıwǵa iytermeledi. Bul ko`z-qaras orta a`sir tusında payda bolıp, ta`biyat-tarıwdın` payda bolıwında u`lken rol` oynadı.

Tikleniw da`wirin alsaq, adamnıñ ta`biyatqa qatnası o`zgeredi. Adam birden o`zin qorshag`an ta`biyattan go`zallıqtı ha`m ullılıqtı ashadı. Son` ala filosofiyada ha`m romantizm estetikasında ta`biyat buzılǵan adamzat civilizaciyasına qarsı turatug`ın baspana sıpatında tu`sindiriliw baslaydı. Romantizmnin` tiykarın salıwshılardıñ biri J. J. Russo adamnıñ ta`biyiyliq halattan sociallıqqa o`tiwi bizin` barlıq baxıwızlıǵımızdın` da`regi dedi.

Sanaat kapitalizminin` qa`liplesiwı da`wirinde adamnıñ ta`biyatqa qatnasınin` tag`ı bir tipi payda boladı. Ol ha`m bolsa ilim menen texnikanın` ta`biyat u`stinen hu`kim su`riwın qollap-quwatlaw (ma`selen, F. Bekon). Bunday ustanovka İ. S. Turgenewtin` Bazarovınin` awızlarında ayıladı. Ta`biyat xram emes, al ustaxana ha`m adam onin` jumıskeri.

Da`slepki ta`biyiy-ilimiy materializmde ha`m tek ta`biyatqa g`ana emes, al adamg`a baylanıslı ha`m tutınıwshılıq qatnas hu`kim surdi.

Bizin` a`sirimizdin` ekinshi yarımında adamnıñ ilimiy texnikalıq ku`shi tez o`sip ketti ha`m ol sheksiz qadag`alawsız da`rejede bolıp, qa`wip tuwg`ızatug`ın da`rejege jetti. Bu`ginliginde ja`miyet penen ta`biyat arasında aqılǵa sıyımlılıq, adamgershilik qatnastın` bolıwın talap etip atr. Bul maselege kelmesten burın ta`biyiy ha`m jasalma ortanı anıqlap alayıq.

Bizdi qorshag`an ta`biyiy orta geo - ha`m biosferadan turadı. Bul materiallıq sistemalar adamnan biyg`a rez payda bolg`an ha`m biyg`a rez o`mir su`redi, biraq waqtınin` o`tiwi menen adamnıñ iskerliginin` obiektine de aynaladı. Aytayıq kosmoslıq texnologiyanın` ha`m kosmosta ju`ziwdin` rawajlanıwı menen bunday obiektlerdin` qatarına ku`n sistemasınin` belgili bo`legi ha`m kiredi. Biraq onı geografiyalıq orta tu`sinigi menen sheklewge bolmaydı. Geografiyalıq orta jerdin` betin o`z ishine aladı, adamnıñ jasawınin` jalǵız g`ana podsysteması bola almaydı. Adamnıñ o`mir su`riwınin` ta`biyiy ortası ekige bolinedi. a) adamnıñ o`mir su`riwınin` ta`biyiy da`rekleri (jabayı o`simlikler, jemisler, haywanlar h.t.b) b) miynet predmetleri bolatug`ın ta`biyiy baylıqlar (tas ko`mir, neft, suw qulamalarınin` energiyası h.t.b).

Ja`miyettin` rawajlanıwınin` da`slepki basqıshlarında birinshi toparg`a tiyisli qubılıslar u`lken rol` oynag`an bolsa, o`ndirivshi ku`shlerdin` rawajlanıw barisında bul rol` ekinshi topardag`ılarg`a o`tedi. Bul degen so`z son`g`ı topardag`ılar o`ndiristin`, demek pu`tkil ja`miyettin` rawajlanıwınin` sharayatına aynaladı.

Solay etip adamnıñ ta`biyiy orta menen o`z-ara ta`siri bir g`ana ta`biyiy komponent penen emes, al o`ndiristin` rawajlanıw da`rejesi menen ha`m belgilenedi. Bul o`ndiristin` a`hmiyetli na`tiyjesi jasalma ortanın` jasalıwı demek ekinshi ta`biyattın` payda bolıwı boladı. Ekinshi ta`biyat o`z ishine adam ta`repinen do`relgen tek g`ana tiri emes predmetlerdi emes, tiri organizmlerdi ha`m kirgizedi. Olar jasalma otborg`a ılayıq adam ta`repinen keltirilip shıǵarılǵan o`simlikler ha`m haywanlar. Jasalma orta bunnıñ menen sheklenbeydi.

Adam belgili ja`miyetlik qatnaslar sistemasında o`mir su`riwge ha`m ha`reket etedi. Bul ja`miyetlik qatnaslar belgili materiallıq sharayatlarda (sonın` ishinde adam ta`repinen do`retilgen sharayatlarda) a`melge asadı.

Ja`miyettin` rawajlanıwı menen adamnıñ o`mir su`riwınin` jasalma sharayadı o`sedi. Geybir mag`lıwmatlarg`a qarag`anda, adam do`retken jasalma orta ta`biyiy ortag`a qarag`anda onlag`an ese o`nimlirek, onin` u`stine adamnıñ texnogenlik ta`siri tutas geologiyalıq strukturalardı o`zgeritip, gigant da`rejedegi jasalma suw saqlag`ıshlardı qurıp, atmosferanı o`zgeritip h.t.b atr.

Jasalma orta bara-bara ta`biyiy ortanı sonshellı da`rejede o`zgeritiwge qaradı, onı jutıp jiberiw aldında desek lap bolmas. Biraq sonı tu`siniwimiz kerek, ta`biyiy orta adamnıñ o`mir suriwınin` tek g`ana materiallıq sharayatların, o`ndiristin` tiykarǵı obiektin emes, al belgili estetikalıq ha`m a`dep-ikramlıq qatnastın` obiekti de. Basqasha aytqanda adamnıñ o`miri ta`biyat penen tek fizikalıq jaqtan emes, ruhiy jaqtan ha`m baylanıslı bolıp qaldı.

Bir jag`man o`ndiriwshi ku`shlerdin rawajlanıwı barısında, adamnıń ta`biyiy orta menen o`z-ara qatnasınń “ekinshi ta`biyat penen” janapaylasıwında adam o`zinin` ta`biyat stixiyasınan qorg`anıwın ku`sheytedi. Bug`an kiyimlerin` jetiliwi, jilitatug`ın, suwtatug`ın jaylardın` qurılıwı, suw basqınan saqlaytugın qurılıslar h.t.b. misal bola aladı. Usınń menen adamnıń ta`biyattan g`arezliligin ha`lsiretetug`ın processler menen bir qatarda o`ndiriwshi ku`shlerdin` rawajlanıwı menen basqa tendenciya alg`a shıg`ıw beredi. Adamzat ja`miyeti o`zin qorshap turg`an ta`biyattan ko`p tu`rli baylanıslarg`a tu`siwin ju`da ku`sheytedi. Aytayıq, temirdi xam onı eritiwdin` usılların men`gerip, adam o`zinin` ta`biyat penen o`z-ara qatnasındag`ı qu`dretin molaytıadı. Sonın` menen birge waqıttın` o`tiwi menen civilizaciyanıń rawajlanıwı planetadag`ı temir rudalarınan, olardı tabıwdan ha`m xojalıqta paydalanıwdan g`arezli bolıp qaladı.

Basqa misal. Ko`mir ha`m neft uzaq waqıt janılg`ı-energiyalıq resurs sıpatında paydalanıladı ha`m jandırıldı. Biraq son`nan ko`mirden, neftten ju`da ko`p atamag`a iye produktalar alınıwg`a qaradı. Hazirgi neft ximiyası segiz mın`nan aslam ha`r tu`rli xızmetke bag`darlang`an produkt shıg`aradı.

Qullası adamnıń shegera g`arezsizlik tendenciyası planetada bar zapaslardıń azayıp baslawı menen baylanıshı bolıp atr.

Adamnıń o`mir su`riw, jasawına qa`wip do`nip tur. Aqırı tek zapaslardıń azıg`ı emes, onıń jasaw ortası ta`wir-aq pataslanıwda, mine usı ja`miyet penen ta`biyat arasındag`ı qarama-qarsılıqlar menen ekologiyalıq problemanıń ma`nisi belgilenedi.

Adamzat ta`biyattı jen`ip alıp belgili da`rejede o`zinin` o`mir su`riwinin` ta`biyat tiykarların ta`wir-aq buzdı. Aytayıq, songı 500 jıldın` barısında tog`aylardın` u`shten eki bo`legi qurıtıldı. Durıs o`ndiris ko`p g`ana iyiliklerdi boldırdı. Son`g`ı 100 jıldın` ishinde energetikalıq resurslardı mın` ese ko`beytti. Rawajlang`an ellerde ha`r bir 15 jilda tovarlardın` ha`m xızmettin` wlıwma ko`lemi eki ese ko`beyiwi, ha`teki bul mu`ddet ha`zir qısqarıp baratır. Usıg`an sa`ykes xojalıq iskerliginin` shıg`ındısı ha`m eki esege ko`beyip, atmosferanı, suw saqlag`ıshlardı ju`da buzıp atr. Ha`zirgi o`ndiris ta`biyattan zattın` 100 edincasın alıp, onıń tek 3-4 edincasın g`ana paydalanadı, qalğan 96 edincasın za`h`rlewshi zatlar sıpatında ta`biyatqa shıg`arıp taslaydı. Industrialıq jaqtan rawajlang`an ellerde ha`r bir turg`ıng`a 30 tonnag`a jaqın zattan keledi. Onıń ha`m 1-1, 5 procenti tutınatug`ın produkttı tuca, qalg`anları ta`biyat ushin zıyanlı.

Biosferanın` o`zin-o`zi taza tutıwı ha`m to`menlep ketti. Jerdin` do`geregine uglekisliy gazdın` qatlamınin` ko`beyiwinen klimattın` naqolay da`rejede o`zgerisi boyınsha qa`wip do`ndi.

Bul ha`m basqada jag`daylar ekologiyalıq problemanın` ma`nisi nede degen sorawdı payda etedi. Bul boyınsha, a`l`bette, birinshi gezekte son`g`ı on jıllıqlar ishinde ilimiy-texnikalıq revolyuciyanın` adamzatqa alıp kelgen jemisi o`ndiriwshi ku`shlerdin` rawajlanıwı menen baylanıshı.

Qullası, ekologiyalıq problemanın` ma`nisi nede ha`m ol adamzat aldına qanday real dilemmalardı qoyadı ha`m onıń teoriyalıq, praktikalıq sheshiliwinin` jolları qanday.

A`l`bette, ekologiyalıq problemanı kompleksli ha`m globallıq xarakterge iye problema, ekinshi ta`repten, onıń kelip shıg`ıwın ha`m ma`nisin konkret sociallıq kontekstte qaraw ha`m kerek.

Bul boyınsha en`aldı menen ja`miyet penen ta`biyattın` o`z-ara ta`siri tariyxıy xarakterge iye dep esaplaymız. Demek bul o`z-ara ta`sirdin` formaları, masshtabları ha`m tendenciyaları ja`miyetlik rawajlanıw barısında o`zgeredi.

A`l`bette, ekologiyalıq problemanın` tikkeley ilimiy ha`m texnologiyalıq ha`m sociallıq-ekonomikalıq, siyasiy (sonın` ishinde xalıq-aralıq huqıqiy aspektlerden basqa sociallıq, ma`deniy, ideologiyalıq, etikalıq, gumanistlik aspektlerin` esapqa alıw onıń kompleksli problema sıpatında mazmunın quraydı. Bul bir. Ekinshiden ekologiyalıq qıyınshılıqlardan shıg`ıwg`a baylanıshı ko`z- qarasar ha`m joq emes.

Ma`selen, russosoistler yamasa neorussosoistlik ko`z-qarastı alayıq. Olar adam menen ta`biyattın` birligin moyınlaydı. Biraq, bul ko`z-qaras absolyutlendirilip, adamnıń ta`biyatqa passiv beyimlesiwın esapqa alıp, onıń aktivligin moyınlag`ısı kelmeydi. Sonın` ushin russosoistlik koncepciyadan juwmaq, ko`birek reakciyalıq-utopistlik xarakterge iye. Bul ko`z-qaraslar antigumanistlik minezlemege iye.

Desekte, bunday koncepciyalardıń bir unamı ta`repi sonda, olar adamdı ta`biyat u`stinen hu`kim su`retug`ın demiurg da`rejesinde tu`sindirıwdı biykarlaydı.

Belgili adamnıń ta`biyattı qayta o`zgeriwshilik ha`reketinin` ta`biyat ushin ha`m o`zi ushin ha`m zıyanı mol. Bunday ko`z-qaraslarda adamnıń erkinligi ju`da ulg`aytıl`an da`rejede boladı. Ol texnokratıyalıq dep atalug`ın ekonomikalıq o`ndirislik stereotipte ju`da ko`rinedi ha`m ol ilimiy-texnikalıq revolyuciya da`wirinde adamnıń ta`biyat penen o`z-ara ta`sirin` masshtabı xam formaları menen sa`ykes kelmesten ekologiyalıq qa`wiptin` bir deregine aynaladı. Usı sebepli russosoistlik ko`z-qaraslar ilimge ha`m texnikag`a dushpanlıq qatınasta.

Ekologiyalıq problemanın` payda bolıwınin` sociallıq sha`rtlengenligin esapqa ala otırıp, onıń payda bolıwınin` teren` da`reklerin` izlep qoymastan, onı saplastırıwdın` real jolların ha`m izlew kerek.

Ekologiyalıq problema tiykarınan sociallıq problema bolıp, tikkeley texnikalıq qurallar menen payda bolsa da, o`zinin` tolıq sheshimin` fundamental sociallıq transformaciya na`tiyjesinde ekonomikalıq o`ndirislik, sociallıq, ma`deniy ha`m aksiologiyalıq ilgerilewler arqalı tabadı. Bu`ginliginde ekologiyalıq mashqala pu`tkil planetalıq, globallıq xarakterge iye bolıp otr. Aytayıq Baykal, Aral, Kaspiy h.t.b. A`sirese Aral problemasınin` ekologiyalıq apachılıq ekenligi hesh kimge de sır emes. Onnan shıg`ıwdın` jolları

usınılmaqta. Degen menen, buni jaqsı tu`siniw ushın ilimiy texnikalıq progress penen ekologiyanın` ara qatnasına baylanıslı ma`seleni anıqlaw za`ru`r. İlimnin` ha`m texnikanın` rawajlanıwı tek ekologiyalıq problemanı sheshiwidin` mu`mkinshiligin boldıradı ha`m ol belgili sociallıq sharayatlarda a`melge asadı. Sonday-aq ekologiyalıq problemalardıń globalıq xarakterin esapqa ala otırıp, onıń qa`wpinin` o`tkirigin moyınlawımız kerek. Nege degende bul qa`uıptı boldırmawdın` bir qıyınshılıg`ı sonda, adamlar o`zinin` ta`biyat penen praktikalıq o`z-ara qatnasında ko`p jag`dayda jeke, sheklengen ma`plerin basshılıqqa aladı. Na`tiyjede ta`biyat ha`r tu`rli regionlardın`, xalıqlardıń qarsılaşlıq placdarına ha`m aynalıp ketedi. Al, xaqıyqatına kelsek, bul qa`wip sonshelli ku`shli, endi onı tutas birlik bolıp toqtatpasa bolmaydı.

Tag`ı bir moment. G`alabalıq ekologiyalıq problemanı har tu`rli eller ha`m xalıqlardıń ten` emes rawajlanıwı jag`dayında sheshiwge tuwra kelip atır.

Aytayıq, rawajlang`an eller menen birge rawajlanıwdag`ı eller bar. Rawajlang`an eller jetkilikli sociallıq sharayatlarg`a ha`m za`ru`rli ilimiy-texnikalıq potencialg`a iye. Biraq olardıń ta`biyiy ortası intensiv o`ndirislik iskerliktin` qolaysız ta`sirinde, al rawajlanıwdag`ı eller jergilikli sociallıq sharayatlarg`a ha`m za`ru`rli ilimiy-texnikalıq potencialg`a iye emes. Biraq u`lken ta`biyiy resurslarg`a iye. Solay etip ekologiyalıq problemanı sheshiw ha`r tu`rli qoyladı. Rawajlanıwdag`ı eller ushın ekologiyalıq tastıyqlang`an rawajlanıw, rawajlang`an eller ushın ekologiyalıq tastıyqlanbag`an rawajlanıw.

Bunnan basqa o`mirdin` ta`biyiy sharaytların basqarıwda tek resurslardı tutınıwdı ta`rtipke salıwdın` shegarasında sheklew nadurıs. Ken` ma`niste bul adam ushın jaqsı o`mirlik ortanı qurıwdı an`latadı. Onıń sociallıq ha`m ta`biyatlıq parametrleri onıń rawajlanıwı ushın maksimum mumkinshiliklerdi ta`miynleydi. Bug`an sa`ykes ekologiyalıq rawajlanıw tu`sinigi adamnıń ma`pine ılayıq qorshag`an ortalıq rocionallıq qa`liplesiw processi bolıp tabıladı.

3. Ha`r qashan adam o`zinin` praktiksında anaw ya mınaw obiektin` tiri ya tiri emes qubılıs ekenligi menen qızıg`adı. Aqırı, bul bizin` sırtqı dúnyanı qabıllawımızdag`ı fundamentallıqqa iye ajratıw liniyalarınan esaplanadı.

Alg`ashqı adamlar ushın animizm, demek adam ha`m tas ha`m tiri, olar janlarınan ayırılğ`ansha o`mir su`redi degen tu`sinik hu`kim suredi.

Giolozoizm ushın ha`m ha`mme na`rsenin` janı bar tiri.

So`ytip o`mir, tirishilik ha`m bolmıs ten`lestirilgen halda tu`sindiriledi. Biraq bul boyınsha tek o`mir, tirishilik emes, o`lim ha`m reallıq sıpatında tu`sindirildi.

Bibliya boyınsha tiri dúnya jansız materiyadan keyin adamnıń do`retiliwinin` aldında payda boladı.

A`lbette tiri bul an` awlawdın`, balıq awlawdın` en` son`ında kult sıpatında tabılıwdın` obiekti. Sonday aq tiri bul adamnıń ku`n-ko`risi ushın qa`wipli qarsılas (ma`selen, jabayı haywan). Sonın` menen birge adam janı bar qubılıs sıpatında tirige tuwısқан da. Bul a`sirese totemizmde alg`ashqı qa`wimlerdin` o`zinin` rodın anaw ya mınaw haywan menen ten`lestirip biliwde ju`da` xarakterlenedi.

Bul eki tu`rliklik, amivalentlik adamlardıń praktikalıq iskerliginde ha`r qıylı o`zgerislerdi payda etedi ha`m bul olardıń mifologiyalıq, diniy ko`z-qaraslarında, morallıq formalarında, estetikalıq qabıllawlarında sawlenedi. Ma`selen qoy, qasqır tuwralı ertekler. Adamzat ma`deniyattın` sag`asındag`ı anaw ya mınaw haywannıń go`shin jewdi qadag`an etiw (tabu) ha`m usının` menen sabaqlas.

Bu`ginliginde, belgili ha`r qıylı o`simlikler, haywanlar adamlardıń estetikalıq sanasında gozzallıqtın` etalonı ya kerisinshe a`beshiylik sıpatında qabıllanadı. Sonı yadta tutıw kerek, tiri ha`m tiri emestin` qarama-qarsı qoyılıwı praktikalıq ha`m biliwdin` rauajlanıw da`rejesinen ha`m g`a`rezli.

Aytayıq, da`slebinde adamlardıń, haywanlardıń ha`reketi ya jemistin` pisiwi olardıń praktikalıq iskerligine baspu`kil enisip ketken. Bul boyınsha gilozoizm ha`m bu`gingi tu`sinigimiz boyınsha fantastikalıq bolıp ko`ringenı menen onda tiri menen tiri emestin` qarama-qarsa qoyıwdın` izi seziledi.

Qullası, bulardıń ha`mmesi sonı ko`rsetedi, tirige tiyisli ulıwma qa`siyetler ha`m minezlemelerdi anıqlaw za`ru`rligi payda boladı. Bul boyınsha tirini tanıp biliwde biologiya menen filosofiyanın` ornın ha`m rolin anıqlaw ju`da` a`hmiyetli.

Biologiyalıq biliw ha`zirgi ku`nde awıl-xojalıq, biotexnikalıq, medicinalıq bilimler menen tolısıp otr. Olardıń ha`mmeside adamnıń tiri menen praktikalıq o`z-ara ta`sirine bag`darlang`an. Ma`selen, biotexnologiya burın ta`biyatta joq biologiyalıq organizmlerdi burın berilgen genetikalıq aparat penen jasawg`a bag`darlang`an. Ga`p sonda, filosofiyanın` tirishilikti tanıp biliwdegi ornı qanday degen soraw ha`m payda boldı. Bul sorawg`a juwaptın` za`ru`rligi buring`ı awqam tusında, tiykarınan 30-40-jıllardag`ı biologiyanın` problemaların nadurıs tu`siniw menen de baylanıslı. Bul boyınsha eki biologiya -dialektikalıq-materialistlik ha`m reakciyalıq idealistlik, xalıqqa qarsı biologiyada bolatug`ınlıg`ı tastıyqlang`an edi. A`sirese bul ideya u`stirtin da`rejede filosofiyanı tu`sinetug`ın biolog T. D. Lısenko, filosof-dogmatik M. B. Mitin ha`m o`zin sawatlı filosof sanag`an yurist İ. İ. Prezant ta`repinen ju`da` qollap-quwatlanıldı. Olardıń topılısınin` bas obiekti- genetika boldı. Juwmag`ında bul biologiyag`a da, filosofiyag`a da u`lken ziyān tiydiredi. En` o`kinishlisi, genetikanın` tektin` xromosomlıq teoriyası siyaqlı tarawları joqarı shıg`arıldı. Nuklein kislotasının` rolin ashqan bioximiyalıq genetika T. D. Lısenko ta`repinen idealistlik dep ataldı. Bul ko`z-qaras joqarg`ı, orta oqıw orınlarında oqıtıla baslandı.

Ma`selenin` filosofiyalıq ta`repine kelsek, hakiyqiy dialektika jalg`an dialektika menen almastırıldı. Dialektikalıq ko`z-qaras ko`binese qarsılıqlarg`a yarlıq tag`ıw ushın qollanıla beredi.

Bunnan shıg`arg`an juwmaq sol: filosofiyanı biologiyag`a qalay bolsa solay qollanıw ju`da` qa`wipli. Degen menen biologiya ha`m filosofiya arasında kesilsetug`ın noqat joq dew nadurıs.

Belgili, biologiyada tiri-biliwdin` obiekti. Biraq adamnıń tiri qatnası ko`p qırlı: biliwlik ta`repleri menen birge estetikalıq, etikalıq ta`repleri ha`m bar.

Biologiyalıq biliwdin` na`tiyjeleri ha`m jetiskenlikleri o`zlerinshe g`ana bahalıqqa iye emes, al adamnıń tiri tuwralı ko`z-qaraslarınń jıyındısınń ishine kiredi. Biologiyalıq bilim adamnıń tiri ko`z-qarasına ta`sir etedi. Filosofiyalıq aspektte ulıwmalastırılǵ`an.

Biologiya tiri tuwralı obektiv bilim beredi. Filosofiyada tiri menen adam arasındag`ı qatnas qaraladı. Sonday aq adamnıń jasawı ha`m adamnıń iskerligi ha`m adamnıń biliwi -ha`mmesi o`mirdin` ko`rinisnin` formaları.

Biologiya ha`m filosofiya tıg`ız baylanıslı. Ha`zirgi ku`nde biologiya morallıq-etikalıq xarakterge iye o`tkir problemalardı qoyıwda. Ma`selen, adamg`a eksperimenttin` shegarası, tekke baylanıslı mu`mkinshiliklerdin` morallıq bahası h.t.b. Bulardı dodalaw filosofiyasız bolmaydı. Bir jag`man filosofiya adamnıń dúnyag`a ko`z-qaraslıq poziciyasın teoriyalıq jaqtan tiykarlay otırıp, biologiyalıq biliw izertlewi mu`mkin bolǵ`an mashqalalardı biraz jen`illestiredi, keleshekke racionallıq analiz ushın ahmiyetli.

Belgili XIX a`sirdin` ortalarında u`sh tu`rli ilimiy ashılıw boldı. Olar energıyanıń saqlanıw ha`m aynalıw nızamı, organizmlerdin` kletkalıq du`zilisi teoriiyası ha`m Ch. Darvin ta`repinen ashılǵ`an tu`rlerdin` ta`biyyı otbor jolı menen kelip shıǵıw ta`liymatı.

Son`g`ı ekewi tikkeley biologiyag`a tiyisli. Energiyanıń saqlanıw ha`m aylanıw nızamında ha`m biologıyanıń roli joqarı.

Aytayıq, Ch. Darvinnin` tirishiliktin` evolyuciyalıq rawajlanıw ha`m adamnıń maymıl ta`rizli ata-babalardan kelip shıǵıwı ideyası XIX a`sirdin` ekinshi yarımı -XX - a`sirdin` basında filosofiyag`a u`lken ta`sir etti. "O`mir filosofiyası" atalg`an ag`mlar ha`m payda boldı.

Duris, evolyuciyanı tu`sindirıwdin` darwinlik teoriiyasına al`ternativalar ha`m payda boldı. Aytayıq, social-darwinizm. Ol biologiyalıq nızamlıqlardı ja`miyetke alıp qaradı. Bul qa`te ko`z-qaras.

Biologıyanıń filosofiyalıq dúnyag`a ko`z-qaraslıq a`hmiyeti sonda, tiri o`zinde dialektikalıq rawajlanıwdın` nızamlıqlarınń ha`m minezlemelerinin` barlıq baylıǵ`ın o`z boyına ja`mlegen.

Dialektikalıq rawajlanıw jeke biologiyalıq tu`r ushın ha`m belgili territoriyag`a jaylasqan biri-biri menen baylanısqan ha`m o`z-ara ha`rekettegi tu`rlerdin` jıyındısı -biocenoz ushın ha`m ha`tteki biosfera ushın ha`m tiyisli. Bul ulıwmalıqlar menen birge olardıń ha`rbiri specifikalıq o`zgesheliklerge ha`m iye. Aytayıq, cikillik rawajlanıw (tuwılıw, o`siw, rawajlanıw, o`liw) jeke organizm da`rejesinde bar, al bul vid, biosfera da`rejesinde joq.

Biologiyalıq organizmlerdin` rawajlanıwı nızamlı, ta`rtipke tu`sken processtin` u`lgi. Sonlıqtan erte da`wirlerden baslap organizmnin` rawajlanıwı basqada processte model` bola aladı. Ma`selen, kosmogoniyalıq miflerde dúnyanın` payda bolıwı, rawajlanıw fazaları tuwralı aytiladı. Bul model` a`yyemgi grek oyshıllarınń naturfilosofiyalıq ko`z-qaraslarında ha`m bar.

Tirishilik haqqında ha`zirgi ko`z-qarasqa kelsek, Ku`n sistemasınń Jerden basqa birde-bir planetasında tirishilik joq.

Tiri ha`m tiri emes ta`biyattı ajratıwda o`mirdin` kelip shıǵıw ma`selesi menen soqlıǵ`ısıw.

Ha`zirgi ilimiy ko`z-qaraslar boyınsha tirishilik jer betinde payda bolǵ`anına 3, 8 milliard jılday bolǵ`an. Son`, 2 milliard jıl keyin fotosintezge uqıplı birinshi kletkalar payda boladı. Demek, ximiyalıq reakciya ushın ku`nnin` jaqtısın paydalanıwǵa uqıplı bolıw ha`m bul processte kislorodtuń bo`linip shıǵıwı boladı. Bul jer atmosferasınıń ximiyalıq sostavın o`zgeriwge mu`mkinshilik berip, tirishiliktin` planetada tez tarqalıwına jag`day jasadı. So`ytip tutas sistema-biosfera payda boladı. Na`tiyjede tirishiliktin` o`zi onı jer betinde saqlap turg`an faktorg`a aynaldı. Bul dialektikalıq rawajlanıwdın` bas nızamlıqlarınń biri. Materiyanıń ha`reketinin` joqarg`ı formasına iye zakonlıq tek g`ana biologiyalıq emes, al ximiyalıq evolyuciyanı da`anıqladı.

Belgili, organikalıq sistema tutaslıq sıpatında o`zınin` alg`ı sha`rtlerine iye ha`m onın` rawajlanıwı tutaslıq bag`darında ja`miyettin` barlıq elementlerin bag`ındırıw yamasa onnan ele jetpey turg`an organlardı bag`ındırıw menen baylanıslı.

Tap usı siyaqlı tirishilik ha`m bizin` planetamızdın` u`stinde payda bolıp ha`m tarqalıp, jan`a tutaslıqtı sho`lkemlestirgen ku`shke biosferag`a aylanıp, ondag`ı processlerdi belgileydi. Bizin` planetamızdın` belgili stadiyası ha`m evolyuciyası sıpatında g`ana emes, al pu`tkil kosmos a`leminde o`z ishine alg`an o`mir tuwralı ko`z-qaras XX -a`sirdin` basında qa`liplesti. Orıs kosmizmi ideyası (K. E Ciolkovskiy, A. L. Chijevskiy h. b) V. Í. Vernadskiyge ta`sir etti. V. Í. Vernadskiy tirishilikti planetalıq ha`m kosmoslıq ta`rtiptegi faktor sıpatında qarap, tirishilikti saqlaw boyınsha adamnıń juwapkerligin tastıyıqladı.

Biosfera haqqında ko`z-qaras tirishilikti waqıttag`ı ha`m ken`isliktegi tınımsız ag`ıs sıpatında qarawdı talap etedi. Onda zat, energiya ha`m informaciya o`zgeriste boladı. (zat-veshestvo bul tınıshlıq massasına iye atomlar, molekullar ha`m onnan shıǵıp quralǵ`an) diskretli birlik.

Zat energıyanıń ha`m informaciyanıń zapasın ha`rbir organizm qorshag`an ortadan aladı. Organizm bul resurslardı qayta islep shıǵ`aradı, sapası jaqtan joqarı ta`rtipke tu`siredi.

Organizmge onın` ishki du`zilisi ko`z-qarasınan qarasaq ha`m qarama-qarsılıqtı ko`riw mu`mkin. Bir ta`repten ha`mme organizmlerge ta`n ulıwma nızamlar, du`zilis ha`m ha`rbir organizm og`an xarakterli

genlerdin` jıynag`ı boyınsha unikal da`rejede. Demek genler arqalı qadag`alanatug`ın bioximiyalıq processlerdin` specifıkası ha`m organizmnin` genetikalıq programmasınin` onin` o`mir su`riw sharayatı menen o`z-ara ta`siri menen belgilenetug`ın du`zilis belgileri, iskerligi h.t.b boyınsha ayırılıp turadı.

Ha`rbir individuallıq tirishilik tamamlanadı. Tirishilik ko`p g`ana variaciyalardı payda etedi. Bul variaciyalardıń tiykarg`ı da`regi genler men`geriliwi: a) gen, b) mutaciya (baslısı) - genlerdin` o`zgerisi.

Ko`p g`ana mutaciya lar zıyanlı. Degen menen mutaciya tiykarınan o`mir su`riwge qa`liplesken jan`a tu`rler jasaydı.

Ta`biyat tiri dúnyada ko`p tu`rli ses, iyis h.t.b. iye. Bul adamnıń sezimine g`ana emes, aqılına ha`m azıq boladı ha`m ol ko`p tu`rlilikten birlik o`zgeristegi turaqlılıqtı izlewge umtıldıradı.

Ha`zirgi biologiyanın` bir tarawı-ekologiya tiri organizmlerdin` o`mir su`riw, jasaw ortası arasındag`ı o`z-ara ta`sirdi izertleydi. Olardıń g`a`rezlilikindegi en` quramalı ta`replerin bir tutaslıqqa-biosferag`a saladı. Demek biocenozdın` jer betine qatnası na`zerde tutıladı.

Tiri ta`biyat ko`p jag`dayda adamzattın` ustazı, ha`reket shıg`ınsız, az shıg`ınlı texnologiya boyınsha ha`m.

Biologiyalıq tu`rdegi zıyanlı ha`m paydalı dep bo`liw shekleniw boladı. Zıyanlı dep bir tu`rde joq etiw ju`da qa`wıplı aqibetlerge iye.

Ekologiya solay etip qa`legen tirishiliktin` bahalıg`ın g`ana emes, ta`biyattı paydalanıwdag`ı strategiyag`a o`zgerisler engizedi.

Tiri organizmler o`zinin` o`mir su`riw ha`m rawajlanıw processinde zattı, energiyanı ha`m informaciyanı tutına otırıp, materiyanı ta`rtipke saladı. Bunday o`zin-o`zi sho`lkemlestiriw tirishiliktin` ha`mme da`rejesinde- molekula ha`m kletkadan baslap biosferag`a deyin qamtıyadı.

Tiri ta`biyatta, a`lbette sho`lkemlestiriwdin` da`rejesinin` tomenlewine alıp keletug`ın processler ha`m boladı: o`liw, joq bolıw, ulıwma qurıw h.t.b.

Solay etip, tirishilik bul sho`lkemleskenlik penen xaostın` gu`resinen turadı.

A`lbette, tirishiliktin` sho`lkemleskenligin g`ana emes, al onin` ju`da na`zik ekenligin ha`m yadnan shıg`armawımız kerek. Onin` u`stine ha`zirgi adamnıń biosferag`a ta`siri ku`sheygen payıtta tirishilik bizin` planetamızda axıyır`a iye me, iye emespe degen soraw payda boladı.

O`tken asırde o`mirdin` axıyırılıg`ı “A`lemnin` ıssılıq o`limi” gipotezası menen aktuallastı. Bunin` qa`teligi da`lillenip kiyatır, biraq bul pikirdi nol`ge ten`lestiriw ha`m onshelli durıs emes.

Aytayıq, tirishiliktin` axıyırılıg`ı, axıyır emesligi bugingi adamzattın` sanalı tan`lawı menen baylanıslı bolıp otr. shınında da, tirishilikti saqlaw bul bu`gingi maqset ha`m uazıypa.

Belgili, XX-asırdin` birinshi yarımında filosof-gumanist A. shveycer adamnıń o`zin-o`zi sheklewi adam ushın g`ana emes, pu`tkil tirishilik ushın bolıwı kerek degen edi.

Ekinshi poziciyada da tirishilik bahalıq sıpatında quraladı. Biraq onda adamnıń saqlanıwı, adamnıń ha`m adamzattın` saqlanıwı ushın za`ru`rli alg`ı sha`rt g`ana.

Bizin` a`sirimizdin` 20- jılları francuz alımı E. Lerua noosfera (greksheden audarmasında aqıl-oy sferası) tu`sinigin usındı. Son`ınan bul tu`sinik Teyyar de sharden ha`m V. Í. Vernadskiy ta`repinen rawajlandırıldı. Bunin` ma`nisi sonda, ilimiy oy menen qurallang`an adamzat jetekshi ku`shke aylanıp, bizin` planetamızdın` evolyuciyasın keleshekte belgileydi. Bu`ginliginde adamzat sonı sanalı tu`rde tu`sinip atır, onin` keleshegi ta`biyat penen qatnasındag`ı aqıl`a sıyımlılıqqa ju`da` baylanıslı.

Sana ko`lemi boyınsha ken` ha`m teren` kategoriya. Ol subiektiv reallıqtı, adam ta`repinen, onin` miyi ha`m psixıkası arqalı sırtqı dúnyanı ideallıq da`rejede sa`wlelendiriw bolıp tabıladı. Usı sebepli sana adamnıń ruhiy dúnyası, onin` sanalı tu`rde dun`yadag`ı ha`m bolmısı tuwralı keshirmeleri, sırtqı dúnyag`a qatnası boladı.

Adam esi bar, aqılı bar qubılıs sıpatında sırtqı dúnyada aktiv orientaciya`g`a iye. Sanag`a iye bolg`anlıqtan adamnıń ruhiy dúnyası, onin` emociyaları, keshirmeleri, qa`wpi ha`m a`rmanları u`mit-arzıwları, qıyalı o`mir su`redi. Basqasha aytqanda adam tek sanası arqalı g`ana ha`m sap.

Adamnıń sanası, onin` janınin` ishki dúnyası tek filosofiyanın` g`ana emes, adam tuwralı ko`p g`ana arnawlı ilimlerdin` (psixologiya, pedagogika, psixiatriya, joqarı nerv sistemasınin` fiziologiyası) izertlew obiekti.

İlimler sananı adamzat iskerliginin` faktorı sıpatında qarap, ta`biyat penen ja`miyettin` ara-qatnasın ta`rtipke salıwshı, sociallıq qarım-qatnastın` produktı sıpatında qaraydı. Bul jag`dayda sana biliwlik (gnosologiyalıq), bahalıq (aksiologiyalıq), eriklik ha`m kommunikativlik (sociallıq) parametrlerge iye.

Antiklik da`wirden usı bu`ginge deyingi aralıqta sananı o`z izertlewinin` obiekti etpegen birde-bir filosof joq shıg`ar.

A`lbette adamzat sanasın analizlew ele tolıq da`rejede emes desek qa`telespeymiz. Ele tanıp bilinbegen, anıq emes, alımlardıń ko`z-qarasınan sırtta qalg`an momentler ele ko`p.

Sana-bolmıstın` sociallıq ja`miyetlik bolmısınin` tariyxıy produktı. Sonin` ushın sananı tu`sinıwdin` gılti-adamnıń, sociumnın` tariyxında. Aqırı, sana bolmısınin` sociallıq formasına aktiv, do`retiwshilik xarakter engizedi. Sana-bizdi qorshag`an ortanı sa`wlelendirıwdin` joqarg`ı forması, adamnıń qorshag`an ortada ha`m o`zine baylanıslı orientaciyasınin` forması. Jeke adamnıń sanası ja`miyetlik sananın` rawajlanıwısız mu`mkin emes.

İlimde ha'm filosofiyada sana problemi bul psixikalıq, fiziologiyalıqtın ha'm socialıqtın ara-qatnası tuwralı problema. Eger aqılı bar adam (h9m9 sap...) materiyanın rawajlanıw shını bolsa, oylawshı materialdın adamnın bas miyinin, onın bas yarım sharları korasının qa'siyeti. Sananın payda bolıwı so'ylewdin, tildin payda bolıwı menen baylanıslı. Aqırı, til, so'ylew - praktikalıq sana, adamzattın socialıq ta'jiriybesin alıp keliwshi.

Til ha'm biliw tıg'ız baylanıslı, til oydın materiallıq qabırshag'ı, oydın, aqıl-oydın reallıg'ı tilde ko'rinedi. Oydın mazmunı haqqında adam onın materiallasıwında ko'redi. (Ma'selen, awızsha, jazba pikirde).

Sana, onın kelip shıg'ıwı, ma'nisi ha'm rawajlanıwı haqqında ma'seleler ha'r tu'rli filosofiyalıq mekteplerde ha'm bag darlarda ha'r tu'rli sa'wlelengen. Sana fenomenin analizlewde filosoflar antikikalıq da'wirde-aq eki bo'lekke bo'linedi. Olar-materialistler ha'm idealistler. Sana fenomenin analizlew boyınsha ha'r qıylı podxodlar bar. Olar materializm, idealizm, dualizm, gilozoizm, panteizm.

Materialistik sistemalardıń ko'pshiligi sananı sa'wleleniwdin ayırıqsha forması dep qaraydı. Bul boyınsha sa'wleleniw-ha'reketkegi, rawajlanıwdag'ı materiyanın atributlarınń biri. Al sana materialistik poziciyalar boyınsha sırtqı dúnyanın adamnın miyinde sa'wleleniwiniń jokarg'ı forması, tiri ta'biyattın evolyuciyasınıń juwmag'ı, materiallıq birliktin - adam miyiniń qorshag'an ortanı ideallıq obrazlar formasında sa'wlelendiriw uqıblı.

Materialistler sananı materiyanın evolyuciyası xa'm sa'wleleniw formalarınń qıyınlasıwı ko'z-qarasınan qarasa, idealistler ushın sana - bul do'retiwshi, demiurg, demek ta'biyat o'zinin rawajlanıw barısında oydı payda etpeydi, kerisinshe oy ta'biyattı do'retedi. Sonday-aq, ta'biyat - bul oylawshı subiektin sezimlerinin kompleksı.

Obiektiv idealistlerdin pikirinshe, ideallıq xa'qiqiy, jetilgen bolmıs. Materiallıq bolmıs bolsa, jetilmegen, illyuzorlıqqa iye. Rux, aqıl-oy, ideallıq materiyanın aldında ya birge ju'redi (Platonnıń G'ideyalar dúnyasıG', Gegeldin G'absolyutlik ideyasıG'). G'ideyalar dúnyasıG', G'absolyut ideyaG' aktiv, materiya, ta'biyat-passiv. Aristoteldin pikirinshe aktiv rux materiyağa za'ru'rlı tu'r beredi.

Subiektiv idealizm subiektten biyg'a'rez obiektiv reallıqtın barlıg'ın maqullaydı. Adam jasap turg'an dúnya - oylawshı subiektin sezimlerinin, ko'z-qaraslarınń, keshirmelerinin jıyındısı g'ana (Fixte, D. Berkli, Yum). Bunday ya usıg'an uqsas poziciyada neopozitivizm, kritikalıq racionalizm ha'm ekzistencializmnin geybir wa'killeri turadı.

Subiektiv idealizmnin shetten shıqqan forması-solipsizm. Ol tek adamnan ha'm onın subiektiv dúnyasınan kelip shıg'adı ha'm obiektiv dúnya tek adamnın sanasında o'mir su'redi.

XIX-XX a'sirler aralıg'ında solipsizmnin subiektiv-idealistik ideyaların Germaniyada E. Max, R. Avenarius, Rossiyada N. O. Losskiy h.t.b. rawajlandırıldı.

Dualizm (ma'selen, R. Dekart) bolmıstın tiykarında bir-birinen biyg'a'rez eki baslama- materiallık ha'm ideyallıq bar dep esaplaydı.

Gilozoizm pu'tkil materiyağa (tiri jansız sezim, psixika, jan tiyisli dep qaraydı).

Panteizm G'qudayG', G'ta'biyatG', G'janG' tu'siniklerin jaqınlastıradı. Panteizm ideyaları ertedegi sufizmge jaqın (Al-Tazali). Evropa filosofiyasında panteizm ideyası jan'a da'wirde Dj. Bruno ha'm B. Spinozada rawajlandırıldı.

Ha'zirgi postklassikalıq filosofiyada, psixoanaliz filosofiyasında (Z. Freyd, K. Yung, E. Fromm) sana problemi qaraladı. A'sirese sanasızlıqtın sanag'a ta'siri izertlenedi.

Neotomizm - ha'zirgi katolicizmnin filosofiyası pu'tkil dúnyanı bir jaratqan allanın do'retpesi dep qaraydı.

Ekzistencializm, ma'selen, J. P Sartrdin pikirinshe sana - psixikalıqtın bolmısınin o'lsheмініn tiykarı, jeke adamnın o'zinin o'mir su'riwin sanalı tanıp biliwi G'o'z bolmısınin gu'wasıG'.

Ha'zirgi ilim ko'z-qarasınan sana adamnın ruhiy aktivliginin joqarg'ı da'rejesi, reallıqtı seziwlik ha'm oylaw obrazlarında sa'wleleniwidin joqarg'ı forması.

Sana, oylaw, psixika - sa'wlelendiriwidin materiallıq tiykarındag'ı za'ru'rlı aqibeti. Sa'wleleniw o'z-ara ta'sir etiwshi objektlerdin o'z-ara ta'sirinin na'tiyjesinin ko'rinisi.

Tiri emes ta'biyatta sa'wleleniw ko'p qırlılıqqa iye. Materiyanın ha'r bir strukturalıq da'rejesine o'z-ara ta'sirdin specifikalıq xarakterli tu'rdegi ha'm tipleri tiyisli. Demek, olar mexanikalıq, fizikalıq, ximiyalıq sa'wleleniw formaları.

Jer betinde biologiyalıq o'mirdin payda bolıwı menen universal o'z-ara ta'sirdin jan'a tu'ri - tiri organizmnin qorshag'an ortag'a beyimlesiwı payda boladı.

Tiri ta'biyattag'ı sa'wleleniw bul organizmlerdin iskerliginde ta'rtipke salıwshılıq rol atqarıp, onın sırtqı ortag'a baylanıslı aktivligine de tiyisli. Titirkeniwshilik - biologiyalıq da'rejenin sa'wleleniwiniń birinshi forması.

Biologiyalıq da'rejede sa'wleleniw tiri organizmnin maqsetleri menen, tan'law ha'm informaciya menen belgilenedi.

Informaciya - bul ha'qiqatlıqtın ha'r tu'rli qubılısların maqsetke muwapıq ta'rtipke tu'sken halda sa'wlelendiriw, ol sa'wlelendiriwshi sistemanın maqsetleri ha'm bir waqıtta bul maqsetlerge jetiwidin za'ru'rligin an'latadı. Usı sebepli biologiyalıq da'rejeden baslap informaciyalıq sa'wleleniw tuwralı aytıw bar.

Informatsionaliq sa'wleniwidin` tiri organizm da`rejesindegisi - titirkeniwshilik. Bul a`piwayı reaktsiyalar sırtqı ortanın` paydalı ha`m ziyanlı faktorlarına baylanıslı juwap beriw uqıbı. Titirkeniw pu`tkil tirishilikke, o`simliklerge ha`m haywanlarga`a ha`m tiyisli.

Titirkeniwshilerdin` tiykarında seziwliktin` tiykarı organizminin` ortanı o`zgeritiwge reaktsiyalıq uqıbı boladı. Seziwlik tiri biologiyalıq sistemalarga`a -qarapayım amebalardan baslap rawajlang`an nerv sistemasına iye joqarg`ı da`rejedegi haywanlarga`a deyin tiyisli.

Son`ınan bas miydin` oraylıq nerv sistemasının` ha`m seziw organlarının` tiykarında sa`wleniwidin` psixikalıq forması payda boladı.

Joqarı haywanlardın` oraylıq nerv sisteması - bul ayırıqsha sa`wlelendiriw apparatı. Ol haywanlarda evolyuciya barısında payda boldı, ol o`mir su`riw procesinde sırtqı dúnya tuwralı signal, informatsionanı qabıllaw ha`m qayta islew menen birge keleshekkegi iskerligi ushın saqlawg`a iye. Bul - yad.

Seziwliktin` payda bolıwı menen sa`wleniwidin` organizminin` sırtqı ta`sirdin` informatsionanı qayta islew boyınsha ishki jumısı sıpatında roli ku`sheydi.

Psixikalıq processlerdin` payda bolıwı haywanlardın` predmetlik iskerligi menen baylanıslı.

Predmetlik iskerlik eki da`rejede a`melge asadı. Haywanlardın` tikkeley o`mir su`riwge bag`darlang`an iskerligi ha`m qurallar menen janapaylang`an adamlardın` materiallıq praktikası. Bul adamnıń ha`r tu`rli talapların qanaatlandıruw maqsetinde ta`biyattı o`zgeritiwge qaratılğ`an. Praktikanın` payda bolıwı menen tek adamzat tegine (rodına) tiyisli sa`wleniwidin` texnikalıq forması payda boladı.

A`lbette sananın` kelip shıg`ıwına baylanıslı ha`r turli podxodlar bar: a) diniy, sana (jan) qudaylıq do`retiw aktınin` na`tiyjesi, b) İdealistlik: b/1) sana-mángi, b/2) sana-qudaydın` do`retpesi, b/3) sana-belgili ruhiy tiykardın` (absolyut ideya, jer-ju`zlik rux) belgili da`rejesinde payda boladı.

v) Materialistlik: fizikalistlik podxod. Bul boyınsha sana materiyanın` belgili bir tu`ri (vid) boladı da, ideallıqtın` materiallıqtan ayırıqsha kelip shıg`ıw problemi joq degen so`z. Biologiyalandırıw podxodı. Bul boyınsha sananın` kelip shıg`ıwı evolyuciyanın` biologiyalıq faktorları menen baylanıstırıldı. Ha`zirgi ilimiy - materialistlik biliw sananın` kelip shıg`ıwın adamnıń sociota`biyatlıq qubılıs sıpatında qa`liplesiwı menen baylanısta qaraydı.

Sananın` kelip shıg`ıwı ma`selesin qarag`anda, birinshiden uzaq aralıqtı qamtıyug`ınlıg`ı, ekinshiden sananın` arxaikalıq forma ha`m faktları tikkeley beriliwi mu`mkinshiligine iye emes.

Sananın` payda bolıwı ma`selesin adamnıń praktikalıq iskerliginin` xarakterine sa`ykes da`rejede tu`sinbew mu`mkin emes. Adamzat iskerliginin` ayırıqshılıqlarınan sananın` ayırıqshılıg`ı kelip shıg`adı. Usı sebepli ha`m haywanlarda ha`m adamlarda sa`wleniwidin` principiallıq ayırıqshılıg`ı olardıń iskerliginin` xarakterini baylanıslı.

Haywanlardın` elementar oylawınin` bazisi - olar a`melge asıratug`ın biologiyalıq iskerlik. Aytayıq, antropoidlarga`a eksperiment payıtında olardıń jan`g`aqtı tas penen buziwı, tayaqlardı termitniklerde tesikti ken`eytiwde richag sıpatında paydalanıwda h.t.b. bug`an da`liyl. Degen menen haywanlardın`, ha`tteki maymillardın` qurallı iskerligi ju`da` siyrek, epizodlıq xarakterge iye. Oylawdın` urıg`ı antropoidlarda bar. Ol ha`m bolsa, ma`selen, maymillarda qıyın emes ma`seleni sheshiwde, ulıwmalastırıwdın` qarapayım formaların a`melge asırıwda ko`rinis tabadı. Analiz, sintez, abstrakciya ulıwmalastırıw haqıyqıy abstraktlı ideallıq formada bolmaydı.

Rawajlanıwdın` joqarı tochkasına haywanlar avstrolopiteklerde (adamlardın` aldı) jetedi. (Ma`selen, qazıw barısında tabılğ`an tik ju`retug`ın adam ta`rizli maymillar, olar bunnan 1, 5-5 mln. jil burın jasag`an).

Avstrolopitekterdin` ju`da` rawajlang`an da`wirinde (adamlardın` aldınin` son`g`ı da`wiri) olar qarapayım tas qurallardı tayarlap baslaydı. Bul qurallar 2, 6 mln. (Turkan ko`li, Keniya), 2, 5 jil (Zair), 2, 1 mln. jil (Omo, Keniya da`ryaları) ha`m 1, 75 mln. jil (Ol`duvan juraları, Tanzaniya) burın tayarlang`an. İzertlewidin` ko`rsetiwinshe bunday qurallardı jasaw texnikası sha`rtli - reflektorlıq iskerlik ramkasında ha`m mu`mkin.

Bular menen salıstırg`anda a`yyemgi adamlarda (arxantroplarda) biraz ilgerilew bar. Aqırı, miynet qurallarında aq, ma`selen qol rubilolardı tayarlaw ushın turaqlı ko`z-qaras, keleshekkegi quraldın` obrazları talap etiledi. Oylawda sebeplik axıbetlik baylanıslardın` ideyalıq obrazın abaylaw mu`mkin. Bul basqıshta qarapayım so`ylew payda boladı, ha`zirgi adamnıń so`ylew iskerligi menen baylanıslı miydin` uchastoklarında intensiv o`siw seziledi.

Al, paleoantrop (a`yyemgi adamlar) etabında, shaması ulıwmalastırılğ`an ko`z-qaraslar, qarapayım pikirler ha`m juwmaqlar payda boladı. Bul da`wirlerde diniy ha`m estetikalıq ko`z-qaraslardın` baslamaları payda boladı. Bunı neandertal`lardın` jerlengen jerinen tabılğ`an mag`lıwmatlar da`lilleydi.

Qullası, sana ele o`zgeshelikke iye emes ha`m ol materiallıq iskerlikke enisip ketken. Tek g`ana praktikanı men`geriwdegi bir yarım million jil aralıg`ında praktikalıq ha`rekettin` logikası oydın` ha`reketinin` logikasına aynaladı. Solay etip materiallıq, praktikalıq iskerliktin` sananın` ha`m oylawdın` qa`liplesiwindegi a`hmiyeti anıq. Bul usı bu`gin soqır, tas geren` balalardın` o`zlerine o`zlerinin` xızmet etiwı barısındag`ı aling`an na`tiyjeler menen da`liyllenip otır (A. İ. Mesheryakov, A. İ. Sokolyanskiy metodikası). Bul processte soqır, tas geren`, gu`n` balalar materiallıq ha`rekettin` G`logikasınG` men`gerip alg`an.

Ha`zirgi ilimde usı bu`ginge deyin u`lken yarım sharlardın` neyronlarınin` quramalı jiyındısı sananın` ha`m oylawdın` payda bolıwına alıp keletug`ınlıg`ı ju`da` anıq emes. Bul bir. Ekinshiden, bul kletkalarda

o'tetug'in psixofizikalıq processler en' son'ında psixikalıq iskerlik ha'm adamnın' aqıl-oyı sıpatında belgilenip, tu'siniklerdin', qıyın iskerliktin', yad, boljawlardın' payda bolıwın qalayınsha alıp keledi degen ma'sele ha'm anıq emes.

Fiziologiyalıq processler miyde ha'm nerv sistemasında o'tip, materiallıq processler bola aladı. Olardı priborlardın' ja'rdeminde baqlaw mu'mkin. Biraq sana onday emes. Bul jerde sananın' informaciya menen analogiyalıq mu'mkinshiligin anıqlaw mu'mkin.

Ma'selen, informaciya fizikalıq signaldın' ja'rdeminde berilgeni menen ol mazmunı boyınsha signaldın' fizikalıq qa'siyetleri bola almaydı.

Miydin' fiziologiyasını izertlegen Nobel' sıylığının' laueriati Rodjer Sperridin' pikirinshe bas miydin' funkcionallıq asimmetriyasında minaday princip bar. shep yarım shar - logikalıq, abstrakt oylawdın', on' yarım shar - konkret - obrazlıq oylawdın' bazası. Bul bir, ekinshisi, bir individte G'eki adamnın'G' bolıwın R. Sperrı adamlardın' oylawının' ha'm minez-qulqının' geybir dag'dılarının' bo'lek sa'weleniwi menen baylanıslıg'ın aytadı. Bas miydin' on' yarım sharın basqaratug'ın adamlardın' bo'legi shep yarım shardı basqaratug'ınlarg'a qarag'anda konformizmge jaqınıraq.

Miydin' neyronlıq sho'lkemi ha'm ondag'ı o'tetug'ın processler, bir jag'ınan adamnın' ruhiy dúnyası, ekinshi jag'ınan bir-biri menen baylanıslı, biraq bir-birinen ayırılıp turatug'ın qubılıslar. Olar bir-birine misli zat ha'm onnı' qa'siyeti, organ ha'm funkciya, process ha'm onnı' na'tiyjesi boladı. Ayırmashılıq sonda miydin' neyrodinamikalıq processleri materiallıqqa iye bolsa, ol payda etetug'ın ruhiy qubılıslar, sezimler, oylar keshirmeler, emociyalar-ideallıqqa iye.

Sana miysiz bolıwı mu'mkin emes. Tag'ı bir sha'rt - sociallıq orta, aqırı adam-biopsixosociallıq qubılıs.

Adamlardın' sociumdag'ı oz-ara ta'siri, olardın' miynet iskerliginde qarım-qatnası jeke adamnın' ha'm pu'tkil sociumnın' ha'm sanasının' payda bolıwına bekkemleniwine ha'm rawajlanıwına jag'day jasaydı. Informaciyanın' alınıwı, onnı' beriliwi, saqlanıwı ha'm pu'tkil socium ta'repinen paydalanıwı za'ru'rlı bolıp tabıldı. Sonnı' ushın sana ha'm miynettın' za'ru'rliğı tiykarında aqıl-oyg'a sıyımli so'ylew, til payda boldı.

Sana qa'liplesiwindegi bas sociallıq rol' miynet procesine tiyisli.

Qullası, rux, oylaw, aqıl-oy - adamnın' ja'miyetlik maqluq sıpatında funkciyası. Adam sociallıq qatnaslar sistemasın alıp keliwshi, ja'miyetlik o'mirdin' ha'm praktikanın' subiekti.

Miyнет iskerligi ha'm so'ylew, adamzat tili adamnın' oy-o'risin ken'eytip, onnı' ruhiylıg'ın rawajlandırdı. Adamlarda kem-kemnen o'zinin' bolmısın sanalı tu'siniw, o'zinin' dúnyadag'ı ornın, ta'biyatqa, ja'miyetke qatnası boyınsha sanalıq payda boladı. Miyнет praktikasını so'ylewdin' rawajlanıwı ha'm jetiliwi arqasında adam ta'biyat nızamların tanıp bilip, joqarı ilimiy da'rejedegi abstrakciyalawg'a o'te aladı.

Til adam bilimlerin saqlaytug'ın ha'm onı tolıqtırıp turatug'ın funkciyanı atqaradı.

Til sociallıq ta'jiriybeni jetkizedi, adamzattın' tariyxıy rawajlanıwındag'ı u'ziliksizlikti ta'miynleydi. Adamnın' oyları, idealları, ko'z-qarasları so'zge aylanadı. Til ha'm sana birge o'mir su'redi. Til oydnı' belgililik ko'rinisi. Ja'miyettin' rawajlanıwı menen til ha'm rawajlanadı

Miyнет ha'm til menen birlikte sananın' rawajlanıwında siyasiy, xuqıqıy, a'dep-ikramlılıq, ta'rbiyalıq, basqarıw, sho'lkemlestiriw, biliwlik aspektler ha'm bar.

Adamnın' sanasın qa'liplestiretug'ın sociallıq processler, onnı' ha'm materiallıq ha'm ruhiy ta'repleri bir-biri menen aktiv o'z-ara ta'sir etedi. Pu'tkil sociumnın', toparlıq sananın' (milliy-diniy, professionallıq h.t.b) ta'sirinde boladı.

Ja'miyetlik pikir, ja'miyettin' sanası jeke adam ta'repinen tikkeley emes, ma'deniyyattın', ilimiy, ideologiyalıq, massalıq informaciya ha'm kommunikaciya quralları arqalı qabıllanadı. Solar arqalı jeke adam bolıp qa'liplesedi.

g'. Adamnın' sanası, onnı' quramalı ruhiy dúnyası, aqıl-oyı quramalı du'ziliske, ishki sho'lkemge iye. Jeke adamnın' tiykarı stukturalıq elementi bul - onnı' psixikası, ha'tteki sanası-adamzat psixikasının' joqarg'ı ko'rinisi. Joqarı haywanlardın' da'rejesindegi psixika quramalı, sırtqı sha'rayatlarg'a beyimlesiw, maqsetke muwapıq iskerlik, bay, rawajlang'an yadtın' elementleri sıpatında payda boladı. Biraq ju'da' uqıplı G'talantlıG' degen haywanlar ha'm o'zlerinin' talapların ha'tteki tas ya tayaq sıyaqlı qarapayım miynet quralların paydalang'anda ha'm tayar ta'biyat produktaları menen qanaatlandıradı. Eger haywanlardın' o'zin qorshag'an orta menen o'z-ara ta'siri, tiykarınan olardın' denelik pitimi anotomiyası ha'm fiziologiyası arqalı belgilense, adamnın' sanası psixikanın' ko'rinisinin' joqarg'ı forması sıpatında adamzat bolmısının' ja'miyetlik uyımlasırwının' ta'sirinde a'melge asadı.

Adamnın' psixikası onnı' psixikalıq skladdın, xarakter, temperament, uqıpların, bahalaw orientaciyaların, o'z-ara analizlewin ha'm o'zin o'zi bahalawın, oylawdın' individuallıq stilin ha'm turmıslıq ukladın belgileydi.

Psixika o'z ishine sananı, sonday aq adamnın' sanasınan qadag'alawdan tisqarında bolatug'ın onnı' ishki dúnyasının' podsoznanie dep atalatug'ın belgili qatların ha'm qamtıyadı.

A'lbette sana - bul sistema. Ishki du'zilisi, tiplerdin' ierarxiyası, da'reje, formalarg'a iye. Olar; sezimler, oylar, emociyalar, erik ha'm yad ha'm olardın' tutaslıg'ı.

Bul elementlerdin' ha'r biri adamnin' bolmısınin' konkret tariyxıy sharaytları menen belgilenedi. Aytayıq, sananıq informaciyaq funkciyasınin' a'melge asıwı ushın en' aldı menen sezimlik ha'm oylaw quralları, informaciyaq sapasın ha'm mazmunın bahalawda emociyalar iske tu'sse, sırttan aling'an na'tiyjelerdi a'melge asırıw ushın yad ha'm erik za'ru'ri.

Seziw. Adamnin' seziwleri, sezimleri ha'm oylaw sırtqı dúnya tuwralı tiykarg'ı informaciya alıp keliwshiler. Seziw, ko'riw, taktillik, seslik, da'm sezimleri adamg'a bul dúnyada bag'darlanıwda u'iken rol' oynaydı. Bul seziwde bizdi qızıqtırg'an obiektin' ornı, tu'ri, iyisi, qattılıg'ı, temperatura ha'm T. baskada qa'siyetleri informaciya beredi.

Qabıllaw procesinde obiekt tutas alınadı. Onın' waqıtlıq - ken'isliklik minezlemesi ha'm ideallıq obrazdin' materiallıq proobraz benen salıstırılıwı, demek qabıllawdin' obiekti menen salıstırılıwı qamtıladı.

Emociyalar sananın' du'zililik elementi sıpatında qubılıslarg'a ha'm waqıyalarg'a unamlı ha'm unamsız qatnastı, olarg'a aldın-ala isenimlik qatnas (u'mit, quwanış, qorqıw ha'm tag'ı da basqa) ya biyta replikti boldıradı. Aytayıq, adamdı isendiriwge umtılw, tartısıw, qayg'ırıw ya emociyallıq shok, effekt halatında bolıw (qızg'anıw, jekko'riw, jaqtırtıw), stress ya frustraciya (ezilgen halat) emociyaların' informaciyaq a'hmiyeti subiektin', obiektin' bahalaw qatnasında ha'm ko'rinedi (jaqsı-jaman h.t.b).

Erik. Subiektin' eriklik regulyaciyaq obiektiv sharaytlar menen subiektiv mu'mkinshiliklerdi ajratıwda ko'rinedi. Erik jeke adamnin' tan'lawında ko'riniş tabadı. Eriksiz sana akti a'melge aspaydı. A'sirese subiekt istin' ko'zin bilip sheshimge kelse, eriktin' erkinligi bolg'anı.

Yad - bul adamnin' ya adamzat ja'miyetinin', o'zinin' ya basqanın' o'tkenin bu'gingide saqlawı ha'm qayta jan'g'ırtıwı. Adamzat yadı adamlardın' pu'tkil o'tken tariyxı tuwralı ta'jiriybeni, informaciyanı saqlaydı. Sog'an qarap adam waqıtta, ken'islikte orientaciyaq'a iye boladı. Plan, programmalar jasadı.

Yadtın' basqa funkciyaq - o'tken haqıyqatlıqtı qayta jan'g'ırtıw.

Oylaw bul ha'r qashan jeke adamlıq o'zgeshelikke iye. Ol o'z ishine maqsetke muwapıq, ulıwmalastırıl'gan bilimdi aladı. Bunda subiektin' obiektiv baylanıslardı ha'm qatnaslardı biliwi ha'm bar.

Oylaytug'in adam logikalıq juwmaqlarg'a kele aladı. Oylawda adamzat ta'jiriybesinin' miyraslıg'ı a'melge asadı.

Sananın' bul atalg'an elementleri bir-biri menen tig'iz baylanıslı.

Duris, adamnin' pu'tkil iskerligine sanadan baska sanasız elementler, podsoznanie ta'sir etedi.

Aytayıq, shınlıq ha'm Jalg'anlıq, Jaqsılıq ha'm Jamanlıq, Gozallıq ha'm Kelbecizliktin' polyarizaciyalanıwın subiektin' psixikaq geyde psixikalıq iskerliktin' sanasızlıg'ı arqasında ha'm a'melge asıradı. Solay etip, sanasızlıq, shala sanalılıq sananın' bolmısınin' bir forması bolıp tabıladı. Sananın' bul eki sin'arı - sana ha'm podsoznanie bir-birine ta'sir etedi.

Podsoznatel'noe (shala sanalılıq) oblastı o'z ishine tu's ko'riw, gipnoz halatın, sanalı emes tilekler, qa'wiptı aldın ala seziw, (ma'selen, jag'ımsız waqıyalar aldında) h.t.b. aladı. Podsoznaniege individtin' o'mirlik ta'jiriybesi, o'mirlik informaciyasınin' ken' massası kiredi. Adam ta'repinen avtomat, instinktiv tu'rde a'melge asıp, qorg'anıw mexanizminin' rolin atqarıp, miydi mudamı zorıg'ıwdan saqlaytug'in ko'p g'ana ha'reketler podsoznanie arqalı qadag'alanadı ha'm basqarıladı. Sanasızlıq bul o'mirlik ustanovkalar, adamnin' a'detleniwi, intuiciya h.t.b.

Podsoznanienin' filosofiyalıq ha'm psixologiyalıq analizine dıqqat bo'lgen ullı oyshıllar Z. Freyd, K. Yung, E. Fromm.

Z. Freydtin' pikirinshe podsoznanie adamlardın' minez-qulqınin', iskerliginin', moralınin', iskusstvosınin', pu'tkil ruhiy ma'deniyatınin' tiykarı. K. Yung individuallıq sanasızlıq penen bir qatarda G'kollektivlik sanasızlıqG' tu'sinigin ilimiy aynalısq'a tu'sirdi. Bul boyınsha podsoznanie o'zine tek subiektivlikti ha'm individuallıqtı g'ana emes, en' aldı menen kollektivlik, jekelik emes psixologiyalıq mazmung'a iye. Bul teren' a'yyemgilikke ketedi ha'm ol Yungta arxetip degen atqa iye. E. Fromm bolsa G'sociallıq xarakterG' tu'sinigin engizedi. Bul subiektin' individuallıq psixikaq menen ja'ma'a'ttin' sociallıq strukturasin jalg'astıratug'in, da'lda'lıshı. E. Fromm podsoznanienin' ha'zirgi tutınıwshı ja'ma'a'ttin' bahalıq, aksiologiyalıq orientirlerine ta'sirin izertleydi. Ma'selen, Fromm shıg'armalarınin' qaharmanı tiri jan-tutınıwshı. Gamlettin' G'bit' ili ne bit'G' sorawınin' ornına G'imet' ili bit'G' deydi. Bul zamanago'y adamdı ta'biyattan basqa adamlardan bo'lekleydi, mizantropiyalıq psixologiyanı qa'liplestiredi. Al podsoznanie bolsa bul psixologiyalıq ajırılıw bar'erin alıwg'a, adamnin' xarakterine o'zgeritip, o'mirge hu'rmetke shaqıradı, dúnya menen birlesiwge umtıladı.

3. Sananın' du'zilisi o'z ishine onın' pikir, gu'man, isenim h.t.b sananın' epistemiyalıq formaların G'degen atqa iye qa'siyetG' aladı (episteme-girekshe bilim). Olar sananın' tipleri menen formaları. Pikir. Adamnin' ya adamlardın' toparlarınin' pikirı olardı anaw ya mınaw ma'sele boyınsha ko'z-qarasın, dúnyanı tu'sinetug'inin an'latadı. Ol jeke adamnin' individuallıq ta'jiriybesi ha'm pu'tkil sociumnın' kollektiv ta'jiriybesi, sonday-aq adamnin' ha'm adamlardın' yadı menen baylanıslı. U'iken toparlardın' tutas sociallıq toparlardın' massalıq sanasındag'ı faktlarg'a, waqıyalarg'a, ja'miyettin' qubılıslarına qatnasların, olardıń talap, ma'plerin bildiretug'in ja'miyetlik pikir bar. Ja'miyetlik pikir - individuallıq pikirlerdin' a'piwayı qosındısı emes, al ja'miyetlik kollektivlik aqıl-oydın' ja'mlengen ko'riniş.

Gu'man o'z ishine durıslıg'ı ha'm paydalılıg'ına subiekt ele isenimi jetpegen mag'lıwmat ha'm informaciyanı aladı.

İsenim sananın forması sıpatında subiekt ta'repinen anıq, isenimli, logikalıq qarama-qarsılıqqa iye emes boladı. İsenimnin tiykarında da'ilylsiz, aksiomatiyalıq da'rejede anaw ya minaw mag'lıwmatlardı, faktorlardı qabıllaw mu'mkin. Adamnın isenimlerinde ideyalar sezimler ha'm subiektin erki alg'a qoyıl' an maqsetti praktikalıq jetkiziwge qaratıl' an.

Bilim sananın forması sıpatında o'z ishine pikir isenim ha'm gu'mandı kirgizedi. Bilim dınyanın obiektiv qa'siyetlerinin ha'm baylanıslarının ideyallıq sa'wleleniwi (R. Bekon G'Bilim-ku'shG'). Haqıyqatında da nag'ız anıq bilim - bul kvintessenciya, adamzat praktikasının jiyındısı, adamzat ta'repinen ko'p a'sirlik tariyxında ja'mlengen kollektivlik ta'jiriybe.

İsenim (vera) bilimnin qarama-qarsı ta'repi. Bilim adamg'a isenim engizip, onı isenimler menen qurallandıradı. İnanım - isenimnin joqarg'ı basqışı. Durıs, inanım (vera) bilimnin ko'rinisi bolmawı mu'mkin. İnanım ju'da jekelik a'hmiyetke iye. Sonın ushın inanım menen bilimnin arasındag'ı ayırmashılıq sonda birinshisinde akcent adamnın subiektiv isenimine, ekinshisinde obiektivlikke islenedi.

n'. Sananın tiykag'ı a'hmiyetli funkciyalarının biri - adam o'z bolmısın, onın unikallıg'ın, qaytalanbaslıg'ın sanalı tu'rde tanıp biliwi. G'O'zin'di-o'zin tanıp bilG' - bul antikalıq da'wir filosoflarının shaqırıg'ı. Basqa bir sentenciya, ol ha'm bolsa antikalıq da'wirden kiyatır' an ha'm bizge jetken - G'Adam - barlıq zatların o'lishemiG'. Usı sebepli adam o'zin-o'zi tanıp biliwi menen bir waqıtta o'zin qorshag' an dınyanı tolg'ıraq, teren irek tu'sinedi.

Adamnın o'zin-o'zi sanalı tu'rde tanıp biliwi tiykarınan u'sh organikalıq momenttin birligin tutadı; a) adam ta'repinen o'zinin basqa adamlar' a uqsaslıg'ın ya olardan ayırmashılıg'ın sanalı tu'rde biliwi. b) Adamnın o'zinin basqada materiallıq ta'biyiy ha'm sociallıq obiektler menen uqsaslıg'ın, olardan ayırmashılıg'ın sanalı tu'rde tanıp biliwi. v) Bul sanalı tu'rde tanıp biliw tiykarında o'mir su'riw, jasaw subiektinin o'zin-o'zi bahalawının payda bolıwı. O'zin-o'zi tanıp biliwdin (samosoznanie) tiykarg'ı elementleri; o'zin-o'zi analizlew, o'zin-o'zi baqlaw ha'm o'zin-o'zi bahalaw.

O'zin-o'zi tanıp biliw arqalı adam o'zinin dınyag'a aktiv qatnasın, sonday-aq maqsetke muwapıqlıq funkciyasın atqaradı (Aytayıq, adam o'zinin keleshekтеgi ha'reketlerinin jobasın jasap, mu'mkin bolg' an juwmaqların aldın-ala biledi). Adamnın o'zin-o'zi tanıp biliwi ja'rdeminde sananın basqarıw funkciyası a'melge asadı.

O'zin-o'zi tanıp biliwi (samosoznanie) sananın o'zine qaratıl' an o'zinin ma'nisin, adamnın maqseti, onın bolmısının ma'nisin, o'z potentsiallarının ha'm uqıplarının a'melge asıw mu'mkinshiliklerin tanıp biliwge, baskasha aytqanda adamnın o'zin-o'zi o'zinin, ja'miyettin ko'z aldında aktualıstırıwına qaratıl' an.

Adamnın sanasının tag'ı bir funkciyası - tu'siniw. Qa'legen tu'siniw - belgili bir tu'sinbewshilikti jen'iw degen so'z. Tu'siniw en' abstrakt filosofiyalıq ma'niste haqıyqıylıqtın anaw ya minaw qubılısın sanalı tu'siniw ha'm usının tiykarında bul qubılstın ma'nisine jetiw ha'm onın adam ta'repinen men'geriliwi boladı.

Tu'siniwdi izertlew - germenewtikanın izertlew obiekti. Germenewtikanın tiykarın salg' an XVIII - a'sirdin aqırı XIX a'sirdin birinshi shereginde nemec protestant teologı ha'm filolog Fridrix shleyermaxer. Onın pikirinshe germenewtikanın tiykarg'ı wazıypası klassikalıq tariyxıy tekstlerdi tu'siniw ha'm olardı durıs oqıw barısında o'tken da'wirlerdegi adamların ruhiy dınyasın tanıp biliw. Olardı dınyasın tek obiektivlestiriw arqalı g'ana biliw mu'mkin. Ma'selen postupkalar, tekstler, iskusstvo shıg'armaları ha'm o'ner h.t.b. Bul obiektivlestiriwdegi ma'nisti ayırıqsha sezim ja'rdeminde - empatiya a'melge asırıw mu'min. Ha'zirliginde filosofiyalıq germenewtika sheshetug'ın ma'seleler ken'eydi. Sananı tanıp biliw ha'm tu'siniw procesinde subiektin aktiv roli ju'da esapqa alınadı. İndivid bir na'rseni bilip g'ana qoymastan, ol bul bilimnin faktın ha'm sanalı tanıp biledi; men bir na'rseni bilip g'ana qoymayman, onı tu'sinemen, tu'sinetug'inlig'imdi ha'm tu'sinemen.

Ha'zirgi germenewtikag'a u'les qosqanlar nemec filosofları V. Dil'tey, M. Xaydegger, Xans Georg Gadamer, francuz filosofi Pol' Riker. Tu'siniw Dil'teydin pikirinshe tu'siniw ruhiy halatı total' tu'siniw ha'm seziniwdin tiykarında onı rekonstruksiyalaw, Gadamer ushın - bul biliwshi, ha'reket etiwshi ha'm bahalawshı adamnın jasaw usılı. Riker ushın en' fundamental filosofiyalıq tu'sinik - jeke adam, sebebi ol ma'nislerdin, tu'siniwlerdin tuwılıw ornı. Adamdı adam tu'siniw procesi qarım-qatnasıq (obshenie) penen tig'ız baylanıslı.

Tu'siniw buring'ı bilim, oylawdin logikalıq ma'deniyatı, aldın'g'ı sociallıq ta'jiriybe menen belgilengen.

Tu'siniwge adamnın uqıbı G'praktikalıq tu'siniwG' stat'yasınan baslanadı (Alg'ashqı adam). Son' man tu'siniwdin ayırıqsha forması- magiya, biliwge bag'darlang' an oylawdin ayırıqsha refleksiya, G'praktikalıq tu'siniwdiG' sanalı biliw ha'm onın u'stinen ayırıqsha oy ju'ritiw, pikirlew. Tek antikalıq da'wirden baslap G'teoriyalıq tu'siniwG' toplag' an bilimlerin, biliwlerin, dag'dı ha'm texnologiyaların refleksiya sıpatında ko'rinis tabadı. Demek tu'siniwdin xarakteri, sanalı tu'siniwdin mexanizmi jekelik ha'm sociallıq momentlerin o'z-ara ta'sirinin na'tijesi boladı ha'm ja'miyetlik praktikanın ko'p tariyxıy halatı menen belgilenedi.

Sananın tag'ı bir funkciyası - do'retiwshilikke umtılw. Bul sananın maqsetti qoyıwında, adamnın boljawdı boldırıwında ko'rinis tabadı.

Tvorchestvolıq iskerlik konstruktorlıq-do'retiwshilik, qayta o'zgeriwshilik iskerlik penen baylanıslı.

Do`retiwshilik - jan`adan materiallıq ha`m ruhiy bahalıqlardı adamzat ta`repien ta`biyiy baylıqlardı sanalı men`geriw na`tijisinde qurıw, jasaw, sonday-aq adamnıń o`zinin` uqıplarının` rawajlanıwı.

5. Adam bolmısı o`zin qorshag`an bolmıs penen tikkeley ha`m mudamı baylanısta boladı. Biliw iskerligin adamnıń o`mir su`riw, jasaw, usılınıń kontekstinde, adam o`mirinin` za`ru`rli elementi sıpatında qaraw kerek. Biliw adamnıń o`mirine enisken, onıń minez-qulıq, iskerlik, ma`p ha`m talapları menen ajralmas baylanısta.

Biliwdin` wazıypası ha`m maqseti: shınlıqqa jetiw. Antiklik filosofiyada aq sofistler ha`m Sokrat birinshi ret adamnıń ta`biyatqa qatnasına baylanıslı, subiektin` obiektke qatnasları, olardıń bolmısqa qatnası ma`sesin dúnyag`a ko`z-qaraslıq ma`selenin` bası dep qaraydı. Jan`a da`wirde F. Bekon ha`m R. Dekart biliwdi subiektin` obiektke qatnası sıpatında teren`letti. Olardıń (R. Dekart) koncepciyası boyınsha oylawdag`ı «Men» (Ya) biliw ha`reketinin` subiekti. Obiekt-subiektin` biliw aktivligi bag`darlang`an bizdi qorshag`an dúnya. Biliwdin` obiekti tikkeley biliwdin` situaciyasında berilmegen, al ja`miyetlik praktikanın` rawajlanıwının` sociallıq da`rejesi menen belgilengen. Biliwdin` subiekti ha`m o`z gezeginde ja`miyetlik praktikanın` rawajlanıw da`rejesinen g`arezli.

Solay etip, biliwdin` o`zi sociallıq ta`biyatqa iye, ja`miyetlik praktika arqalı anıqlanadı. Dúnyanı tanıp biliwge bolama ya bolmay ma, al eger tanıp biliwge bolsa, ol bizin` sanamızda qalay sa`wlelenedi degen soraw filosofiyalıq oydı mudamı tolg`andırdı. Biliw teoriyası, yag`nıy gnoseologiya (grekshe-biliw tuwralı ta`liymat)-filosofiyalıq ta`liymatlardıń ajralmas bo`legi.

Dúnyanı biliw probleması, filosofıyanın` tili menen aytqanda bolmıstın` sana menen ten`lesiwı, adamnıń sanası arqalı sırtqı dúnyanın` adekvat qabıllanıwı-gnoseologıyanın` predmeti bolıp tabıladı.

Gnoseologiya subiektin` biliw iskerliginin` principlerin, nızamlıqların, sonday-aq bul princip ha`m nızamlardan kelip shig`atug`ın talaplar menen kriteriylerdi izertleydi. Bul talap ha`m kriteriyler haqıyqiy bilimge jetisiwdi ta`miyinleydi. Biliw teoriyası biliw processin ku`ndelikli da`rejede ha`m biliwdin` ulıwma ilimiy formaların, metodların izertleydi.

Biliw processin qurg`aq, o`li process sıpatında qaraw natuwrı, onda emocionallıq baslamannın` elementleri-jigerli ha`reket (volevoy) ha`m motivaciyalıq sharayatlar ha`m bar.

Skepticizm (b. e. sh. IV a`sir). Biliwdin` mu`mkinshiliklerin birotala joqqa shig`arg`an joq. Biraq bizin` bilimlerimizdin` haqıyqatlıg`ına, olardıń sırtqı dúnyanın` qubılıslarına adekvatlıg`ına guman keltirdi.

Skepticizm eki jag`daydan kelip shıqtı. Birinshi - filosoflarda birlikli sistema do`retiwshi baslama joq, demek ol o`z ishinde logikalıq qarama-qarsılıqqa iye. Ekinshi-filosoflar qarama-qarsılıqlı jaqdaylardı tiykarlaydı eken, onda filosofiya shınlıqtı izlep tabıw mu`mkinshiligine iye emes. Demek qa`legen filosofiyalıq sistema joqqa bara-bar. Antikalıq skepticizmnin` tiykarın salıwshılardıń biri Pirron (b. e. sh. 365-275j.) tek seziwlik qabıllawdı g`ana maqulladı. Onın` pikirinshe subiekt qubılstan tikkeley obiektin` tiykarın biliwge o`tkende adasıw baslanadı. Demek, skeptik en` son`g`ı birotala sheshimge keliwden mudamı biyta`rep qalıwı tiyis. Bug`an uqsas ideyanı sinoplı Diogen, Sekst Empirik h.t.b. ayttı.

Orta a`sir tusında skepticizm ideyası Batista rawajlandı (P`er Abelyar, Otrekurly Nikolay). Sonday aq shig`ısta da bul ideyanı rawajlandırıwshılar boldı. Ma`selen, Al-Gazali. Onın` pikiri: «Aqırına deyin tanıp biliwdegi ha`lsizlik bul biliw. Ha`lsizlik arqalı tanıp biliwge jol salg`anlarg`a dan`q».

Jan`a da`wir tusında skepticizm poziciyasın Devid Yum izbe-iz alıp bardı. Onın` pikiri: tek o`zin`nin` seziwlerin`nin` reallıg`ına gumanlanıwıg`a bolmaydı. Seziw organlarının` bul ta`sirleri olarg`a ya sırtqı dun`yanın` ta`siri ya adamnıń aqılının` ayrıqsha energiyası arqalı belgilenedi. Bul processte ta`jiriyebe ha`lsiz, ol seziwlerimizdin` haqıyqiy da`regın ornata almaydı. Yum dun`yanı tanıp biliwdi tek biykarlap qoymastan, subiektin` seziwlik ta`sirlerinin` shegarasınan tısqarı reallıqtın` barlıg`ın biykarladı. D. Yumnın` ko`z-qarasın İmmanuel Kant kritikalıq poziciyada qayta isledi. Kanttıń transcendentallıq idealizmi birinshiden, bizin` sanamızdan biyg`a rez «o`zlik zattın`» barlıg`ına gumanlanbadı, ekinshiden «o`zlik zattın`» tanıp biliniw biykarladı. Zatlardıń ma`nisi uslatpaydı, adam biliwdin` subiekti sıpatında qubılıslar menen processlerdin` u`stinde jatırg`an «biz ushın zattı» (vesh` dlya nas) bileledi, biraq ol «o`zlik zat» tuwralı hesh na`rse bermeydi. So`ytip adam ushın dun`ya «o`zlik zattın`» adam tanıp bilmeytug`ın jumbag`ı bolıp qala beredi. Usıdan agnosticizm atamasına iye ko`z-qarastı ko`remiz. Bul ushın Kanttı materialistler ha`m idealistler ha`m kritikalaydı.

Agnosticism ideyası XIX-XX a`sir filosofiyasında o`z rawajlanıwın taptı. Nemeç fiziologı G. Gel`mgol`ctin` (1821-1894) «ieroglifler teoriyası» yamasa «simvollar teoriyası». Bul boyınsha subiektin` seziwleri real predmettin` obrazı emes, al simvol, sha`rtli tan`ba, ieroglif.

A`lbette bizin` da`wirimizde qorshag`an dun`yanı tanıp biliwde ha`r tu`rli jasalma tillerdin` a`hmiyetin biykarlawg`a bolmaydı. Biraq obraz benen belgi bir emes. Ma`selen, belgi ushın sa`wleleniwdegi obiekt penen tolıq uqsaslıq bolıwı talap etilmeydi.

XIX-XX a`sir aralıg`ında agnosticizmnin` tag`ı bir shaqabı-konvencionalizm payda boldı. Bul boyınsha ilimiy teoriyalar ha`m tu`sinikler sırtqı dun`yanın`, onın` ta`replerinin`, qa`siyetlerinin` real minezlemesin emes, al alımlardıń o`z-ara kelisimi.

Konvencionalizmnin` u`lken wa`kili-francuz matematigi ha`m filosofi Anri Puankare zatlardıń arasındag`ı qatnaslardı olardıń tiykarınan ajratpay qaraydı ha`m usı qatnaslardı g`ana tanıp biliw mumkin

deydi. Ha'zir konvencionalistlik ustanovkalar menen K. Popper, I. Lakatos, P. Feyerabend, G. Bashlyar h.t.b. shug'illanadi.

Agnosticizmdı tek materialistler emes, idealistler ha'm kritikalaydı. Ma'selen, Gegel waqtında Kant teoriyası orta a'sirlik sxolastın suwg'a ju'ziwdi u'yrengisi keletug'mın, biraq suwg'a tu'siwge qorqatug'mının, suwdın jag'asında otırp, suwg'a ju'ziwdi u'yrene almaytug'ınlıg'm tu'sinbeytug'ınlıg'm yadqa tu'siredi degen edi. Ha'zirgi gnoseologiyada ilimiy-texnikalıq revolyuciya a'sirinde subiekt penen obiektin arasında posrednik (da'lda'lshi)-pribor, izertlewshilik ustanovka bar. Bul specifikalıq gnoseologiyalıq situaciyanı boldıradı. Biraq bul agnosticizmnin jen'isi degen so'z emes.

6. Biliwdin formaları

1. Seziwlik biliw

Qa'legen zattı tanıp biliw bul-process. Bul processte oy-sezimlik qabıllawdın birinshiliginen onnan teren iregine, onın tiykarın ha'm ma'nisin tu'siniwge o'tedi.

Seziwlik biliw, adamnın sezim organları ta'repinen tikkeley baqlaw bul adamnın o'zin qorshag'an dun'ya menen tikkeley baylanısın forması bolıp tabıladı. Seziwlik biliw sırtqı titirkeniwidin energiyasın sanag'a aylanıw faktı. Tikkeley qabıllaw arqalı predmetlerdin ha'r tu'rli belgilerin, qa'siyetlerin ha'm ta'replerin tanıp bilemiz. Biraq tek sezıwlik obrazlar arqalı g'ana olardı tiykarın tanıp bile almaymız.

Bul birinshi gezekte adamnın sezim organlarının ta'biyiy sheklengenligi menen baylanıslı. Adamnın ko'zi jaqtılıq tolqınlıqlardı ha'mmesin sa'wlelendire almaydı.

Adamnın qulag'ı sestin tolqınların 16 dan 20 mın gercke deyingi aralıqta g'ana qabıllawı mu'mkin.

Ta'biyattın adamnın ta'biyiy organları qabıllawı qıyın ta'repleri jasalma organlar arqalı, ma'selen, mikroskop, teleskop, lakator, barometr, Geygerdin schetchigi h.t.b. arqalı a'melge asırıw mumkin. Sonın menen birge sezıwlik biliw ha'm aljasıq boldıra aladı. Ko'riwdegi o'tirik, miraj, gallyucinaciya, seslik effektler h.t.b. Eger biz biliwde tek sezıw organlarının ko'rsetkenlerine isensek, onda N. Koperniktin geliocentristlik teoriyasın emes, Ptolomeydin geocentristlik sistemasın maqullag'an bolar edik.

Filosofiyanın tariyxında bilimlerin sezıwlik kelip shıg'ıwına Jan'a da'wir oyshıları ha'm dıqqat bo'ldi. Ma'selen, Djon Lokk materialistlik sensualizm principin tastıyıqladı. *Sensus* -latinsha so'z- sezim, sezıw degendi an'latadı. Djon Lokktın pikiri: «Burın sezıwlerde bolmag'an na'rse intellekte de joq».

XVIII a'sir francuz materialistleri D. Didro, P. Gol'bx, K. Gel'veciy, J. Lametri ha'm basqalar biliw processin sensualizm poziciyasınan tu'sindirdi. Olardıń pikirinshe barlıq bilimlerin da'regi - sezıwler. Ol adamda sezıw organlarına materiallıq predmetler menen qubılıslardı ta'siyinde a'melge asadı.

Gegel ha'm bizin bilimlerimizdin sezıwlik, ta'jiriobelik kelip shıg'ıwına ulken dıqqat bo'ldi ha'm racionallıq biliw menen ajıralmas birligin maqulladı.

Seziwlik biliwdin formaları: sezıw, qabıllaw, elesletiw.

Biliw tikkeley qabıllawdan (sozercanie) baslanadı. Bilimlerin baslaması ha'm da'regi - sezıwler ha'm qabıllawlar. Predmetler ha'm qubılıslar en' aldı menen adamnın sezıw organlarına ta'sir etedi. Sezıwler adamg'a baylanıslı sırtqı ortanın bizin sezıw organlarımızg'a titirkendiriwshi sıpatında ta'sir etiwshi processlerinin tiykarında payda boladı. Sırtqı titirkendiriwshiler, ma'selen, mexikalıq qısım, seslik ha'm jaqtılıq tolqınları, iyisler, da'mlik, temperaturalıq ta'sirler. Olar adamnın bes tu'rli sezim organları arqalı qabıllanadı. Olar: ko'riw, esitiw, da'm sezıw, iyis sezıw, sezıw. Bul sezim organlarına sezıwlerin bes tu'ri sa'ykes keledi. Olar: ko'riw (jaqtı ha'm tu'r), esitiw, da'mlik, iyis sezıw ha'm sezıwlik (taktillik).

Seziw, sonday-aq organizmnin ishinde o'tip atırg'an, ma'selen, as sin'iriw, muskullardıń qısqarıwı, bo'liniw sıyaqlı processlerin ta'siyinde ha'm a'melge asadı.

Adam qanday predmetti baqlamasın, ol minnetli tu'rde en' aldı menen sezıw organlarına qolaylı ha'm jen'il belgilerdi, aytayıq, tu'r, forma, ses, qattılıq, jumsaqlıq, iyis h.t.b. sa'wlelendiredi.

Seziwlerin ha'r bir organı nervlik tamamlanıwg'a iye. Sezıwler obiektiv dun'yanın qubılıslarının yamasa predmetlerinin jeke qa'siyetlerinin obrazları, sa'wlesi, su'wreti. Sezıwler ha'm elesletiwler obiektiv dun'yanın subiektiv obrazi. Bul degen so'z, yag'niy obrazdın subiektivligi degen so'z, ol adam basına alıp kelingin ha'm qayta islengen materiallıq.

A'llette adam mudamı predmetlerin jeke bo'leklengen qa'siyetlerin emes, al onı tutas sa'wlelendiredi. Qa'legen predmet ko'p tu'rli qa'siyet ha'm qatnaslardan turadı. Ma'selen, bir qısım qar, ol aq, belgili formag'a, ko'lem, salmaq h.t.b. iye. Olardıń ha'mmesin adam birim-birim emes, al tutas qabıllaydı ha'm ma'nisine jetedi.

Predmetin obrazının sezıw organına tutas ta'sir etiw qabıllaw dep ataladı. A'dette qabıllawlardın tiykarında sezıwlerin ha'r qıyılı tu'rlerinin birlespesi boladı. Sezıwler ha'm qabıllawlar adamnın ja'miyetlik mitynet iskerliginin tiykarında rawajlanadı. Adamnın qabıllawı haywannın qabıllawına qarag'anda rawajlang'an, jetilgen. Adam qabıllawların priborlardın ja'rdeminde ku'sheyte aladı.

Seziw ha'm qabıllawlardın tiykarında adam miyinde elesletiwler payda boladı. Sırtqı dun'yanın predmetleri ha'm qubılısları adamnın sezıw organlarına belgili waqıtqa g'ana ta'sir etedi. Son'ınan bul ta'sir tamamlanadı. Biraq bul ta'sirinin izi, este qalıwı izsiz joq bolmaydı, yadta saqlanadı. Miydin sırtqı dun'yanın ta'siyirin saqlaw ha'm este qaldırıw ha'm olardı kerekli momentte qaytadan jan'g'ırtıw uqıbı yad dep ataladı.

Bir waqıtları adamnın sezıw organlarına ta'sir etip, al son'ınan bul predmetlerin joqlıg'ında ha'm miyde saqlang'an izi boyınsha tiklengen predmetlerin obrazları elesletiwler dep ataladı. Elesletiwler-

haqıyqatlıqtı biliwdin` seziwlik basqıshnın` joqarg`ı forması. Bar elesletiwlerden adam ha`rtu`rli kombinaciya, elesletiwler quradı, demek o`zi heshqashan ko`rmegen predmetlerdin` obrazların jaratıwı mu`mkin. Ha`rıyılı elesletiwlerdi jan`a obrazlardın` tutas kartinasına birlestiriw ha`m onı qayta islew qıyallaw dep ataladı.

Qıyallaw adamnın` miyinin` seziwler ha`m qabıllawlarǵa qarag`anda quramalı forması. Biraq biliw ha`m do`retiwshilik bunda toqtamaydı, teren`ge o`tedi. Al bul abstrakt oylaw ja`rdeminde a`melge asadı.

2. Logikalıq biliw ha`m onnı` formaları

Adamnın` o`miri, miynet iskerliginin` talapları qıyın ha`m ko`p tu`rli. Olar adamnın` aldına zatlardın` tiykarına o`tiwdi qoyadı. O`mirdin` en` qıyın ma`selelerine juwap beriw mu`mkinshiligi oylaw menen baylanıslı. Oylaw adam miyinde zatlardın` tiykarǵı qa`siyetlerinin`, sebeplik qatnaslarının` ha`m nızamlı baylanıslarınnı` ulıwmalastırılǵan sa`wleleniwi.

Oylawdın` ja`rdeminde tu`sinikler ha`m pikirlewer payda boladı ha`m olardıń tiykarında oy juwmaqlarına uqıplıq rawajlanadı. Tu`sinikler, pikirler ha`m oy juwmaqları oylawdın` tiykarǵı formaları.

Tu`sinik-predmetlerdi olardıń ulıwma ha`m tiykarǵı belgilerinde sa`wlelendiretug`ın oy. Eger biz, ma`selen, qabıllawda İvan ya Bazarbaydın` sırtqı kelbetin, al elesletiwlerde ulıwma adamnın` tiplik kelbetin (tuwrı ayaq basıwın, qolların, ayaqların, basın h.t.b.) sa`wlelendirsek, adam tuwralı tu`sinikte bul belgilerdi sa`wlelendiriw menen sheklenbeymiz, al onnı` ju`da` teren`, bas belgilerin ashamız. «Adam» tu`siniginin` mazmunı onnı` o`ndiris quralların o`ndiriw ha`m onnı` sırtqı dun`yag`a ta`sirinde paydalanıw, miyge, sanag`a, so`ylewge iye ja`miyetlik qubılıs ekenligin qamtıydı.

İlimiy ha`m ku`ndelikli, turmıshlıq tu`sinikler boladı. İlimiy tu`sinikler: «massa», «energiya», «differencial», «ximiyalıq element» h.t.b. Ekinshilerinin` ishine adamlar ku`ndelikli o`mirde is alıp baratug`ın predmetler kiredi. Olar ma`selen, «ctol», «ayna», «u`y» h.t.b. Tu`sinikler adamnın` basında bir-birinen bo`leklengen halda o`mir su`rmeydi. Qubılıslardıń o`z-ara baylanısların ha`m g`a`rezliligin sa`wlelendiriw ushın twsinikler o`z-ara baylanısta boladı. Olar belgili baylanısta, pikirler tu`rinde o`mir su`redi.

Pikir - bul oydıń sonday forması, onda tu`siniklerdin` baylanıslarınnı` ja`rdeminde birna`rse tuwralı oy ya tasiyılqanadı ya biykarlanadı. So`ylewde pikir ga`p tu`rinde ko`rinis tabadı. Haqıyqatlıqqa baylanıslı pikirler haqıyqıy ya jalǵan bolıwı mu`mkin. Adamnın` oyınnı` haqıyqıylıǵı ya jalǵanlıǵı praktika arqası tasiyılqanadı ha`m tekseriledi.

Anaw ya minaw pikirge adam tikkeley baqlaw jolı menen ya oy juwmaǵınnı` ja`rdeminde keledi. Oy juwmaǵında adamzat oylawınnı` do`retiwshilik xarakteri ko`rinis tabadı.

Oy juwmaǵı - bul oylaw procesi ha`m onnı` na`tiyjesinde eki ya birneshe pikirlerden jan`a pikir kelip shıǵadı. Ma`selen, adam barlıq metallardıń elektr tog`ın o`tkizetug`ınlıǵın bilgenlikten, mistın` ha`m tok o`tkizetug`ınlıǵı tuwralı juwmaq shıǵ`ara aladı.

İlimiy biliwde gipotezanın` a`hmiyeti ha`m joqarı. Ol o`z ishine baqlawǵa tiykarlang`an faktlardı ulıwmalastırıwǵa, bilimlerdin` ja`mi da`liyenbegen bolsada, tiykarınan shamalawlardı, boljawlardı o`z ishine aladı. Praktika gipotezanı juwmaǵında teoriyag`a aynaldıra otırıp maqullaydı ya biykarlaydı.

Oylaw processinde ideyalar payda boladı. İdeya haqıyqatlıqtın` sa`wleleniwi menen maqsetke ılayıq umtılıwdın` birligi. Ma`selen, «Kitap jazıw ideyası payda boldı» deydi. İdeya oydan ha`reketke, ideallıqtan reallıqqa o`tiwdin` za`ru`rli basqıshı, ideya oylawdın` basqa formaları menen tıǵız baylanısta boladı. İdeya bul tu`sinik, pikir ha`m oy juwmaǵı.

İdeyada adamzat oylawınnı` konstruktivlik do`retiwshilik xarakteri ko`rinedi.

Progressiv ja`miyetlik ideyalar haqıyqatlıqtı anıq sa`wlelendire otırıp, massanı ha`reketke mobilizaciyalaydı.

Adamzat oylawı salıstırmalı o`zinshelikke iye. Bul degen so`z adamnın` oyı qabıllang`an predmettin` ha`m olardıń baylanıslarınnı` tek g`ana ko`shirmesi emes, al do`retiwshilik penen sa`wlelendiriw. Bunda oy waqıyalardıń ta`biyiy barıslarınnı` aldına kiredi. Bul ma`niste sana haqıyqatlıqtı tikkeley sa`wlelendiriwden ajuralıwı mu`mkin. Oylawdın` ja`rdeminde adam ilimiy boljawdı a`melge asıradı.

Biliwdegi seziwlik ha`m racionallıq birlikte. Sezimlik qabıllaw menen oylawdın` birliginin` ha`m ayırmashılıǵınnı` obektiv tiykarı - zatlardag`ı ishki ha`m sırtqı ta`replerdin` real birligi ha`m ayırmashılıǵı. Biraq racionallıq penen seziwlikdin` birligi olardıń arasındag`ı birlikti g`ana emes, qarama-qarsılıqtı da boldıradı. Seziw organlarınnı` ko`rsetkishlerine kritikasız qatnas jasaw ha`r tu`rli adasıwlarǵa alıp keliwi mu`mkin. Ma`selen, waqıyalardıń waqıtlıq izbe-izligin qabıllaw geyde sebeplik baylanıs sıpatında, ma`selen, Ku`nnin` Jer do`geriginde aynalıwı haqıyqatlıq sıpatında ko`riniwi mu`mkin.

Racionalistler seziwlik biliwdi moyınlag`ısı kelmeydi. Empirikler sezimlik biliwdin` a`hmiyetin biykarlawǵa urnadı.

Bul ma`seleге dialektikalıq podxod bul eki ko`z-qarastı ha`m metafizikalıq ko`z-qaras sıpatında qaraydı.

Haqıyqatlıqtı adamnın` tanıp biliwde intuiciyanın` roli joqarı. İntuiciya zattın` qubılıstın` ma`nisine tikkeley da`lillewdin` ko`megin tiykarlamay aq enisiw. Ma`selen, ta`jiriybeli vrach tez ruhiy keselge dushar bolǵan adamnın` tek tu`rine qarap aq, onnı` awırırwınnı` ma`nisi abaylaydı. İntuiciyanın` ma`nisi sonda, adam argumentlestiriwdin` aralıq zvenoların jiberip aq, juwmaq islenetug`ın tiykarǵa muwapıq baylanıslardı tolıq sanalı tu`rde bilmey aq juwmaqqa keliwi mu`mkin. İntuiciyanın` qudireti, ku`shi u`lken ta`jiriybe, teoriyalıq ha`m praktikalıq oylaw tiykarında boladı.

Intuiciyag'a dialektikalıq podxod onı bilıwdın' forması sıpatında qaraydı ha'm ondag'ı oy menen sezimnin' birligin ko'redi.

Intuitivistler intuiciyanı adamnın' ayırıqsha mistikalıq qaladı ayırıqsha ekstaz, diniy qaysarlıq sıpatında tu'sindirip, usı processte adamg'a hesh qanday bilıw alg'ı sha'rcız shınlıq ashıladı deydi de. Al shın ma'nisinde intuiciya obiekktiv reallıqtın' logikasın sa'wlelendiretug'm oydn' ja'mlengen logikası.

Qullası, irracionalistlerdin' adamnın' aqıl-oyınn' bilıw mu'mkinshiliklerin biykarlap, birinshi plang'a qa'te tu'sindirilgen intuiciyanı shıg'arıwı natuwrı. Bul ilimge jaT.

w. Gnoseologiyada shınlıq probleması.

Bilıw oydn' obiekteke isisiwi, kiriwi, al bul processtin' bilıwlik maqseti shınlıqqa jetisiw bolıp tabıladı. shınlıq degen neW

Filosoflar arasında shınlıqtı tu'siniwge baylanıslı ulıwmalıq joq. Jan'a da'wir filosofıyasınn' tiykarın salıwshı F. Bekon, ma'selen, shınlıqtın' eki tu'rılıgi teoriyasın ko'terip shıqtı. Ol bul jerde filosofiyada ha'm teologiyada bilıwdın' predmetin, funkciyaların ha'm usılların anıq ajıratadı. Teologıyanın' predmeti-quday, qudaytanıw. Teologıyanın' funkciyası - diniy ta'liymattı tiykarlaw ha'm qorg'aw.

Filosofıyanın' predmeti - ta'biyat, filosofıyanın' maqseti-ta'biyat nızamların u'yreniw, ta'biyattı bilıw metodın islep shıg'ıw. Sonlıqtan ha'm teologıyanın' ha'm filosofıyanın' metodları ha'r qıylı. Teologiya sezimnen tısqarı ashılıwıg'a ha'm shirkewdin' abıroyına su'yense, filosofiya oydn' haqıyqatlıqqa sa'ykes keliwine, shınlıqqa su'yenedi.

Bu'gingi idealizm ushın shınlıq biraz amerika pragmatizminde subiekktivlikke iye, ne paydalı bolsa, sol shınlıq. Sonday-aq konvencionalizm ha'm neopozitivizmde qanday na'rse ulıwma moyınlang'an, ulıwma a'hmiyetke iye bolsa, sol shınlıq. Materializm ushın shınlıq-bizin' sanamızda sırtqı dun'yanın' adekvat, durıs, burmalanbag'an sa'wleniwi.

shınlıq-bizin' dun'ya tuwralı bilimlerimizdin' ha'm ko'z-qaraslarımızdin' dun'yanın' o'zine, obiekktiv reallıqqa sa'ykesligi bolıp tabıladı. shınlıqqa bul qatnastın' avtorı-Aristotel.

Obiekktiv shınlıq- bul bizin' bilimlerimizdin' sonday mazmunı, ol bir adamnan ya pu'tkil adamzattan biyg'a rez boladı.

Bizin' bilimlerimiz obiekktiv xarakterge iye. Sebebi olar bizden biyg'a rez obiekktiv jasawshı dun'yanın' sa'wlesi. Obiekktiv shınlıqtı moyınlaw ha'm bizin' seziw, elesletiwlerimizdi sırtqı dun'yanın' subiekktiv obrazı sıpatında ta'n alıw-bul, demek filosofiyalıq materializm poziciyasında turıw degen so'z.

Obiekktiv shınlıqtı moyınlamaw, biykarlaw-agnosticizm ha'm idealizm poziciyasında toqtaw degen so'z.

Obiekktiv shınlıqtı moyınlaw absolyut shınlıqtı moyınlawdı an'latadı. Biraq sonın' menen birge bilıwdın' ha'rbir tariyxıy bo'leginde ha'rbir konkret adamnın' ha'm pu'tkil adamzattın' bilimi absolyut emes, al salıstırmalı (otnositelli) xarakterge iye.

Absolyut shınlıq-bul bilıwdın' obiekti tuwralı tolıq tamamlang'an bilim, ol biykarlanıwı mu'mkin emes, al salıstırmalı (otnositelli) shınlıq-bul bilıw predmeti tuwralı tolıq emes, tamamlanbag'an shınlıq. Usı sebepli absolyut shınlıq-bul tolıq ko'lemdegi obiekktiv shınlıq, al otnositelli shınlıq tamamlanbag'an formadag'ı, tolıq emes ko'lemdegi shınlıq. Ha'rbir otnositelli shınlıqta absolyut shınlıqtın' momenti bar. Sebebi qa'legen otnositelli shınlıq obiekktivlikke iye bolsa, o'tkinshi emes, absolyut biykarlanbaytug'm bilimnin' momenti bar.

Bizin' bilimlerimizdin' teren'lesiwi ha'm ken'eyiwi bizdi ha'r dayım absolyut shınlıqqa jaqınlatadı. Otносitelli shınlıqtı tanıp bilıw bizdi absolyut shınlıqqa jaqınlatadı. Biraq obiekktiv dun'yanın' sheksiz ha'm u'zliksiz rawajlanıwı sebepli tutas alg'anda, bizin' bilimlerimiz absolyut emes, al otnositelli xarakterge iye. Otносitelli ha'm absolyut shınlıqtın' bilıw procesindegi o'z-ara baylanısın analizley otrıp, zamanımızdin' iri fizigi Nil's Bor 1913-jılı o'zinin' ataqlı tolıqtırıwshılıq principin (princip dopolnitel'nosti) usınadı. Bul princip boyınsha belgili qubılıslar toparı ushın shınlıq ekenligi tastıyıqlang'an bilimler ha'm teoriyalar ken' predmetlik oblastı o'z ishine alatug'm jan'a ha'm teren' bilimlerin' payda bolıwı menen absolyut da'rejede jalg'an sıpatında ılaqtırılıp taslanbaydı, al otnositelli shınlıqlar sıpatında, bul jan'a teoriyaların' shekli forması ha'm jeke jag'dayı sıpatında saqlanadı. Ma'selen, klassikalıq mexanika ha'm otносitellik teoriyası, kvant mexanikası ha'm maydannın' kvantlıq teoriyası, zatların' ximiyalıq qurılısınn' klassikalıq ha'm ha'zirgi teoriyasınn' o'z-ara qatnası.

Dogmatikler ha'm relyativistler absolyut ha'm otносitelli shınlıqtı bir-birine qarama-qarsı qoyadı.

Bizin' bilimlerimiz bir waqıtta ha'm absolyutlikke ha'm otносitellikke iye. Tutaslay alg'anda bizin' bilimlerimiz absolyut emes, al otносitelli xarakterge iye.

Gnoseologiyada shınlıq teoriyasınn' a'hmiyetli aspekti shınlıqtın' konkretligi tuwralı gegellik postulat bolıp tabıladı. Gegeldin' pikirinshe abstrakt shınlıq joq, shınlıq mudamı konkretlikke iye. Bizin' bilimlerimiz shınlıqqa iye me ya jalg'an ba, bilıwdın' subiekti durıs jolda turama ya adasıwda ma, bizin' bilimlerimizdin' absolyutligin ya otносitelligin orınnın' ha'm waqıttın' konkret sharayatları belgileydi. Orın ha'm waqıt sharayatları - o'zgeristegi faktor. Usı sebepli bir sharayatlarda shınlıq bolg'an na'rse o'zgergen, ekinshi bir sharayatlarda adasıw ya jalg'an bolıwı mu'mkin.

shınlıq ma`selesin tek subiektli-objektli qatnaslar sisteması ramkasında qaraw kerek. Eger shınlıqqa rawajlanıw ko`z-qarasınan kelsek, shınlıqtı process sıpatında qaray otırıp, konkret shınlıqqa abstrakt shınlıq qarama-qarsı qoyıladı.

Qa`legen shınlıq biliw barısında rawajlang`anlıqtan o`z ishinde ha`m abstrakt ha`m konkret momentti qamtıydı. Ol rawajlanıwdın` o`zinen keyingi basqışı ushın abstraktlıqqa iye bolsa, rawajlanıwdın` o`zine deyingi basqışı ushın salıstırmalılıqqa (otnositellikke) iye.

Dun`yanı biliw procesi bul tek teoriyalıq process g`ana emes, sonın` menen birge o`mirlik, praktikalıq process ha`m. Adamzat praktikası filosofiyalıq ko`z-qarastan bul adamzattın` ta`biyattı sanalı ha`m maqsetke muwapıq o`zgeritiwi, sociallıq qatnaslardı qa`liplestiriwi boyınsha ja`mlengen iskerligi, bul miynet procesi ha`m onın` ha`reket etiwiniń sociallıq-tariyxıy sharaytları menen birligi.

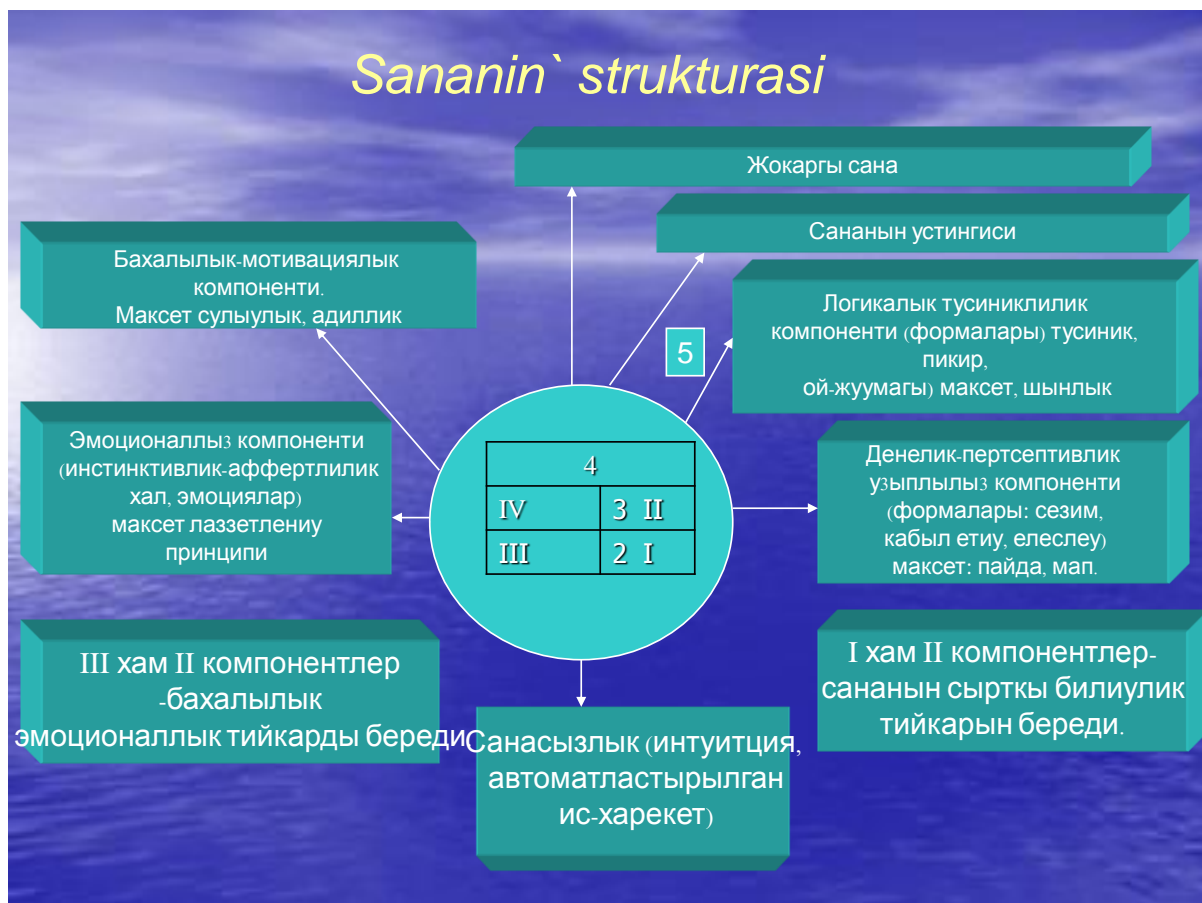
Praktika ha`rqashan ja`miyetlik xarakterge ha`m tariyxılıqqa iye. Gnoseologiyada, subiektli-objektli qatnaslardın` bag`darında praktika adam ta`repinen ha`m ta`biyattı ha`m sociallıq qatnaslardı qayta o`zgeritiw boyınsha materiallıq-seziwlik iskerlik sıpatında qaraladı.

Biliw procesi sa`wleleniw procesi sıpatında genetikalıq jaqtan, tariyxıy jaqtan adamzattın` ja`miyetlik-praktikası menen belgilengen ha`m janapaylang`an.

**Tayanısh tu`sinikler:** Sa`wlelendiriw, titirkendiriw, sezim, qabıllaw, elesletiw, tu`sinik, pikir, qabıllaw, psixika, sana, til, biliw, seziwlik, basqış, raconallıq, basqış, shınlıq, praktika.

Bekkemlew ushın sorawlar:

1. Sana degenimiz ne
2. Sananın` payda bolıwı haqqında aytlıg`an pikirlerdin` qaysısı sizin`she durıs
3. Miynetin` sananın` qa`liplesiw ha`m rawajlanıwında roli qanday
4. Til ha`m sana arasında qanday baylanıs bar
5. shala sanalıq tiykarg`ı Funkciyaları neler
6. Adam sanasının` tiykarg`ı feunkciyaları neler
7. Gnoseologiya degenimiz ne
8. Biliwdin` qanday formaları bar
9. Salıstırmalı shınlıq degenimiz ne
10. Absolyut shınlıq degenimiz ne

Bekkemlew ushın sorawlar

1. Bolmıs degenimiz ne?
2. Substanciya tu`sinigi neni an`latadı?
3. Bolmıstın` qanday tu`rlerin bilesiz?
4. Materiya degnimiz ne?
5. Janlı ha`m jansız ta`biyat degenimiz ne?
6. Ekologiyalıq krizis qalay payda boldı?

4-tema: Filosofiyani`n` metod, ni` zam ha`m kategoriyaları.

Joba:

1. Kategoriya tu`sinigi ha`m olardıń tu`rleri: pa`n kategoriyaları, jeke ilimiy kategoriyalar, filosofiya kategoriyaları.
2. Dialektikanın` tiykarg`ı tu`sinigi - na`rse, baylanıs. Baylanıslardıń bo`liniwi.
3. Filosofiya kategoriyaların` bo`liniwi, sistema, element, struktura.

**Birinshi ma`sele:** Kategoriyalar grekshe, kategoriya – belgi, izohlash filosofiyalıq oydn` teren` ayırıqsha forması, a`lemdegi o`zgeris, rawajlanıw, baylanıslıq ha`m u`zliksiz baylanıslıqqa ta`n ulıwma ta`replerinin` in`ikosi: na`rse ha`m qubılıslardıń o`zine ta`nligi, uqsaslıg`ı ha`m paraqların, turaqlılıg`ı ha`m o`zgeristi an`latıwshı, biliwdin` tiykarg`ı payda etiwshi en` ulıwma tu`sinikler.

Belgili bolg`anınday ha`r bir pa`n ekinshi bir pa`nnen o`zinin` izertlew obiektinin` qa`siyetine, onda islep atırg`an sistemanın` o`zine uqsaslıg`ına qarap ajıraladı. Tu`sinikler sisteması bolsa ha`r bir pa`nnin` qa`liplesiwı ha`m rawajlanıwı basqıshların ko`rsetedi. Mısalı, massa, awıplıq, tezlik, tezlengish, atom, yadro, elektr, magnitizm, jariqlıq, lazer, energiya ha`m t.b. Fizikag`a tiyisli bolıp onın` mazmunın belgileydi. Natural sil, mavhum sil, kompleks san, o`zgermes mug`dar, norma, sekiriw, qarsılıq, o`zgeriwshi mug`dar, integral, differencial, teorema, vektor, esap, tenzor esap t.b. matematikanın` rawajlanıw basqıshların belgileydi. Filosofiyanın` o`z tu`sinikleri bolıa, o`zinin` ulıwma xarakteri mazmunı menen ajıralıp turadı. Mısalı keltirin`, a`lem, ha`reket, ma`kan, waqıt, mug`dar, norma, sekiriw, qarsılıq, qarama-qarsılıq, erkinlik, tafovut, siyasat, biykarlaw, bolmıs, miyraslıq, sebep, aqıbet, za`ru`rli, birdemlen, imkaniyat, sana, waqıyalıq, pu`tin, bo`lim, ma`nis, qubılıs, mazmun, nızam, ulıwmalıq, dialektizm, metafizika t.b. Filosofiyada u`yreniletug`ın, kategoriyaların` basqa anıq pa`nler kategoriyaların` parqı sonda, olar waqıyalıqtıg`ı na`rse ha`m qubılıslardıń ayırım, ayırıqsha qatnasların sa`wlelendirmesten, ba`lki pu`tkil a`lem, insan o`mirin, oyı a`lemine ta`n bolg`an ulıwma belgiler, baylanıslar, qa`siyetler ha`m qatnaslardı sa`wlelendiredi. Usi sebepli ha`r bir konkret pa`n o`zi u`yrenip atırg`an tarawdın` qa`siyetin ha`m belgilerin ashıwda, filosofiyalıq kategoriyalarg`a itibar beredi. Usi ma`niste kategoriyaların` kelip shıg`ıw ha`m ma`nisin tuwrı tu`siniw filosofiya ushın ha`m barlıq pa`nler ushın ilimiy ha`m a`meliy a`hmiyetke iye.

Kategoriyalardı birinshi bolıp filosofiya tariyxında, Aristotel o`zinin` «kategoriyalar» shıg`armasında ta`riyplep beredi. Aristoteldin` pikirinshe to`mendegi kategoriyalar bar: (substanciya), mug`dar, sıpat, qatnas, orın, waqıt, halat, abıroy, ha`reket, azap-aqıret. Bul toparlastırıw o`z waqtında ilimiy biliwde ju`da` u`lken a`hmiyetke iye bolg`an. Aristoteldin` «Metafizika» shıg`armasında «moxiyat», «halat» ha`m «qatnas» kategoriyalardı aytqan.

XVII-XIX a`sirlerge kelip, filosofiyalıq kategoriyalar analizinde jan`a da`wirinde payda boladı. Tiykarınan, I.Kant ko`z-qaraslarında kategoriyalar «sıpat» (reallıq, biykar, shegaralaw), «mug`dar» (birlik, ko`plik, jaqsılıq), qatnas (substanciya ha`m qa`siyet, sebep ha`m ha`reket, o`z-ara ta`sir), «modallıq» (imkaniyat ha`m imkaniyacızlıq waqıyalıq ha`m waqıyaoıq emes, za`ru`riyat ha`m birdenlik) ta`rizinde ko`rsetilgen. Kanttan ajratılğ`an halda Gegel bolsa logikalıq kategoriyalardı: «bolmıs» (sıpat, mug`dar, norma) (tiyka, qubılıs, barlıq), tu`sinikleri (obiektiv, subiektiv, absolyut ideya).

Filosofiya pa`ninin` kategoriyaları haqqında tu`rli ko`z-qaraslardı ulıwmalastırıp aytqanda, olardıń logikalıq tu`sinikleri sıpatında to`mendegi sıpatlamalar bar: 1) a`lemnin` in`ekosi; 2) na`rse ha`m qubılıslardıń o`z-ara baylanıswı, logikalıq ulıwmalastırıwshı biliw usılı; 3) na`rse ha`m ha`diyselerdin` rawajlanıwı menen o`zgerip turıwshı logikalıq tu`sinik; 4) bolmıstın` barlıg`ınan kelip shıg`atug`ın tariyxıy-logikalıq biliw da`rejelerinin` biri. Ko`pshilik qa`niygeler kategoriyalar a`lem ondag`ı na`rse ha`m waqıyalar, olardıń tiykarg`ı ha`m ta`kılarlanıp turatug`ın baylanıslıg`ın sa`wlelendiredi degen pikirge qosıladı. Bul ma`niste bolmıs, waqıyalıq, ha`reket, ma`kan, zaman, mug`dar, sıpat filosofiyanın` kategoriyaları.

Filosofiyada o`z sıpatlamasına ko`re, «jup kategoriyalar» dep atalatug`ın; ulıwma baylanıswı ha`m qatnaslıq mu`na`sibetlerin sa`wlelendiriwshı tu`sinikler bar. Olar na`rse qubılıslardı belgili bag`dardag`ı en` gerekli, za`ru`rli, turaqlı, da`wirli ta`kılarlanıp turıwshı baylanıslıq qatnasların sa`wlelendiredi.

Filosofiya tariyxında kategoriyanı birinshi bolıp Aristotel ilimiy ta'riylegen ha'm filosofiyalıq sistema elementleri sıpatında sıpatlang'an. Tariyxta olarg'a tu'rli ko'z-qaraslar bar. Misalı, I.Kannt kategoriyalardı insan sanasındag'ı a'lemde biliwge deyin, bar edi. Olar ja'rdeminde insan ta'biyi, sociallıq qubılıslarg'a ta'sir ko'rsetedi dep esaplag'an.

Ha'zirgi zaman neopozitivistleri usı ko'z-qaraslardı ta'kirarlap: kategoriyalar subiektin` sezgisi menen baylanıslı tu'sinikler, olardıń insannan tısqaridag'ı a'lemge baylanısı joq deydi. Gegeldin` pikirinshe kategoriya a'lemnin` tısqarida turg'an du'nyalıqtın` ruhtın` takomili o'zin-o'zi an'law momenti, yag'ny mutlaq ideyanın` o'nimi. Tiykarınan kategoriya insan oy-o'risinin` na'tijyesi, ekinshi ta'repten bolsa a'lemnin` adam miyindegi sa'wleleniwi, usı tiykarda insan sanasının` reallıqqa jaqınlasıwı ha'm du'nyanı biliw quralı bolıp esaplanadı.

Ekinshi ma'selege toqtaymız. – Dialektika grek so'zinen aling'an – dialegomai gu'rrińlesiw alıp barıp atırman, dodalap atırman - ta'biyat, ja'miyet ha'm oy raajlanıwının` en` ulıwma nızamları haqqındag'ı pa'n, waqıya ha'diyselerdin` olardıń rawajlanıwında, ishki qarsılıqlar na'tijesinde payda bolatug'ın o'z ha'reketinde biliw teoriyası ha'm metodi.

Dialektika qadimde gu'rrińlesiw pikirlesiwler, baxslasıw haqıyqatı ashıw jolı ha'm u'stem tiykarında analiz etilgen. Dialektika haqqındag'ı filosofiyalıq bilimler rawajlanıp barıwı menen anıq mazmunı bolıp baradı.

Dialektika bolmıstıg'ı barlıq na'rseler, qubılıslar, processler o'z-ara baylanısta, o'zgeriste rawajlanıwda, dep ayıladı. Dialektika haqqında antik da'wir filosofları Sokrat birinshi bolıp qollang'an, ol dialektikanı mayevtika (ha'rip jaratıw o'neri) menen salıstırg'an. Geraklit ulıwma o'zgeriwshen`liktin` universallıg'ı, Sekonnın` operacijaları, Eley mektebi wa'killerinin` ha'reket ha'm barlıq formaları. Demokritin` atomlar bar ekenligi ha'reketi, Aristoteldin` o'zgeriwshen`lik mashqalasının` rawajlanıw faktori, qarsılıqlar, biykarlaw, miyraslıq, biliw qa'siyetleri, mazmun ha'm forma, metodları haqqındag'ı ko'z-qarasları antik dialektikag'a ta'n.

Biraq ne ushın insannın` do'retiwshilik oy-o'risin dialektika? Bolmıstın` qarsılıg'ı bolmıs haqqındag'ı pikiridin` qarsılıg'ında o'z ko'rinisin tabadı. Bolmıstın` o'zi birdeyin o'zgeris ha'm rawajlanıwda bolg'anlıg'ı ushın adamlar ko'binshe usı haqqında dodalaydı. Uzaq waqtqa deyin, du'nya o'zgermeydi dep kelingedi. Keyinshelik onın` o'zgeriwshen`ligi haqqındag'ı ideya payda boldı. Barlıq na'rseler o'zgeriste. Sol sebepten «bir du'nyag'a eki reet du'siwge bolmaydı ...» degen edi Geraklit. Demek filosoflardın` qay biri haq? Du'n'ya o'zgermesdur? Degenime yaki ol o'zgeriwshen` be degenime, Salamat pikir du'nyada o'zgeriwshen`lik, turaqlılıq barlıqtan da'lalat beredi. Sonı aytıwımız kerek, olardıń qarsılıqlı birligin tu'sinikler tilde ayılıwı an'sat emes. Ha'reketin` intasin tu'siniwge uring'an a'yyemgi grek filosofi Zenon (490-430 a.bb.) Minis usınday mashqalag'a dus keledi. Ol o'zinin` logikalıq dodalawlarında tuwrıdan tuwrı qarama-qarsi juwmaqqa ha'reket mu'mkin emes, degen juwmaqqa keledi. Bul logikalıq parodokslar aporiyalar dep atala basladı.

Baylanıs (svyaz') baylanıs, baylanısw, baylanıslı bolıw – bul tu'sinik sonday bir fakti sa'wlelendiredi, bir qubılıs, bir qubılıs ekinshi qubılısqa belgili da'rejede baylanıslı bolg'an, boysing'an halda bar boladı, yaki rawajlanadı. Bunday baylanıslı bolıw, boysınıw ya bir jaqlama, yaki eki jaqlama boladı. Bir jaqlama bolg'anda belgilewshi a'dette waqt ta'repten belgileniwshi qubılıstan aldın boladı (Mis., ata-ana menen balalar ortasındag'ı baylanıs; eki jaqlama bolg'anda baylanıs tuwrıdan-tuwrı), qaytırma ta'rizinde boladı, yag'ny baylanıslı bolg'an ha'r eki qubılıs o'z-ara bir-birin belgileydi, biraq olardan biri jetekshi orındı iyelewi mu'mkin. Bunday o'z-ara baylanısqa ja'miyet turmısındag'ı islep shıg'arıw ha'm paydalanıwshılar, haywanlar ha'm o'simlikler evolyuciyasında o'zgeriwshen`lik misal bolıw mu'mkin. Ha'zirgi zaman pa'ninde baylanıstın` tu'rli tipleri bar.

Baylanıs kategoriyası materiallıq du'nyanın` barlıg'ı ha'm ondag'ı qatnaslardın` tek bir ta'repten sa'wlelendiredi. Ayırım aling'an waqıya qubılıs, baylanıs predmet ha'm processler, olarg'a ta'n belgiler menen, oyın paytda kategoriyanın` konkret ko'rinisleri, predmet waqıya ha'm processlerdi uqsas, ayrıqsha ta'replerin bildiriwshi ulıwma belgileri bar. Ulıwmalıq kategoriyası na'rse qubılıs, processlerge ta'n tiykarıg'ı, ba'rqulla ta'kirarlanatug'ın belgiler ha'm qa'siyetler jıyındısın bildiredi. Bul kategoriya na'rselerdin` kelip shıg'ıw ta'repinen ulıwma ekenligin, olar rawajlanıw ulıwma shınjırdın` u'zliksiz baylanıslı ekenligi, bir qıylı nızamlılırg'a boysınıwı mu'mkinligin an'latadı.

Misalı, ha'r qanday o'tiw da'wiri eski ja'miyetten jan'asına o'tiw mashqalaların sheshiw forması bolıp, onın` mazmunı barlıq social-ekonomikalıq qatnas, ta'rtiplerin tu'btin o'zgeritiwden ibarat. Tiykarınan, O'zbekstandag'ı ha'zirgi o'tiw da'wirinde usınday o'zgeris a'melge aspaqta. Ulıwmalıq ayrımlılıq ken` ko'lemdegiye mazmunıg'a iye, ol ayırım na'rse, qubılıs ha'm processlerge ta'n bolg'an ishki nızamlılıq, ulıwma tiykarın, uqsaslıqtı an'latadı.

Baylanıs ha'm ulıwmalıqtı baylanıstırıwshi jik jekelik kategoriyası bolıp tabıladı. Misalı: vodorod – baylanıs, gaz – jekelik, ximiyalıq element – ulıwmalıqtı sa'wlelendiredi. Baylanıs, jekelik, ulıwmalıq ortasındag'ı qatnasıq dialektikalıq xarakterge iye bolıp esaplanadı. Du'n'yada biliw processinde belgiler tu'sinikler anıq shart-sharayatqa ko're bir-birine o'tiwi, orn almasıwı mu'mkin. Biraq filosofiyada, ja'ne basqa bir qatar en` ulıwma tu'sinikler bar, solar ken` mazmundı sa'wlelendirgenligi sebepli jekelik kategoriyasına misal bolıwı mu'mkin emes. Misalı, «a'lem», «ha'reket», «ma'kan», «zaman» ha'm t.b.

Úshinshi ma`sele. Filosofiyalıq kategoriyalar, ta`rip beriw, pikir aytıw – obektiv reallıqtı qubılıslardıń tiykargı qa`siyetlerin nızamlıqların sa`wlelendiriwshi da`wirdin` ilimiy-teoriyalıq oydn` xarakterin belgilep beretug`ın ulıwma tu`sinikler: kategoriya, ha`reket, sana, sıpat, mug`dar, sebep, na`tiyje tag`ı basqa kategoriyalardıń mısalı.

Sistema (grek so`zi - bo`limlerden payda bolg`an, qosılg`an) anıq bir pu`tinlik sıpatında payda bolg`an obiecti sa`wlelendiriwshi filosofiyalıq kategoriya ko`binshe sistema en` ulıwma ta`rizde elementler ortasındağı o`z-ara baylanıslı birligi sıpatında ta`riypleydi. Sistema tu`sinigi o`z ma`nisine ko`re «baylanıs», «element», «pu`tin», «birlik», «struktura» (elementler ortasındağı baylanıslar sxeması) tu`sinikler menen baylanıslı. Sistema antik da`wir filosofiyasında oy ha`m bilimnin` en` ulıwma principlerin izlew processinde ju`zege keldi. Mısalı, antik filosofiyada ilgeri su`rilgen pu`tkil onın` o`z bo`limleri jıyındısınan u`lken degen pikir oy sistemasının` mashqalası o`zinde sa`wlelendiredi. Platonın` pikirinshe, «barlıq» birlik aynı bir waqıtta birlik, ko`plik pu`tin ha`m bo`lim. Tek ko`pliktin` birligi, yag`nıy sistema biliw predmeti bolıwı mu`mkin. Antik filosofiyada sistema tu`siniginin` genezisi tiykarınan epistemologik metodologiyalıq a`hmiyetke iye. Ol oydı sho`lkemlestiriwshi bilimlerde sistemalastrıwda talap etedi. XIX a`sirden baslap sistema antologiyalıq ha`m naturalistik jaqtan analiz etile basladı.

Sistemalıq biliw obiectlerinin` qa`siyeti sıpatında qarala basladı. Endigide tek bilimlerde sistemalastrıw haqqında emes, ba`lki bilimde obiecttin` aymag`ı sistema sıyaqlı jaratıw haqqında pikir ju`ritile basladı. Sistema ma`nisin tu`siniwdegi bunday burılıw jan`a mashqalalardı keltirip shıg`aradı. XX a`sirde texnologiyanın` rawajlanıwı sistemanı jasalma-texnikalıq da`rejede o`zlestiriwge jan`a da`wirdi baslap berdi. Sistemanı izertlew barasında joybarlastrıw isleri jolg`a qoyıldı. Basqarıw obiectlerine sistema sıpatında qarala basladı. Sistema ataması barlıq tarawlarǵa kirip keldi. XX a`sir ortalarında sistemanın` ulıwma teoriyasın izertlew, istemanı jaqınlastrıw ayırım ka`sip tarawları boyınsha islep shıg`arıw ken` rawajlandı.

Sistemalı analiz – qıyın quramalı obiectlerdin` izertlew a`meliyatında joybarlastrıwda qollanılg`an metod ha`m qurallar kompleksi. Sistemalı analiz XX a`sirdin` 60-jıllarında payda boldı. Onın` teoriyalıq ha`m metodologiyalıq tiykar sisteması baylanıslı jantasıw ha`m sistemanın` ulıwma teoriyası. Sistema ko`binshe, jasalma obiectlerdi a`meliyatta qollanıladı. Bunday sistemalarda insan xızmeti sheshiwshi rol` oynaydı. Sistemalı, analizde principke ko`re, ja`miyet aldında payda bolg`an qandayda bir qıyın mashqala (basqarıw mashqalası) en` da`slep qandayda bir anıqlıq, sistema sıpatında qaraw gerek.

Element (latin so`zinen alıng`an - elementum) – buring`ı, da`slepki manoriya birlemshi, en` a`piwayı da`slepki bo`lekshelerin bildiriwshi tu`sinik. Ta`biyat tu`rli - bo`lekshelerden quralıp, baylanıs ha`m usılda qosılıwda payda boladı, rawajlanadı. A`yyemgi zamanlardan baslap, filosoflar ta`biyattanıwshılardıń bir ta`repten, materiallıq pitpeytug`ın – tamamlanbaytug`ınlig`ı sebepli, ta`biyatta bunday elementler joqlıg`ı haqqındağı pikirler ortasında qarsılıqlar bolıp kelgen. Bul pikirler ortasındağı qarsılıqlardıń anıqlanıwı sheshiliwi sebepli materiyanın` du`zilisi haqqındağı insan bilimleri bayıp bardı.

Sonday-aq, a`yyemgi grek filosofları materiyanın` jalg`ız elementi suw Foles, hawına Anaksimem, eki ot Geraklin. Ol du`nyanın` zatları ha`m qubılısları ottın` ha`r qıylı halda bolıwınin` na`tiyjesi. Demokrit, Levkini, keyinshelik Opikur materiyanın` en` mayda, bo`linbes bo`lekleri sıpatında atom haqqında ta`liymattı ilgeri su`redi.

A`yyemgi Mısr, Hindistan, Qıtay, Iran ha`m Orta Aziyada du`nyanın` tiykarında topıraq, ot, suw, hawadan ibarat bolg`an to`rt elementten ibarat, degen materiyanı jatadı, degen ko`z-qaraslar bar bolg`an. Bul ko`z-qaraslarda shıg`ıstın` u`lken oyshılları Farabiy, Sina, Alisher Nawayı rawajlandırǵan.

XIX a`sir aqırlarında islengen ullı ta`biyiy-ilmiy ashılıwlar materiya haqqındağı eski ko`z-qaraslarǵa, binoborin anıq birlemshi ha`m strukturasız bo`lekshelerinin` bar ekenligi haqqındağı hu`kimran ko`z aldıǵa keltiriwlerge zıyan jetkizedi. Ha`zirgi zaman fizikası elektronlar, neytronlar ha`m basqa «elementar» bo`lekshelerdin` quramalıg`ın sıpatlaw arqalı ta`biyattın` sheksizligi haqqındağı ilimiy-filosofiyalıq ideyanı ja`ne bir ma`rte sıpatladı. Mısalı: ha`zirgi zaman fizikasında bar bolg`an «elementar» bo`leksheler tu`sinigi belgili processlerdi bir pu`tin atomında o`z-ara ta`sir etiwshi en` a`piayı mikro obiectlerdi sa`wlelendiredi, olardıń 250 dan artıq ha`r qıylı ko`rinisleri. Onın` anıq sistema sıpatında sho`lkemlestiriwshi quramında o`z-ara baylanısta boladı.

Struktura (latin so`zinen alıng`an - du`zilis) – sistemanın` du`zilisi ha`m ishki forması, usı sistema elementleri ortasındağı turaqlı o`z-ara baylanıslardıń birligin sa`wlelendiriwshi filosofiyalıq tu`sinik. Sistemanın` mazmunı, yag`nıy sistemalardı sho`lkemlestiriwshi elementlerdin` jıynag`ı, bular bir-biri menen o`z-ara baylanısta boladı. Sistemalardıń materiallıq quramı jalg`ız bolg`anda olardıń strukturası elementler baylanıslarınin` xarakterlerine, olardıń Fozoda jaylasıwına qarasıp tu`rlishe bolıwı mu`mkin. Struktura funkciya tu`sinikleri bir-birine uqsas bolıp, olar sistemanın` du`zilisi menen og`an ta`n qattı ha`reket islew usılı ortasındağı baylanıslıqtı sa`wlelendiredi. Sistemalardıń materiallıq substandan (negizinen) qattiy na`zer olardıń bazı bir toparı ushın xarakterli bolg`an qatnaslardın` jıyintıg`ınan, sistemanın` ba`rhama (invariant) ta`repinen ibarat bolg`an struktura funkciyag`a qarag`anda sistemag`a ta`n qattı ha`reket (islew) usılında ashılutug`ın ishki negiz sıpatında payda boladı. Funkciya birdeyin o`z is ha`reketi boyınsha strukturag`a tuwırlang`an boladı. Mısalı, biologiya obiectler funkciyasınin` o`zgeriwine pirovard esapta olardıń strukturasınıń o`zgeriwine alıp keledi. Struktura funkciya biliw teoriyasında, ilim metodologiyasında ayrıqsha rol` oynaydı.

İlimiy izertlewlerde obiectlerdi u`yreniwdin` bunday metodları ha`reket etpekte: substrat – struktura metod (strukturamı ashıwdag`ı ha`reketti analizlew) funkcional metod ha`reketlerdi analiz etiw t.b.

Ayrımlılıq, ulıwmalıq, jekkelik (edinichnoe, vseobshee, osobennoe) – predmettin` dialektikag`a ta`rizde o`z-ara baylanıslı xarakteristikaları bolıp, olar predmettin` basqa predmetlerge bolg`an qatnasların sa`wlelendiredi. Ayrımlılıq predmettin` basqa predmetlerge bolg`an qatnasların sa`wlelendiredi. Ayrımlılıq predmettin` sıpat ko`rsetkishlerin, onın` individuallıg`ın, o`zine ta`nligin, ma`kan, zamanago`y anıqlıg`ın ko`rsetedi. Tek eki predmet qubılısı bir-birine salıstırıp, olardan ha`r birinin` o`zinshe ta`nligin anıqlaw, ayrımlılıqtı bayqaw mu`mkin. Ulıwmalıq, birinshiden, ha`mme qubılıslarda ta`kirarlanatug`ın ayırım qa`siyetlerdi, sonday-aq aynı bir topardag`ı predmetlerge ta`n bolg`an belgini sa`wlelendiredi (abstrakt, ulıwmalıq); ekinshiden, barlıq ayırım qubılıslardın` barlıg`ı rawajlanıw nızamlıqların sa`wlelendiredi (konkret ulıwmalıq). Abstrakt ulıwmalıq predmettin` ma`nisin ko`rsetpeydi. Tek konkret – ulıwmalıq jekeliktin`, individuallıg`ının`, ayrımlılıq pu`tkil bay mazmunın o`zinde ja`mleydi; ol qubılıslardın` ha`r qıylılıg`ın qanday da birlikke baylanıstıratug`ın nızamda bar ha`m onı predmettin` o`z-ara qatnaslarının` rawajlanıw sistemasında anıqlap alıw mu`mkin. Ayrımlılıq anıqlap alınatug`ın eki predmet ortasındag`ı qatnaslıqlardın` belgili rawajlang`an sistemasının` bir momenti. Ayrımlılıq penen ulıwmalıq ortasında dialektikalıq ta`rizde o`z-ara baylanısta bolıp, o`z-ara bir-birneshe o`tip ajıratadı. Mısalı, Petrovtın` o`zine ta`nligin anıqlaw ushın onı Ivanov penen salıstırıp ko`riw kerek. Usi eki adamdı salıstırıp ko`rgende jeke olardın` ha`r birinin` individuallıg`ın biliw mu`mkin.

Antinologiya (grekshe, antinomia – nızamdag`ı qarsılıqlar) – logikalıq sıpatlanatug`ın eki nızam, usınıslar yaqi juwmaqlaw ortasındag`ı qarsılıqlar. A`yyemgi du`nya oyshılları ta`repinen oporiya formasında isletilgen. XVIII a`sirde antinologiya haqqındag`ı ta`liymattı Kant islep shıqtı. Antinomialıq payda bolıwı insan aqlının` a`lemde pu`tin bir anıqlawg`a urınıwlar payda boladı. Antinoliya 4 faktorda payda boladı: 1) a`lem, zaman, o`z ko`rinisin tawıp ma`kanda sheklengen. A`lem, zaman o`z ibtidosin topilgan maqanda sheksiz; 2) Ha`r qanday quramalı materiya a`piwayı bo`limlerden payda bolg`an. Hesh qanday buyım a`piwayı bo`limlerden payda bolmag`an, ulıwma a`lemde a`piwayı na`rsenin` o`zi joq; 3) ta`biyat nızamlarına ko`re, sebep, ha`mme qubılıslardı tu`sindiriw jeterli emes; erkin sebep bar. Hesh qanday erkinlik joq, du`nyada ha`mme na`rse ta`biyat nızamlarına tiykarlanıp payda boladı; 4) a`lemde za`ru`rli ma`nles onın` sebebi sıpatında ta`n. Ya a`lem ishinde, ya a`lemnen tısqarında tek za`ru`rli ma`nistin` o`zi joq. Sebep tap usınday joq. İnsan aynı bir waqıtta erkin, ha`m erkin emes. Kant antinoliya haqqındag`ı ta`liymatın rawajlandıradı. Gegel antinoliya haqqındag`ı ta`liymattı bekkemleydi. Onın` analizinde qarsılıqlar rawajlang`an ruhtın` ajıralmas, obiektiv deregi. Gegeldin` ko`rsetiwinshe qarsılıqlar sintetik tiykarda sheshile bolatug`ın jag`day bir ta`repleme.

Pu`tin ha`m bo`lek (chast`i celoe) – filosofiya kategoriyaları bolıp, bul kategoriyalar predmetler jıynag`ı menen bul predmetlerdi birlestirgen, komplekske pıtran`qı jag`daydag`ı predmetlerge ta`n bolmag`an jan`a kassalar ha`m nızamlılıqlardın` payda bolıwına alıp keletug`ın baylanıs ortasındag`ı qatnastı sa`wlelendiredi. Bul baylanıs pu`tin sıpatında, predmetler bolsa og`an qarap bo`limler sıpatında ju`zege keledi. A`piwayı bir mısal: ximiya elementlerden natriy menen xlor jeke-jeke alıng`anda olardın` birigiwi (as tuzı) iye bolg`an zatlar`a iye bolmaydı. Bunda predmetlerdin` (bo`limlerdin`) baylanısı du`ziliwshi pu`tin tipin belgileydi: du`zilis baylanısları struktur pu`tin, ha`reketleniw baylanısları ha`reketlendiriwshi pu`tin, rawajlanıw baylanısları rawajlanıwshi pu`tindi belgileydi t.b. Basqa ko`p filosofiyalıq mashqalalar sıyaqlı, pu`tinlik mashqalası, antik zamanlarda ortag`a qoyıl`an edi.

Mazmun ha`m forma - a`lemdegi tu`rli na`rse, ha`diyse ha`m processlerdin` dialektikasın u`yreniwde, olar ortasındag`ı baylanıs ha`m qatnaslarda biliwde ayrıqsha orın tutatug`ın kategoriyalar. Mazmun bul belgili na`rse, ha`diyse processlerdin` o`zine ta`n sıpat qa`siyetleri jıyındısın an`latadı, filosofiya, logika, tiltanıwshılıqtın` ma`nisi mazmunı degende, tiykarınan, predmet, predmet haqqındag`ı pikir, belgili bir predmet u`stinde orınlanatug`ın islerdin` kompleksi tu`siniledi. Al forma mazmunın` bar usılı, na`rse ha`m ha`diyselerdin` ishki ha`m sırtqı du`zilisın sa`wlelendiredi. Forma degen ne? Adamlardın` o`z turmısında qa`dingi qollanatug`ın forma haqqında tu`sinikleri tek geometriyalıq eleslewler menen baylanıslı. Olar zatlardın` tek sırtqı ko`rinisin, sırtqı pishimin bildiredi. Al forma haqqında filosofiyalıq tu`sinik basqasha. Forma bul zatlardın` processlerdin` qubılıslardın` jasaw ha`m rawajlanıw usılın ko`rsetetug`ın figuralar, obrazlar, strukturalar baylanıs ha`m qatnasıq tu`rleri bolıp tabıladı.

Sebep ha`m na`tiyje prichina-sledstvie. Latin so`zi Causa – sebep-qubılıslardın` ta`biyi, social, obiektiv genetik baylanısın bildiretug`ın kategoriya, bunda qubılıslardın` biri. Sebep dep atalatug`ın ekinshisinin` (na`tiyje yaqi a`melde ju`z beriwge sebep boladı). Toliq sebep penen o`zine ta`n bolg`an bir-birinen ajıralıp turadı. Toliq sebep bul – barlıq sharayatların` jıynag`ı bolıp, sharayatlar bar bolg`anda, na`tiyje za`ru`rli baslanadı. O`zine ta`n sebep, bul – bir qansha sharayatlar kompleksi bolıp, bul sharayatların` payda bolıwı (jag`dayda) na`tiyjenin` payda bolıwına alıp keledi. Ha`zirgi zaman iliminin` pikirinshe, predmetler menen ha`diysenin` ortasındag`ı sebepli baylanıstın` materiyalıq mazmunı pirovard esabında bazı predmetler ha`m qubılıslardın` basqa predmet ha`m qubılıslar`a ta`sirligin, olar ortasındag`ı o`z-ara ta`sirinen ibarat, bul o`z-ara ta`sir bolsa miniriyti, energiyanı, informaciyanı bir predmeten ekinshisine, bir sistemadan ekinshisine tapsırıw processinen ibarat.

Za`ru`rlik ha`m (neobxodimost` i sluchaynost`) filosofiyalıq kategoriyalar bolıp, bul kategoriyalar predmet ha`m qubılıslardıń bir-biri menen baylanıslardıń tu`rin tiplerin ko`rsetedi. Za`ru`rlik – bul qubılıslardıń, predmetinıń tu`pkilikli qa`siyetlerinen kelip shıg`atug`ın ishki, kerekli baylanıs. Bul – belgili jag`daylarda bar bolg`anında payda bolatug`ın na`rse. Filosofıyanıń bul kategoriyası ha`zirge deyin ko`plegen filosoflardıń itibarın o`zine qaratıp keldi. Sluchaynost` bolmaydı, ha`r qanday qubılıs belgili sebeplerge baylanıslı boladı. Za`ru`rlik dep qarag`an. Du`n`yada tasodufqa orın joq, barlıq ha`m rawajlanıwdıń, bir g`ana za`ru`rligin belgileydi dep esaplag`an. Antik filosofiyalıq a`wkilleri Levkini ha`m Demokrit sıyaqlı sıyaqlı a`wkilleri jan`a zaman filosofıyasınıń Gol`bax, Spineza sıyaqlı wa`killeri metafizik determenizm poziciyasında turdı. Levkini qanday da bir buyım sebepsiz ju`zege kelmeydi, biraq ol belgili za`ru`rlik sebepli tuwıladı.

Sinergetika - o`z-o`zin basqarıw, sıziqshı emes qubılıslardı u`yreniw, o`z-o`zinen sho`lkemlestiriw teoriyası. A`lemdi jan`asha qarawg`a qaratıl`an, quramalıqtı u`yrenetug`ın, ta`biyiy ha`m social-ekonomikalıq processlerdin` ta`biyatın biliwge qaratıl`an ilimiy bag`dar, oy usılı. Sinergetika ilimiy bag`darda XX a`sirdin` 60-70-jıllarında qa`liplesti. Onın` qa`liplesiwinde G.Xoken, I.Prigojin, I.Stengers, G.A.Nikolis, Klimotovichlerdin` xızmeti u`lken.

Sinergetika dialektikanın` to`mendegi ideyasın tastıyıqlaydı, ha`r bir obiekt a`lemdegi ha`diyselerdin` ulıwma baylanıslıg`ı aqıbetinde onı qorshap turg`an ha`r qıylı processler menen u`zliksiz baylanısqan bolıp, aynı waqıtta tu`rli bo`lim sistemalardan payda bolg`an. Obiektin` ha`r bir quramlı bo`limi basqa quramlı bo`limi ha`m sırtqı du`nya menen o`z-ara baylanısta bar boladı. Sol sebepli ha`r bir bo`lim o`zine ta`n individual baylanıslar sistemasına iye boladı, demek o`zine ta`n ha`rekettegi ha`m ishki ha`reketke iye boladı. Aqıbetinde obiektin` ishki o`z-o`zinen differenciyalasıwı tendenciyası payda boladı.

O`z-o`zinen differenciyalasıw o`z-o`zinen integrافیyalasıw ha`r qır sıziqlı obiekti quramında bir-birine qarama-qarsı turıwshı ta`replerinın` qa`liplesiwine alıp keledi.

Gegel bunday o`zgerislerde g`alaba san o`zgerislerinio` sapa o`zgerislerine o`tiwi dep atalatug`ın g`alaba nızamlılıqtı ko`rdi.

Sapa ha`m qa`siyetler

Du`n`ya ko`p to`rli. Ol adamnıń aldında bir tu`r predmetlerdin` emes, al ha`r tu`rli qa`siyetke iye ko`p tu`rli predmetler, qubılıslar, processlerden turadı. Ha`r bir predmet bir emes, al bir neshe qa`siyetlerge iye. Sonın` ushın da bir emes, birneshe ha`r tu`rli minezlemelerden turadı.

Qa`siyetler tiykarg`ı ha`m tiykarg`ı emes boladı. Aytayıq, iskerlik ko`z-qarasınan adamnıń ko`zinin` qara ya ko`k bolıwı, boyı, kiyiminin` stili a`hmiyetke iye emes. Onın` qanday qa`nige, professionalizminin` da`rejesinin` to`men ya joqarı bolıwı ju`da a`hmiyetli.

Bul materiyaq a mexanistlik ko`z-qarasqa sa`ykes keldi. (Aqırı, materiya mexanistlik ko`z-qaras boyınsha ken`islikte ha`m ha`r tu`rli birliktegi dene ha`m bo`lekshelerdin` birligi, olardıń tartılıw ha`m iyteriliw nızamı boyınsha ha`r qıylı zatlıq predmetlerdi payda etedi).

Du`n`yanın` sapalı ko`p tu`rliliginin` reallıg`ı yamasa illyuzorlıg`ı haqqında bunnan son`g`ı pikirlewer sonday juwmaqqa keldi, “birinshi” sapalar sezim organlarının` ja`rdeminde qabıllanadı (Priborlardın` ko`megi ha`m biykarlanbaydı). Bul ma`niste awırlıq, orın almasıwdın` tezligi, joqarılag`andag`ı gedir-budırlıq, tegislik ha`m basqa da mexanikada esapqa alınatug`ın qa`siyetler adamlar ta`repinen sezimlik qabıllaw barısında seslerdi, tu`rlerdi ha`m basqa da “ekinshi” dep atalatug`ın qa`siyetlerdi qabıllawdan subiektivlikke iye emes. Basqasha aytqanda, adamlar denelik jaqtan (tek g`ana oysha, ruwhiy emes) onda qatnasatug`ın predmetlerdin` qıyın o`z-ara qatnasına enisken. Olar zatlardın` qa`siyetleri, sapaları tuwralı pikirlerin olardıń qalayınsha ta`jiriyyede bolıwına baylanıslı aytadı. Kant bunı “o`zinshe zatlardın`” xarakteristikasına bo`leklep, “qubılıslar” dep atadı. Moyınlaw kerek, zatlardın` barlıq qa`siyetleri “obiektiv du`nyanın` subiektiv obrazları”. Biraq adamday ta`jiriyyesi o`zine du`nya tuwralı obiektiv bilimlerin` o`siwinin` real mu`mkinshiliklerin, predmetlerdin` ha`r qıylı qa`siyetlerin ha`m sapalı o`zgesheliklerin ja`mleydi. Bunday mu`mkinshilik predmetler menen ko`p tu`rli kontaktlar barısında ta`miyinlenedi. Biraq bul ha`r qashan o`zgeshe sharayatta, basqa tiykarda a`melge asadı. Iske, sonday-aq alg`an bilimlerdi praktikada tekseriw, olardıń toplanıwı adamlardıń ko`pshiliginin` ku`sh g`ayratın ja`mlew ha`m kiredi. Sapa tu`sinigi predmetlerdin` u`lken ha`m kishi toparlarının` specifikaciyasın, o`zgesheligin an`latadı. Sapa ta`biyat penen ja`miyet, tiri ha`m tiri emes, qattı deneler, suyıqlıq ha`m gaz, o`simlik ha`m haywanlar du`nyası h.t.b. arasındag`ı sapalıq shegaralardı anıqlawg`a mu`mkinshilik beredi. Sapalı shegaralardıń ornalıwı minerallardı, o`simliklerdi, haywanlardı, texnikalıq du`zilislerdi, qa`siyetlerdi, millet ha`m xalıqlardı klassifikaciyalawdıń tiykarında jatadı. Sonın` menen birge du`nyanın` sapalı ko`p tu`rliligi toqtap qalg`an qubılıs emes. Ol ha`r qashan ha`rekechen`. Qubılıslar menen predmetlerdin` sapalı xarakteristikası ne menen belgilenediW Bul sorawg`a juwap beriw ushın sapa tu`sinigi menen baylanıstırıw za`ru`r.

**SAPA HA`M SAN.** Sapa predmettin` (qubılıslardıń, predmettin`) sonday belgisi, ol onı og`an ha`m onın` menen bir tipler predmetler klasına tiyisli qa`siyetlerdin` jıyındısına iye sıpatında boladı. Sapalıq belgilikti jog`altıwdan predmet o`zi menen o`zi bolıwdan qaladı, onın` predmetlerdin` basqa klaslarına tiyisli jan`a belgilerge iye boladı. Ma`selen, erigen ruda shılakqa, metallg`a aynaladı, o`spirim eseyip, jas jigıtke, jas jigıt kisige, kisi waqıttın` o`tiwi menen g`arrıg`a aynaladı, poselok ulg`ayıp qalag`a aynaladı h.t.b.

Sapa kategoriyası birinshi ma`rtebe Aristotel ta`repinen analizlendi. Ol fizikalıq du`nyag`a sapalı qatnastı tiykarladı (kvalitativizm). Orta a`sirlik sxolastikanın` wa`killeri jasırın sapa problemi menen

shug'illandi. Olarg'a siltewler menen predmetlerdin', zatlardin' ha'r qiyli qa'siyetleri menen tu'sindirildi (da'ri emleydi, sebebi onda emlew uqıbu h.t.b bar). XVII-XVIII a'sirlerdegi filosof-materialistler bul problemag'a birinshi ha'm ekinshi sapalar tuwralı oy-pikirler menen baylanıslı qatnas jasadı. Biraq a'sirler boyı du'nyag'a basqasha ko'z-qaras, sanlıq qatnas qa'liplesti ha'm onda sapalıq ko'p tu'rliklik o'shirilip qaraldı. Sanlıq belgilerdin' ashılıwı u'iken a'hmiyetke iye boldı. Ma'selenin' bul ta'repine ko'birek pifagorshılar dıqqat bo'ledi, olar tiykarınan sandı-bolmıstın' tiykarı sıpatında ta'liymattı islep shıqtı.

San - qubılıslar, predmetlerdin', processlerdin' olarg'a ta'n qa'siyetlerinin' rawajlanıw ha'm intensivligi boyınsha mug'darg'a ha'm sanlarda ko'rınis tabatug'ın xarakteristikası.

Pifagorshılardın' ha'm basqa da o'zine deyingilerdin' oyların ulıwmalastıra otırip, Aristotel sandı bilay tu'sindirdi: san degenimiz - sostav bo'leklerge bo'liniwi, olardın' ha'r biri olar ekew me ya ko'p pe, ta'biyatı boyınsha birew ha'm belgili bir na'rse. Qa'legen san eger esaplasa ko'p, al ol o'lsense mug'dar. (Aristotel. Soch. v n-t. M. , 1974. T. str. a`u`n). Bul filosofiyalıq pikirlewın' a'detten tusqarılıg'ına qaramastan (pikir bunnan g`, o' min` jil burın aytilg'an), onın' ma'nisin tu'siniw qıyın emes: sanlıq ta'repine zatlardın' o'lshewge ha'm matematikalıq sa'wlelendiriwge ta'n ta'repleri kiredi.

Real' G'zatlardın'G' sanlıq xarakteristikasını bahalaw a'dette bir tekles, sonday-aq ta'biyatı boyınsha sapalıq jaqtan ha'r qiyli zatlardın' ulıwma qa'siyetlerin ashıwdan baslanadı. Bul qa'siyetler (olar boyınsha ha'r tu'rli predmetlerdi salıstırıw mu'mkin) liniyalıq razmerler, ha'reketin' tezlikleri, massa, denelerdin' temperaturası. Adamzat organizmi ushın ga'p salmaq, boy, o'kpenin' ko'lemi ha'm qan basımın' ko'rsetkishleri h.t.b. tuwralı bolıwı mu'mkin. Tek usınday ulıwma qa'siyetlerdi bo'lip ko'rsetiw g'ana zatlardın' sanlıq xarakteristikasını belgilewge mu'mkinshilik beredi.

Ha'r tu'rli zatlar sanlıq jaqtan bir birlikke jatqızıl'anda g'ana sanlıq jaqtan salıstırmalı bola aladı. Bir birliktin' g'ana sa'wleniwi sıpatında bir atamalı, demek o'z-ara o'lshebeli mug'darlar bola aladı. Sapalıq jaqtan pu'tkilley ha'r qiyli predmetler ha'm qubılıslardın' bir sanlıq xarakteristika menen ulıwmalastırıwdın' mu'mkin emesligin A. P. SHexovtın' belgili ha'ziline ko'riwge boladı: Jawın jawdı ha'm eki student.

Ha'r tu'rli predmetlerdi geybir ulıwma qa'siyetler tiykarında sanlıq ko'z-qarastan qaraw ondagı sapalıq ayırmashılıqlardı o'shiredi. Ma'selen, sapalıq jaqtan ha'r qiyli tovarlar - nan, kiyim, avtomobiller - olardı ju'klew, ju'gin alıw barısında, transportirovka tusında ten'lesedi. Aqırı olar salmaq ha'm gabaritke iye. Adamlardı ha'm ha'r tu'rli ta'g'diyrine, xarakterinin' belgisine, professiyasına h.t.b. qaramastan lift olardın' tek salmag'ın esapqa» alıp ten'lestiredi. Produkcıyanın' ko'p tu'rlikligi olardın' qunının' aqshadagı summalıq sanlıq ko'rinisinde o'shirilgen.

Predmetlerdin' sapalıq ayırmashılıqların ten'lestiriw, olardı geybir birlikke alıp keliw, o'lshewdi mu'mkin qıladı. Anaw ya minaw mug'dardı o'lshew procedurası og'an sa'ykes o'lshewdin' birligin ornatiwdı talap etedi. Ma'selen, metr - uzınlıqtın' birligi, kilogramm - massanın' birligi. Bir na'rzeni o'lshew - demek ondagı birliklerdin' sanın ornatiw degen so'z. Predmetlerdin', qubılıslardın', processlerdin', sanlıq xarakteristikaları ja'miyetlik praktikada ken'nen qollanıladı (ma'selen, o'ndiristi, qurılıstı, sociallıq rawajlanıwdı planlastırıw ha'm transportın' ha'reketinin' kestesin du'ziwde, xalıqtın' esabın ju'rgiziwde h.t.b.).

Biykarlawdı biykarlaw nızamı

Rawajlanıw processı biykarlawdı biykarlaw jolı menen ha'm a'melge asadı. Bul boyınsha biykarlaw tu'sinigin anıqlap alıw za'ru'r.

Bolmıstın' ha'mme oblastlarında mudamı go'ne o'miri tamam bolıp atırg'an na'rse ha'm ha'diyselerdin' ha'm jan'a na'rse, ha'diyselerdin' payda bolıw processı bolıp turadı. Bundagı eskinin' jan'a menen almasıwı biykarlaw dep ataladı. «Biykarlaw» atamasın filosofiyag'a Gegel kirgizgen. Biykarlaw dialektikada ku'ndelikli sanada islenetug'ın tu'sinikten pariqladı.

Biykarlawdı dialektikalıq tu'siniw jan'anın' eski menen qarapayım almasıwı bolmastan, ba'liki jan'a eskinin' jag'dayında payda bolıp, ondagı du'ziw tamanlardan paydalanıp, qarar tabıwdı ta'n alıw «Ishki biykarlaw» rawajlanıwdın' ha'reketlendiriwshi ku'shi dep Gegel biykarlawg'a aytqan emes. Dialektikalıq biykarlaw bir waqıtta «joq» dew menen «awa» dep, yag'nıy biykarlaw menen birge tastıyıqlawdı ha'm o'z ishine aladı. Ol ha'mme na'rzeni pu'tinley biykarlawshı nigilistlik ko'z qarastan aytilip, bir payıtta bolatug'ın buzılıw menen jaralıwdı, qullası na'rse ha'm ha'diyselerdin' jog'alıwı ha'm payda bolıwın baylanıstırıp ilgeri rawajlanıw halatın sa'wlelendiredi. Bul dialektikalıq biykarlawdın' belgili bir ta'repin sho'lkemlestiredi.

Dialektikalıq biykarlawdın' eki ta'repi bar: birinshisi, eskinin' ornına jan'anın' keliwi ta'biyiy-tariyiy process bolg'anlıgı ushın rawajlanıwdın' haqıyqıy sha'rti esaplasa, ekinshisi, ol jan'anın' eski menen baylanıslı ekenligin ko'rsetedi.

Biykarlawdı biykarlawdın' ma'nisi sonnan ibarat, a'lemdegi ha'mme na'rse ha'm ha'diyseler mudamı rawajlanıwda bolıp, bir halattan ekinshi halatqa o'tip otradı ha'm aqibetinde rawajlanıwdın' u'ziliksiz ekenligi kelip shig'adı. Ha'r bir payda bolg'an na'rse ya ha'diye o'zine deyin payda bolg'an sapa ha'm mug'dardın' biykar etiliwinin' na'tiyjesi, sonın' menen birge bunun' o'zi ha'm waqıttın' o'tiwi menen biykarlanadı. Demek, ha'r bir na'rse ha'm ha'diysenin' o'zgeriwi ha'm rawajlanıwı ha'rqashan eki ha'm onnan ko'birek biykar etiwler menen a'melge asadı. Bunda bir biykarlaw na'rse ha'm ha'diyselerdegi

o`zgeriw ha`m rawajlanıwdın` bir momentin esapqa alsa, «biykarlawdı biykarlaw» ataması olardıń shınjırın, bir neshe da`wirin sa`wlelendiredi.

Biykarlawdı biykarlawdın` tag`ı bir belgisi sonda, rawajlanıwdag`ı periodlıqtın` tamam bolıwshı halqasında yag`nıy na`wbettegi biykarlaw basqıshında onın` aldın`g`ı basqıshında g`ı bazı belgiler ta`kiraralanadı (da`n o`simlikten ja`ne da`nlerge aynaladı).

Biykarlawdı biykarlawdın` a`melge asıwında rawajlanıw tuwrı sızıq formasında emes, al shen`ber formasında boladı, onın` son`g`ı tochkası baslang`ısh tochkag`a jaqınlasadı. Biraq bul jaqınlasıw onın` aqırg`ı tochka menen tutasıwı emes, al joqarı basqıshda bolg`anlıqtan rawajlanıw spiral formag`a iye boladı. Bul spiraldın` ha`r bir jan`a oramı aldın`g`ı oramg`a qarag`anda joqarıraq basqıshda ju`zege kelgen boladı. Mine bul ma`niste rawajlanıwdın` dialektikalıq ta`liymatında spiral` ta`rizli ataması islenedi.

Dialektikalıq biykarlawg`a baylanıslı rawajlanıwdın` spiral` ta`rizli xarakteri o`zınin` u`sh momentine iye: birinshiden, biykarlawdı biykarlawda, da`slep na`rse ha`m ha`diyse o`zgerissiz qala almaydı, bunda jan`a sapa jemirilip atırg`an na`rse tiykarında payda boldı. Buni destrukiya deydi. Ekinshiden, biykar etilip atırg`an na`rse menen payda bolıp atırg`an na`rse arasındag`ı o`z-ara baylanıstı, olardıń bir-birine bolg`an mu`na`sibetin ashıp berdi. Buni kumulyaciya deydi. Ekinshiden, biykar etilip atırg`an na`rse aldın erisken tabıslardı, onın` rawajlanıwına tiyisli bazı belgi ha`m qa`siyetlerdi saqlaw, olardı paydalanıw tiykarında ju`z beredi. Buni konstrukciya deydi.

Bunnan biykarlawdı biykarlawdın` haqıyqıy belgisi, yag`nıy na`rse ha`m qa`siyetlerdin` ilgerilep rawajlanıwı, jan`alıqtın` jen`ilmesligi logikalıq jaqtan o`z-o`zinen kelip shıg`adı.

Joqarıda aytilg`an u`sh processtin` birligi ha`zirgi ku`nde O`zbekstannın` biyg`a`rezligin bekkemlew ha`m rawajlandırıwda o`z ko`rinisin tappaqta. Biz ushin ha`zir ja`miyetimizde go`nengen sociallıq mu`na`sibetlerdi ilajı barınsha dialektikalıq izbe-izlik ha`m ziyreklik penen o`z waqtında boldırıw, jan`adan payda bolıp kiyatırg`an bazar ekonomikasına ken` imkaniyatlar ashıp beredi.

Ma`mleket ta`repinen a`melge asırılıp atırg`an ha`m xalqımız ken` qollap-quwatlap atırg`an bazar mu`na`sibetleri ja`miyetimizdegi xojeyinsizlik, qala ha`m awıllarda miynetti sho`lkemlestiriwdın` eski usıllarınin`, o`mirdin` ha`mme oblastlarında basqarıwdın` buyırıpazlıq usıllarınin`, ja`miyetke za`lel keltiriwshı ekologiyalıq ha`m ruhiy buzılıwların` saplastırılıwına alıp keledi.

Rawajlanıwdın` bag`darı tuwralı tu`rli da`wirlerde tu`rlishe ko`z-qaraslar bolg`an. Uzaq waqıtlar rawajlanıwdın` bag`darın natuwrı tu`siniw aqıbetinde filosoflar ha`mme na`rseler da`wirlik ta`kirarlanıwshı o`zgeristen, yag`nıy, do`n`gelek ishinde mudamı aynalıstan ibarat degen. Bazı bir alımlar rawajlanıwdı tuwrı sızıq penen barıwshı yaqi ta`kirarlanıp barıwshı basqıshlardan ibarat dep tu`singen. Ma`selen, francuz alımları Lamark, ha`m Sent-Iler tiri ta`biyatta rawajlanıw u`ziliksiz ha`m sekiriwlersiz tuppaw-tuwrı joldan ilgerilep baradı dese, italiyalı filosof J. Viko ja`miyet o`z basınan mudamı ta`kirarlanıp turiwshı u`sh basqıshdı (balalıq, jigitlik ha`m qartayıw da`wiri) keshiredi degen.

Sonı da da aytıw kerek, rawajlanıw procesinde ma`lim da`rejede ta`kirarlanıwdı ushiratamız. Biraq olardıń ha`r biri aldın`g`ı halattın` qarapayım o`zgerissiz ta`kirarlanıwınan ibarat bolmay, ba`lki jan`asha, o`zgeshe joqarıraq basqıshda payda bolıwı, bunnan biykarlawdı biykarlaw qarapayım ha`m tuwrı jol menen payda bolmay, ba`lki o`zine ta`n jol menen spiral ta`rizli bag`darda boladı. Bunday rawajlanıw processine muwapıq biykarlaw ha`m biykarlawdı biykarlaw momentlerinde baslanatug`ın waqtınsha izge sheginiw, ta`kirarlanıwlar menen bir qatarda ilgerilep baratug`ın rawajlanıwdı ha`m ko`re bilıw biykarlawdı biykarlawdın` ma`nisin quraydı.

Tariyxta, ma`selen O`zbekstan sharaytında birneshe ma`rtebe ja`miyetti izge qaytarıwshı u`lken jog`altıwlar ha`m qurbanlarg`a alıp kelgen qurg`aq biykarlawlar bolg`an. Haslında, real tariyxıy rawajlanıw ideallastırıl g`an ko`rinisten juraq bolıp, o`z qatnasların jog`altpag`an halda, bekkemlep barıwshı basqıshlardan ibarat.

Ha`zirgi ku`nde O`zbekstanda eski ha`m go`nerip atırg`an na`rselerdi biykar etiw ha`m olardıń ornına jan`aların qurıw, jaratıw ushin gu`res dawam etpekte. Ja`miyette ju`z berip atırg`an bazar ekonomikası tuwdırılıp atırg`an o`zgerislerdi ha`r bir adam tuwrı tu`sinip alıwı tiyis. Respublikanı sapalı jaqtan o`zgeritiw onı joqarı rawajlang`an ma`mleketler qatarına kirgiziw ushin ha`zirgi da`wirde ha`rbir adamnan ko`birek ku`sh-g`ayrat sarıplawdı, o`z iskerligine baha beriwdе qalı, principial bolıwdı ha`m pida`kerlikti talap etedi. O`zbekstannın` g`a`rezsizligin bekkemlew ushin tek ekonomikalıq o`zgerisler qurıw jeterli emes. Sonın` menen birge siyasiy, ma`deniy ha`m ruhiy o`zgerisler ha`m boldırıw iskerlikli sociallıq siyasat alıp barıw, insan boyınsha g`amxorlıq, onın` o`mirlik ma`plerin qorg`aw ha`m za`ru`r.

“G`a`rezsizlik bizden bilimdanlıqtı ha`m joqarı da`rejede qa`nige bolıwdı talap qıladı. Endilikte o`zgeristi ilim ha`m texnikanı basqarıw, miynetti shubhasız, joqarı da`rejede sho`lkemlestiriw sıyaqlılar ha`r tamanlama tayarlıqsız ha`m teren` bilimlersiz bolıwı mu`mkin emes.

“G`a`rezsizlik rawajlanıwg`a tosqınlıq qılıwshı administrativlik - buyırıpazlıq mexanizmin buzıp taslaw, O`zbekstannın` sociallıq- ekonomikalıq ha`m ruhiy rawajlanıwdın` isenimli mexanizmin jaratıw.

“G`a`rezsizlik ulıwma insanıy minez-qulıq normaların buzıw hallarınan, beziw, sociallıq a`dalat principlerin izbe-izlik penen a`melge asırıw. Bul degen so`z benen istin`, huqıq penen wazıypanın` birligin ta`miyinlew, hadallıq ha`m hu`jdan menen islep, joqarı o`nimli miynetti sho`lkemlestiriw, og`an haqı to`lewde ten`lestiriwshilik tendenciylarına, ku`tiwshilikke keyiplerdi biykarlaw.

Solay etip, bolmıs ha`m biliwge say biykarlaw ha`m biykarlawdı biykarlaw dawam ete beredi. Bul processte dialektikanın` ha`mme principleri a`melge asa beredi.

Dialektikanın` negizgi kategoriyaları

Jekelik, ayırıqshalıq ha`m ulıwmalıq

Du`n`yanın` materiallıq birliğı tuwralı ma`sele onın` konkret ko`rinislerinin` ko`p tu`rliligin biykarlamaydı. Materiallıq du`nya ha`r tu`rli predmetler, qubılıslar, processler sıpatında o`mir su`rip, o`zinin` individuallıq, jekelik belgilerine, qa`siyetlerine iye.

Jeke predmetler menen qubılıslardıń waqıt penen ken`islikte bir-birinen otноситelli bo`lek bolıwı ha`m belgili o`zinshelikke, tutaslıqqa, individuallıqqa iye bolıwı dialektikanın` jekelik kategoriyasında sa`wlelenedi.

Ha`r bir predmet, waqıya ha`r qashan jeke. Biraq jekelik tu`sinigi bir predmet haqqında g`ana bilim emes, al ko`p ha`m birneshshe predmetlerden turatug`ın, o`z strukturası, funkciyası, shıg`ısı jag`ınan tutaslıqqa iyelerin de qamtydı. Ma`selen, jekelik tu`sinigine Ku`n sisteması, sonday-aq Galaktika kiredi. Bir jag`dayda bizin` Galaktikag`a kiretug`ın sistemalardan, ekinshi jag`dayda basqa galaktikalardan bo`lek. Biraq predmetler menen qubılıslardıń bir-birinen bo`lekligi ha`r qashan otноситelli, sebebi olar bir-biri menen ulıwma ta`rep, qa`siyet ha`m belgilerge iye. Bul ulıwma qa`siyetler, belgiler obektivlikke iye, olardıń kelip shıg`ıwının` ulıwma da`regi bar, funkciyalarında ulıwmalıq bar. Ulıwmalıq olardıń adamzattın` talapların qanaatlandıırwında ha`m tarixiy rawajlanıw procesindegi bir roli menen de anıqlanadı.

Bul ulıwma ta`repler, qa`siyetler ha`m qatnaslar predmetlerdin` belgili toparına, klasına tiyisli bolıp, obektiv xarakterge iye boladı ha`m «ulıwmalıq» kategoriyasının` mazmunın quraydı.

Jeke qubılıslardıń tiykarg`ı, qaytalanbalı belgilerin sa`wlelendiretug`ın ulıwmalıq anaw ya mınaw da`rejede ken` bolıwı mu`mkin. Basqa ulıwmalıqqa kirmeytug`ın ju`da` ken` ulıwmalıq g`alabalıq boladı. «g`alabalıqqa materiya, sana, ken`islik, waqıt misal bola aladı. «g`alabalıqqa dialektikanın` kategoriyaları misal bola aladı.

Ulıwmalıq ha`m jekelik kategoriyaları bir-biri menen ajralmas baylanısta. Jekeliksiz ulıwmalıq joq, ulıwmalıqsız jekelik joq. Qa`legen zatta ulıwmalıq ha`m jekelik ha`m bar. Sonın` menen birge ha`r bir zat ayırıqshalıq ha`m boladı. Ayırıqshalıq kategoriyası ulıwmalıq penen ayırıqshalıqtın` dialektikasının` o`z-ara baylanısın sa`wlelendirip, olardıń arasındag`ı ayırıqsha zveno boladı. Bul sonı an`latadı, ayırıqshalıq jekelikke baylanıslı ulıwmalıqqa iye, ju`da` ulıwmalıqqa baylanıslı az ulıwmalıqqa iye.

Ayırıqshalıq kategoriyası jeke qubılıslardag`ı ulıwma nızamlılıqlardıń ko`rinisinin` ha`r tu`rli ta`rep ha`m formaların sa`wlelendiredi. Bular ma`lim qubılıstın` qa`siyetlerinin` specifikalıg`ı menen belgilenedi. Ulıwmalıqtın` jekelikte ko`rinisin belgileytug`ın ulıwma nızamlılıqlardı tanıp biliw praktika ushın u`lken a`hmiyetke iye.

Sonday-aq haqıyqatlıqtag`ı ulıwmalıq, demek obektiv-ulıwmalıq ha`m oylawdag`ı ulıwmalıqtın` logikalıq kategoriya sıpatında ara qatnası ma`sesesi ha`m praktika ushın a`hmiyetli problema. Haqıyqatlıqtag`ı ulıwmalıq onı tanıp biletug`ın subiektiz, onın` abstraktlı oylawının` rawajlanıwının` da`rejesine g`a`rezsiz o`mir su`redi. Oylawda ulıwmalıqtın` payda bolıwı ushın abstraktlı oylawdın` rawajlanıwının` belgili da`rejesi talap etiledi, predmetlerde bas ulıwmalıqtı ayırıp biliw talap etiledi. Logikalıq oylawdag`ı ulıwmalıq ilimiy tu`siniklerde, kategoriyalarda, nızamlarda sa`wlelenedi.

Ilimiy tu`sinikke individuallıq predmetler menen qubılıslardıń barlıq belgilerin kirgiziw mu`mkin emes. Biraq anaw ya mınaw tu`sinikke anıqlama bere otırıp, ko`p individuallıq belgilerdin` ishinen baslıların ha`m predmettin` belgilewshi ma`nisin ayırıp alıw mu`mkin.

Jekelik penen ulıwmalıqtın` dialektikası ma`sesesine kelsek, jekeliktin` o`zinshelik bolmısı sonın` menen birge onın` ulıwmalıq penen birge ajralmas birliğin talap etedi. Sebebi, jekelik absolyut emes, al basqa qubılıs ha`m zatlardan otноситelli da`rejede bo`leklengen bul ko`p jeke predmetler ha`m qubılıslar g`a ta`n ulıwma belgi, qa`siyetlersiz o`mir su`riw mu`mkin emes. Jekelik ulıwmalıqtan bayraq. Aqırı, ha`r bir jeke predmet ulıwma belgi ha`m qa`siyetler menen birge o`zinin` individuallıq (ayırıqsha) belgilerine ha`m iye. Biraq ulıwmalıq jekelikten teren`irek, sebebi ol jekeliktin` bas ta`repi, tiykarı boladı. Ulıwmalıq ha`r bir jekelikte ishki, turaqlı, tiykarg`ı baylanıslardı ashadı.

Jekelikte ulıwmalıqtın` onın` bas ta`replerinin` biri sıpatında bolıwı sonı ko`rsetedi, jekelik belgili ma`niste ulıwmalıq boladı. Ma`selen, Ernazar - adam, qara tal - terek.

Ulıwmalıq ha`m jekelik rawajlanıwdın` obektiv processinin` basqıshları boladı. Jan`a birden payda bolmaydı, al jeke qubılıslar formasında payda boladı. Biraq ol ko`beyedi, ku`sheyedi, jetiledi, so`ytip jekelikten ulıwmalıqqa ha`m g`alabalıqqa aynaladı.

Biliw processindegi jekelik penen ulıwmalıqtın` ma`nisi biliwdin` konkret-seziwlik ha`m abstrakt-logikalıq formalarınin` ara-qatnası tuwralı ma`sele bolıp tabıladı.

Du`n`yanı biliw jekelikten g`alabalıqqa qaray boladı. Aytayıq, bul processti energiyanın` aynalıw ha`m saqlanıw nızamının` ashılıw tariyxı menen baylanıstırsaq, ja`miyetlik o`ndiristin` birinshi basqıshlarında adamlar ottı ısqılaw arqalı aladı. Bul jeke ha`reketler bolg`an sa`ykes pikirde -»ısqılaw - jıllının` da`regi» degen pikirde ko`rinis taptı. Ilimnin`, praktikanın` uzaq rawajlanıwının` barısında adamlar qa`legen mexanikalıq ha`reket ısqılawdın` ja`rdeminde ıssılıqqa aynalıw mu`mkinshiligine iye (ayırıqsha pikir) degen juwmaqqa keldi. Bul pikirde ha`reketin` jeke formasının` (mexanikalıq) ha`reketin` jeke formasının` baylanısı ha`m ayırmashılıg`ı tastıyıqlanadı. Son` ala ilim praktika ashqan faktlardı

ulıwmalastırıw, ha'reketin` ha'r tu'rli formalarınin` basqalarına aynalıwı minaday juwmaqqa alıp keldi: ha'reketin` qa`legen forması ha'r qanday jag`day ushın belgili sharayatlarda tuwra ya janapay tu'rde ha'reketin` basqa formasına aynalıw mu`mkinshiligine iye ha`m ma`jbu`r (g`alabalıq pikir).

Tiykar ha`m qubılıs

Ja`miyetlik praktika ha`m ilimlerin` rawajlanıwı sonı ko`rsetedi, obiektiv du`nyanın` predmetleri ha`m qubılısları bizin` tikkeley qabıllawımızg`a qolay sırtqı ta`replerdi ha`m tikkeley baqlaw qıyın, ishki jasırın ta`replerdi ha`m o`z ishine aladı.

Tiykar predmetler ha`m qubılıslardıń ishki, en` negizgi o`z-ara baylanısların an`latadı. Qubılıs - bul haqıyqatlıqtın` predmetlerinin`, processlerinin` sırtqı, az turaqlılıqqa iye ta`repi. Qubılıs - tiykardıń ko`rinisi. Qubılıslar tikkeley sezim organları, sonday-aq bizin` sezim organlarımızdı tolıqtıratug`ın ha`m ku`sheytetug`ın janapay tu`rdegi ha`r tu`rli qurallardıń - teleskop, mikroskop, quramalı fizikalıq priborlardıń ja`rdeminde qabıllanıwı mu`mkin.

Tiykar kategoriyası ta`biyatın` ya ja`miyetin` jeke bir qubılısınan` emes, al ko`p qubılıslardıń ulıwma tiykarın ashadı. Bunın` u`stine tiykar kategoriyası qubılıslardag`ı qa`legen ulıwmalasqan emes, al bul qubılıslardıń ta`biyatın ha`m rawajlanıwın belgileyug`ın ulıwmalıqtı an`latadı. Bug`an miynet (tiykar) ha`m qubılıslar (tovarlar ha`m olardıń almasıwları) mısıl bola aladı.

Tiykar kategoriyası mazmun kategoriyasına jaqın. Ayırmasılıg`ı sonda, tiykar kategoriyası qubılıslardag`ı bas belgilewshi ishki tiykardı bo`lip ko`rsetedi. Tiykar - bul mazmundag`ı baslısı. Aytayıq, qarama-qarsılıqlardıń birligi ha`m gu`resi nızamın rawajlanıw procesinin` tiykarı mazmunı sıpatında minezley otırıp, onı rawajlanıw procesinin` tiykarı sıpatında qaraydı. Sebebi bul process tutas, onın` mazmunı dialektikanın` bir nızamı emes, al barlıq nızamları arqalı belgilenedi, sonlıqtan olar bir g`ana qarama-qarsılıqtın` birligi ha`m gu`resi nızamı menen sheklenbeydi.

Tiykar kategoriyası nızam kategoriyasına ha`m jaqın. Belgili shegaralarda tiykar ha`m qubılıs tikkeley sa`ykes keledi. Aqırı nızam ha`m ishki, tiykarı baylanıslardı sa`wlelendiredi. Eger nızamdı universumnın` ha`reketindegi tiykarı dep tu`sinsek, anaw ya minaw processtin` rawajlanıw nızamın onın` tiykarı dep tu`siniw durıs boladı.

Tiykar ha`m qubılıs bir reallıqtı ha`r tu`rli teren`likte sa`wlelendiredi ha`m sonlıqtan olar tikkeley sa`ykeslikke iye emes.

Qubılıs penen ko`rinisti (uqsaslıqtı) qarag`anımızda son`g`ısı tiykarınan tiykardıń onın` ko`rinis forması menen sa`ykes kelmewi menen baylanıslı. Aytayıq, a`sirler boyı tikkeley qabıllanıwı mu`mkin qubılıslar menen sheklenip, Ku`n Jerge baylanıslı aynalısta boladı dep tu`sindik. Bul astronomiyada Ptolomeydin` geocentristlik sistemasına tiykarlandı. Biraq son`ınan astronomiya ilimi tolag`an bilimler na`tiyesinde Jerdin` o`z ko`sheri do`geriginde aynalıwı da`liyllendi. Ga`p sonda, bul nızamlıqtı ashıw`a kesent bergen na`rse adamnıń aldında tiykardıń ko`rinis momenti sıpatındag`ı ha`reketi. Degen menen tiykardı ashıw ko`rinis penen ha`m (uqsaslıq - vidimost`, kajimost`) baylanıslı.

Filosofiya tariyxında tiykar ha`m qubılıs kategoriyasına ko`p g`ana oyshıllar dıqqat awdardı. Ma`selen, Aristoteldin` pikirinshe, tiykar barlıq kategoriyalardıń real negizi. Tiykar kategoriyası - bul subiekt, al basqa kategoriyalar, mısalı, waqıt, jag`day, san, sapa h.t.b. bular tiykardıń ayırıqsha ta`replerin bildireug`ın predikatlar. Usi sebepli ha`m tiykarı basqa kategoriyalardı belgilewge bolmay qaladı. Aristotelde eki tu`rli tiykar ataladı: birinshi ha`m ekinshi tiykar. Birinshi tiykar bul jeke zattın` real bolmısı, al ol zattın` belgili bir tu`ri. yag`nıy forması - ekinshi tiykar.

Ma`selen, Berdaq shayı. Tariyxıy real bolg`an adam. Al, ulıwma adam yamasa onı su`wretleyug`ın adam haqqında tu`sinik ekinshi tiykar bolıp tabıladı. Degen menen bul tiykarlardıń o`z-ara baylanısın Aristotel tolıq tu`sindire almadı.

Kant bul ma`seleni gnoseologiya aspektinde qarap, tiykar ha`m qubılıstı eki tu`rli du`nyag`a tiyisli dep qaraydı. Kant bul oylawımız bile almayug`ın tiykar sıpatında «o`zinshe zattın`» bolmısın moyınlap, qubılıstı bizin` sezimlerimizdin` qa`siyetlerinin` na`tiyesi dep qaraydı.

Basqasha aytqanda, qubılıs bizin` sezimlerimizdin` du`nyasın bildiredi. Biraq bul subiektiv qubılıslar obiektiv jasayug`ın o`zinshe zattın` qa`siyetlerine tuwrı keleme ya kelmeyme, hesh waqıtta bile almaymız. Demek, Kant o`z ta`liymatında tiykar menen qubılıstın` qatnaslıg`ın gnoseologiyalıq ta`repten qaraydı ha`m bul ma`selenin` sheshiliwin ashıq qaldıradı.

Gegel Kantın` tiykardı ha`m qubılıstı bir birinen ajratıp qarag`an ta`liymatına qarsı shıg`adı ha`m olardı dialektikalıq birlikte qaraydı. Gegeldin` pikirinshe, haqıyqıy tiykar - absolyutlik ideya. Tiykar ha`m qubılıs kategoriyalarınin` o`z-ara baylanısı absolyutlik sananın` rawajlanıwının` belgili bir basqışın ha`m ta`repin su`wretleydi.

Tiykar ha`m qubılıs o`z-ara ulıwma ta`replerge ha`m iye: a) ha`r qanday tiykar qubılısta boladı, qubılıs bolsa tiykardıń ol ya bul haldag`ı ko`rinisi. a) tiykar ha`m qubılıs obiektiv xarakterge iye bolıp, olar insan sanasına baylanıslı bolmag`an halda ha`m bar. b) tiykar ha`m qubılıs ha`m mudamı o`zgeriste ha`m rawajlanıwda boladı. Biraq tiykar ha`m qubılıs qarama-qarsılıq xarkterge ha`m iye.

Tiykar ha`m qubılıstın` dialektikası sonday qubılıslardıń ha`rekechen`, o`zgesheligi tiykardıń ha`m o`zgermeyug`ınlıg`ın, qatıp qalg`anlıg`ın an`latpaydı.

Tiykardıń o`zgerisi ya joq bolıp ketiwi qubılıslarda o`zgeris ya olardıń joq bolıwın belgileydi. Ma`selen, possocialistik jag`day.

Qubilis penen tiykardın` dialektikası sonda, tiykar tek jeke ko`p tu`rli qubılıslardı tek shama menen jaqın da`rejede qamtydı, al son`g`ıları, demek, tiykarğa tolıq kirmeydi. Bul na`rse sonı an`latadı, tiykar qubılıslardan jarlıraq, sebebi ol o`z ishine onın` ta`replerinin` ko`p tu`rliligin qamtımaydı. Sonda da tiykar - olardıń ulıwma tiykarı. Mısal: tovar, onın` ko`p tu`rliligi ha`m qunı.

Tiykar ha`m qubılıstın` ara-qatnası, olardıń dialektikalıq o`z-ara ta`siri konkret sharayatlardan g`a`rezli.

Dialektikanın` tiykar ha`m qubılıs kategoriyaları konkret pa`nlerdin` bul oblastta erisken jetiskenliklerin ulıwmalastırıw tiykarında mudamı bayıp, rawajlanıp baradı. Olar insan praktikası ha`m ba`rshe pa`nler jetiskenliklerini kelip shıqqan. Usi aspektten tiykar ha`m qubılıs kategoriyaları insan bilimleri ha`mme oblastlarına tiyisli bolıp, du`nyanı biliwdin` metodologiyalıq wazıypası esaplanadı.

Tiykar ha`m qubılıs baylanısları ilim ha`m praktikada bekkem orın tutadı. Bunda qubılıstı tiykardan ajırata bilıw za`ru`r. Tiykardı qubılıstan ajıratıp bilmeslik ilim ha`m praktikada qa`telerge alıp keledi.

Mazmun ha`m forma

Du`nyanın` ha`r bir predmeti, qubılısı, haqıyqatlıqtın` procesi mazmun menen formanın` dialektikalıq birliginen turadı.

Mazmun haqıyqatlıqtağ`ı qubılıslar menen predmetlerdin` toparlarının`, belgili klasslarının`, belgilerinini`, ta`replerinin` jıyındısın ishine aladı.

Forma mazmunın` o`mir su`riw, rawajlanıw, an`latıw usılı. Ol mazmun menen ajırılmas baylanısta. Mazmun belgili konkret sho`lkemge, strukturag`a iye. Forma kategoriyası mazmunın` sa`ykes sho`lkeminin`, du`zilisinin`, strukturasının` ko`rinisi. Ma`selen, o`ndiriwshi ku`shler o`ndiris usılının` mazmunı, o`ndiris qatnasları - o`ndiris usılının` forması.

Mazmun ha`m forma kategoriyaları pu`tin ha`m bo`lek kategoriyaları menen baylanıslı. Pu`tin kategoriyası bo`leklerdin` ha`r tu`rli formaların` belgili sapalıq birlikke baylanısların an`latadı. Pu`tinnin` bo`lekleri sanlıq jaqtan g`ana emes, sapalıq jaqtan ha`m pu`tinnen ayrılıp turadı. Ma`selen, suw belgili sapa, belgili ko`lemge iye (sanlıq belgi) iye bolsa, suwdın` molekulası onı quraytug`ın kislorodtin` ha`m vodorodtin` molekularınan sanlıq ha`m sapalıq jaqtan ayrılıp turadı. Sol sebepli pu`tindi bo`leklerdin` summası menen sheklep, tutas bo`lekten ko`p dep tu`sindiriw natuwrı boladı. Pu`tin onın` bo`leklerinin` baylanıslarınin` forması boyınsha ha`r qıylı bolıwı mu`mkin. Bul baylanıslardıń formaları u`sh tiykarğ`ı tu`rge bo`liniwi mu`mkin:

a. Pu`tin onı quraytug`ın bo`leklerdin` qarapayım sisteması. Bunday bo`leklerdi ko`beytiw yamasa azaytıw ya olardıń ornın almasıruw pu`tinnin` sapalı o`zgerisine alıp kelmeydi.

g. Pu`tin bo`leklerdin` sonday sho`lkemlesiwı, onda ol sapalıq jaqtan olardan ayrılıp turadı. Bul bo`leklerdi azaytıw yamasa ko`beytiw pu`tinnin` sistemasındag`ı olardıń ornın o`zgeritkenge barabar sapalı o`zgerislerge alıp keledi. Bul ximiyanın` mısallarınan anıq.

q. Pu`tin organizm: ya biologiyalıq, ya ja`miyetlik. Bul jerde bo`leklerdin` baylanısınin` forması pu`tindi belgili sapa sıpatında g`ana emes, al bul pu`tinnin` funkciyaların ha`m belgileydi. Bunday pu`tinde bo`lek o`zinin` otnositelli o`zinsheligin jog`altadı. Organizm - bul organlardın` summası g`ana emes, al organ pu`tinnen tısqarı o`mir su`rmeydi, ja`miyet - bul adamlardıń qarapayım summası emes, al adam ja`miyeciz jasay almaydı.

Mazmun ha`m formanın` dialektikası tuwralı aycaq, mazmun formanı belgileydi, forma mazmunlı, olar bir-birine o`tip otıradı. Ma`selen, o`ndiris qatnasları o`ndiriwshi ku`shlerdin` rawajlanıw forması. Biraq o`ndiris qatnasları nadstroykag`a baylanıslı mazmun, al nadstroyka- forma boladı.

Mazmunın` formanı belgilewshilik xarakteri formanın` passivligin an`latpaydı. Ko`p jag`dayda mazmunın` rawajlanıwı formag`a baylanıslı. Ma`selen, ha`zirgi rawajlanıw paytındag`ı menshiktin` ha`r tu`rli formaları.

Mazmun ha`m formanın` baylanısı o`z xarakteri boyınsha ha`r qıylı boladı, usının` aqibetinde rawajlanıw procesi ha`m ha`r tu`rli o`tedi. Jan`a mazmun og`an sa`ykes ortag`a enisedi ha`m sonda rawajlanıw procesi tez o`tedi. Sebebi, bunday jag`dayda forma mazmunın` rawajlanıwına tolıq ken`islik berdi, biraq onın` rawajlanıwına aktiv tu`rde jag`day jasaydı. Biraq mazmun o`zinin` rawajlanıwında jiyi-jiyi formadan ozıp otıradı. Bunday jag`dayda forma belgili etapta mazmun menen konfliktke tu`sedi ha`m onın` rawajlanıwına g`ana jag`day jasap qoymastan, onın` rawajlanıwın irkedi.

Forma menen mazmunın` dialektikalıq o`z-ara baylanısı, taza mazmung`a sa`ykes kelmeytug`ın go`ne formalardıń almasıwı ja`miyetlik rawajlanıwdın` ha`mme barısı menen tastıyqlanadı. Ma`selen, ja`miyet rawajlanıwı barısındag`ı o`ndiris qatnasıqlarınin` biraz progressiv o`ndiris qatnasıqları menen almasıp barıw procesi.

Ja`miyetin` rawajlanıw procesinde mazmun menen formanın` ara qatnasınin` normal a`melge asıwı ha`m subiektiv faktorg`a ha`m baylanıslı.

Sonday-aq mazmun menen formanın` o`z-ara qatnasında jan`a mazmunın` ele og`an juwap beretug`ın go`ne formalardı qollanıwı da bar.

Mu`mkinshilik ha`m haqıyqatlıq

Haqıyqatlıq termini ha`r tu`rli ma`niste qollanıladı. Ken` ma`niste bizlerdi qorshag`an du`nyanı, ta`biyattı demek bolmıstı an`latadı. Bizdi qorshag`an bolmıs mudamı ha`rekette ha`m rawajlanıwda boladı. Rawajlanıw barısında o`simliklerdin`, haywanatlardıń, ja`miyetlik qubılıstın` h.t.b. tu`rleri birden kelip

shiqpaydi. Qubılıslardın', processlardin' payda bolıwının' aldında payda bolıw da'wiri, ornıg'ıw basqıshları bolıw kerek. Basqasha aytqanda, jan'a sapag'a sekiriw stadiyasınan burın bul sapanı kem-kem tayarlaytug'ın zattın' yamasa qubılıstın' payda bolıwınan burın o'zgerisler, jag`daylar payda bolıwı kerek. Belgili bir da'slepki sha`rt retinde bolatug'ın rawajlanıw stadiyasın mu'mkinshilik kategoriyası sa'wlelendiredi.

Mu'mkinshilik belgili bir zattın', onın' sapasının' basqa bir zatqa, sapag'a o'tiw imkaniyatın bildiredi.

Rawajlanıw ha'r waqıtta belgili bir bag`darg'a iye. Ju`werinin' da'ninen, onın' rawajlanıwının' na'tiyjesinen tek ju`weri payda boladı. Eriktin' shan`g'alag`man, onın' rawajlanıwının' na'tiyjesinen tek eriktin' miywesi payda boladı.

Mu'mkinshilik bul ma'niste rawajlanıwdın' bag`darın ko'rsetetug'ın tu'sinik bolıp tabıladı. Mu'mkinshilikler rawajlanıwdın' za'ru`rliginen kelip shıg`adı.

Mu'mkinshilik dep zatlardın' ha'm qubılıslardın' ishki ta'biyatınan kelip shıg`atug'ın, biraq ele iske asırılmag`an ha'm tolg`ı menen payda bolmag`an bag`darlarga, imkaniyatlarga aytamız. Mu'mkinshilik *abstrakt* ha'm *realıq* bolıp bo'linedi.

Eger uzag`ıraq keleshekte iske asırılıwı mu'mkin, ha'zirgi tariyxıy jag`daylarda iske asırıw bolmasa onday imkaniyatlardı abstrakt mu'mkinshilik dep ataymız.

Eger wazıypalar konkret jag`daylar menen baylanıslı bolsa ha'm onnan kelip shıqsa onı realıq mu'mkinshilik retinde qaraymız. Ma`selen buring`ı ja'miyetten qalg`an ha'kimshilik-buyırıqpazlıqtan, onın' stereotiplerinen qutılıw, bazar ekonomikasına tiykarlang`an, huqıqıy ma'mleket, puqaralıq ja'miyet ornatiw.

Rawajlanıw barısında abstraktlı mu'mkinshilik real mu'mkinshilikke aynalıwı mu'mkin. Tarixiy konkret jag`daylar jetkilikli da'rejede bolsa, real mu'mkinshilik haqıyqatlıqqa o'tedi. Ma`selen, ayg'a uship barıw erterlerde aytilg`an abstrakt mu'mkinshilik edi. Ilimiy-texnikalıq rawajlanıwg'a baylanıslı da'slep real mu'mkinshilik, son`ınan amerikalı kosmonavtlar ayg'a barıp kelgennen keyin haqıyqatlıqqa o'tti. Abstraktlı mu'mkinshilikti iske asırıw ushın sırtqı jag`daylardın' bolıwı ele jetkiliksiz. Abstraktlı mu'mkinshilik o'z halında haqıyqatlıqqa o'te almaydı. Abstrakt mu'mkinshilik a`welden rea'l mu'mkinshilikke o'tedi. Sonnan keyin jag`daylardın' jıyıntıg`ı ha'm da'rejesi tolı ha'm jetkilikli bolg`annan keyin ol haqıyqatlıqqa o'tedi. Ha'r bir zatta ya qubılısta rawajlanıwg'a ya o'zgeriwge mu'mkinshilikler bar. Biraq onın' qaysısı iske asadı, ol konkret jag`daylardan g'a`rezli.

Haqıyqatlıq degen ne Haqıyqatlıq iske asırılğ`an mu'mkinshilik. Mu'mkinshilik penen salıstırg`anda, ol rawajlanıwdın' jan'a basqışı, jan'a momenti sıpatında kelip shıg`adı. Ma`selen: qawınnın' ha'm biydaydın' tuqımları, eriktin' ha'm shabdaldın' shan`g'alaqları - mu'mkinshilikler, eriktin' ha'm shabdaldın' miyweleri haqıyqatlıq. Jaydın' planı - mu'mkinshilik, al salıng`an jay - haqıyqatlıq.

Ha'r bir jan`adan bolg`an haqıyqatlıq tek belgili bir qarama-qarsılıqlardın' sheshiliwinin' na'tiyjesinde kelip shıg`adı. Ma`selen, ja'miyetimizdın' jan'a sistemaga o'tiwi, bazar ekonomikasına tiykarlang`an huqıyqıy ma'mleket ha'm puxaralıq ja'miyet qurıw.

Haqıyqatlıq kategoriyası zatlardın' ishki za'ru`rli ta'replerin de, tiykarlı baylanısların da su`wretleydi. Haqıyqatlıq zatlardın' payda bolıwının', jasawının' ha'm jıyılıwının' rawajlanıw nızamları menen baylanısın bildiredi. Haqıyqıy haqında kategoriyannın' basqa bir zatlardın' pishimin su`wretyetug'ın kategoriyalardan (mısalı, qubılıs, sırtqı forma, bolmıs h.t.b) o'z mazmunının' ayırmashılıg`ı usag`an kelip shıg`adı. Ma`selen, aspanda ushqan samoletti ha'mme ko`redi, al onı soqqan konstruktor bul samoletti haqıyqıy ko`redi. Sebebi, ol samolettin' ishki qurılısın, onın' ushıwının' principin, onın' elementlerinin' baylanısın ko'z aldına keltiredi. Demek, haqıyqatlıq kategoriyası zatlardın' tek sırtqı pishimin ha'm jasawın su`wretlemey, al ishki baylanısların ha'm mazmunın su`wretleydi. Sonın' ushın, Gegel haqıyqatlıqtı bul tiykarlı bolmıs dep belgileydi.

Belgili bir zat, qubılıs, jag`day bir ta'repleme qarag`anda haqıyqatlıq, ekinshi ta'repinen qarag`anda mu'mkinlik bolıp tabıladı. Ma`selen, orta mektepti pitkerip, oqıwshılar bir ta'repten orta bilimge iye xızmetker, bir ta'repten joqarı bilim alıwg'a mu'mkinshiligi bar xızmetker.

Rawajlanıw processinin' qarama-qarsılıqlı ta'biyatı ko'plegen tendenciyalardı (bag`darlardı), imkaniyatlardı tuwdıradı. Bul imkaniyatlardı eki tiykarlı rawajlanıw bag`darlarına bo'liwi mu'mkin: a)progressiv mu'mkinshilik yamasa go`ne haqıyqatlıqtan abstrakt mu'mkinshilikke-real mu'mkinshilikten jan'a haqıyqatlıqqa ha'm regressiv rawajlanıw, basqasha aytqanda, jan'a haqıyqatlıqlı -real mu'mkinshilikke-abstrakt mu'mkinshilikke -go`ne haqıyqatlıqqa o'tiwi. Bul gu`reste progressiv tendenciyalar toqtatılıwı ya keyin sheginiwi mu'mkin. Biraq aqırında progressivli tendenciya jen`edi.

Ja'miyetlik o`mirde mu'mkinshiliktin' haqıyqatlıqqa o'tiwine subiektiv faktordın' roli ku'shli.

Sebeb ha'm na'tiyje

Sebeplik baylanıslar ob`ektivlik du`nyanın' ulıwmalıq baylanıslarının' ishine kiredi. Sebeplik nızamı materiallıq bolmıstın' g'alabalıq, universallıq nızamı bolıp tabıladı.

Sebeplik qatnasıq yaqi baylanıstın' eki belgileytug'ın ha'm belgilemeytug'ın ta'repi boladı. Belgileytug'ın ta'repi sebep, belgilemeytug'ın ta'repi na'tiyje. Usi sebepli qatnasıqlardın' bunday tu`rin sebepli - na'tiyjeli qatnasıq dep ataydı.

Egerde, belgili bir qubılıs yamasa zat, process, baylanıs, jag`day, h.t.b. o'z-ara qatnasıg`ında basqa bir qubılıstın' payda bolıwın, onın' ta'biyatın, o'zgeriliwın, joyılıwın aldınan belgilese, sol waqıtta bul qubılıstı sebep dep belgileymiz. Ma`selen, temperaturanın' ko`teriliwi, muzdın' eriwine sebep bolsa, sananın' payda

bolıwına sebep bolg`an na`rse - sociallıq materiyanın` rawajlanıwı boladı. Qattı dawıl terektin` sınıwının` ya bastırmanın` qoparılwına sebebi boladı.

Sebepli baylanıslar ishki ha`m sırtqı, ulıwma ha`m o`zgeshe, tiykarg`ı ha`m sırtqı, za`ru`rli ha`m tosınnan payda bolg`an h.t.b sebepler.

Egerde belgili bir qubılıs ya zat, jag`day, process h.t.b o`zinin` payda bolıwında, o`zgeriliwinde, joyılıwında basqa bir qubılıstan aldınnan belgilense, onı bizler na`tiyje dep ataymız. Ma`selen, jawın bultın` na`tiyjesi, lampochkanın` janıwı wıkyuchateldin` ashılıwının` na`tiyjesi.

Sebeb ha`m na`tiyje ajıralmas birlikte. Ma`lim bir sebeptin` ko`plegen na`tiyjesi, belgili bir na`tiyjenin` bir neshe ha`r tu`rli sebebi bolıwı mu`mkin.

Sebeb ha`m na`tiyje ornı menen almasıwı mu`mkin, basqasha aytqanda sebep na`tiyjege aynalıwı mu`mkin, al na`tiyje, sebep retinde kelip shıg`ıwı mu`mkin. Aytayıq, qattı samal bultın` keliwinin` sebebi, bult onın` na`tiyjesi. O`z gezeginde bult jawının` sebebi. Al, jawın onın` na`tiyjesi, jawın egiske zıyan keltiriwdin` sebebi. Egiske zıyan kelgenligi atızdag`ı zu`ra`ttin` to`menlegenliginin` sebebi h.t.b. A`lbette, belgili bir qatnasıqtı, yamasa qubılıstın` arasındag`ı baylanıstı du`nyanın` ulıwma g`alabalıq baylanıslarınan ajıratıp qarag`anda sebepli-na`tiyjeli baylanıs retinde belgileri boladı. Demek, du`nyanı barlıq g`alaba baylanıslardı tek sebeplik baylanıslarg`a keltirip tu`sindiriwge bolmaydı.

Sebepli-na`tiyjeli baylanıs waqıt jag`ınan alg`anda izbe-iz baylanıs bolıp tabıladı. Sonın` menen birge ha`r bir qatnasıqta yamasa baylanısta waqıttan burın bolg`an qubılıstı sebep dewge bolmaydı. Ma`selen, ba`ha`r jazdan burın, gu`z qıstan burın boladı. Biraq, ba`ha`r jazdın`, gu`z qıstın` sebebi emes.

Sebeb ha`m siltaw bir emes. Ma`lim bir qubılıs o`zinshe sebep bolmay, biraq sebeptin` ha`reketi ushın tu`rtki bolsa, ol jag`dayda bul qubılıstı siltaw deymiz. Ma`selen, birinshi jer ju`zilik urıstın` payda bolıwına siltaw bolg`an na`rse: Saraevoda avstro-venger taxtının` miyrasxorının` o`ltiriliwi.

Sebeb ha`m na`tiyje olardı qorshag`an ortalıq penen ishki baylanısta bolıp tabıladı. Eger bul ortalıq sebeptin` ha`reketleniwinin` ha`m na`tiyjenin` ju`zege shıg`ıwının` za`ru`rli sha`rti bolsa, onı bizler jag`day deymiz. Bul ma`niste jag`day dep belgili bir sebepli-na`tiyjeli baylanıs ornı tutqan ortalıqtı aytadı. Jag`day tu`sinigi sebepli baylanıstın` onı qorshag`an qubılıslar menen ishki qatnasıg`ın, za`ru`rli o`z-ara g`a`rezliligini su`wretleydi. Belgili bir sebep birdey bolg`an jag`daylarda uqsas na`tiyjelerdi tuwdıradı. Sebepli baylanıslardıń bul ta`replerine adamzattın` barlıq praktikalıq maqseti, jumısı (isi) tiykarlang`an. Sebepli baylanıslardıń usı ta`repi arqalı ta`biyattın` ha`m ja`miyettin` qubılıslarınan keleshekte payda bolıwın aldın ala ko`riwge boladı ha`m adamzattın` ma`pine ılayıqlı o`zgeriliwi mu`mkin.

Sebepli -baylanıslardı moyınlaw-deterministlik ko`z-qaras, ta`liymat, zatlardın` ta`biyatı tuwralı teleologiyag`a qarama-qarsı tu`sinik beredi. İlimiy oylaw zatlardın` ta`biyatın tu`sindiriw jolında ne sebepten degen soraw qoysa, teleologiyalıq ko`z-qaras ne ushın degen soraw qoyadı. Teleologiya ko`z-qaras boyınsha zatlardın` payda bolıwı ha`m rawajlanıwı qu`diretli ku`shtin` niyeti menen qoyılğ`an maqset penen aldınan belgilenedi. Bug`an biologiyada CH. Darwin qarsı soqqı berdi.

Za`ru`rlik ha`m tosınlıq

Za`ru`rlik ishki, bas baylanıslardan, ta`replerden shıg`atug`ın o`tkendegi rawajlanıwdın` ha`mmesi menen sha`rtlengen, usı sebepli, qalay bolmasın bolatug`ın, bolıp atırg`an qubılıs, processler ha`m h.t.b. ta`n. Tosınlıq ishki bas baylanıslardan emes, al rawajlanıwdın` sırtqı baylanısları menen ta`replerinen shıg`adı.

Za`ru`rlik processtin` ma`nisi menen belgilenedi, tosınlıq processtin` ma`nisi menen belgilenbeydi, bolıwı da, bolmawı da mu`mkin.

Za`ru`rliktin` bas belgisi onın` ulıwma xarakterge iye bolıwı. Ma`selen, ta`biyatta za`ru`rlik-jıldın` waqtının` belgili o`zgerisi, tu`n menen ku`nnin` almasıwı, ximiyalıq reaksiyalardıń belgili jag`dayda o`tiwi.

Tiri organizmler ushın zat almasıw za`ru`rli. Ja`miyetlik urısta antogonizmge tiykarlang`an rawajlanıw basqıshları ushın belgili sociallıq to`n`kerislerge alıp keletug`ın toparlardın` gu`resi za`ru`rli.

Qullası, za`ru`rliktin` eki a`hmiyetli belgisin ayırıp ko`rsetiwge boladı. Birinshiden, bul za`ru`rliktin` ulıwmalıq, turaqlı qa`siyetke iye ekenligi, ekinshiden, za`ru`rliktin` rawajlanıwdın` na`tiyjesi ekenligi.

Za`ru`rliktin` tag`ı bir a`hmiyetli belgisi du`nyanın` zatlarınan` ha`m qubılıslarınan` ishki, tiykarg`ı baylanısların ko`rsetiwinde. Za`ru`rli baylanıslar ha`m qatnasıqlar belgili bir qatarda zatlardın` ha`m qubılıslardıń ulıwmalıq turaqlı ta`replerin bildiredi. Za`ru`rliktin` bul belgisi a`sirese statikalıq nızamlarda ha`m itimallıq ta`liymatta su`wretlenedi. Bul jag`dayda za`ru`rlik ko`plegen waqıyalar (zatlar ha`m qubılıslar) arqalı olardıń turaqlı baylanısı ha`m ta`repi retinde ko`rinedi. Za`ru`rliktin` bunday forması o`zinin` ha`reketinin` mısalı, kvantlıq maydan haqqında ta`liymattın` nızamlarında, sociallıq statistikalıq mag`lıwmatlarında, ko`p sanlı bir qatar elementlerdi, mısalı, ximiyada Avagadronın` nızamında, lotereya ha`m ruletkag`a usag`an qumar oınlarında, qamsızlandırıw ma`kemeleri shug`ıllanatug`ın wazıypalarda, h.t.b. o`z ha`reketine iye.

Tosınlıq dep neni tu`sinesiz

Eskertkenimizdey aq belgili bir zat, qubılıs, baylanıs qanday gu`res bolsa da so`zsiz kelip shıg`ıwı kerek bolsa, olardı za`ru`rli dep belgiledik. Egerde belgili bir qubılıstın` payda bolıwı yamasa bolmawı za`ru`rli tu`rde kelip shıqpaşa bul qubılıstı tosınlıq deymiz. Ma`selen, ko`shede mashinanın` avariyağ`a ushırawı h.t.b.

Tosinliq, a'lbette sebepsiz qubilis emes, sebebi bar. Biraq onn` sebebi zatlardın` ishki tiykarg`ı ta'biyatnan kelip shıqpaydı. Sonn` ushin bizler ku'tpegen jag`dayda payda bolg`an qubılıslardı tosinliq deymiz.

Za`ru`rlik ha`m tosinliq ta`repler qarama-qarsılıqlı birlikte. Za`ru`rlik ha`m tosinliq tu`sinikleri obiektiv zatlardın` ishki ha`m sırtqı ta`replerinin` o`zgesheligin ha`m o`z-ara baylanısın sa`wlelendiredi.

Filosofiya tariyxında bunı maqullaytug`ın ko`z-qaraslar ha`m bolg`an. Ma`selen, bul ma`selege metafizikalıq podxodta birewinin` bolmısı ekinshisinin` bolmısın biykarlamaydı. Mısalı, francuz materialistleri obiektiv du`nyada tek za`ru`rliktin` bolmısın moyınlaydı. Ma`selen, Gol`baxtıń pikirinshe, du`nyanın` g`alabalıq procesi bul haqıyqatında sebepler menen na`tiyjelerdin` hesh bir o`zgeritiwge bolmaytug`ın birliqi. Za`ru`rlik bul qutılıwg`a bolmaytug`ın na`rse. Sog`an baylanıslı adamnıń ta`g`diri onn` man`layında tuwılg`anda aq jazılǵ`an.

Tosinliq tu`siniginin` payda bolıwın adamzat biliwinin` sheklengenligi menen baylanıstratug`ın ko`z-qaraslar ha`m bar. Demek, tosin qubılıs dep sebebi belgisiz qubılıstı aytamız. Haqıyqatında du`nyada sebepsiz na`rse joq, yag`nıy tosinnan na`rse joq dewge boladı. Bul jerde metafizikler za`ru`rlikti sebep penen shatastırıp, tosinliqtı biykarlawg`a ha`reket etedi.

Tayanısh tu`sinikleri: Ulıwma baylanıs, rawajlanıw, dialektika, metafizika, nızam, san, sana, o`lshem, sekiriw, qarama-qarsılıqlardıń gu`resi ha`m birliqi, biykarlaw, kategoriya.

5-tema: Ja`miyet filosofiyası. Ha`zirgi zaman ja`miyetinin` global mashqalaları ha`m ja`miyetti rawajlandiriw ha`m keleshekte ja`miyetti rawajlandiriw.

1. Ja`miyet tu`sinigi ha`m onn` ilimiy filosofiyalıq ma`nisi
2. Ja`miyetlik o`ndiris tu`sinigi
3. Ja`miyettin` sociallıq du`zilisi
4. Ja`miyettin` ruwıy turmısı. Ja`miyetlik sana ha`m onn` formaları
5. Ha`zirgi globallıq mashqalalar ha`m olarg`a filosofiyalıq analiz.

Tayanısh tu`sinikleri:

Bolmıs tuwralı ta`liymat (ontologiya), Gnoseologiya (bilw tuwralı ta`liymat), O`z-ara baylanıs ha`m rawajlanıw koncepciyaları, Logika.

Belgili, filosofıyanın` payda bolıwı basqa ilimler siyaqlı adamzat tariyxında sociallıq ha`m biologiyalıq ortag`a beyimlesio` ha`m onı qayta o`zgeritiw processinde empiriyalıq bilimlerin` jetkiliksizligi menen baylanıslı. A'lbette bul keskin gnoseologiyalıq situaciya biraz sozilın`qı xarakterge iye boldı. Onn` sheshiliwi ushin belgili obiektiv alg`ı sha`rtler talap etildi. İlimnin` payda bolıwı ushin usınday tariyxıy bolmıshlıq fon civilizaciyaǵa deyingi alg`ashkılıqtan civilizaciyaǵa o`tiu da`wiri boldı. Bul process o`zinin` ele jetilispegenligine qaramastan aqıl miynetinin` fizikalıq miynetten bo`liniwinen ilimiy bilimlerdi o`ndiriu menen professionallıq da`rejede shug`ıllanatug`ın adamlardıń ayırıqsha toparının` payda bolıwına alıp keldi. İlimnin`, sonn` ishinde filosofıyanın` payda bolıw da`wirin analizlegende bul processti a`dette adamzat tariyxındaǵı u`lken burılıs penen bizdi qorshag`an ortalıqtı tınısh ha`m turaqlı irracionallıq oylawdan ilimiy-filosofiyalıq tu`sinige o`tiw menen baylanıstırıladı. Bul processti shıǵ`ısqa ha`m Batisqa ha`m baylanıslı b. e. sh. 800-ha`m 200- jıllardıń aralıǵında tu`sendiriw arawlı a`debiyatlarda bar.

Degen menen grek-rim civilizaciyasının` Evropanın` en` a`yyemgi civilizaciyası ekenligin esapqa alıw menen birge shıǵ`ıs civilizaciyasınan anag`urlım keyin payda bolg`anın esapqa alsaq bunın filosofiyalıq oyg`a ha`m tiyisli ekenin umıtpawımız kerek. Bul bir. Sonday-aq ga`p o`zinshelikke iye disciplinanın` sociallıq filosofıyanın` payda bolg`anlıǵı tuwralı emes, al onn` genezisi tuwralı bolıp otır. Axırı, ulıwma ilim a`wzel basta bo`linbegen, sinkret jag`dayǵa iye. Sebebi tusinikli: qorshap turg`an dun`ya tuwralı toplang`an bilimler salıstırmalı turde az, qubılıslardıń ma`nisin, tiykarın an`garıw ele u`stirtin. Bul tariyxıy sharayatlarda ilim dun`ya tuwralı bilimlerin` jıyındısın, sonn` ishinde sociallıq filosofiyalıq bilimlerdi ha`m o`z ishine aladı.

Sonn` menen birge ilimnin` payda bolıwı menen onn` rawajlanıwınin` tiykarg`ı nızamlarınin` biri ilimiy bilimlerin` differenciallanıw processi ha`m a`melge asadı. Bunnın` na`tiyjesi otnositelli tu`rde o`zinshe ilimiy bilimler tarawınin` bo`linip shıǵ`ıwı menen, sonn` ishinde filosofıyanın` predmetinin` tarılıwı menen ha`m baylanıslı. Baskasha aytqanda, filosofiya izbe-iz konkret ilimiy tarawlardı o`zinen bo`lekley otırıp, qızlarına putkil mal-mulkin bo`lip berip, izinde o`zi diywana bolg`an shekspirdin` Korol` Lirine uksag`an joq. Qaytama ol o`zinen ilimiy bilimlerin` tarawların qanshama ko`birek bo`lip shıǵ`arg`an sayın bay, jemisli ha`m ja`miyet ushin paydalıraq boldı. Aqırı, ol basqaları menen sa`ykes emes izertleuwpredmetine, o`z funkciyalarına iye boldı.

A'lbette filosofiyalıq ilimnin` o`zi de a`sirlar boyı differenciyaǵa ushıradı ha`m onn` du`zilisi ta`wir-aq o`zgerdi. Meselen, tariyxıy rawajlanıw barısında filosofiyadan psixologiya, formal` logika, etika, estetika bo`linip shıktı. Bu`ginliginde, filosofiyalıq ilimnin` du`zilisi arawlı a`debiyatlarda tiykarınan to`mendegishe:

1. Bolmis tuwralı ta`liymat (ontologiya).
2. Gnoseologiya (biliv tuwralı ta`liymat).
3. O`z-ara baylanıs ha`m rawajlanıw koncepciyaları.
4. Logika.

Bul strukturadag`ı sociallıq filosofıyanın` ornı ma`selesine kelsek, onı besinshi element sıpatında qarawdan go`re atalg`an elementlerdin` ko`pshiliginin` tutaslıg`ındag`ı ja`miyet tanıwlıq aspekt sıpatında qaraw joo` bolsa kerek. O`ytpesek, filosofıyanın` dúnya tuwralı tutas tu`sinik ha`m onın` jasawının` ha`m rawajlanıwının` universallıq nızamları haqqında ilimiy ko`z-qarastın` jıyındısı bolatug`ınlıg`ına shek keltiremiz.

Bul boyınsha sociallıq ontologiya, sociallıq dinamika ha`m sociallıq biliv sıpatında filosofiyalıq bilimnin` elementlerine sa`ykes qaraw bar. Bul boyınsha sociallıq ontologiya ja`miyetlik bolmis ha`m onın` modifikaciýaların-ekonomikalıq bolmis, sociallıq bolmis, ekologiyalıq bolmis, demografiyalıq bolmis h.t.b. mashqalalardı o`z ishine aladı.

O`z-ara baylanıs ha`m rawajlanıw koncepciyasının` sa`ykes aspekti sociallıq dinamika. Ol ja`miyetlik rawajlanıwdag`ı liniyalıq, cikllik, shenber ta`rizlilik, sonday-aq o`tiu da`wirlerindegi revolyuciýalıq penen evolyuciýalıqtın` ara qatnasıg`ın, ja`miyetlik progress problemaların qaraydı.

Sociallıq filosofiyalıq bilimnin` tag`ı bir a`hmıyetli strukturalıq elementi gnoseologıyanın` ja`miyet tanıwlıq bir aspekti-sociallıq biliv. Ol ja`miyetlik sananı, sociumdı izertlew barısında ulıwma ilimiy metodlardı ha`m biliwdin formaların analizleydi.

Bul kontekstte logika g`ana G`esapka ilinbeydiG`.

Filosofiyalıq bilimnin` bul elementi ku`te abstraktlıg`ına ha`m universallıg`ına baylanıslı sociallıq logika dep atalatug`ın ayrıqsha aspektine iye emes.

Belgili, waqtında Aristotel filosofıyaday paydasız, biraq onnan go`zsal ilim joq degen edi. Pikirdin` subiektivligine qaramastan, onda jan bar ekenligin biykarlawg`a bolmaydı. Bul onın` atqaratug`ın funkciýalarınan aq belgili.

1. Dúnyag`a ko`z-qaraslıq funkciya

Sociallıq filosofiya tutas filosofiya siyaqlı eki tiykarg`ı specifikalıq-dúnyaga ko`z-qaraslıq ha`m metodologiyalıq funkciýalarg`a iye.

Specifikalıg`ı sonda, olar rawajlang`an ha`m ja`mlengen tu`rinde tek filosofiyag`a g`ana tiyisli. Bul boyınsha dúnyag`a ko`z-qarastın` ne ekenligin eske tusirip o`teyik. Dúnyag`a ko`z-qaras bul bizdi qorshag`an dúnyanın` ma`nisi ha`m ondag`ı adamnın` ornı tuwralı og`ada ulıwma ko`z-qaraslardın` ha`m tu`siniklerdin` jıyındısı. Sociallıq filosofıyanın` dúnyag`a ko`z-qaraslıq funkciyasın durıs tu`siniw ushin en` keminde eki momentti esapqa alıw kerek.

Birinshiden, adamnın` dúnyag`a ko`z-qarası ilimiy mag`lıwmatqa iye bolıw na`tiyjesinde ha`m sociallıq ortanın` ta`siirinde stixiyalı tu`rde ha`m qa`liplesiwı mu`mkin.

Bul jag`daylarda, a`lbette dúnyag`a ko`z-qarastın` bir elementleri ilimiy jaqtan tekserilgen, al basqaları ku`ndelikli sananın` da`rejesinde eski u`rip-a`detler ha`m da`stu`rler menen aralasıp ju`riwi mu`mkin.

Durıs, birde-bir filosofiyalıq sistema ha`m qanshama jetilgen, qanshama zamanago`y bolıwına qaramastan individtin` dúnyag`a ko`z-qarasında eskilikli qaldıkların ha`m adasıwları absolyut da`rejede boldırmawg`a kepillik bere almaydı.

Aqırı, onın` o`zinin` de bulardan absolyut da`rejede erkin bolıwı qıyın. Usıg`an qaramastan tek sistemalasqan filosofiyalıq bilim g`ana bizin` dúnyag`a ko`z-qarasımızdag`ı mifologiyalıq elementlerdi minimumg`a keltire aladı.

Ekinshiden, dúnyag`a ko`z-qarastın` qa`liplesiwinde bilimnin` ha`mme tarawları, oqıw orınlarında oqıtılatug`ın disciplinalar: ulıwma tariyx, psixologiya, fizika, til bilimi x t b katnasadı. Filosofıyanın` o`zgesheligi sonda, ol dúnyag`a ko`z-qarastın` barlıg`ın emes, al onın` yadrosın qaraydı.

2. Metodologiyalıq funkciya

Filosofiyalıq metod haqıyqatlılıqtı teoriyalıq izertlewge qatnastın` og`ada ulıwma principlerinın` sisteması.

Filosofıyanın` tariyxında eki tiykarg`ı filosofiyalıq metod bar. Olar: dialektika ha`m metafizika

Olardın` ayrımashılıqları:

Birinshiden, dialektika bizdi korshag`an dúnyanın` qubılıslarının` ha`m processlerinin` g`alaba universal` o`z-ara baylanısın moyınlasa, metafizika tosin baylanıslardı moyınlap, zatlardın` o`zinsheligin, avtonomlıg`ın absolyut da`rejege ko`teredi.

Ekinshiden, dialektika qubılıslar menen processlerdin` rawajlanıwın sapalıq o`zgerisleri principinen shıqsa, metafizika barlıq o`zgerislerdi tek g`ana sanlıq o`zgerisler menen shekleydi.

U`shinshiden, dialektika qa`legen qubılısqha ha`m processke nızamlı da`rejede ta`n ishki qarama-qarsılıqlardan kelip shıqsa, metafizika qarama-qarsılıqlar obiekтив haqıyqatlıqqa emes, ol tek oylawımızg`a tiyisli dep qaraydı.

To`rtinshiden, dialektika ushın rawajlanıwdın` bas da`regi qubılıslar ha`m processlerdin` o`zlerine ta`n qarama-qarsılıqları. Al metafizika bul da`rekti izertleniwdegi predmetten sırtta izleydi.

Filosofiya tariyxında dialektika ha'm metafizikanın almasıw processin tu'sindirgende onn' ilimnin o'zindegi, en' aldı menen ta'biyat tanıwdag'ı sapalı o'zgerisler menen baylanıstırıw za'ru'r. Sociallıq filosofiyanın' metodologiyalıq funkciyag'a iye bolıwı ulıwma filosofiyalıq metodın' sociallıq filosofiyalıq kenislikte ha'm wakıtta o'zlestiriliwi menen baylanıslı. Ma'selen, XIX a'sirdin' ortasında dialektikalıq metodın' tiykarıwı principi bir qansha ta'biyat tanıw ilimlerinde tastyklandı. Al sociallıq filosofiyada metafizika xu'kim su'riwin dawam etti.

Axırı, filosofiyanın' metodologiyalıq funkciyası ja'miyet tanıwlıq-gumanitarlıq ciklda tikkeley emes, al sociallıq filosofiya arqalı a'melge astı.

Tag'ı bir misal. Filosofiyada bizdi kqrshag'an dúnyanın' rawajlanıwının' obektiv nızamlılıg'ı ideyası antikalıq da'wirden berli bar. Birak ga'p ja'miyet tuwralı bolg'anda ha'tte usı bu'ginge deyin ja'miyetlik rawajlanıwdın' nızamlarınn' obektiv karakterin biykarlaytug'ın ag'ımlar (ma'selen pozitivizm) bar.

So'z joq, pozitivizminn' sociallıq filosofiyası konkret ja'miyet tanıwlıq ilim wa'killerine metodologiyalıq ta'sir etedi.

Sociallıq filosofiyanın' metodologiyalıq ha'm dúnyag'a ko'z-qaraslıq funkciyalrı bir birine o'tip otradı. A'sirese onn' metodologiyalıq funkciyasın dialektika menen metafizikalıq tiykarında so'z eter ekenbiz, sinergetikanı ha'm diqqattan shette qaldırmaw kerek.

Sinergetikanı a'dette rawajlanıwdın' jan'a metodı sıpatında qaraw ha'm onı bu'gingi civilizaciya'g'a ta'n bas principler u'ziliksizlik, basqıshpa-basqısh rawjlanıwdı tu'sindiriwge mumkinshiligi mol dep tu'sindiriwler arawlı a'debiyatlarda bar. (Karanız:İ. Raximov. Falsafa T. 1988, 99-101 betler).

Bul tiykarıwı specifikalıq funkciyalar menen birlikte sociallıq filosofiya ulıwma ilimiy funkciyalardı-gumanistlik ha'm ulıwma ma'deniy funkciyalardı atqaradı.

Filosofiyanın' gumanistlik funkciyası jeke adamnı' gumanizm ruhındag'ı ta'rbiyasına bag'darlang'an. Al onn' ulıwma ma'deniyatlıq funkciyası filosofiyanın' adamzattın' ruhiy ma'deniyatınn' bas elementlerinin' biri ekenligi menen baylanıslı.

Sociallıq filosofiya filosofiyalıq bilimnı' basqa komponentleri menen organikalıq birlikte barlıq ja'miyetlik, ken'irek, putkil gumanitarlıq bilimlerin' dúnyag'a ko'z-qaraslıq ha'm metodologiyalıq tiykarı boladı. Ma'selen, sociallıq filosofiyanın' sociologiya menen o'z-ara qatnası. Bulay etiwimizdin' ha'm eki jag'dayı bar: birinshiden a'sirimizdin' 60-70 jılları usı ma'selege baylanıslı tınımsız diskussiyalar bolıp o'tti. Ekinshiden, bul misal ilimlerin' gumanitariyalıq, ha'tteki gumanitarlıq emes tarawları ushın ha'm karakterli.

Eskertkenimizdey aq, sociallıq filosofiya ha'm sociologiyannı' ara-qatnasına baylanıslı diskussiyalarda u'sh tu'rli ko'z-qaras ko'rinis taptı.

1 Sociallıq filosofiya barlıq sociallogiyag'a ten'.

2 Sociallıq filosofiya sociologiyadan tısqarı.

3 Sociallıq filosofiya sociologiyannı' jokarg'ı metodologiyalıq qabatı.

Song'ı poziciyada da'slepki ekewindegidey ha'dden tıs shetke shıg'ıw joq. Axırı, qa'legen ilimdi u'sh qabatlı du'ziliste qarag'anımızda jokarg'ı qabatı onn' metodologiyalıq ha'm ulıwma teoriyalıq problemaların quraydı. Bunnan son'g'ı qabatlar ilimnı' orta da'rejesinin' teoriyaların ha'm qollanba ta'replerin o'z ishine aladı. Usınday eken, sociallıq filosofiya jokarg'ı qabattı qurasa, tarawlıq sociologiyalıq teoriyalar orta, konkret sociologiyalıq izertlewler son'g'ı qabatlardı iyeleydi.

Sociallıq filosofiyannı' tariyx ilimi menen ara-qatnası ha'm usı principen kelip shıg'adı. Degen menen bul jag'dayda joqarg'ı qabattı sociallıq filosofiya tariyxın' metodologiyası yamasa tariyxıy biliwdin' metodologiyası atlı ilimiy disciplina menen bo'lisedi. Sonı da yadta tutıw kerek, tariyxın' metodologiyalıq problemaların basınan ayag'ına deyin og'an sa'ykes sociallıq filosofiyalıq problemaların' konkretlesiwı (ma'selen, tariyxıy nızamlarda ulıwma sociologiyalıq nızamların' konkretlesiwı) sıpatında qaraw natuwrı. Aytayıq, tariyxın' metodologiyası da tariyxıy ilimdegi gnoseologiyalıq problemalar menen shug'ıllanadı.

Sociallıq filosofiyannı' metodologiyalıq funkciyası ha'mme ilimler, sonn' ishinde, ta'biyat tanıw ilimleri ushın ha'm tiyisli. Ma'selen, bul ilimlerin' ko'p g'ana problemaları sociallıq filosofiya ta'repinen ashıl'g'an nızamların' ja'rdemindegi metodologiyalıq tiykarlaw arqalı sheshimin tabadı.

Ma'selen, anaw ya mınaw ilimnı' da'wirlerge bo'liniwı, ilimiy problemaların' payda bolıwında ha'm sheshiliwında ja'miyetlik sharayatlardı' roli, dúnyag'a ko'z-qarastın' ilimiy do'retiwshiliktegi roli, alımnı' morallıq juwapkershiligi, ilimlerin' klassifikaciyası, ilimlerin' ja'miyettin' tikkeley o'ndiriwshi ku'shlerine aylanıwı h.t.b.

Sonday-aq ha'zirgi ta'biyat tanıwda ko'p g'ana tarawlar bar, olar tek ta'biyatqa tiyisli g'ana emes, ja'miyetke tiyisli objektlerdi ha'm izertleydi. Bul ilimlerin' jetiskenlikleri effekt beriwı ushın tek ta'biyat nızamları tuwralı bilimge emes, ja'miyettin' sociallıq talaplarınn' nızamları tuwralı bo'limge de su'yeniwi tiyis.

Sociallıq filosofiyannı' statusı tuwralı ma'selege qaytadan keletug'ın bolsaq, onn' filosofiyalıq bilim sistemasındag'ı otositelli erkinligin biykarlawg'a bolmaydı. Bul sociallıq filosofiyannı' rawajlanıwının' ishki logikasında ko'rinis tabadı.

Basqasha aytqanda ol tutas filosofiyannı' ya onn' bo'leklerinin' (ontologiya, gnoseologiya, rawajlanıw koncepciyası) rawajlanıw logikasın qaytalamaydı. Ma'selen, eger rawajlanıw koncepciyası birin-biri belgili triada- sada aktikalıq dialektika-metafizikanın' ko'p a'sirlik hu'kimliliği- Jana da'wir filosofiyasında dialektikanın'

tikleniwi tu`rinde almasirg`an bolsa, socialliq filosofiyanın` rawajlanıw logikasın mınaday sxemada sa`ulelendiriw mu`mkin.

Ja`miyet degenimiz ne degen sorawg`a juwap izlew ko`pten bar. A`lbette ja`miyet-bul adamlardıń jıyındısı dew alımlardı qanaatlandırğ`an emes.

A`dette ja`miyetti diniy, gumanistik ha`m idealistik ha`m materialistik tu`sindiriwler bar. Bul boyınsha ha`r bir diniy ta`liymat ja`miyette o`z specifikasına ılayıq tu`sindiriwine qaramastan onıń tiykarın quday menen baylanıstıradı.

Ja`miyetti idealistik tu`sindiriw b. e. sh V a`sirlerden - Fukidu ha`m Gerodotlardan baslanadı.

Ja`miyet tuwralı tutas jeterli da`rejede rawajlang`an ta`liymatı Platon o`zinin` G`NızamlarG`, G`Ma`mleketG` h.t.b miynetleri arqalı qaldırdı. Onnan etatikalıq tradiciya, demek ja`miyetti ma`mleket penen ten`lestiriw ideyası baslanadı. Platon ideallıq ma`mleketin` u`sh klassı bar o`z modelin islep sh shıqtı. U`sh klass: 1) filosoflar basqaradı, 2) a`skerler qorg`aydı, 3) erkin miynetkeshler miynet etedi ha`m qullar (son`g`ıları - qullar ja`miyetten tısqarında esabında).

Aristoteldin` miynetlerinde, ma`selen, "Siyasat" atlı shıg`armasında ja`miyetti idealistik tu`sindiriw o`z rawajlanıwın taptı. Ol ja`miyetlik du`ziminin` u`sh tipin ko`rsetedi: 1) semya, 2) elat, 3) ma`mleket. Bular ierarxıyalıq qatnaslarg`a iye.

Ja`miyettin` idealistik tu`sindiriliwine u`les qosqanlar: T. Gobbs ha`m D. Lokk (G`ja`miyetlik sha`rtnamaG` teoriyası), D. Viko (G`ma`mleketin` ha`reketiG` ta`liymatı), Vol`ter (ha`mme adamlardıń a`zel bastag`ı siyasiy ten`ligi ideyasın dag`azaladı), İ. Kant (mángi dúnya haqqında ta`liymat h.t.b).

Ja`miyetti idealistik tu`sindiriw tamamlang`an tu`rinde G. Gegeldin` ta`liymatında sa`wleleniwın taptı. Onın` pikirinshe, ja`miyetlik rawajlanıwdın` ma`nisi: bul absolyut ideyanın` ("mirovoy dux") en jayıwı.

XX-a`sirde socialliq rawajlanıwdı idealizm poziciyasınan tu`sindirgenlerdin` biri - francuz alımı Raymon Aron ("industrialıq ja`miyet" teoriyası), amerikalı Robert Bill ("grajdanlıq din" koncepciyası) ha`m onın` watanlası D. G. Mid ("tu`sinetug`ın sociologiya") h.t.b.

XIX a`sirge deyingi aralıqta ja`miyetke derlik pu`tinley diniy ha`m idealistik ko`z-qaraslar hu`kimlik qılıwına qaramastan ko`p g`ana iri oyshıllardıń ko`z-qaraslarında jeke materialistik ko`z-qaraslar boldı. Olar: Levkipp ha`m Demokrit, L. Feyerbax ha`m N. G. Chernishevskiy. . .

Ja`miyetlik rawajlanıwdı materialistik tu`sindiriwın alg`ı sha`rtlerinín` qa`liplesiwine ayrıqsha u`les qosqan nemec klassikalıq filosofiyası (İ. Kant, G. Gegel, L. Feyerbax), angliya siyasiy ekonomiyası (D. Rikardo, A. Smit), Ouen R. , francuz social-utopizmi (sh. Fur`e, A. Sen-Simon).

Ja`miyetlik rawajlanıwdın` ken`eytilgen da`rejede materialistik tu`sindiriliwine K. Marks, F. Engel`s u`lken u`les qostı.

XX-a`sirdin` socialliq filosofiyasında materialistik ideyalardıń rawajlanıwına venger filosofi D. Lukach (1888-1971j.) ku`shli ta`sir etti.

A`lbette ja`miyetke materialistik ko`z-qaras ha`m bir tekli emes. Ma`selen, onın` scientistlik bag`darı materializmdi «tariyxıysızlandırıw», "empiriyasızlandırıw", "ideologiyasızlandırıw" jolı menen ilimiylik ta`repine qaray burıp, tu`sindiriwdi usnadı.

Zamanago`y tu`sindiriwlerge dıqqat bo`lsek, olar ha`m bir qıylı emes

İntuitiv da`rejede ja`miyettin` ne ekenligi tu`sinikli. Degen menen onı anıqlaw za`ru`rligi jeterli. Aytayıq, Emil Dyurkgeymde ja`miyetti individualıq reallıq, Maks Veberde socialliq ha`reketlerdin` sisteması, T. Parsonsta adamlar arasındag`ı qatnaslardın` sisteması dep tu`sindiriwler bar.

Ko`p g`ana oyshıllarda ja`miyettin` tiykarında anaw ya mınaw princip (ya bir neshshe principler bar). O. shpannda bul princip-tutaslıq, O. Tofflerde-plyuralizm, U. Rostouda-stadiallıq, İ. Lumanda-komplekslik, A. P. Sorokinde super sistemalıq, O. shpenglerde- turmıstı qayg`ırıw h.t.b.

Oris alımı E. V. Tadevosyan ja`miyettin` minezlemesin turaqlılıq, tutaslıq, o`zin-o`zi o`ndiriw, o`zin-o`zi jetilistiriwi, o`zin-o`zi ta`rtipke salıw, o`z-o`zinen rawajlanıw, adamlardıń o`z-ara baylanis ha`m o`z-ara ta`sirinin` ha`m ayrıqsha socialliq normalardıń ha`m bahalılıqlardıń bolıwı menen baylanıstıradı. (Qaran`ız: Sociologiya M. , 1995. 195 b.).

A`lbette ja`miyet ha`r tu`rli ma`niste tu`sindiriliwi mu`mkin: a) materiallıq dúyanın` rawajlanıwının` bir bo`legi, ta`biyattan bo`lek, b) adamlardıń ha`m toparlardın` jıyındısı, v) biologiyalıq sistemalardıń rawajlanıwının` joqarg`ı da`rejesi, g) socialliq sistemanın` tariyxıy tipi, d) konkret socium, e) socialliq baylanislar forması.

Usılardın` ha`mmesin esapqa ala otırıp, ja`miyetke ken`, filosofiyalıq aspektte mınaday anıqlama berse durıs bolsa kerek. Ja`miyet adamlardıń birliklerinín` barlıq formalarınín` ha`m olardıń o`z-ara ta`siyrinin`, usıllarınín` jıyındısı.

Ja`miyet quramlı tutas birlik sıpatında o`z du`zilisine iye. Son`g`ı jılları baspa ko`rgen miynetlerde ja`miyettin` to`rt sferası: ekonomikalıq, siyasiy, ruhiy, socialliq tuwralı pikirler biraz turaqlastı.

A`lbette ja`miyetke anıqlama berip onın` du`zilisın aytqan menen onın` obiektiv reallıqtın` podsisteması ekenligi tuwralı ma`sele tamamlanbaydı. Onın` materiyanın` ha`reketinin` forması sıpatında specifikalıq sapalı ayırmashılıg`ı en` aldı menen o`ndiris processinin` ha`m onın` tariyxıy tiplerinin` tiykarında payda bolatug`ın ja`miyetlik qubılıslardıń minezlemeleri menen baylanislı. Bul bir. Ekinshiden socialliq filosofiya da socialliq sistemanın` elementar kletkası tuwralı ma`sele, demek sistemanı izertlewdi baslawdag`ı analizdin` obiekti bolarlıq «qarapayım birlik» ha`zirge shekem izleniste. Basqasha aytqanda

filosoflar ha'm sociologlar fizikalik atomg'a yaki biologiyalik kletkag'a ontologiyalik xarakterdegi kishi bo'lekti qashshannan izlep ju'r. Pikirler ha'm ha'r qiyli. Degen menen, son'g'i waqtlari socialliq baylanislar ha'm qatnaslar haqiyqiy adamzatlq o'z-ara ta'sir sipatında rodlq socialliq qubilis ha'm barliq socio ma'deniyatliq qubilislar ushin ta'n qa'siyetler bolip, sociumnin' strukturaliq aspektin izertleude baslama bolatug'inlig'i arnawli a`debiyatlarda turaqlasip kiyatir.

Endi ja'miyetlik qatnaslar ma'selesine keletug'in bolsaq, ol adamnin' iskerligi menen baylanisli. Konkretirek aytqanda, ja'miyetlik qatnaslar usi iskerlikten tuwindi bolip, onin' ja'miyetlik formasin quraydi. Adamlardin' qa'legen o'z-ara qatnasi, ta`siri ja'miyetlik xarakterge iye.

Ja'miyetlik qatnaslar a'dette arnawli a`debiyatlarda eki ma'niste - tar ha'm ken` ma'niste qollaniladi. Ken` ma'niste adamlar arasindag'i ha'mme qatnaslar, tar ma'niste u'iken socialliq toparlar arasindag'i tikkeley ja'miyetlik xarakterge iye qatnaslar g'ana (o'ndirislik, klasslar araliq, milletler araliq ha'm klasslar araliq, xaliq araliq ha'm ishki siyasiy ekologiyalik h.t.b) na'zerde tutiladi. „Socialliq“ tu'sinigi ha'm sonday „Ja'miyetlik“ qatnaslar tu'siniginin' tar ma'niste qollanilwi ja'miyettin' podsistemaliq qa'siyetin konkretlestiretug'inin esapqa alsaq (ha'r bir individtin' sociumg'a tikkeley emes al, ha'r qiyli birlikler ha'm toparlar arqali enisiwi h.t.b), ja'miyetlik qatnaslar-u'iken socialliq toparlar arqali ha'm olardin' ha'r birinin' o'z ishindegi iskerligi processinde payda bolatug'in o'z-ara ta'sir ha'm o'z-ara baylanislaridin' ko'p tu'rli formalari. Ha'r bir adam bul toparlardin' (etnos, klass, klasstin' ishindegi qatlam, bir ma'mleket puxaralarinin' birligi h.t.b.) ha'r birine kirgenlikten ol universal subiektiv element, durisrag'i so subiektiv boladi. Aqiri, ha'r bir topar individlerdin' birliginen turadi.

Degen menen ja'miyetlik qatnaslar adamlardin' erkinen ha'm sanasinan biyg'a rez qubilis. Olardin' obiektivligi adamnin' sa'ykes ja'miyetlik qatnaslardin' jiyindisi (sa'weleniwi) bolatug'inlig'i menen a`bden da'liyellenen.

Ja'miyetlik qatnaslar materialliq, ruhiy qatnaslarga bo'linedi ha'm olardin' ekewi de obiektivlikke iye. Eger materialliq qatnaslarga bo'liw ja'miyetlik bolmistin' tiykarg'i sferalari (o'ndiris qurallari, ekologiyalik qatnaslari, bala tuwiliwdin' o'ndirilwi h.t.b.) boyinsha a`melge asirilsa, ruhiy, idealliq qatnaslar tiykarina ja'miyetlik sananin' du'zilisi, onin' formalari jatqiziladi. Bul qa`dege onsha ko'ne bermeytug'inlari da bar. Aytayiq, siyasiy qatnaslar. Olar siyasiy ha'reketin' subiektivlarinin' (klasslar, milliy ha'reketler, partiyalar, ma'mleketler) ko'z-qarasında sa'wlelengenlikten ruhiylqqa, idealliqqa iye. Biraq bul qatnaslar olardin' praktikaliq siyasiy iskerliginin' barisında qa'lipleskenlikten materialliqqa iye. Al semyaliq qatnaslardi ya materialliq ya ruhiy qatnaslar menen sheklew qiyin.

Ja'miyettegi qatnaslardin' ayriqsha tu'ri jeke adamlar arasindag'i (mejlichnostne) qatnaslar. Olar jeke individtin' u'iken socialliq toparlarga kiriwine tikkeley baylanisi joq qatnaslar. Ma'selen, jora-joldasliq, ashnaliq ortadag'i o'z-ara baylanislar ha'm qarim-qatnaslar.

Pu'tkil ja'miyetlik qatnaslar sistemasinin' strukturasin du'ziwshi element-o'ndiris qatnaslari. Ol birinshiden o'ndiris usilinin' bir ta'repi, ekinshiden, ja'miyetlik sanadan biyg'a rez qa'liplesedi, oni belgileydi. Ol tek ja'miyetlik sanam g'ana emes, pu'tkil ideologiyalik qatnaslardi belgileydi. Bul baylanislar, qatnaslar bazis ha'm „nadstroyka“ tu'siniklerinde ha'm proekciyalanadi.

Bazis- bul ja'miyettin' ekonomikalq du'zilisi, basqasha aytqanda, o'ndirislik qatnaslar sisteması. Bazistin' u'stinen og'an sirt nadstroyka ko'terilip turadi. Bul o'z ishine a) ja'miyetlik sana, b) ideologiyalik qatnaslar, v) olardi bekkemleytug'in ja'miyetlik ma'kemelerdi ha'm sho'lkemlerdi aladi.

Bazis ha'm nadstroykanin' bir-birine ta'siyri, son'g'isının' birinshisine qarata otnositelli erkinligi, ja'miyetlik o'ndiristi qaraw menen ju'da` teren`lesedi. Onin' elimizdin' bazar qatnaslarına o'tiw processi a`melge asirilip ja'miyetlik siyasiy o'zgerisler milliylik penen uliwma adamzatlqqtin' birliginin' arnasına tu'sken bir payitta ja'miyetlik o'ndiris tu'sinigin, konkretirek aytqanda, materialliq o'ndiristin' usilin tariyxilyiq penen logikalq aspektinde aniqlaw ju'da` za'ru'li.

A`llette en`aldi menen ja'miyetlik o'ndiristin' ne ekenligine aniqliq engiziwimiz kerek.

Ja'miyetlik o'ndiris kategoriyasi tek g'ana adam ta'repinen o'zin qorshag'an ta'biyiy dunyani men`geriw processin an`latiw menen sheklenbeydi. Duris, bul processte adam o'zin o'mir su'riwdin', jasawdin' zo'ru'li qurallari menen ta'miyinleydi. Degen menen bul kategoriya ma'selenin' basqa ta'repin ha'm sa'wlelendiredi. Bunday qurallardi o'ndiriw processinde adamlardin' arasında olardin' sanasinan, erkinen biyg'a rez olardin' ja'miyetlik o'mir su'riwinin', jasawının' sharayatlari sipatında bolatug'in materialliq qatnaslar payda boladi ha'm rawajlanadi.

Solay etip o'ndiris ja'miyetlik o'mirdi o'ndiriw bolip tabiladi. Bul moment adamnin' sirtqi ta'biyat penen qatnasinin' adamzatlq formasin qurip, haywanlardin' o'ndirislik iskerliginen ayirilip turadi.

Qullasi o'ndirislik iskerliktin' na'tiyjesi ha'r qashan o'mir su'riwdin', jasawdin' qurallari (sredstva jizni) g'ana emes, al ja'miyettin' o'zi, socialliqtin' alip keliwshisi- Adam bolip tabiladi. Demek ja'miyetlik o'ndiris miynet processi bolwi menen birge adamnin' o'mir su'riw, jasawının' sharayatlarinin' da'regi bola otrup, onin' ha'r tu'rli individualliq uqiqlarinin', talantlarinin' ashilisiw sferasi ha'm bola aladi.

Ja'miyetlik o'ndiristi materialliq ha'm ruhiy o'ndiristin' birliginde qaraw materialliq o'ndiristin' belgilewshilik rolin esapqa alip qoymastan idealliqti adamlardin' materialliq sharayatlarinin' quri passiv sa'wlesi emes ekenligin tu'siniwge ha'm mu'mkinshilik beredi.

Qullasi, ja'miyetlik o'ndiristi adamlardin' o'mir su'riw usilinin' tutaslig'i, onin' materialliq ha'm ruhiy ta'replerinin' birligi sipatında qaraw tariyxı 1) o'zinin' rawajlanıwında obiektiv nızamlarg'a

bag`ing`an, adamlardıń sanalı iskerligi arqalı a`melge asırılğ`an ta`biyiy- tariyxıy process sıpatında, 2) onıń materiallıq ha`m ruhiy faktorlarınń birliginin` tutas processı, olardıń ha`r birin tolıq bahalamaw ya turpayı ekonomizmge ya kerisinshe sananın` rolin natuwrı ulg`aytıp jiberiwge alıp keliw, 3) jeke adamnıń qa`liplesiw ha`m rawajlanıw processı sıpatında qarap, bul boyınsha ja`miyetlik halattı jeke adamnıń individuallıg`ı menen sa`ykes keliw processı sıpatında qarawg`a mu`mkinshilik tuwdırdı.

Ja`miyetlik o`mir su`riwdin`, jasawdıń usılı sıpatında ja`miyetlik o`ndiris quramlı du`ziliske iye. Ken` ma`nide tutas ja`miyetlik miynetin` barlıq tarawların o`z ishine aladı. Og`an turmıstı materiallıq qurallar menen ta`miynlew, xızmet etiw sferası, sonın` ishinde bu`ginliginde ku`shli rawajlang`an densawlıqtı saqlaw ha`m sociallıq ta`miynlew, sananı, onın` ha`r qıylı formalarında islep shıg`arıw, ruhiy bahalıqlardı o`ndiriw ha`m ko`beytiw, ta`rbiyanı, ulıwma ha`m professionallıq bilim beriw, miynetke tayarlawdı, qullası, adamnıń pu`tkil sociallasıw processin ta`miynleytug`ın sociallıq institutlardın` iskerligi kiredi. Ja`miyetlik o`ndiris sistemasında ayırıqsha orın materiallıq ha`m ruhiy o`ndiriske iye.

Ja`miyetlik o`ndiris sistemasına adamnıń o`zinin` o`ndiriliwi ha`m mudamı o`ndiriliwi ha`m kiredi.

Solay etip ja`miyetlik o`ndiriske materiallıq, ruhiy o`ndiris penen birge adamzat rodının` o`ndiriliwi de kiredi. A`lbette, turmıstın` real processinde ja`miyetlik o`ndiristin` bul tarawları bir-birine o`tip otıradı.

Materiallıq o`ndiristin` strukturasında bir-biri menen baylanısqa eki podsistema bar ekenligin ha`m umıtpawımız kerek. Olar: a) o`ndiristin` texnologiyalıq usılı- adamlardıń predmetler menen ha`m o`zinin` miynetinin` quralları menen o`z-ara ta`sir usılı ha`m usının` tiykarında o`ndiristin` texnikalıq-texnologiyalıq o`zgesheliklerine baylanıslı olardıń o`z-ara qatnasları b) o`ndiristin` ekonomikalıq usılı - o`ndiriwshi ku`shler menen o`ndiris qatnasıqlarının` o`z-ara ta`sirinin` ja`miyetlik usılı.

Atap o`temiz, bu`ytip bo`liw, materiallıq o`ndiristin` du`zilisinde o`ndiristin` texnologiyalıq ha`m ekonomikalıq usılların qaraw ele ju`da ken` tarqalmay atır. O`ndiristin` ekonomikalıq usılın materiallıq iygiliklerdi o`ndiriwdin` usılı menen bir alımlar ten`lestirse, ekinshileri materiallıq iygiliklerdi o`ndiriw usılına o`ndiristin` texnologiyalıq usılın ha`m kirgizedi. Bul pikirlerdin` qunlılıg`ın ha`m sonın` menen birge tolıq turaqlaspag`anın esapqa alıp, o`ndiris usılın da`stu`riy qarawdı maqul taptıq.

Ja`miyetin` du`zimi qanday bolmasın, ol rawajlanıwdın` qanday basqıshında turmasın, onın` o`mir su`riwinin`, jasawının` birinshi sha`rti ta`biyat penen zat almasıw, adamlardıń awqatqa, kiyimge, turaq jay h.t.b. baylanıslı materiallıq talapların qanaatlandırıw bolıp tabıladı.

Adamlardıń materiallıq, miynet iskerligi, za`ru`rli turmıshlıq iygiliklerdi o`ndiriw ja`miyetin` o`mir su`riw ha`m rawajlanıwının` tiykarın quraydı. Materiallıq o`ndiris, onın` produktları menen almasıw basqıshı, ja`miyetlik du`zimmın`, onın` ma`mleketlik ma`kemelerinin`, ja`miyetin` huqıqıy ha`m basqa da ko`z-qaraslarının` tiykarın quraydı.

Materiallıq o`ndiristin` usılındag`ı ha`m aynalıwındag`ı o`zgeris ja`miyetin` pu`tkil sociallıq-ekonomikalıq ukladında onın` ja`miyetlik ideyalarındag`ı, siyasiy ha`m huqıqıy h.t.b. ma`kemelerindegi tu`pkilikli qayta qurıwları boldıradı.

Materiallıq iygiliklerdi o`ndiriw usılı konkret-tariyxıy xarakterge iye. O`ndiris usılı bir-biri menen ajuralmas birliktegi o`ndiriwshi ku`shlerden ha`m o`ndiris qatnaslardan turadı.

O`ndiriwshi ku`shler-ja`miyet ta`repinen jasalg`an o`ndiris quralları, en` aldı menen miynet quralları ha`m materiallıq iygiliklerdi o`ndiriw boyınsha o`ndirislik ta`jiriybege ha`m usının` arqasında olardı ha`reketke keltiretug`ın ha`m a`melge asıratug`ın adamlar.

Adam- o`ndiristin` subiekti, o`ndiriwrhi ku`rhlerdin` sheshiwshi ku`shi (Ga`p adam tuwralı emes, al o`ndiriwshi tuwralı).

Materiallıq iygiliklerdi o`ndiriw ushın miynet predmetleri za`ru`rli. Miynet predmetlerine o`ndirislik qayta islewde adamlardıń miynet iskerligine bag`darlang`anlarının` ba`ri de kiredi.

Miynet predmeti miynet qurallarsız o`zgeriske tu`se almaydı. Miynet quralları (sredstva truda) adamnıń ha`m ta`biyat arasındag`ı ta`biyatqa ta`sir etiw ushın arnalg`an zatlardın` kompleksi. Olardıń en` baslısı- miynet quralları (orudiya truda). Miynet quralları o`ndiristin` su`yekli ha`m muskullı sistemasın quraydı.

O`ndiris usılının` ekinshi ta`repin o`ndiris qatnasları quraydı.

O`ndiris processinde adamlar ta`biyatqa g`ana emes, al bir-birine olardıń erkinen ha`m tileginen g`a`rezsiz qatnaslarg`a tu`sedi. Bir qatnaslar za`ru`rli ha`m tiykarınan biri islesiw ha`m bul iskerликтin` o`nimin o`z-ara almastırıwdı o`z ishine aladı. O`ndiris, almastırıw ha`m bo`listiriwdegi o`z-ara baylanıs ha`m qatnaslar o`ndiris qatnasların quraydı. O`ndirislik, ekonomikalıq qatnaslarg`a a) o`ndiris qurallarına menshiktin` forması, b) bunnan kelip shıg`atug`ın ha`r tu`rli sociallıq toparlardın` o`ndiristegi jag`dayı ha`m o`z-ara qatnasları, v) bulardan g`a`rezli o`nimdi bo`listiriwdin` formaları kiredi.

O`ndiris qatnaslarının` ishindegi en` tiykarğ`ıları, belgilewshisi-adamlardıń o`ndiris qurallarına qatnasları, demek menshik qatnasları ha`m onın` formaları.

A`lbette o`ndiris mudamı rawajlanıwda boladı. Bul tiykarınan o`ndiriwshi ku`shlerdin` o`zgerisinen baslanadı. Aqırı miynetti jen`illestiriw ushın, az shıg`ın menen ko`birek na`tiyjege erisiw ushın jan`a miynet quralları jetilip baradı, texnikalıq sheberlik ku`shyedi, miynetke dag`dı o`sedi.

Bul boyınsha o`ndiriwshi ku`shler o`ndiris usılının` mazmunın qurasa, o`ndiris qatnasları formasın quraydı. Olardıń o`z-ara ta`siri, baylanısı o`ndiris qatnaslarının` o`ndiriwshi ku`shlerdin` xarakterine,

da`rejesine ha`m rawajlanıw talaplarına sa`ykes keliw nızamı menen ayqınlanadı. Bul nızam ulıwma sociologiyalıq, demek barlıq formaciyalar ushın ta`n xarakterge iye.

Ga`p formaciya tuwralı keter eken, onın` ha`m ne ekenin anıqlaw za`ru`rligi payda boladı. Tariyxıy processti iri masshtabta belgili bir ju`yege tu`siriw onın` belgili parametrleri boyınsha pikirlesiz bolmaydı.

Jer ju`zilik tariyxı, ma`selen, da`wirlerge bo`liwdin` tariyxı bar. Platonda bul ko`birek “ideallıq ja`miyetti” tiykarlawg`a bag`darlang`an: ta`biyiy, ja`miyetlik, aqılǵ`a sıyımlı (ideallıq).

Angliya tariyxshısı R. Dj. Kollingvudın` ko`rsetiwinshe XVI a`sirde-aq tariyx iliminde tariyxı to`rt imperiya (shıǵ`ıs, Grek, Rim ha`m German) boyınsha da`wirge bo`liw boldı.

İtaliyalı tariyxshı gumanistler XV-XVI a`sirlerde antiklik, orta a`sirlilik ha`m jan`a jer ju`zilik tariyxıy da`wirdi taptı.

Sen-Simon buni teren`lestirip, bul da`wirlerdin` ha`r birin belgili ekononmikalıq sistema menen baylanıstradı: antiklikti - qullıq penen, orta a`sirlilikti - feodalizm menen ha`m jan`a da`wirdi - jallanba miynetke tiykarlang`an “sanaat” sistemasi menen.

Fure de bu`ytip da`wirlerge bo`liw edemizm menen (beyishlik alg`ashqılıq) baylanıstrıldı.

Haqıyqatına kelgende, tariyxıy formaciyalıq bo`liwdin` principi a`sirese eki momentte u`lken a`hmiyetke iye. Birinshiden, ha`r bir konkret ja`miyette o`ndiris qatnasları tutas sistemani qurap g`ana qoymastan, barlıq ja`miyetlik qatnaslardın` tutas sociallıq organizmnin` tırnag`ı boladı. Ekinshiden, adamzat tariyxında o`ndiris qatnasların` bir neshshe tipleri- alg`ashqı- obshinalıq, qul iyelewshilik, feodalıq, kapitalistlik h.t.b. boldı. Olar izbe -iz, biri ekinshisinen kelip shıqtı. Usı sebepli ha`mme konkret ja`miyetler, belgili o`zgesheliklerine qaramastan eger olardıń ekonomikalıq tiykarı bir tiptegi o`ndiris qatnasları bolsa, (ma`selen, afinalıq, rimlik, vavilonlıq, egipetlik) tariyxıy rawajlanıwdın` bir basqışına (qul iyelewshilik) kiredi.

Ha`r bir ja`miyetlik- ekonomikalıq formaciyanın` tırnag`ında o`ndirs ku`shleri, olardıń xakteri ha`m da`rejesi boladı. O`ndiriwshi ku`shler, sonday-aq tariyxıy processti biliwdin` ekinshi bir principinin`- civilizaciyaıqtın` ha`m tırnag`ına iye.

Ja`miyetlik- ekonomikalıq formaciyanın` du`zilisin mına sxemadan anıǵ`ıraq ko`riwimiz mu`mkin.

Ja`miyetlik- ekonomikalıq formaciya

Solay etip, ja`miyetlik-ekonomikalıq formaciya tariyxıy rawajlanıwdın` belgili bir basqışında turg`an sfecifikalıq ekonomikalıq bazisi ha`m og`an sa`ykes siyasiy ha`m nadstroykag`a iye, adamlardıń birliklerinin` tariyxıy formaları menen ha`m sem`yanın` formaları xarakterlenetug`ın ja`miyet.

Ja`miyetlik-ekonomikalıq formaciya ta`liymatı adamzat tariyxının` birligin ha`m ko`p tu`rliligin tu`siniwdin` gilti boladı. Bul bir. Ekinshiden, tariyxıy processti ken` masshtabta bo`leklerge bo`liw boyınsha tartıslı pikirlerdin` ha`m joq emes ekenligin aytıwımız kerek. Bul pikirler ha`tteki disciplinalar aralıq xarakterge ha`m iye bolıwda ha`m ol tiykarınan aziyalıq o`ndiris usılı dep atalatug`ın fenomen do`geresinde. (Tolıǵ`ıraq qaran` : Semenov Yu. N. Problema socialno-ekonomicheskogo stroya Drevnego Vostoka //Narodi Azii i Afriki. 1965. Q 4). A`lbette bulardıń ha`mmesin, olardag`ı racionallıq da`nenin` barlıǵın esapqa alıw menen birge marksizm formaciyalıq podxodtı a`bden tis ulg`aytıp jiberenlikten ol teoriyada da, praktikada da biraz zıyan berdi. Materialistlik monizm klasslıq podxod penen ushlasıp, integraciyalawshı ku`shlerden go`re dezintegraciyalaytug`ın ku`shler basım bolıp ketti. Demek, civilizaciyaıq podxod artta qalıp qoydı degen so`z.

Bu`ginliginde, biyg`a`rezlik tusında bul kemshilikten juwmaqlar shıǵ`arılıp, teoriya ha`m praktika jer ju`zilik civilizaciyaıg`a enisiwge bag`darlang`an.

Tag`ı da qaytalaymız, aadmzat ja`miyeti individlerdin` a`ytewir mexanikalıq jıyındısı emes, al sociallıq sistema ha`m onın` tiykarında materiallıq iygiliklerdi o`ndiriw bar. Usı sistemann` tiykarında ha`r tu`rli birlikler ha`m toparlar- ruwlar, qa`wimler, milletler, sem`yalar, ja`miyetlik o`ndiristin` ha`r qıylı sferalarındag`ı kollektivler h.t.b. bar.

Degen menen bul komponentlerdin` sanı ja`miyettin` rawajlanıw basqışlarına sa`ykes o`zgeriste boladı. Ma`selen, alg`ashqı obshinalıq ja`miyette klasslıq g`ana emes turg`ınlıq (poselencheskaya) du`zilis bolmadı. Sebebi turg`ınlıq du`zilistin` payda bolıwı sawdanın` orayı- qala menen baylanıslı. Usı sebepli ja`miyettin` sociallıq du`zilisin tariyxıy qatnassız qarawg`a bolmaydı.

Ja'miyettin` sociallıq du`zilisi ondag`ı barlıq birliklerdin` o`z-ara baylanısları, ta`sirleri tiykarında aling`an tutas juyındısı. Buni konkretlestiriw ma`nisinde minı sxemanı keltirsek boladı.

Ja'miy ettin` etnikalıq du`zilisi o`z ishine ruw, qa`wim, xalıq, milletlerdi, demografiyalıq du`zilis xalıqtı (narodonaselenie), turg`ınlıq du`zilisi qalalıq, awıllıq, awıldın`, qalanın` ishkerisindegi h.t.b. du`zilisti, klasslıq struktura, klasslar ha`m klasslar aralıq qatnaslardı o`z ishine aladı.

Soday-aq sociallıq toparlar (kastalar, qatlamlar) ha`m boladı. Ja'miyettin` ka`sibiy -bilim беретug`ın strukturası adamlardıń ka`sip ha`m bilim da`rejesin o`z ishine aladı.

Filosofiyalıq pikir tariyxında insan mashqalası, bunda tiykarınan Antik filosofiya insang`a Mrokrosm, - ulıwma du`nya menen baylanısta bolıp turıwshı bilim sıpatında qarag`an edi. Filosof Sokrattın` «O`z-o`zin`di u`yren», degen so`zleri biykarğ`a ayılmag`an. Sokrattın` sha`kirti Platon (e.b. 428-347) insannın` ruwhı o`lmeydi, ol ha`r saparı jan`a denege ko`ship o`tedi, dep shamalag`an edi. Insandı o`zin orap turg`an a`tirap du`nyanı u`yreniwge urınıwı bul ruhtın` denege kirgenge deyingi mángi ideyalar du`nyası haqqındağ`ı yadnama. Platon ushın Insan idealı – danıshpan, filosof bolıp, onın` ruhi ko`p «Seyil etken» usı sebepli onın` bilimleri en` tuwrı ha`m qa`biletli. Bunday ka`mil filosoftı Aristotel «o`zin oylawshı oy» dep atag`an edi.

Insan haqqındağ`ı ta`liymatı rawajlandırıwğ`a antik materialistleri Demokrat, Epinur, Lukreciya, Kır t.b. salmaqlı u`les qostı. Olardıń ko`z-qaraslarına go`re, insan o`mirinin` maqseti – sanalı la`zzetleniw, azap-aqiretlerge shıdaw, ruhtın` tınıshlıqqa erisiw. Sol sebepli olar filosofıyanın` tiykarğ`ı wazıypası insang`a baxıtlı bolıw jolın ko`rsetedi. Olardıń pikirinshe, jan ayırım atomlardan payda bolg`an, o`liwi sha`rt, dene baxıtz ha`diysege ushirag`annan son` atomlar jemiriledi. Insan o`limnen qorıqpawı kerek. Ol jasar eken, o`lim joq, o`lim kelgende insan joq boladı. Ulıwma alg`anda antik filosofiya (insan ne?) degen sorawğ`a juwap bermedi, yamasa usı sorawdı ku`n ta`rtbine qoyadı.

Endi biz orta a`sir filosofiyasına tiykarınan diniy filosofiya, insandı eki tiykar: joqarg`ı (ruwh) ha`m pa`st (jan) bir-biri menen u`zliksiz gu`res alıp barıwshı barlıq sıpatında qaradı. Orta a`sir Evropa diniy filosofiyasının` «atası» Avreliy Avgustin a`wlie insannın` ma`nisin aynan ruwh tek ruwh payda etedi, dep esapladı. Dene bolsa waqtınshalıq qabıq, ruwh qamalğ`an orınnan, ruwh «zindanı» basqa na`rse emes. Foma Akvinskiydin` pikirge go`re adam rux penen denenin` uyg`ın birliginen ibarat bul jag`day onı to`mengi, haywanıy du`nya menen joqarg`ı, ilahiy parimeteler a`lemi ortasında a`weresi qalg`an barlıq o`tep qoyadı. Onda fizikalıq qansha ko`p bolsa, ol haywang`a sonshellı jaqınlasadı. Ruhıyat qansha ko`p bolsa, ol sonsha perishtelerge jaqınlasadı.

Orta a`sir sxolastikası wa`killeri (ullı Alberi, Anselm Kenterverskiy) ko`z-qarasınan, insannın` tiykarğ`ı wazıypası o`zin an`law emes, ba`lki ja`nede joqarı.

SHıg`ıs musulman filosofiyasında insan mashqalası eki tu`rli jaqınlasıwdı ko`riw mu`mkin. Olardan biri ko`birek ta`g`diri haqqındağ`ı islam aqıwdasına sıymadı. Insan ta`g`diri aldınnan belgilep qoyılğ`an, sol sebepli insannın` qolınan keletug`ın birden-bir is – bul o`zin ..... usı ta`g`dirde belgilep qoyılğ`anday tutıw. Biraq Farabiy, Beruniy, Ibn Sino, Alisher Nawayı, Vedal, XIX a`sir aqırı baslarındağ`ı ag`artıwshılar – Axmed Donish, Muqimiy Furqat Zawqiy, Sattorxon. Insan haqqında gumanistiklik, ag`artıwshılıq, demokratiyalıq konsepcıyanın` qa`liplewiwne u`les qosqan.

Jan`a da`wir filosofiyasında insan ma`selesi ha`m o`z-o`zin an`law mashqalalarına qaytıw menen ajralıp turadı. T.Gobbs, Mekonin materializm ta`reptarları, insannın` ruwhıy du`nyası ma`kanın ku`sh ha`m

g'ayrat ha'reketler jynag`man basqa na`rse emes dep esaplanadi. Onin` pikirinshe, insan tek g`ana quramali du`ziliw mexanizm. Ol tek mexanika nızamlarına boysınadı. Gobbs ruwhtin` ayrıqsha substanciya sıpatında barlıg`ın biykar etedi.

Rene Dekart insannın` konsepciyasın islep shıqtı. Ol insan o`li mexanizm (dene) menen lirodag`a pikirlew qa`biletine iye bolg`an substanciya (ruwh) qosılıwınan payda bolg`an dep esaplaydı.

Venedikt Sinenozı o`zinin` insan haqqındag`ı ta`liymatın, insan ta`biyatının` bir bo`leimin, ekinshisin, dene ha`m ruwhtin` birligi tiykarında jaratadı. Insannın` pu`tkil ruwhıy o`miri quwanış, g`am, la`zzetlerden ibarat. Insandı ha`reketke keltiriwshi ku`sh - o`zin saqlaw ha`m ma`pke umtılıw.

XVIII a`sir francuz materialistleri J.O. Lametri, K.A. Gelvekiy, R.A. Golben, D.Didra ha`m basqalar insan haqqındag`ı ta`liymattı islep shıg`ıwg`a u`lken u`les qostı. Buni, ha`te olardıń shıg`armaların tastıyqlap turadı.

XX a`sirlerde filosofıyanın` pikirdin` insan haqqındag`ı ta`liymatın rawajlandırıwg`a en` ayrıqsha na`tiyjelerden biri – bul Lyudvig Feyerbektin` (1804-1872) filosofiyalıq antropologiya. Ol insan mashqalasın filosofıyanın` «birden-bir» universal en` joqarg`ı mashqalası sıpatında qaradı. Fkyerbex tiykarında, insang`a biologiyalıq ko`z qarastan qaraydı, onn` sociallıq ma`selesin ma`limlemeydi.

Antropologiyalıq princip, epizicensializm, o`mir filosofiyası, filosofiyalıq antropologiya, antropo-sociologiya, greydizm t.b. ko`plegen filosofiyalıq ha`m sociallıq ag`ımlardıń tiykarında shıg`adı.

Ekzistensialistler J.P. Sartr, A.Kolelo, t.b. filosofıyanın` tiykarıg`ı mashqalası dep insannın` payda bolıwı ma`selelerin sıpatlaydı. Insan tek o`zin an`lawı mu`mkin. K.YAspers jazg`anında: «Bar bolıw biliw demekdir» «men sana sıpatında barman» ekzistencialistlerdin` tiykarıg`ı principı – erkinlik principı. Insan «azat bolıwı sha`rtı» (J.P.Sartr). Social turmıstın` tensizliklerinen shıg`ıwdın` jolı – shaxstın` individualistik baslısında. Insannın` o`zin dıqqat orayında qoyıwınan jeke bir ag`ımı – «filosofiyalıq antropologiya». Bul ag`ımın` tiykarın – Maks SHeleler (1874-1928) filosofıyanın` tiykarıg`ı ma`selesin «Insan ne?» degen sorawdan ibarat. Zigmunt Freyd (1856-1933) freydizmge tiykar salg`an. Ol shaxs du`zilisinde u`sh tiykarıg`ı qatlamdım ajratıp ko`rsetedi. «Ol» sana astı, «men» yamasa «ego» (sana), joqarı «men» (joqarı sana).

Insan mashqalası ta`biyy ha`m gumanitar pa`nlerde, insan ko`plep pa`nler u`yrenetug`ın predmet biologiya onı Netto Sapines sıpatında qaraydı. Pedagogika ushın ol ta`rbiya obiekti, sociologiya ushın tu`rli qatnaslar subiekti, kul`turologiya ushın ma`deniyatın` obiekti subiekti, ekonomika teoriya ushın tiykarı islep shıg`arıwshi ku`sh t.b. Ta`biyy pa`nler arasında da`stu`rli (biologiya, antropologiya, medicina t.b.) bir qatarda jan`a pa`nler (joqarg`ı nerv sistemasının` xızmeti fiziologiyası) somatologiya, sensologiya t.b.) payda boldı. Social bilim tarawında «eski» pa`nler (psixologiya, sociologiya, tiltanıwshi) etika qatarında «jan`a» pa`nler (ansologiya, gerinevtika) sıyaqlılar xızmet ko`rsetedi.

XX a`sirde ilimiy bilimnıń rawajlanıwı parallel` ta`rizde bariwshi pa`nlerdin` aktiv differenciyalasıwı ha`m integraciyalawı ta`biyy-ilimiy social pa`nler shegarasında bir qatar jan`a pa`nlerdin` bioetika ha`m medicina etikası, sociobiologiya, psixofiziologiya t.b. ju`zege keliwine sebep boldı. Bul jag`day filosofıyanın` insan mashqalaların ko`rip shıg`ıwdag`ı metodologiyalıq roli haqqındag`ı ma`seleni ja`nede aktual etip qoyadı.

Insan mashqalasının` filosofiyalıq aspektin ashıp beriw na`zerde tutiladı.

Insan mashqalasının` filosofiyag`a baylanıslı ma`seleleri dep to`mendegilerdi esaplaw mu`mkin: a) insan ma`nisi; b) insanda sociallıq ha`m biologiyalıq tabiiyılıq; v) shaxstın` erkinligi; g) insannın` bir bolıwı ma`nisinin` dialektikası; d) insan o`mirinin` maqseti ha`m ma`nisi.

Birinshi ma`sele insan filosofiyalıq ma`sele sıpatında, antik da`wir filosofiyasına dıqqat awdaramız. Antik filosofiya insang`a mekrokosm, kosmostın` bir bo`limi, yag`nıy mekrokosm – ulıwma du`nya menen ba`rqulla baylanısta bolıp turıwshi bo`lim sıpatında qarag`an. Antik da`wirde «o`z-o`zin di u`yren», degen so`zler aytilg`an edi. Sokrat.

Platon (er.deyin 428-327-jıllar) insannın` ruhı almaydı, ol jan`a denege ko`ship o`tedi, dep shamalag`an edi. Insannın` o`zin orap turg`an a`tirap du`nyanı u`yreniwge urınıw bul ruhtın` denege kirgenge deyingi mángi jasawı haqqında yadnama. Platon ushın insan ideyalı – dapıshpan, filosof bolıp, onn` ruhı ko`p «seyil etken» ha`m sol sebepli onn` bilimleri en` tuwrı ha`m qımbatlı. Bunday ka`mil filosoftı Aristotel «O`zin oylashi, oy» dep atag`an edi.

Insan haqqındag`ı ta`liymattı rawajlandırıwg`a antik materialistleri Demokrit, Efikur, Lukreciy Kar ha`m salmaqlı u`les qostı. Olardıń ko`z-qaraslarına ko`re, insan o`mirinin` maqseti – sapalı la`zzetleniw, azap-aqretlerge, kedirgi jasaw, ruhtın` tınısh jasawına erisiw. Sol sebepli olar filosofıyanın` tiykarıg`ı wazıypası insandı baxıtlı bolıw jolın ko`rsetiwden ibarat. Onn` pikirinshe, jan, ayırım atomlardan payda bolg`an ha`m o`liwi sha`rt, dene kewilsiz ha`diysege ushırag`annan son` atomlar jemiriledi. Insan o`limnen qoriqpawı kerek, ol jasar eken, o`lim joq, o`lim kelgende bolsa insan joq boladı.

Ulıwma alg`anda antik filosofiya «Insan ne?» degen sorawg`a juwap bermedi, ba`lki menen usı sorawdı ku`n ta`rtibine qoyadı.

Insannın` kelip shıg`ıw en` quramalı ha`m jumbaqlı fenomenlerinen biri esaplanadı. A`yyemgi zamanlardan baslap, usı fenomenı tu`sindiriwde bir-birine qarama-qarsı bolg`an eki paradigma bir: insannın` quday ta`repinen jaratılğ`anlıg`ı ideyası ha`m ta`biyy tariyxıy evolyuciya ideyası.

A'yyemgi miflerde adamların kelip shıg'ıwı ko'binshe miflik qaharmanların transformaciyası, totem ajdadlar, pu'tkil barlıqtın jaratılğanlıg'ın miflik da'wirdin' personajların transformaciyası, na'tiyjesi yaqi olardin do'retiwshilik o'nimi sıpatında sa'wlelenedi.

Jan'a gvardiyadag'ı papuasların tangi qa'wimi miflerde a'psanalı qaharman adamlardı qaqpang'a tu'sken don'ızların maydalang'an bo'leklerinen ajratadı. Tasmaniyaların pikirlerine ko're da'slepki adamlar Morkerni atlı miflik barlıq ta'repinen quyırqlı, buwınsız ayaqlarğa a'ye bolg'an haywan qıyapasında jaratılğan. Keyinshelik basqa bir a'psanalı barlıq Drumerdin' olardin' kuyırqların kesip taslag'an ha'm maylar ja'rdeminde dizelerin bu'giletug'ın etken. Avstraliya avrogenleri ha'm an'a Gvineyadag'ı papuasların margend-anım qa'wiminin' a'psanalarına ko're adamlar da'slep yarım adam yarım haywan qıyapasında, ko'zlerisiz, awızsız, ayaq qollarının' ushları jabısqaq halında payda bolg'an. Demiurg'lar poshaqlar ja'rdeminde olardı ha'zirgi jag'dayg'a keltirgen.

Keyin payda bolg'an miflerde birinshi adamnın' payda bolıwı qudaylar ta'repinen jaratılıw ideyası menen baylanıstırıladı. Ja'ha'n dinlerinde payda bolg'an belgili jaratılıw aktinin' barlıq su'wretleri mifologiyag'a barıp taqaladı. Mısalı, ja'ha'n dinlerinde ken' tarqalg'an insannın' quday ta'repinen ılaydan jaratılğanlıg'ı haqqında mifologiyalıq ildizlerge a'ye ekenligi ko'rinip turıptı. Ilim antropogenez processin ashıp bere baslawı ha'm dinnen bul tarawdı tartıp alıwına baylanıslı kreacionizm o'z abırayın bekkemley basladı. Bul jag'day tiyisli institutların' payda bolıwında, ilimiy konferenciya o'tkiziw, filomerdin' payda bolıwı o'z ko'rinisin taptı.

Ha'zirgi zaman kreacionizmin to'mendegi jaqınlasıwg'a tiykarlanadı.

Kreacionizm (lat. Creatio - jaratıw) – du'nyanı quday ta'repinen ilahiy qudiret alqarı joqtan bar etiw haqqında diniy ta'liymat. Teistik dinler esaplang'an iudaizm, xristianlik, islam ushın a'sirese xarakterli.

Birinshiden, bul adamnın' a'zelden payda bolıwında ideya, ol adamnın' en' a'yyemgi da'wirine baylanıslı qazıp tabılğan haywanlar (mısalı dinozavrlar) menen bir waqıtta payda bolg'an. Sıpatlawshı da'lillerdi u'yrenip XX a'sir Texastag'ı Pallukes da'ryalar boyında tabılğan. 120 mln jil ilgeri qaldırılğan izdi insannın' a'yyemgi da'wirdegi izi dep ko'rsetiwge urınıwlar bolg'an edi. Keyin ma'lim bolıwına qarag'anda, bul iz kesertkilerdin' izi eken.

Ekinshiden: kreacionistlerdin' pikirinshe qazılmalar waqtında tabılğan barlıq su'yeklerdi adamdıki yaqi maymıldikime bulardı ayırıp ko'rsetiw gerek. Basqasha aytqanda, quday ha'mme tu'rlerin olar qanday bolsa sonday ajratqan ha'm adam da'slep-aq adam bolg'an. Biraq ilimde da'lilleniwshe qazılmalar paytında tabılğan zatlar su'yekler bir qıylı emes, sebebi olardı maymillarğa ta'n qa'siyetler adamğa ta'n qa'siyetler birlesip ketken.

U'shinshiden, bul jeterli mag'lıwmatlar bolmag'anlıg'ın ushın gepoteza sıpatında qaralawshı antropogenezge baylanıslı bir qatar teoriyalar kritikalandı. Kreacionizm bu'gingi ku'nde ken' tarqalg'an. Bir qatar ma'mleketlerde insannın' kelip shıg'ıwı kreacionistlik ha'm evolyucion ko'z-qarasları mekteplerde okıtıw maqsetinde keskin gu'res barmaqta.

A'yyemgi filosofiyalıq pikirlewlerde insannın' tábiyiy-tariyxıy kelip shıg'ıwı haqqında gipotezanı ushiratıw mu'mkin. Hind filosofları SHırvan-Lokayatlar ta'liymatına ko're sanag'a a'ye bolg'an tiri dene ha'm pu'tinlik du'nya sıyaqlı to'rt a'meliyattın', yag'nıy jer, ot, hawa, suwdın' qosılıwınan kelip shıg'ıw jo'ninde a'yyemgi grek filosofiyasında. Adamnın' haywannan kelip shıg'ıwı haqqında gipotezanı birinshi bolıp Anaksimandr ilgeri su'redi. Onın' ta'liymatında adamlar balıqlar qırnında payda bolg'an top akulalar sıyaqlı g'amxorlıq etken. Olar ku'shke kirip, o'zlerin epley alg'annan son' sırtqa shıg'ıp jerge jetip barg'an.

A'yyemgi grek filosofi Empedokl da'slep insan denesinin' ayırım bo'limleri: baslar, qollar t.b. payda bolg'an dep esaplag'an. Birlestiriw ajratıw qu'diretine a'ye bolg'an. Muhabbattın' du'nyada u'stin bolıwına baylanıslı bir-biri menen qosıla baslag'an. Demokrat bolsa insan ılay suwdan payda bolg'an dep esapladı.

Insannın' ta'biyiy-tariyxıy kelip shıg'ıwı jo'ninde filosoflar konsepciyalar. XIX a'sir aqırına deyin tek pikirlewlerden ibarat bolıp, hesh qanday sıpatqa a'ye emes edi. Biraq ilimiy mag'lıwmatların' toplanıwı menen belgili da'rejede u'stinlikke a'ye bola basladı. Antik da'wirde ilimnin' payda bolıwı menen insan ha'm haywanlardı salıstırıw analiz etiw jolında da'slepki urınıwlar ju'zege keldi. Bunday ha'reketlerdin' da'slepkerinen biri a'yyemgi Greciyada Aristotel. A'yyemgi a'sirde Rimde jasag'an anatom-vrach Klavriy Golen bolsa birinshilerden bolıp, adam menen maymıl ortasında uqsaslıqlardı su'wretlep berdi.

1640-jilda filosof alımı Lyujilil Vanini adam ha'm maymıldın' tuwısqanlıg'ı haqqında ideyanı ilgeri su'redi. Bul pikiri ushın ol Otqa jig'ıp o'tiriledi. 1699-jılı anglichan anatomı E.Taydon «Orangutan yaqi tog'ay adamı» maymıl, pigmey ha'm insannın' salıstırıw anatomiyası shıg'armasın ja'riyalaydı.

XVIII a'sirge kelip, ilimpazlar endi insan ha'm haywanlar ortasında uqsaslıqtı tek aytıw menen sheklenip qalmaydı. Tiri organizmlerdin' ilimiy klassifikaciyasın jaratqan shved alımı Karl Liney, adamdı quday jaratqanın ta'n alsada, o'z klassifikaciyasında onı haywanlar – du'nyasının' basqa wa'killeri arasına jaylastırg'an, bunda ol Noto tu'rin ayırıqqa ajratqan. J.B. Monvoddo ha'm J.E. Doornikinin' ilimiy jumıslarınan baslap adamların' insang'a uqsas maymillardan kelip shıqqanlıg'ı haqqında pikir tuwrıdan-tuwrı tastıyqlandı.

Antropogenezdin' tadrijiy qa'siyeti ta'biyiy – ilimiy pikirlerdin' qaliplesiwinde Jon Lolerntn «Zoologiya filosofiyası», Bilenshtedin' shıg'arması du'nyag'a keldi.

Adamnin` kelip shıg`ıwı haqqında ta`biy-ilimiy ko`z-qaraslardın` u`zil-kesil tastıyqlawınsha SH.Darvinnin` «Ta`biy tan`lanıw na`tiyjesinde tu`rlerdin` kelip shıg`ıwı» (1859), «insannın` kelip shıg`ıwında jınısıy tan`lanıw» (1871) sıyaqlı shıg`armalarda bayan etilgen.

Antropogenezdin` ha`zirgi zaman ilimiy teoriyası bul tar ko`lemdegi taraw emes, ba`lkim ta`biy ha`m sociallıq pa`nlerdin` tutasıw shegarasındag`ı kompleksli pa`nleraralıq izertlewlerden ibarat.

Bu`gingi ku`nge kelip, ilim adamnıń payda bolıwı processin belgili da`rejede ko`p sanlı mag`lıwmatlardı tapqan. Usi mashqalanı sheshiwde arxeologiya, antropologiya, biologiya t.b. pa`nler qatnaspaqta.

Adamnıń haywannan kelip shıqqanlıg`ın tastıyqlawshı da`liller salıstırıw, anatomiya, fiziologiya, embrologiya, genetika pa`nleri bergen mag`lıwmatlarına su`yenedi. Barlıq tiri organizmlerde o`mir du`zilis, adam ha`m haywanlar skeletlerinin` ha`m ag`zalarının` uqsaslıg`ı, adamdag`a rudimentar ag`zalar (omırtqalar jag`ı, tisler t.b.) bolıp, 90 nan artıq, atvizimler (jovra, jurıg`ıp, denenin` tolıq ju`n menen qosılanıwı t.b.) insan emvroninde haywanat du`nyasına ta`n evolyuciya basqıshlarınin` ta`kirarlanıwı t.b.

Adam ha`zirgi zaman biologiya pa`ni ta`repinen jaqsı u`yrnilgen primatlar menen ken` ko`p genetik ha`m anatomiya – fiziologiyalıq uqsaslıqqa iye. Adamnıń primatlardan kelip shıqqanlıg`ı polentologiya ta`repinen qazıwlar waqtında tabılğ`an gomindler ha`m antropoidler formaların mifologiyalıq analiz tiykarında tastıyqlandı. Molekulyar biologiyalıq son`g`ı jıllardag`ı na`tiyjeleri adam menen primatlardıń hasılı bir ekenligin ko`rsetiwshi jan`a da`liller anıqlandı. Jaqında insan inomi sırları ashıldı ha`m ja`riyalandı. Genetika bergen mag`lıwmatlarga` ko`re genler boyınsha biz insannın` ha`zir jasap atırg`an tuwısqanlardan en` jaqını bolğ`an shimponzeden 1% tkn sa`l artıg`ıraq pariqqa iyemiz. DNK molekulyar tekleetiz, izshilliginin` o`zgeriw tezligine tiykarlang`an mag`lıwmatlarga` ko`re (molekulyar saatlar metodi) bizin` ha`zirgi maymillar menen ata-babalarımız bir bolğ`an. Olardıń ata-babaları menen adamg`a kelip tutasıwshi gomimid liniyanın` ajıralıwı bunnan 5-7 mln jil ilgeri ju`z bergen. Eger shimponze na`zerde tutılsa, ol jag`dayda bul divergenciya 5 mln jil ilgeri bolğ`an, gorillalar ha`m orangutanlardın` ajıralıwı bolsa onnan da aldınraq ju`z bergen¹.

Antropogenez teoriyasında tabılğ`an su`yek qaldıqların ha`m tas artefaktlardın` sa`nesin belgiliw ayrıqsha a`hmiyetke iye. Bul orında fizika, ximiya ja`rdemge keledi. Ta`biy ilimiy usıllardan (urannın` Spontan bo`liniwi trekler boyınsha sa`neni anıqlaw, kaliy-argonli, paleomagnet, termolyusinescent usıllar) antropogenezdin` xronologiyasın jaratıwda ayrıqsha rol oynadı.

Son`g`ı da`wirlerde ashılıwlarında antropogenez haqqındag`ı burıng`ı aytlıg`an pikirlerdi pu`tkilley o`zgeritip jiberdi. Belgili bolğ`anınday-aq adamnıń tik ju`riwge o`tiwi, ilgergi shamalawdan bir neshe million jil aldın ju`z bergen eken. Tastan jasalg`an qurallardıń payda bolğ`an da`wiri de million jil aldın g`a su`rildi. Ha`zirge qadar bar bolıp kelgen «avstralopiteka-pitiskoktrop-jondertal. Nomo Sapiens» tu`rindegi tuwrı sızıqlı sxemadan bas keshildi. Arxeologlardın` ko`rsetiwi boyınsha antropogenezdin` ha`zirgi ko`rinisi adamlardıń qa`liplesiwiniń bir qıylı ha`m tuwrı sızıqlı ideyası emes, ba`lki quramalı ha`m ko`p ta`repleme qa`liplesiw ideyasına ko`birek jaqınlaspaqta².

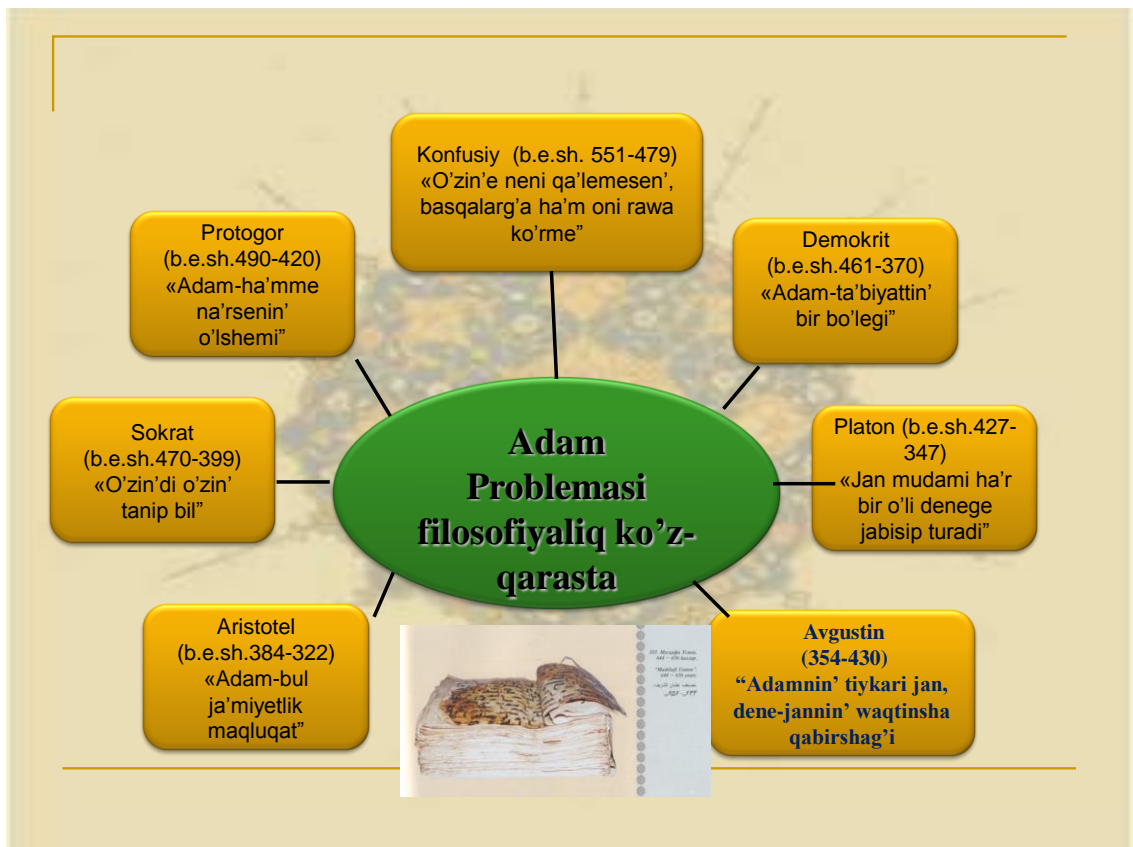
Ilimde toplang`an mag`lıwmatlar adamnıń payda bolıwına alıp keliwshi evolyuciya klimattın` o`zgeriwi, tog`aylardın` siyreklesiwı, ashıq jer maydanlarınin` payda bolıwı menen baylanıslı ra`wishte baslang`anlıg`ı haqqında gipotezani ilgeri su`redi. Azıq-awqat dereklerinin` bo`liniwi (tog`aydı ha`m ashıq maydanlarda) sebepshi a`yyemgi primatlardıń bir neshe toparları jerde jasay baslag`an. Olar arasında alımlar 5,3-1,5 million jil ilgeri jasag`an avstralopitikler toparın (ishki tu`rin ajıratı). Olardı bizin` ata-babalarımızdın` ulıwma modeli sıpatında qaraw mu`mkin.

Eger Homo Australopithecus habilis ha`m riololfensis Lerrec adam yaki haywan sıpatında ko`riliwi haqqında tartıslar bolsa, Homo Ertctus (tik ju`riwshi adam)nın` haqıyqatında Homo tu`rinin` wa`kili ekenligi gu`mansiz³.

¹ 5 mln jil degen mag`lıwmat 60-Jıllardan-aq adam qanı ha`m shimponze.

² Lapichev B.E. Poicki ppedkov. Adama // M., 1990. 242-ber.

³ Klein R., Blahe E.

Bu'ngi ku'nde ha'zirgi zamanning' g'alabaliq mashqalalari dep atalatug'm uris ha'm paraxachilik, ekologiyaliq demografiyalik, energetikalik, shiyki zat h.t.b mashqalalar tuwrali esitpegen adam joq desek lap bolmas. Duris, bul mashqalalar burinda bolg'an, biraq, XX-a' sirde g'alabaliq (globalliq) xarakterge iye boldi. Basqa mashqalalardan olardin' ayirmashilig'ı sonda, g'alabaliq mashqalalar planetaliq masshtabqa iye bolip atr. Basqasha aytqanda dunyada bolip atrg'an qiyin jag'daylar: ekologiyaliq krizis, rawajlanıwdag'ı ellerdegi ashliq, ha'r tu'rli tochkalardag'ı urislar, energetikalik ha'm basqada resurslardın' qurıp joq bolıwg'a keliwi, ma'deniyattag'ı krizis, demografiyalik jarılıqlar h.t.b. endi lokal', jergilikli, milliy mashqalalar bolıwdan qalıp, planetaliq, g'alabaliq xarakterge iye boldi.

G'alabaliq mashqalalar-bul pu'tkil adamzattın' ma'pin o'z ishine alıp, onın' keleshegi ushın qa'wip tuwg'ızatug'm ha'm tek jer ju'zilik birliktin' qatnasıwında o'z sheshimin tabatug'm mashqalalar.

XX-a'sirge shekem payda bolg'an mashqalalar pu'tkil planetaliq birliktin' o'mir su'riwi ushın qa'wip tuwg'ızg'an joq. Sonın' ushın ko'p g'ana alımlardın' pikirinshe bul problemalarodın' sheshimin tappawı keleshekke qa'wip tuwg'ızadı.

Galabaliq mashqalalar XX - a'sirdin' produktı ha'm olardin' payda bolıwı tikkeley adamnı' iskerligi menen baylanıslı. Galabaliq problemalarınin' payda bolıwının' sebebi adamnı' iskerligi menen bu'ginliginde ja'miyet penen ta'biyat tap bolg'an halattın' arasındag'ı qarama-qarsılıqtın' o'sip barıwında. İlim ha'm texnikanın' rawajlanıwı menen adam jer betinde xojeyinlik qıla beredi. Biraq onın' «xojeyinshiligi» ele onsha jetilmegen. Adam ele o'z u'yinde- Jer planetasında aqılga sıyımlı, ju'da aqıllı ha'reket etetug'm xojeyinge aynala almay atr. Payda dep umtılıwda o'zinin' o'mir su'riw jag'dayın qa'wip astına qoyıp atr.

Joqarıda aytlg'an sebep minaday sebeplerge bo'linedi:

1. «Ja'miyet- ta'biyat» sistemasındag'ı qarsılıqlar menen baylanıslı sebepler.
2. Ja'miyettin' o'z ishindegi sociallıq birlikler (individler, sociallıq toparlar, ma'mleketler ha'm ma'mleketler aralıq strukturalar) arasındag'ı qatnasıqlar.

Bul sebeplerdin' ma'nisi nedeW

1. XX-a'sirge shekem ta'biyiy baylıqlardı men'geriw ha'm ta'biyatqa ta'siyr lokal' xarakterge iye boldi. XX-a'sirde adamzattın' xojalıq iskerligi planetaliq xarakterge iye boldi. Ta'biyatqa antropogenlik ju'kleme ku'sheydi. İzine qaytpaytug'm processler payda boldi. Bul boyınsha ozon qatlamlarınin' qıyrawı menen tropikalıq tog'aylardın' joq bolıp ketkenligin aytıwı ha'm jetkilikli. Situaciya, ha'zir sonday, adamzattın' o'zinin' jasadı qalıwı ma'sele bolıp qoyılıp otr.

1. Ja'miyetlik rawajlanıwdın ten'sizligi, kolonializm, sonday-aq jer ju'zilik baylıqtı bo'listiriwdegi sociallıq a'dalacılıq jarlı ha'm bay ellerdin kelip shıg'ıwına jag`day jasadı. Al bul bolsa eller arasındag`ı rawajlanıwdın u`zıkligin boldırmaw za`ru`rligine bag`darlang`an jan`a globallıq problemanı payda etti.

Bul ja'miyetlik rawajlanıwdag`ı ten'sizlik bir jag`ınan urıslardıń ha'm da`regine aynaldı. Durıs, XX-a`sirge shekem ma`mleketler arasındag`ı konfliktler ha'm olardıń aqibetleri lokallıq- regionallıq xarakterge iye boldı. XX-a`sir jer ju'zilik urıslardı payda etti. Ha`zirgi qurallanıwdın jag`dayın esapqa alsaq, u`shinshi jer ju'zilik urıstı pu`tkil adamzattı qurtıw qa`wpi payda boladı. Sonın ushın da xalıqlardıń, ma`mleketlerdin` jer ju'zilik birge islesiw adamzattın` g`alabalıq problemasına aynalıp atır.

Galabalıq problemalardı sheshiwde adamzattın` birligi, jer ju'zilik birlik da`rejesinde integraciyanın` o`siwi, o`z-ara tu`sinıwdin` ku`sheyiwi h.t.b. za`ru`rli.

2. Galabalıq mashqalalardıń biri- urıs ha'm paraxachılıq.

XX - a`sirge shekem urıslar lokal` xarakterge iye boldı, aqırı a`dette jeke ma`plerdı go`zledi.

Durıs, bir waqıtları urıs za`ru`rli ha`tteki adamlardıń rawajlanıwı ushın paydalı dep qarawlar ha'm boldı (N. Makiavelli, F. Venon, T. Gobbs, D. J. Prudon, F. Nicshe h.t.b).

F. Nicshe bılay degenU` ha'm urıs ha'm erlik jaqing`a, muhabbatqa qarag`anda ko`birek ullı isler do`retti.

Degen menen, o`tkendegi oyshıllardıń ba`ri urıstı usılay maqullag`an joq. E. Rotterdamskiy, J. J. Russo, İ. Kant, M. V. Lomonosov h. b. urıstı qaraladı. XIX-XX a`sirde urıs ha'm militarizmge qarsı gu`res pacifizm formasına iye boldı.

Eskertiwimiz kerek, ha`r bir ju`z jıllıqtag`ı urıslar birinen- biri o`tken zulımlıq ha'm qan to`gispeler menen belgili. XVII a`sirde Evropada 2 million, XVIII-a`sirde 5, 2 million (onın` 2 millionı Napoleon urıslarında) qırıldı. XX- a`sir bul boyınsha ju`da` alda. Birinshi dúnya ju`zilik urısta 10 million, ekinshi dúnya ju`zilik urısta 60 million adam qırıldı. Onda 61 ma`mleket qatnastı. Ol jer betindegi xalıqtın` 80 procentin quraydı. A`skeriy ha`reketler Evropa, Aziya ha'm Afrikanın` 40 ma`mleketinin` territoriyasında bolıp o`tti.

Massalıq joq etiw qurallarının` ha`r qıylı tu`rlerinin` rawajlanıwı (yadrolıq, vodorod, neytron, ximiyalıq, bakteriologiyalıq h.t.b.) sonı an`latadı, toplang`an arsenallardıń adamzattı joq qılıp jer betin tirishilikten mahrum etiwge mu`mkinshiligi mol.

Ha`zir «salqın urıs» tamamlandı, a`skeriy- siyasiy bloklar aqırın qıyrap atır ha'm urıstın` qa`wpin biraz to`menletti. Biraq urıstın` birden payda bolıp ketiw qa`wpi saqlanıp tur. Sonın` ushın quralsızlanıw, birinshi gezekte massalıq qırıw quralların joq etiwdi qolq`a alıw kerek.

“Ekosofiya” atlı sociallıq filosofyanın` specifikalıq bo`leginin` payda bolıwı o`zinin` rawajlanıwında bir qansha etapları o`tti.

bizin` a`sirimizdin` 50- jılları ekologiyalıq awhal jaqsı emes dew.

60-jıllar. Ekologiyalıq awhaldı teoriyalıq ulıwmalastırıw.

70- jıllar. Ja`miyetlik ha`reketlerdin` (“ko`klerden`” h.t.b.) payda bolıwı.

80- jıllar. Anıq formulirovkalang`an principlerdin` tiykarında ha`reketin` praktikasın islep shıg`ıw.

90- jıllar. Globallıq ekologiyalıq oylawdıń payda bolıwı.

“Ekosofyanın`” rawajlanıwına G. Pechchei, G. Kommoner, A. King, L. Braun, D. Medouz, G. Kan, Dj. Forrester, E. Pestel` h.t.b. u`lken u`les qostı.

Rim klubınin` - xalıq aralıq ma`mleketlik emes ha`zirgi globolistika menen shug`ıllanatug`ın sho`lkemnin` payda bolıwı A. Pechcheidin` atı menen baylanıslı. Bul sho`lkem mınaday usınıslar islep atır:

Globallıq ko`lemde social - ekonomikanı ha'm ilimiy texnikalıq rawajlanıwdı birlestiriw ushın arnawlı transmilliy strukturalar du`ziw (E. Pestel`, M. Messaring).

Ekologiyalıq jaqtan ten` salmaqlılıqtag`ı globallıq ekonomikalıq sistema teoriyasın islep shıg`ıw(L. Braun).

Globallıq jag`dayda ekologiyalıq ha'm gumanistik etikanı islep shıg`ıwı (R. Atfil).

A. Pechcheidin` shıg`ıstı u`yreniw za`ru`rligin aytıwı, a`sirese, “Aziyanın` metafizikalıq ma`deniyatları batis civilizaciyanın ko`p na`rsege u`yretiwı mu`mkin” dewinde jan bar.

Ekologiyalıq problemanın` sonshama aktualıg`ın BMsh ekologiyalıq mashqalalarınan (1992j.) ko`riwi mu`mkin. Ma`selen, ju`da` dıqqat awdarılmasa bolmaytug`ın ma`seleler:

Dushshı suwdın` jetkiliksizligi (onın` 63 procenti awıl xojalıg`ına, 23 procenti sanaatta, tek 8 procenti turmısta qullanıladı).

Jer ju`zilik okeannın` pataslanıw ha`reketi “o`li zonalarđın`” ha'm payda bolıwı.

Araldıń qurıwı (da`rejesi 3 metrge to`menledi, keleshektegi 9-13 metrge to`menlewi ku`tilmekte, qa`wiptin` ku`sheyiwi 10 ma`rtebege ko`teriliwi so`zsiz).

Apachılıq da`rejesinde hawanın` pataslanıwı. Bug`an, a`sirese u`lken qalalar misal bola aladı: Parij, Madrid Rio-de -Janeyro, Tokio, Sidney, Toronto, London, Tegeran, Bangkok, N`yu İork h.t.b.).

Jerdin` eroziyası (15procenti izge qaytpasqa ketti).

Tog`aylardın` qıyralıwı (jıl sayın 16, 8 million gektar tog`ay shawıp alınadı.

Stixiyalıq apachılıqtın` aqibetleri (suw basqını, qurg`aqshılıq, jer silkiniwler, dawıllar, vulkanlardın` atılıwı h.t.b.).

Tutas alg`anda ekologiyalıq problema, yadroliq urıstı boldırmaw problemasını keyingi orındı iyeleydi.

Tag`ı bir globalıq problema- energetikalıq problema. Amerika alım-ekologı V. Smil “u`sh kitti” ataydı. Olar: energiya, azıq-awqat ha`m bizdı qorshag`an orta, barlıq qalg`anları ekinshi da`rejede.

1945 jıldan energiya o`ndiriwdin` sanı u`sh ma`rtege arttı. Rawajlang`an ellerdin` sanı (jer sharındag`ılardı 7 procenti) energiyanın` 70 procenti paydalanıladı. Al rawajlanıwdag`ı eller (planetanın` 78 procenti) islenip shıg`ılatug`ın energiyanın` tek 18 procenti menen shekleniwge ma`jbu`r.

Bul ayırmashılıq (rawajlang`an ha`m rawajlanıwdag`ı eller) tek sanlıq jaqqa g`ana emes, sapalıq jaqqa ha`m iye. Eger rawajlang`an eller ushın energiya tiykarınan neft, gaz bolsa, az jag`dayda ko`mir, rawajlanıwdag`ı eller tiykarınan ag`ash, ha`r tu`rli texnikalıq ma`deniyatlar awıl xojalıg`ı o`ndirisinin` qaldıqların (ma`selen, Bangladesh 90 procenti, Nigeriyada- 80 procenti, İndiyada 66 procenti) tutınadı.

A`lbette, al`ternativalıq dep atalug`ın energiya derekleri ha`m o`zin onsha aqlamay atr. Bug`an AES lerdin` isten shıg`ıwları, a`sirese 1986 jılg`ı Chernobil AESinin` avariyası ha`m onın` jaramsız aqıbetlerden misal bola aladı.

BMsh tin` esabı boyınsha tek 1990- jılı 143 AES tin` buzıqlıg`ı anıqlang`an. 2000 jılg`ı 300 yadroliq reaktordı jabıw na`zerde tutılıp atr.

Energetikalıq mashqalalardı sheshiwdin` jolları:

1. shıg`arılatug`ın produkciyanın` energiya jutıw mu`mkinshiligın azaytıw.

2. Da`stu`riy sanaat materiallarının` ornına jen`il, arzan, az energiya jutatug`ın arzan materiallardı (ma`selen, polattın` ornına alyuminiydi, mistın` ornına ayna materialdı, metallın` ornına plastiktı) qollanıw.

Energiyanı tabıw ha`m onı paydalanıw shiyki zat probleması menen tig`ız baylanıslı. Ha`zirgi waqıttı 1970 jıl menen salıstırg`anda u`sh ma`rtebe ko`birek paydalı qazılma o`ndiredi. Bunnan rawajlanıwdag`ı eller (xalıqtın` 78 procenti) tek 12 procenti g`ana paydalanadı.

A. E. Fersmannın` esaplawınsha XVI-XX a`sirlerde jer betinde 50 milliard tonnag`a deyin ko`mir, 2 milliard tonna temir 20 million tonna mıs, 20 mın` tonna altın h.t.b. jerden o`ndirilgen. Ha`zirgi waqıtta jıl sayın jerden 100 milliard tonna qazılma (50 kv. km ge jaqın) alınadı. V. İ. Vernadskiy aytqanıday, adamzat tutas alg`anda ku`shli geologiyalıq ku`sh bolıp baratır.

shiyki zat problemasını sheshiw shiyki zattın` qımbat tu`rlerin arzanları menen almasıruw ha`m resurslardı saqlawshı texnologiyanı engiziwdi, o`ndiristi sanlıq ko`rsetkishlerdi sapalıq ko`rsetkishlerge bag`darlaw menen baylanıslı.

Azıq-awqat probleması. Bul problema ha`zir ju`da` o`tkir da`rejede qoyılıp otr. Ashlardın` sanı 1970 jılı 460 milliong`a jetken bolsa, 1990 jılı 550 milliong`a jetti, 2000 jılg`a 650 milliong`a (planeta xalqının` 10 procenti)shamalası.

Ashlıq - azıq-awqat problemasının` jalg`ız g`ana ko`rinisi bolmag`an menen anıq ko`rinsinin` biri.

Problemanın` basqa ta`repi —rawajlang`an o`mirde ha`dden tis tutınıw.

Adamzattın` ha`r qıylı bo`leginin` aldında azıq -awqat problemasını sheshiwde ha`r qıylı wazıypalar tur. Ma`selen, rawajlanıwdag`ı eller ushın jeterli awqatlanıwdın` mu`mkinshiliklerin tabıw (jerdin` qunarlılıg`ının`, mal sharwashılıg`ının` o`nimdarlıg`ının` o`siwi, jabayı ta`biyat resursların ha`m okeandı paydalanıw, azıq-awqattın` sırttan alıp keliwin retlew h.t.b. Al rawajlang`an eller ushın awqatlanıwdın` strukturasını o`zgeriw (beloklardın`, may, qantın` az bolıwı, naturallıq produktlardın` ko`p bolıwı).

Demografiyalıq problema. Bizin` eramızdın` basında jer sharında 150-200 millionday adam jasadı. X a`sirge ol 300 million boldı. Tek XIX a`sirdin` ortalarında (1850 jıllar) jer sharında 1 milliard adam jasadı. 1930 jılı 2 milliard, 1960 jılı 3 millard, 1976 jılı 4 milliard, 1986 jılı 5 milliard, ha`zir 6 milliardtan o`tip ketti.

Ha`zir xalıqtın` sanı jılına 90 million, sonnan 3 sekunda bir adamg`a ko`beymekte. Boljawlar boyınsha XXI-XXII a`sirler aralıg`ında xalıqtın` sanının` o`siwi biraz turaqlasadı, 10-10, 5 milliard adam da`rejesinde boladı.

O`siw tempi, a`sirese ta`biyiy o`siw ko`p ellerde kemeymekte. Ma`selen, olar: Germaniya, Ullı Britaniya, Skandinaviya elleri, Rossiya h.t.b. O`siwdin` to`menlewi ko`p g`ana Aziya ellerine de ta`n.

Ba`ribir o`siwdin` tempi joqarı.

A`lbette, xalıqtın` sanındag`ı artıqlıq bizdı qorshap turg`an ortalıqqa ta`sir etedi. Suwdın` sapası to`menleydi, hawa buzıladı. Jerdin` qunarlılıg`ına ta`sir etedi, turmıslıq ha`m sanaatlıq shıg`ınlardı ko`beytiw, qullası ekologiyalıq jag`dayg`a ta`sir etedi.

A`lbette energiya, shiyki zat, azıq-awqat ma`selelerin aytpag`anda, xalıq sapındag`ı konfliktlerdi ha`m urıslardı provakaciyalawshı faktor bolıwı da mu`mkin.

Bul ma`sele infekciyalardıń taralıwı, jarlılanıw, qılmıs ha`m basqa da anti sociallıq ha`reketler (g`arlıq, alkoholizm, narkomaniya h.t.b.) baylanıslı.

1. Bul problemalardı sheshiw boljawdı talap etedi. Boljaw - bul keleshek tuwralı ba`lkim, ma`selen, keleshekto da`wirlerge bo`lip boljawı mu`mkin: tikkeley keleshek, jeterlik da`rejedegi keleshek, uzaq aralıqtag`ı keleshek h.t.b.

Boljaw belgili ilimiy kriteriylerge, metodlarga`a iye. Futurologiyalıq izertlewlerdi boljawdın` metodları 200 den kemis emes.

Degen menen sociallıq boljawlardın tiykargı metodları besew: 1) ekstrapolyaciya, 2) tariyxıy analogiya 3) modellestiriw 4) keleshektin` scenariyeleri 5) ekspert bahalaw.

Boljawlar izlew, normativlik, analitiklik, boljaw-eskertiwler bolıwı mu`mkin.

Bekkemlew ushın sorawlar

1.Globallıq etikanı, o`mir aldında bas yiw etikasın, kompyuterlik, injinerlik etikasın do`retiw za`ru`rligi nede?

2.Globallıq mashqalalar o`z-ara qalay baylanısqan?

3.Biosfera ha`m noosfera degenimiz ne?

Pedagogikalıq a`meliyatta logikalıq pikirlewdin` a`hmiyeti

Jobasi :

1.Logika iliminin uyreniw obekti.

2.Oylawdin logikalıq formalari ham nizamlari haqqında tusinik

3.Logika paninin predmeti.

Tayanish tusinikleri. Oylaw ,oylawdin` formalari ham nizamlari haqqında tusinik.Logika paninin` predmeti.

1.Oylaw- logika iliminin` uyreniw obekti .Oylawdin` tiykargi qasiyetleri.oylawdi uyreniwge har` turli jantasiwlar.

Oylaw formalari tusinigi.pikirdin` anıq mazmuni ham logikalıq formalari ,olardin garezlilikin ham oz ara baylanisli.Oylaw nizami –pikirler (pikirlew usinislari )ortasindagi zarurli baylanis.Oylaw nizamlari tuwri pikir juritiwdin` zarur tarepleri haqqında.Pikirdin` shinligi ham onin` forma tarepten tuwri qurılısi.

Logika paninin` predmeti .Logika –oy formalari ham nizamlari uyreniwshi pan.

Logika sozi ayyemgi grek tilinen alinip ,”logos” terminini “tusinik ” “aqil”.”pikirlew “ degendi anlatadi.Hazirgi waqıtlari bul termin tomendegi tiykargi manilerde qollaniladi.

1-den , Bul termin menen obektiv dunyanin`narseleri ham qubilislarinin` ozgeriw ,rawajlanıw nizamliqlarin belgileydi ham oni obektiv logika dep ataydi.

2-den Logika tusinigi oy –pikirlerdin` baylanisinin` ham rawajlanıwinin` ozgeshe nizamliqlarin belgilew ushin qollaniladi ham bul nizamliqlardi obektiv nizamliqlardi sawlelendiriwshi subektiv logika dep ataydi.

3-den. “Logika “oy –pikirlerdegi baylanis ham rawajlanıw nizamliqlari haqqında ilim manisinde qollaniladi ham oylaw haqqında ilim manisinde qollaniladi ham oylaw haqqında ilimdi anlatadi.Oylawdi basqa panlerde (misali ,psixologiya ,joqari nerv iskerliginin` fiziologiyasi ham t,b)izertleydi.Usigan baylanisli oylawda logikanin` izertlew predmeti retinde ne alinip qaraladi degen soraw payda boladi.Bul sorawga juwap beriwimiz ushin ,birinshi gezekte bizler oylaw` jardeminde dunyani sawlelendiriwdin` ozgesheliklerin anıqlawimiz kerek.Biliw obekti reallıqtin` adam sanasindagi sawleleniw anlatadi,Sawlelendiriwdin` harekterinen baylanisli biliw protsesinde bir-biri meen tigiz baylanisqan eki basqishta haqiqatlılıqti biz tikkeley seziw orgınlarımızdin` jardeminde sezim ,qabil etiw ham eleslew formalarında sawlelendiremiz Sol sebepli bul sawlelendiriwdin` jardeminde biz qubilislarin narselerdin` omir suriw ham rawajlanıw nizamliqlarin ,olardin tiykarin bile almaymiz.Bulardin` ,yagniy narseler ham qubilislarin` tiykarların biliw abstraktliw oylaw basqishında iske asiriladi.Abstraktliq oylaw basqishi onin` seziwlik biliwden parqın korsetiwshi tomendegishe ozgesheliklerge iye.

A) Abstraktliq oylaw dunyani tikkeley emes (qiya)sawlelendiredi.Yamasa logikalıq usil menen seziwler jardeminde alingan tiykarlardi qayta islew joli menen biz tikkeley baqlawga bolmaytugin mazmundi bile alamız.

B) Abstraktliq oylaw dunyani uliwmalastirilgan` halda sawlelendiredi.Seziwler jardeminde alingan magliwmatlarga tiykarlangan` halda narselerdegi ham qubilislardagi uliwma (qaytalanatugin ,en tiykargi)qasiyetler bolip alinadi.Usi qasiyetlerdin` tiykarında narselerdegi ,qubilislardagi uliwmalıqti biliwge ham olardi belgili bir tipke ajratıwga boladi.(misali,adam,millet,bolmis,mamleket,huqıq ham t.b) .Predmetlerdi uliwmalastiriw ham boleklewdin` jardeminde usi narseler haqqında tusinikler payda boladi.Bul tusinikler oz gezeginde biliwdin` metodologiya` instrumenti sipatında xızmet etedi.Oylawdin` uliwmalastiriwshi xarakteri narseler ham qubilislar` klasslarinin` qasiyetlerin` sawlelendiriwshi nizamlardi payda etiw mumkinshiliklerinde oz korinisin` tabadi.

V) Oylaw til menen tigiz baylanisli .Til oy-pikirlerdin` qaliplesiw usili sipatında alıp qaralıp ,onda oylaw natıyjeleri bekkemlenedi.Til jardeminde adamlar arasında oy-pikirler menen almasıw bolıp turadi.

G) Oylaw aktiv ham maqsetke bagdarlangan iskerlik bolıp tabiladi.Sebebi oylaw protsesinde belgili maqsetler qoyiladi ham waziypalar ,maseleler belgilenedi.Usi qoyilgan maselelerdi sheshiw ,alga surilgen maqsetlerge erisiw ushin oylaw is hareketleri amelge asiriladi.Bul korsetilgen ozgesheliklerdin` hammaesi logikalıq metodlardı ,bilıw usılların qollanıw` jardeminde dunyani belgili bir logikalıq formalarda sawlelendiriw menen anıqlanadi.Usınday oylawdin` tiykargi formalari retinde tusinik ,pikir ,oy juwmagi alıp qaraladi.Logika oylawdin` usi korsetilgen formalarin` ,abstraktliq oylaw basqishında qollanilatugin` biliw

usulların ham metodların ,jane de oylawdın` ozgeshe nizamların uyreledi.Logika iliminin` predmeti toliq turde analiz ushin oylawdın formalarınin` ham nizamlarınin` mazmunın anıqlawımız shart.

1.Oylaw protsesinin` ham har qiyli oy-pikirlerdin` logikalıq formaların anıqlaytugin usildi tabiwimiz ushin,biz narseler ham qubilisların en uliwma belgilerin,narseler ham qubilislar arasındagi qatnaslardı,oy-pikirlerdin ozlerinin qasiyetlerin ham sipatlamasin ,olar arasındagi qatnasıqlardı anıqlawımız tiyis.Bul belgiler ,qasiyetler ,qatnas ham sipatlamalar logikanın izertlew predmeti retinde alıp qaraladı.Olar “boliw”,”esaplaniw“ , “bolıp tabiladı”,”(swt)” ,”hamme” ,”har kim”,”hesh bir” , “ayrimlar”,”egerde....,onda” ,”ham “ <”yamasa “ , “demek “(solay etip)<”duris emes”ham t.b logikalıq terminler dep atalatugin sozler yamasa soz dizbekleri menen belgilenedi.Oydin logikalıq formasın anıqlawımız ushin oy pikirdin` anlatatugin sozlerdegi logikalıq emes terminlerdin mazmunın diqqatqa almawımız tiyis. Onınushin logikalıq emes terminlerdi kop toshkalar yamasa shtrixli siziqlar menen almastiriwga boladı.Misali “Gruppanın` barlıq studentleri logika krujoginin` agzalari bolıp tabiladı” degen pikirdi alatugin bolsaq ,ondagi logikalıq emes terminlerdi tomendegishe turde belgilewge boladı.”Barlıq –bolıp tabiladı.bul korsetilgen baylama oydin logikalıq forması oydin strukturasin beredi,yagniy logikalıq emes terminlerdin manisine itibar berilmey anıqlanatugin oydin duzilisin anlatadı.Oydin` logikalıq forması mazmunlıq ham informatsiyalıq xarakterge iye boladı.Oylardin` logikalıq formalarınin tiplerine qaray otirip olardı belgili klaslarga bolıwge boladı.Bunday tiykargi klasslar retinde tusinik ,pikir ham oy –juwmagi dep atalatugin oy-pikirlerdin formalarınalıp qarasaq boladı.Tusinik dep belgili bir predmetler ushin uliwma bolgan belgiler sistemasına tiykarlanıp predmetlerdi uliwmalastiratugin ham ayirip korsetetugin oydin` formasına aytamız.Misali ,nizam tarepinen jazalanatugin dep belgilengen hareket yamasa hareketsizlikti biz jinayat tusinigi menen anıqlaymız.pikir dep predmetlerdegi qasiyetlerdin ,olar arasındagi qatnaslar ham baylanisların biykarlanıw yamasa maqullanıw formasında beriliwin sawlelendiriwshi oydin` formasına aytamız.Misali –Qaraqalpaqstan Respublikasınin` paytaxtı .Astrologiya –ilim emes.Oy yuwmagi dep pikirlerde sawlelengen bilimlerden jana pikirde sawlelengen bilimdi aliw protsesin` anlatatugin oydin` formasına aytamız.Misali ;Eger geliy metall bolsa ,onda ol elektr otkizedi.

Geliy elektr otkizbedi.

Geliy metall emes.

Bul korsetilgenoylawdın` tiykargi formalarında oy manmuninin` bolekleri arasındagi baylanis usili tusiniklerde-belgiler arqalı ,pikirlerde-tusinikler arasındagi baylanista ,al oy juwmagında pikrler arasındagi baylanista korinedi.Aytılğanlarga tiykarlangan halda bul baylanislar menen belgilengen oydin` mazmuni oz betinshe omir surmeydi,al belgili logikalıq formalarda;tusinik,pikir ham oy juwmagında oz sawlesin tabadı.Solay etip ,oylawdın logikalıq forması dep mazmunın` jasaw ham reallıqtı sawlelendiriwdin` taminlewshi oy mazmuninin` boleklere arasındagi baylanis usilina ,onin` duzilisine aytiladı.Misali ,bir-biri menen baylanisqa iye oy-pikirdin` birewi shin bolsa ,onda oy-pikirdin` ekinshisinde,oydin` logikalıq emes mazmunınan garezsiz turde shin boladı.Oy-pikirdin` shin bolıwi onin` haqıyqatlıqqa saykes keliwi menen baylanisli.Oydin` shinligi –oylawdın` zarurlıgı sharti bolıp tabiladı.Sol sebepli ,oyimiz (pikirlerdi payda etiwshi)mazmunlıq jaqtan shin bolıwi shart.Bugan qosımsha shinliqqa erisiwinde ekinshi sharti oylar arasında duris baylanistin` bar bolıw zarurlıgın talap etedi.Bul shart orınlanbasa duris pikirlerden de naduris juwmaqtin` alınıwi taminlenedi.

Pikirlew protsesinde oylar arasındagi duris baylanisti oylawdın` nizamları anıqlaydı.Solay etip,formaları boyınsha oylardin` arasındagi baylanisti formal-logikalıq nizamlar belgileydi ham olar oylardin` konkret mazmunınan garezsiz turde pikirlew protsesinde qatelikler jiberiwden saqlaydı.Oylawdın` nizamları bul oylar arasındagi ishki ,zarurlı ham en ahmiyetli baylanisti sawlelendiredi.Bunday nizamlarga logikada birdeylik (tenlik),qarsilaspaw ,ushinshisin jibermew,jetkilikli tiykar nizamları jatadı. Bul nizamlar oylawdın` tiykargi nizamları dep aytiladı,sebebi olar logikalıq oylawdın` tomendegi qasiyetlerin ;onin` anıqlılıgın ,qarama-qarsılıqsızlıgın ,izbe-izligin ham jetkilikli tiykarğa iye bolıwin sawlelendiredi.

Etika paninin` predmet, tiykargi mashqalaları ha`m ka`siplik etika

Joba:

- 1.Etika paninin predmeti,manisi, onin tiykargi belgileri ham duzilisi.
- 2.Adeptin payda bolıwi.Getdonizm ham evdomonizm tusiniklerinin etikalıq ahmiyeti.
3. Etika paninin basqa panler menen baylanisligi.

Tayanish tusinikler: Etika, Oqlaq, adept, minez, adept-ikram, noosfera, etosfera, biologiyalıq etika.

1. Etika bir neshe min jıllıq tariyxqa iye bolgan ayyemgi pan.Tiykarınan,”ilimiy ravsh”,”ilimiy aqlaq”,”aqlaq ilimi”,”adeptnama” siyaqlı sozler menen atalıp kelinggen. Evropada etika ati menen belgili. Etikani birinshi bolıp grek filosofi Aristotel ilimiy aylanisqa kirgizgen. Aristotel panlerdi klassifikatsiyalap otirip, ush toparga boledi:teoriya, ameliy ham doretiwshilik. Birinshi toparga filosofiya, matematika ham fizikani, ekinshi toparga etika ham siyasatti, ushinshi toparga korkem-oner,onermentshilik,

ameliy poanlerdi kirgizgen. Usi koz-qarastan alip qaraganda ayyemgi grekler adepti pan darejesine koterген. “Etika” (taethika) dep atagan.

Etika ham adeptin kelip shigiwi adamiyat jamiyetindegi etikaliq qarim- qatnasiqlar nazerde tutilgan. Aqluq sozi arab sozinen alingan “minez “ sozinin koplik jalgawi formasinan ibarat. Adep sozi eki turli maniske iye. Uliwma tusinik sipatinda pannin izzertlew obektin anlatsa, ekinshi tarepten insannin minez-qulqi ham hareketinin ken kolemlu bolimin bildiredi. Tomendegi pikirge diqqat qaratpaqshimiz:

Adep
MINEZ
QULQ

Bunda tiykarinan shenberdin kishkene bolgan p, ulken bolegin minez qulq iyelep tur adeptin buziliwinda tikkeley turde minez qulq normalarinin tasirinin ulken ekenligi dalil bola aladi. Adep-insan haqqinda jagimli tasir oyatatugin biraq jamaa, jamiyet ham insaniyat turmisinda onday darejede ayriqsha ahmiyetke iye bolmaytugin, milliy urp-adetlerge tiyklarlangan shirayli hareketlerdi oz ishine aladi.

Minez- shanaraq, jamaa, mahalle makan koleminde ahmiyetli bolgan biraq, jamiyet ham insaniyat turmisinda sezilerli tasir korsetpeytugin jagimli insaniy hareketlerdin jiyintigi. Adep bolatugin bolsa, zaman insaniyat tariyxu ushin ulgi bola alatugin unamli hareketlerinin jiyintigi.

Bul aytqan pikirlerimizdi missal menen tusindiriwge hareket etemiz. Misali: avtobusta jas jigiti, student hamme qatari orinliqta otiripti. Kelesi bandirgide bir kekse kisi shigip, onin qasinda tik turip qaldi. Eger student darhal: “ otirin, ata!” dep orindi bosatsa ol adeplilikti saqlagan boladi, sirttan qarap turganlar ogan minnetdarshiliq bildirip “Baxitli bol” juda adepli jigiti eken dep tasen qiladi. Kerisinshe talaba orinliqta otirip jalgannan muligip otirsa, keksege orin bermese ashiwimiz keledi, kewlimizde “Bunsselli darejede adepsiz sorbet eken!” degen piker otedi. Uliwma bunday adetler bizde jagimsiz tasir oyatadi. Biraq soni aytiwimiz kerek studenttin keksege orin beriwu yaki bermesligi bul avtobusta otirgan jollawshilarga olardin turmisinda unamli ma unamli emes pe degendey ozgeris bermeydi.

Minez quliqqa tomendegishe missal keltiriwge boladi: mahallemizde shanaraq basliqlarinin biri mumkin bolganinsha qonsilardin barliq merekelerinde xizmette turadi, xesh kimnen qolinan kelgen jardemin ayamaydi, ashig kewil ashig qol hamme waqit oz bilimin jetilistirip bariwga umtiladi, talapshan shanaraq agzalarina mexriban.

Bunday adamdi biz qiligi jaqsi insan diymiz ham ogan ulgi sipatinda qaraymiz. Sonday aq qonsi qobalar menen qopal munasebette bolsa sal gapke mush koterip, iship kelip, shanaraqta bala shagasin sabasa buni minez qulqi pas diymiz. Onin minez qulqinin unamsizligi semiyasi ayrim adamlar jabir koredi. Mahallerdegilerdin tinishi buziladi, biraq bul hareketler jamiyettin sotsiyalliq turmisina yamasa insaniyat tariyxina tasir etpeydi.

Adepke kelsek, masele sonday darejede diymiz. bir walayat yaki qala praktori o`zin aymaqta nizam ustinligi adalat bar ekenligin hamishe aytip sol bir maqset penen is jurgizedi, hatteki hakimnin` nizamnsiz turdegi parmanlarina qarsi shigadi, olardi biykar qiliwga umtiladi: apiwayi puxara tekqana oz kasibin emes balki huqiqiy nizam, adalatli dizim timsali retinde sawlelenedi. ol –o`mirin millet, watan ham insan mapi ne bagishlagan joqari adept iyesi. ol o`z jasap atirg`an jamiyet ushin ibratli bolatugin, sol jamiyettin` ja`nede gullep rawajlaniwina xizmet qiladi. Eger praktor kerisinshe nizam qorgawshisi bola turip o`zi nizamdi buza, shaqsiy mapi jolinda aqti qara qarani aq dep tursa, ol adepsizlik qilgan boladi; Apiwayi puxara negizinde birgene kisi praktor ameldar emes balki putin jamiyet a`dalatsiz eken degen oy pikirler tuwiladi. Bul pikirlerdin` kusheyip bariwu bolsa aqir aqibetinde sol jamiyet yaki duzimnin` kriziske ushirawina sebep boladi. Allette ush adeplilik qubilis ham olardin qarsilasi salistirmaliqqa iye. Bugar misal retinde praktordin adepsizligi aniq korinip turipti. A`depsizliktin` bir jaman jeri, ol ko`pshilik toparlarga tez taralip, jamiyette bayliqqa qunigwshiliqti, jamlesken buzginshiliqti, jenilteklitki, narkomaniyani, maskunemshilikti keltirip shigaradi. demek sotsiyalliq adepsizlik yamasa sol siyaqli ruwqiy buziliwshiliq

putkil jamiyeeti iyelep alsa yamasa majburiy ornasa ol fashizim, iktremizim, terrorizm ideyalarin en jaydiradi. XX asirdin` ekinshi yarimi XXI asirdin` baslarina kelip kop gana batis mamleketlerinde adepsizlik buzginshiligi, pariqsiz jinisiy qatnasiqlar, giyabentlik, nekesiz shanaraq, qarawsiz balalar, galaba uyatsiz klipler, zulim ham zorliqti ugiti-nasiyatlaytugin videofilimler jamiyet turmisinda korine basladi. Belgili Amerika alimi F. Fukayama <<Ulli u`ziliw>> (2003) degen shigarmasinda <<Batis awir kesellikke jolliqqan. Onin` tasirli alamatlari 1960 –jillari payda bolgan>> degen juwmaqqa kelip, olar birinshiden, jinayatshiliqti` o`siwi, ekinshiden, shanaraq krizisi, neke ham balalardin` tuwiliwinin` kemeyiwu, ajirasiwshilardin` saninin` kobeyiwu sebepli dep esaplaydi. Misali; AQSH ta harbir ush balanin` biri nekesiz tuwiladi. Skandanaviyada barliq ellerindegi tuwilgan balalardin yariminan ko`bi nekesiz dunyaga kelgen. Xaliqtin` saninin` kemeyiwu, demografiyalik o`sim tek u`shinshi dunya mamleketlerine ta`n. Tortinshiden, sotsiyalliq tubalaw, shaqistin turmistan ajiralip qaliwi, erli-zayiplar arasindagi

munasibetlerdin keskinlesiwı ,kisiler ortasında jalgız jaswga beyimlilik.Misali hazir Rossiyada eresek adamlardin` 56% I boydaq bolip jasaydi.¹

2. Adep teoryyasi birden bir etikaliq sistemani jaqsiliq ham jamanliqti adalatliq ,minnet hujdan,baxit turmistin manisin birden bir tiykarda tusindiriw ilimiy tiykarlaw bolip esaplanadi.A`dep teoryyasi sipatında en ayyemgi zamanda payda bola baslagan en daslep etika filosofiyaliq pannin bir bolimi edi. Onin tiykargi mashqalalari tomendegishe .Shaqistin hareketleri,minez qulqinin determinatsiyasi(shart-sharayatlari) problemaların sheshiw uliwma dunya qaras dasturine baylanisli boladi.Etika teoryyasi mashqala lari menen filosoflar S okrat, Ipikur,Spinoza ,Gelbetsiy,Golbax,Didro,Kant,Gegel,DobrolyubovShernishevskiy kibi agartiushilardin` bul tiykardagi miyrasi ulken bolip esaplanadi.

Shigis oyshillarınan etika teoryya maselesi boyınsha Gazeliy ,basqada oyshillar jaratqan adep teoryyalari ulken ahmiyetke iye.Tomendegi maselege misal keltiremiz.Kaykawistin` <<Qabusnama>>,Saadidin`<<Gulistan>. ,Jamiyidin` «Bahoristan»,Nawayinin` «Maxbub ul kulub» ham tagi basqa da ameliy

adepke bagishlangan shigarmalarınin` daorni bar.Adep filosofiyasinin` ozine tanligi,basqa panlerden parqi da ondagi teoriya menen a`meliyattin` baylanislig`ında.a`dep filosofiyasinin` basqa panlerden etikadan ,adepnamadan ayirmashiligi ol filosofiyaliq pa`n retinde adep-ikramliliqtin` tabiyatin tusindiriwshi ,adamnin` joqariga talpiniwında ,adeplilik qatnaslardin` qosali ham qarama-qarsi tareplerin korsetetugin teoriyaliq taliymat esaplanadi.Tagida bir ozgesheligi onin` normativ –ameliy ta`repi.Yag`niy onin` normativligi.Usi masele boyınsha Evdemonizim maselesin alip qaraymiz.Evdemonizim(grekshe eudaimonia-keshirim.keshirimli, baxit soodat –adep taliymati bolip bul taliymat baxitqa erisiw haqqında etikanin tiykari bolip esaplanadi. Bul taliymat ayyemgi gretsiyada payda boldi,Onin wakilleri Demokrit ,Sokrat,Aristotell kiyingi dawirde yagniy XVIII asirde Frantsuz matiralisleri rawajlandiradi. Evdemonizim baxit tusinige kirgizilgen mazmunına qarap turli adep sistemalarına n ibarat,Misali tomendegilerdi alip qaraymiz ¹¹ individuwal evdemonizim ham sotsiyal evdemonizim dep atalatugin sistemalardi birlestiredi.Biraq olardin hammesi ushin baxit mashqalasına gayri tariyxıy ,gayri klasliq koz qaralar harakterlenedi.Olar baxitti insan hareketlerinin ozgermes ,abstrakt maqseti dep tusindiredi.Sonin ushin evdemonizim tiykarlangan taliymatlar adeptin` onin sotsiyal manisten tisqarida, mangi ozgermes kategoriya dep qaradi. Sonin menen evdemonizimde unamli elementler bar. Sebebi ol baxitqa eriswın jemisi.Endividumnin` jeke kush qudreti menen baylanisli .Hatteki oni diniy adeplikten joqari qoygan.Belgili diniy adep ikramlilik insanlardin baxti qudaydin` qalewine baylanisli sipatlaydi.Demek baxit filosofiyada en fundametal oy qiyallardin biri.Adamnin` baxit tuwrali filosofiyada ush bagdar bar.Olar baxit psixologiyasi,baxit aksiologiyasi ,baxit sotsiologiyasi.Baxit psixologiyasında baxit jagimli kewil kuy,omirden lazzet aliw ,quwaniw ,shadliq jane rahatleniw .Geyparalar ozinin` baxtin ham baxitsizlig`in sirttan izleydi.Ol barinen burin ozimizdin` ishki dunyamızdan g`arezli.Sebebi har bir insannin` qayirliq-jawizliq,adamgershilik-paslik,mexribanliq – qatalliq,uyat-uyatsizliq ,jaqsiliq-jamanliq ,adalat-adalatsizliq ham tag`I basqa o`mirinde o`zine joldas bolatug`in psixikalıq pishinine iye boladi.

Aksiologiyaliq kozqarastan alganda baxit bul adamnin` baxitliliq ,kunliliq`i.Adam o`mirinin` qayir saqawatlig`innin` olshemi.Baxit qayirliq ,saqawatliq ,sog`an baylanisli qadir-qimbattin` artiwi.Tek sol qadirliq gana onin` boyındag`i jaqsi qasiyetlerdi rawajlandiradi,onin` baxitliliqin artıra beredi.Adamnin` dunya menen qatnasin ham baylanisin bahalaytugin oz pozitsiyasi boladi.Eger ol shin pak bolsa,obektivlik mumkinshiliklerge say bolsa ,onda adam baxittin` u`sh ahmiyetli shartine jetedi.Olar ozinin` qa`wipsizligi ,ozin –ozi bekitiwi ham jagdaydi duris tusiniwi Baxit sotsiologiyasında baxit adamlar umtilatug`in hurmet,bayliq,urpaq o`siriw,da`wletli garriliq siyaqli hammege belgili iygiliklerde harakterlenedi.Bunda jamiyetlik iygiliklerde jetiw jollari ,qurallari ham hadal miynet ayriqsha orin iyeleydi.²

Endi biz gedonizim maselesin alip qaraymiz.

Gedonizim –(grekshe nedone lazzetleniw) –lazzetlenip o`mir keshiriw insan o`mirinin` mazmunin qurawi lazim ,degen qarasqa tiykar bolg`an ideya ham turmis ta`rizine umtiliw.Kad.Yunonistan Aristin ham Elihur G. nin` tiykarshilari esaplanadi.Jana dawir filosofiyasında bil ideyani Mill ham Bentam tarepinen qaytadan tiklew ge hareket qilingan.Filosofiyada kobirek materiyalliq bayliqlarga itibar beriw tiykarında o`mir keshiriw dep qaraladi.Tiykarında bolsa ,kobinshe ,gedonistler insan ushin en` jaqsi jamiyet –paraban ,materiyalliq bayliqlar ko`p bolgan dawir ,dep esaplaydi.Biraq bul qaras hallarında ,milliy qadiryatlarğa itibarin paseytiredi ,olar ahmiyettin tuwri an`lawg`a kesent beredi.Sondada baxit psixologiyasi yiykarinan kewil-kuydi aniqlaytug`in lazzet aliw,baxit tusinigin bir putin qila almaydi.aytaiyq geyparalar en` jaman qasiyet bolg`an sadizimdi yamasa basqa birewdin` qaqyg`isinan ,oni ba`lag`atlawdan la`zzet alsa,ai geyparalar suyispenshilikten` ,doslari menen boliskeninen ,o`z do`retiwshiliginen lazzet tabadi.Demek adamnin` baxti sirtqi jagdayg`a o`zinin` psixikalıq pishini arqali qatnasiwda.Misali sizin` jegen keshki awqatiniz mazalima?Eger siz jumistan ash bolip kelsen`iz –ol shyrin.Eger siz restorannan kelsen`iz ol sizin` ushin qanaatlanıw tuwdirmaydi.Demek baxitqa ,baxitsizliqqa da sizin` ishki dunyan`ızdin` sirtqi dunyaga bahasi juwapker .

¹ J Bazarbaev A`dep Filosofiyasi Nokis 2010. 3-4 betler
² J. Bazarbaev Adep filosofiyasi Nokis 2010 jil. 200-202 betler.

2. Etika pa`ni filofosiya ,estetika ,psixologiya,pedagogika ,sotsiologiya ,dintaniw, huqiqtanuw,siyasattaniw menen baylanisadi.Endi biz usi panler menen baylanisin analiz etemiz.
3. Adep filofosiyanin` dintaniw menen baylanisi sonda,ekewide bir qiyli masele –adeplilik o`lshemleri masesin sheshiwdi maqset etedi.Misali,islam dinin alatugin bolsaq,qurani Ka`rim ,hadis sharif Shig`ista a`deplilik da`rejesin qa`liplestiriwde ulken tasir etken .Sebebi ,jetik insan masesi eki pan ushin da uliwma bolip esplanadi.Olardin` parqi adep-filofosiya bul maselege ilimiy tusinik ham zamanagoy tarbiya ko`zqarasinan jantasadi.

A`dep-filofosiyanin` huqiqtanuw menen baylanisli da erteden baslangan.Juda ko`p jagdaylarda a`deplilik olshemleri menen huqiq o`lshemlerin` a`hmiyeti ham mazmuni bir boldi.Sonin` ushin a`deplilikti jamiyettin` huqiqi ,al huqiqti nizamlastiratug`in a`dep dep ataw mumkin.Sebebi a`deplilik penen huqiqtin` izertlew obekti kop tarepten uqsas.Tek olar jantasiw usili koz-qarasinan ayriqsha.A`dep qaralaydi,huqiq jazalaydi.Aytayiq ,turmistag`I jezo`kshelerge qatnas masesi.

A`dep filofosiya pedagogika menen uziliksiz baylanisli .Pedagogikadag`i shaxisti qaliplestiriw ,ta`rbiyalik talim beriw bagdarlarin aqil-nasiyatlarisiz adepnama sabaqlarisiz tusinip bolmaydi.Bul koz-qarastan a`dep filofosiya o`zinin` teoriyalik ham ameliy tarepleri menen pedagogikanin` tiykari bolip esplanadi.

Sonday-aq bul pan psihologiya menen de tikkeley baylanisli.sebebi eki pande de adamlardin` ishareketi ,peyili uyretiledi.Lekin bul uyreniw eki qiyli ko`z-qarastan alip bariladi.Psichologiya hareket,peyil-meyil sebebinin` ham kelip-shigiw ruwxiy tabiyati ham qaliplesiw shart-sharayatin aship beredi.Al a`dep filofosiya psihologiya izertlegen hadiyseleardin` a`depliliktegi ahmiyetin tusindiredi.

Adep –filofosiyanin` siyasattaniw menen baylanisi da ayriqsha.Sebebi siyasiy gures,qarama-qarsilik a`dep filofosiyanin` tiykarinda talqilanadi.Lekin siyasat qansha darejede a`deplilikke suyense sonsha aqilga muwapiq keledi.Bul hazirgi ku`nde a`dep filofosiya ham siyasattaniwdin` en` ahmiyetli izertlew masesi.

A`sirese songi jillari a`dep filofosiyanin` ekologiyag`a baylanisli kun-kunnen asip baratir.

Pedagogikalik iskerlikte estetika

Joba ;

1. Estetikanin` predmeti .
2. Estetikanin` basqa sotsiyal gumanitar panler menen baylanisi.
3. Estetikaliq sana estetikalik iskerlik tusinigi.

Tayanish tusiniklari ;Estetika estetika nafasat gozalliq,iskustva,gozzaliq filofosiya,iskustva filofosiya,ham nafasat tarbiyasi.Estetik qatnas estetikalik sezim estetikalik iskerlik ,estetikalik did,estetikalik baha ,estetikalik ediyal.

Paydalangan adebiyatlar;

1. Karimov I.A. Asarlar tuplami 1-18 jildlar. T;Uzbekiston 1996-2010 .
2. Karimov I.A Yuksak manaviyat engilmas kush. T: Manaviyat 2008/
3. Karimov I.A .Adabiyotka etibor –manabiyatka ,kelejakka etibor. T:Uzbekiston 2009.
4. Abdulla Sher ,Bahodir Husanov.Estetika. 2-nashr.Uslubiy qollanba.-T:Uzbekiston faylasuflari milliy jamiyat , 2010 .
- 5.Muhammadjonova L.A. Jadid mutafakirlarinig axloxiy –estetik qarashlari.Uslubiy qullanma t: Uz MU 2007.

1. I.Kant.” Nofosat –bul ruwxiy jaqsiliqtin` belgisi.”

Nofosat ham gozzaliq dunyasi har qiyli ran` baran .Insannin` nofasat alemin anlawga umtiliwi atirap ortaliqti anlawga hareket etiw menen baylanisli .Nofosat alemin jaratiw menen bir qatarda oni seziw qabil etiw ozlestiriw ,yagniy nofasat alemin analiz etiw zarurliginen payda boladi.Shigista etika (axloq shunoslik) “ilimiy odob ,ilimiy badiya ,ilimiy husniya “ dep juritilgen.

Aristotel den baslao Iman Gazeliyge shekem Alisher Nawayidan basla, Aleksandir Bawimgardiy ga shekem,Didro dan baslap nemets filofosiya gegelge shekem etika ham etika panleri filofosiya panleri uziliksiz bolimi bolgan ideyalogiyaliq ham teoriyalik pianler dep qaragan.Tiykarinan estetikasi ilimiy aylanisqa tusirgen nemets filofosi A. Bawingardiy bolip esplanadi .Estetika sozi ayemgi grek sozinen alingan estetika gozzaliq haqqindag`i pan degendi anlatadi.

Tilimizde “gozzal ,shirayli degen sozler bar.Shirayli narse ko`z benen korinedi.Gozzalliqta til ham til menen suwretlenedi,sana menen qabil etiledi.Gozzal juz adamlar di qayirli qiladi,ashiq kewilli mirza etedi,bayliqti kobeytip ,joqari lawazimga erisiwine jardem berip ,isenimdi artiradi.”Kelbeti kelispegenenken`es sorama diydi xalqimiz.Shininda da ta`n gozzalligi ,ishqi gozzalliqtin` qorgani ,yagniy jasawinin` deregi,martebesinin` tiyegi.Sonin` ushinda “suliwdi adam jani qiymaydi eken ,Eriksiz eske tusip qiynaydi eken” dep shayirlar zinqar aleydi. Solay etip ,turmista gozzalliq haqqinda aytilganda,kobirek adamnin` sirtqi kelbeti ,shirayli qilwasi haqqinda

soʻz etiledi. Onda dene suliwlig`inin` olshemi har xaliqta har turli yusinikte bolip ,ulken ayirmashiliqlarda korinedi. Misali ,qaraqalpaqlarda suliwliq qara koz ,qara shash,uzin moyin ,qiyilgan qas ,qipsha bel,uzin boyli,ken` qushaqli dep sipatlanadi. Al Alpamis dastanida Gulparshinin` suliwlig`I bilayinsha ;”Ko`ringennin` aqilin alg`an ,qarshig`aday qiyallang`an ,eki beti gu`l –gu`l jangan ,appaq ,yubka dodaq,shashpawlari shashaqli ,shashagi tolga`n monshaqli ,uzin boyli,ken` qushaqli,on eki mukam,qiriq-qiliqli,omirawinda moyni gez,on to`rt jasar ,munaqqat penen soz qatqan,qayrila berip haz ketken,har nazin`nin` ozinde qis toqsandi jaz etken,qamshi yanli barmag`I gumis yanli tirnagi ,ustaga barsan` sandal bar ,sandaldi korde shashin ko`r ,molla f`a barsan` qa`lem bar,qalemdi korde qasin kor,shershimg`e barsan` hinji bar,hijini ko`rde tisin kor ,qar ustinde qan tamar,qadi kprde etin ko`r,qandi ko`rde betin kor ,qumnan qashqan posiqtay ,har emshegi torsiqtay” dep suwretlengen. Shininda da dunyadag`I suliwliq tusiniklerine koz jibersek ,onin` har elde har turli ekenin ko`remiz .Misali Ispaniyada belgili jaziwshi Merimenin` korsetiwinshe ,ispanlar suliw boliw ushin minaday belgiler zarur diydi:

1. Ush qara- ko`z ,qas ,kirpik,
2. Ush aq-teri,tis, qol
3. Ush qizil –erin ,bet , tirnaq,
4. Ush uzin denesi, shashi ,qoli,
5. Ush ken` -gewde ,manlay , eki qastin` arasi .”Kirpik ,manlay,eki qastin` arasi ,kerilgen tortbarmaq Biybisanemnin`” (A Dabilov) degen sozge ta`qa`bbil.
6. Ush kishkantay tis ,qulaq ntirnaq
7. Ush jin`ishke sawsaq ,iyiq taban.

Estetika filosofiyaliq pa`n filosofiya oy oristin gul shani manawiyattin` bag`i. Filosofiya pani haqiqatliqti uyretiwshi pan dunyaga koz qarasti qaliplestiriwshi ,ham alemde biliw ilimi. Filosofiyaliq panler etika hujdanliqti hadal boliwga uyretse .Estetika bolsa gozzaliq haqqindfa bilim beriwshi pa`n .B.M.SH 48 –sesiyasida joqari jahan minberinen turip putkil dunya xaliqlarina qarata prezidentimiz I.Karimov “ Manawiy ilimiy ham estetikaliq qadiryatlar xalqimizdin` turmisinda ,dasturinde madeniyatinda ayriqsha orin alganlig`i hesh kimg`e sir emes” dep atap korsetiledi. Bunnan korinip turipti Ozbekistan gozzalliqqa bay rawajlaniwshi mamleket. Batis mamleketleri estetikler Tomos Monro ha`m Eten Surnolar pikirinshe “etikasi,estetikasi joq mamleket artta qalg`an mamleket ,etikasi ham estetikasi joq millet diywana millet. Ayrim alimlar estetika tek gozzalliqti uyrenetugin pan dese basqa bir gruppa alimlar estetikani korkem oner teoryasi dep qaraydi. Misali B.G. Belinskiy estetikani ,turmisqa ko`rkem -o`nerge qatnas dep biledi. Estetikani pa`n sipatinda waqiyaliqti gozzaliq tiykarinda ham qosh reyislik tuygilarin ham korkem- oner din uloiwma nizamin uyrenedi. Turmistagi gozzaliq qoshriyislikti turlish`e tusinemiz .Bizin` koz qaralarimiz ,koz aldiga keltiriwler imiz bahalarimiz salistirmali bolip ,olardi bahalaw estetikani`n` waziypasi.

Estetika paninin` tiykargi tusinigi gozzaliq shirayliq, kelbetlilik manisine iye. Danishpanlar sirtqi ham ishki gozzalliqtin` munasibetlerine ayriqsha ahmiyet bergen .Sonday –aq ,adamnin` sirtqi qatnasi menen birge onin` gozzal a`lemi minez –qulqinin` miynet suyghishligi ,jaqsiliqqa umtiliwi ham tarepleri gozzalliqtin` qasiyetleri menen muwapiq uygin bolsa ,olar erkin gozzalliqtin` sipatin oyladi.

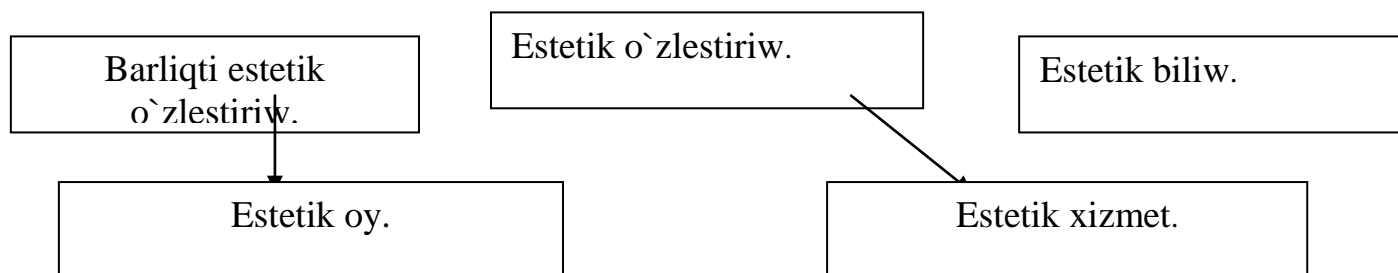
-Estetika –bul manawiyat dunyasi, iskustva korkem doretiwshilik protsesleri nizamshiliqlarin sezgi -tuygi ,seziw ,idraq qiliw, bahalaw arqali uyrenetugin ham uyretetugin pan.

-Estetika pani adamzat tarepinen bunyat etilgen gozzal manawiy bayliqlardi o`zlestiriw nizamliqlarin uyrenedi..

-Estetikaliq sezgi-tuyg`i -insandi qorshap turgan a`tiraptag`i ruwqiy tuygi payda etiwshi gozzaliq ham kelbetsizlikti ,ulliliqti ham pa`skeshlikti ,tragediyaliq ham komediyaliqti bahalaw qabileti..

-Estetikaliq talap- jaqsiliqqa ,gozzaliqqa umtiliw bolip esaplanadi. Bul talap miynet ko`rkem- o`ner, etikalik qatnasniqlardag`i gozzalliqti talap etedi. Insannin` uliwma xizmeti bolmisqa estetik qatnas arqali payda boladi.

Estetikani`n` temasi menen tikkeley baylanisli bolgan qatnaslar.

Siyaqli o`z –ara jaqin, ma`niles bir qatar tu`sinikler bar. Olar arasindag`i barliqti estetik ozlestiriw tu`sinigi qalg`an estetik qatnasin ,estetik biliw ,estetik oy, estetik xizmet tu`siniklerin qamtir aladi.

Usig`an baylanisli estetika pani insaniyat ta`repinen barliqti estetik o`zlestiriv nizamliqlarin u`yrenedi,desek tuwri boladi.Barliqti estetik o`zlestiriv ko`rkemliktin` tiykarg`i mazmunin payda etetdi,yag`niy estetika pani korkem o`nerdin` usili tiykari bolip xizmet etedi.

Estetikanin` temasi tek gozzalliq bolip qalmastan .Ol tiykarinan .

Ulliliq.

Ken` peyillik.

Tragediyaliq.

Paskeshilik.

Uyg`inliq.

Usinday kategoriyalardi u`yrenetug`in pa`n .Sonday-aq bul Orinda,soni umitpaw kerek ,usi tusiniklerdin` ha`r birinde gozzalliq ,bar ta`repinen,element sipatinda qatnassa,ekinshi ta`repten ,olardin` o`zi gozzalliqqa ko`rinedi element waziypasin o`teydi.

Gozzalliq ko`rgenimizdey ,nafasattin` bas jetekshi qasiyeti esaplanadi.Usig`an baylanisli ol estetikanin` belgili tu`siniklerinen biri sipatinda izertlenedi.Sonday –aq gozzalliqtin` qatnasisiz joqaridagi qa`siyetlerinin` birewide estetik tabiyatina iye .Misali ulliliqti alayiq ol tiykarinan o`lshemge, mug`darg`a tiykarlanadi.Buxaradag`i “Arislanxon” minarasi ,yaki “Minori Kolon”, “Mikoran Kalon “ ulilig`i menen adamdi tasir etedi. Ogan tiyisli ekenin qalbimizdi qandayda zawiqliq ,nafosat qamrap aladi.Lekin tap usinday balentiliktegi ximiyaliq karqana laboratoriyasidan zawiqlanbaysiz .Yaki bolmasa tawga tigilseniz ,estetik zawiqliqqa toyasan`.Tap sonday balentiliktegi qala shetindegi oyli shiqqan musir tawina qarap zawiqlanbaysiz.Sebebi Arislan minarasi arxetekturakik korkem shigarmasi sipatinda gozzalliqtin` nizamlari tiykarinda bunyad etilgen ,taw bolsa tabiyat ulli gozzalliq .Zavod morilarinda ,musir “tawinda olshem mugdar bar,lekin bir narsege gozzalliq jetispeydi..Minara menen tawdagi olshemli –bul gozzalliqtin` tragediyaliq qasiyetinde ,gozzalliqtin` qatnasin koriw munkin.Misali A. Talostoydin` “Uris ham finishliq” Awistritsada bolip otken rus maydanida bolip jatirgoy Kniaz Andrey Bolkonskoydi esleyik `bir qolinda uslap kop-kombek shopte tiniq aspanga qarap jatqan onin basina kelip Napalyon oni olgen dep oylap- bul korinisti zawiqlanip “mine bul gozzal olim!:Bunda shigarma qaharmaninin` olimi tragediyaliq,olimnin` qaharmanliqqa aylaniwi ulliliq bul jerde tragadiya menen ulliliq ortasinda Estetika ,etika ,psixologiya,sotsiyalogiya ,din taniw ,pedagogika baylanisliliq nazerde tutiladi.Bunda tiykarinan gozzal korinis,qaygiliq ulliliq payda bolgan.

2. Demek estetikanin` izertlew obekti-gozzalliq Biraq iskusta oz nawbetinde gozzalliq siyaqli ken kolemlu izertlew obekti esaplanadi. Estetikinin` etika menen baylanisin alip qarayiq Aantik dawir filosoflari sakratPlaton ,Parabiy etikani ishki gozzalliq ,estetikani, sirtqi gozzalliq dep qaragan.Bunnan tisqari ,korip otkenimizdey,sanat estetikanin` tiykargi tadqiqat obektlerinen esaplanadi.Har bir sanat asarinda bolsa adep ikramnin` mashqalalari koteriledi ham ijadkar en ulli adep-ikram darejesine korkem –oner arqali inikos etiledi.Bul inikos beqastan ijabiy qaharmanlar qiyapasinda amelge asiwga ,waqiya-hadiyselerge muwallif usi koz qarastan qaraganda koriniwi mumkin.Yag`niy birden –bir korkem-oner shigarmalarinda ijabiy qaharmanlari uliwma bolmaydi,biraq ondagi waqiya –hadiyselerge ijatkar oz zamanlasi erisken adep-ikramlilik jetiskenliklerinen turip baha beredi.Sol sebepli adep –ikramsizliq korkem-oner boliwi uliwma mumkin emes.Demek ,estetika uyrenilip atirgan har bir korkem –oner shigarmalari malim mugdarda adep ikramlilik usi koz qarastan da koriwge boladi.Biraq bunday jaqinliq joqarida aytqanimizday jibermevshilikti anlatpaydi.Bul eki pannin` izertlew obekti ortasindagi pariqtu birinshi bolip Aristotel teoriyalik jaqtan sipatlap bergen edi.Jaqsilik tek harekette,gozzalliq bolsa hareketsiz boladi degen pikirdi bildiredi.Haqiyqatindada adep tek insannin` qatti hareketi arqali juzege keledi.Adam hareketsiz eken onin jaqsi jamanin bilemiz sonday-aq qatti hareket bolganda biz oni jaqsiliq ,jawanliq ,jawizliq hareketinde sipatinda bahalaymiz .Gozzalliq ozin hareketsiz payda ete beredi.Misali Xiywadagi kelte minar di alip qarawga boladi .Ol hesh qashan hareket qilmaydi.Lekin ol gozzaliq sipatinda bar.Hareketsizliginen onin gozzaligina hesh nerse tasir etpeydi..Estetikada gozzal adam tusinigi joq .Yamasa gozzal jigiti yaki gozzal qiz degen tusinikler bar.

Psixologiya menen baylanisin alip qaraymiz.Insannin ruwqiy turmisin uyrenen eken psixologiya liq sezgiler masesine ulken orin beredi.Gozzalliqti korkem shigarmaliqu jaratiw sawlelendiriw belgili sezgiler menen baylanisli.Misali apiwayi adamda ayriqsha bir sezgi tasirshenligi oyatpaydi.Sebebi bul tasthan jasalgan adam edi.Biraq skulukturashi qol urgannan son` onnan turmis diyeni insaniy sezgiler ura baslaydi.Bunda tasqa adam qiyapasi berilmegende balkim usi qiyapag`a bir maydanliq insaniy tuygilarinin` jamlengenligi.Misali oyaniw dawirinin` Leonardo da Vinshi “Jakonda” degen partiretin alip qarasaq

boladi. "Jakonda" marepetler din qalin perdesi ishinde kimilip qaldi. Suwretin koriw umitinde asiqqan tamashabinler oni kormesten, sonday atirapinan otip ketedi. (tek bir 1990 jildin` ozinde 14 million kisi ) oq otpes aynalar ham onda bayan etken. Aqiri korinbes kisiler oqimi diniy maresimler hamde qadimiy sajdeler sari utilganlardi koz aldimizda korinedi. Kamal jetken asar tagdirine misal bola aladi sol saqna. Iqtimal Luwrnin` suwreti saqlanip atirgan (parijdegi alem sumil sanat muzeyi) Kvadrat zali, tanqalarli sadalari toliq ane sol qasir, tasbiriy sanat durdanalari makan tapqan sol jer sonday koringen his -ixtiraslari oz ishine siydira alarmeken? Qaran albette "Jakonda " g`a bir qaran` ! Siz sonda Tselsiy boyinsha

darejede saqlanip atirg`an, jilda bir marte eskort guzetiwinde tibbiyat korigine alip bariliwin koresiz. Endi ol siyinatug`in buyim, rentas birine emes, tek onin` belgisi bolgan, kulimsiregen timsalga aylangan. Albette buni jaratqan sinor, ati gurur iftiqarg`a toliq Leonardo da Vinshi ham itirap beredi.

Sonday -aq, estetikanin` Sotsiyalogiya menen baylanisligi bugingi kiunde juda ham ahmiyetli. Belgili bolganiday, har bir sanat korinisi ahmiyetli turde insan shaxsina itibar qilgan halda, jamiyetti ijtimaiy munasebetler dizimi sipatinda Korkenlik jaqtan belgili boladi. Hatte insan ham jamiyet tikkeley sawlelenbegen korinis janirdagi shigarmada sotsiyalliq jamoyet agzasi avtor koz qarastarinin` tikeley korinisinde ozin korsetedi. Sonday aq shigarma avtori hesh qashan ozi tan bolgan jamiyette shette tamashagoy bolip turalmaydi. Shigarmalar sotsiyalkogiyaliq izertlewler ushin ozine tan matryal bolip xizmet etedi. Sotsiyalogiya jamiyet penen korkem onerdin oz ara baylanisliqlarin korkem onerdin sotsiyalliq waziypalarin uyrenedi.

Estetikanin dintaniw menen baylanisi ayriqsha_ahmiyetke iye. Sebebi din ham iskusstva hamme waqit bir birin toltirip keledi. Bunin jahan dinlerinde korkem oner turleri bar, misali budda da skultura nasiraniyeler ushin suwretlew oneri. Musilmanlar ushin korkem adebiyat. Sonday-aq, uliwma jahan dinlerinde shirkewlerde siyinatugin orinlarda auwretlew oneri menen baylanisli bolgan hammemiske malim. Asirler dawaminda usi baylanislar natiyjesinde, korkem shigarmanin` ozine tan korinisi -diniy korkem shigarma payda boldi. "Abu Muslim Jannamasi", Shohizinda arxitekturaliq, Kyoln, Jomesi Rembrant tin` "muqaddes shanaraq" shigarmasi, "adasqan balanin` qaytip keliwi "bul kartina tamashagoylerde adamga muhabbat, adamga onin` okinishine ham duzeliwine iseniw siyaqli jaqsi sezimler payda boladi. Hindistan, Xitay aymagindagi Butxa ibadatxanasini diniy korkem shigarmalar bolip esaplanadi. Bularda diniy idiyalar korkemlik jaqtan swlelengen.

Estetika Pedagogika menen baylanisadi sebebi pedagogika belgili manste gozalliq tarbiyasi menen shugillanadi. Tarbiya -ayriqsha, avtonom bolimlerde bolingen halda, turli jas ham tarawlar ushin arnawli belgilengen tarbiya tiykarinda shegaralar alip bariladi. Miasli mektepke shekemgi tarbiya, oqiwshilar tarbiyasi, sportshilar tarbiyasi ham t.b. Pedagogika mine usi tarawlar jasi boyonsha ailip barilgan estetikalik tarbiya mashqalalarin uyrenedi. Uris Estetikgi M. Kagan aytqaniday, pedagogika tarbiya barisinda taktikalik tabiyatqa iye bolsa estetika onin` stradegiyasi.

Sonday -aq semiotika -belgiler sestemasi menen baylanisli. Sebebi korkem shigarma belgiler arqali payda boladi. Misali haripler, notalar t.b payda boladi. Biliw ham bahalaw iskerlik natiyjelerin yagniy sematik ham pragmatik xabardi ozinde jamlew korkem shigarma usi xabardi jetkizip beriwde bagdarlangan.

3. Prezidentimiz Islam Karimov aytqaniday sanani aqil oydin` ozgertpesten turip biz gozlegen maqsetlerge joqari maqset "azat ham abat jamiyetti payda etip bolmaydi" usi koz qarastan alip qaraganda estetikalik sana, estetikalik xizmet oza ara baylanisli bolip, estetikalik xizmet, estetikalik sana tiykarinda payda boladi. Egerde belgili talap - iqtiyajlar bolmasa insannin` iskerliginde belgili forma juzege kelmeydi. Estetikalik talap iqtiyajlar insannin` iskerlike bagdarlaydi. Iskerlik bolsa jana talap iqtiyajlardin keltirip shigaradi. Estetikalik iskerlik materiyaliq islep shigariwdin barliq tarawlarin ozine qamtip aladi. Estetikalik iskerlik korkem onerde sap halda korinedi. Sebebi miynet ham korkem gozalliq nizamlarina itibar etken halda jaratiladi.

Alimlardin` potentsialli, doretiwshilik miynetleri natiyjeleri olardin estetikalik madeniyatinin darejesinde tikkeley baylanisli boladi. Estetikalik sezgi tuygi menen birgelikte keshetugin protses ham parasat. Bul haqiqati tikeley ozinde jamlestiredi. Aqil parasatsiz doretiwshilik iskerliktin boliw mumkin emes. Ilimiy doretiwshiliktin estetik mazmuni quwanish, shadlaniw sezgisin qanatlandiriw da gana emes yamasa ilimiy izleniwler natiyjelerin ham olarga erisiw usillarinda sawlelendiredi.

Insannin` harqanday formasinda insan harqanday iskerliginde estetikalik derek bolip oz iskerligi dawaminda materiya menen birge ruwqiyliqqa shadlaniw, suysiniw, arziw arman menen ruwxiylita yagniy shadliq suysiniw erk azatliq tuygilarina suyenip jasadadi.

Estetikalik sana birneshe turlerge bolinedi.

1. Estetikalik sezgi tuygi,
2. Estetikalik qalew.
3. Estetikalik baha.
4. Estetikalik ediyal.
5. Estetikalik teoriya.

Insannin` dunyasini estetikalik ozgeriwin bir birine baylanisli bolgan

1. Obektiv waqiyadagi estetika.
2. Subektiv estetika
3. Korkem subektiv estetikanin` ozine tanligi.

Estetikaliq tuygi insannin` waqiyadagi oz iskerligine qarim qatnasigi bolip tabiladi .Bul tuygi bizdi qorshao turgan atirapti waqiyani estetikaliq jaqtan seziw qabileti onin` gozzalliginin` uyginliginin` sezimi.

Estetikaliq tuyg` sotsiyalliq ham tabiyat qubilislarinin` nizamina insan gozzalligina ,insan miyneti ,sotsiyalliq iskerlik iskustva gozzalligina zawiq aliwinda payda boladi.Estetikaliq sezgi tuygi haqqinda Belinskiy bilay degen edi.”balalarda estetikaliq tuygini tarbiyalap ,bul barliq gozzalliq ham joqari adanm gershiliktin` deregi “degen edi.Omar Hayyom estetik tuygi haqqinda sonday diydi ;tiykargi tuygilar besew esitiw ,koriw ,dam biliw ,iyis biliw ,seziw ham bul denedegi janga uqsagan barliq bes tuyginin` orni basqa.Kaykawistin` “Qawisnama “shigarmasinda “bilgil hamme narseden soz oneri jaqsi,basqa janiwarlardan adam sanasi menen ayriqsha,bul ayriqshaliq adam denesinde bar;besew adam denesi sirtinda payda boladi.Ham qalغان besewi ishinde.1-bir narseni yadinda saqlaw 2- hamme waqit este saqlamaq 3-qiyal etiw 4-ajirata biliw .5-soz .Besewi adam denesi sezgisi menen baylanisli. 1- esitiw ,2-koriw ,3-dam biliw ,4-iyis biliw ,5 –seziw.Kayawistin` “Qawisnama “shigarmasinda sezgi,tuygi agzalarinijn` ahmiyeti haqqinda “har qashanda sezgirlik ishten shigip ,estetik koriw mazani biliw Qatti jumsaqti biliw lazzetten ayiorilmaw bunday jasawdin ozinde shar bola almaysan basqalardida shart ete almaysan basqalardin moynina juk bolasan .Buytip jasagannan olim jaqsiraq”.Abu Rayxan Beruniy tuygi agzalari haqqinda bilay diydi “koz koriwge kelse qarim qatnasta hikimet izlerin izlep ,onnanjuwmaq shigariw ham jaratilgan narsenin jaratiwshisi haqqinda pikirge keledi.”.Esitiwge kelsek qulaq tan`ir so`zi “islem isle”,”islemegen”degen sozlerin esitiw ushin .Son qulaq bugan qulaq qatti boysinip Qudayga jaqinlasiwga,shinliq erkinlikke jetisiw ushin jaratilgan.Bul narse danalardanda jasirinemes” .

Sinaw ushin sorawlar ;

1. Estetik pan sipatinda qashannan baslap uyrenile basladi?
2. Estetikanin` qanday kategoriyalari bar?
3. Estetikanin` metodlari,funktsiyalari.
4. Estetik estetikiti aniqlap berin` .
5. Estetik ediyal degen ne?
6. Estetikaliq baha degen ne?

Korrupsiya ha`m onin` tiykarg`i ko`rinisleri.

Reje.

1. Korrupsiya ne?
2. Korrupsiya ha`m onin` ko`rinisleri.
3. O`zbekistan Respublikasi Prezidentinin` ja`miyette huquqiy sanani ha`m huquqiy ma`deniyatti asiriw sistemasin tu`pten jetilistiriw haqqindag`i pa`rmani

Korrupsiya – bul ma`mleket ha`kimiyatidan shaxsiy ma`pleri ushin paydalaniw protsessin aniqlaw ushin isletiletug`in ken` atama. "Korrupsiya" so`zinin` o`zi latinsha "corrumpere" – korrupsiya ha`m "corruptio" - korrupsiya, paraxorlik, venalitet, korrupsiya.

Korrupsiya tu`sinigi.

A`piwayi so`zler menen aytqanda, Korrupsiya - belgili bir ku`shke iye bolg`an ma`nsabdar shaxs oni shaxsiy ma`pi ushin isletetugin protsess. Bunday shaxslar quramina ha`r qanday jag`daydin` sheshiliwine ta`sir ko`rsetiwge qa`dir bolg`an derlik barliq ma`leket xizmetshilerin kirgiziw mu`mkin: Siyasatshilar; Barliq da`rejedegi ma`nsabdar shaxslar;

Qadag`alawshi ha`m huquqti qorg`aw organlari wa`killeri; meditsina ha`m ta`lim wa`killeri.

Ken`rek ma`niste, korrupsiya atamasi para aliw, tovlamachilik, firibgarlik, mansab wa`killiklerinen paydalaniw, israpgershilik ha`m pullardi legallastiriwdi o`z ishina aladi.

Korrupsiya ha`m onin` ko`rinisleri.

Korrupsiyanin` sebepleri.

Korrupsiyanin` boliwi ha`m onin` gullep-jasnaw ushin ushin ju`da ko`p sebepler bar ha`m bul ha`diysenin` absolyut barliq ta`replerin aytip beriw ju`da qiyin. Sog`an qaramastan, tiykarg`I asosiy sebepler derlik ko`zge ko`rinedi.

Jeke ashko`zlik. Ashko`zlik etikaliq printsiplerge qaramastan, pul yaki ha`kimiyat ushun sheksiz qa`lewge alip keledi. tiykarinan, bul en` ko`p tovarlarga iyelik qiliw ushin tuwma insaniy tu`rtki. Tiyisli ta`lim ha`m ta`rbiyaning joqlig`i, xizmet minnetin sezinbew ha`m ma`mleket xizmetshisi xizmet ko`rsetetugun ja`miyet penen birdemliktin` joqlig`i sebepli shaxsiy a`dep-ikramlilik juwapkershiliktin` pa`s da`rejesi. Bunday jag`dayda shaxsiy `depsizlik ko`pshiliktin` mu`ta`jliklerinen ustem keledi.Is haqi. Ko`binese ma`mleket sektorindag`i xizmetkerlerdin` ko`pshiligine to`lenetugun kem is haqi ayrim adamlardi korrupsiya a`meliyatina ma`jbur qilmaqta.

O`z-o`zin an`law ushin pa`s imkaniyatlar. O`z qa`lewine ko`re islew imkaniyati joqlig`i sebepli, ko`p adamlar korrupsiya sxemalari arqali pul islew ushin qastan ma`mleket mekemelerine islewge ketpekte. Ko`binese bunday adamlar "jilli" lawazimlardi iyelew ushin para beredi.

Korrupsiya ha'm onin` ko`rinisleri

Qatan` ha'm tez jazalardin` jetispewshiligi. Bul soni anglatadi, ha'tte kimdur aybdar dep tabilsa yaki ha'tte para menen uslang`an bolsa da, sud sistemasi bul protsessi keshiktiredi. Sud protsessi ju`da uzaq dawam etetug`un jag`daylarda ja`miyettegi keskinlik pa`seyedi ha'm qag`iyda retinde jumis toqtaq qaladi. Ja`ne bir mashqala

Wa`killikli ha'm ga`rezsiz sudlardin` jetispewshiligi.

Ma`mleket a`meldarlari ortasinda juwapkershilikdin` joqlig`i. Bul soni an`latadi, ja`miyet ma`mleket sistemasi hizmetkerinin` konkret ne menen shugullanip atirg`anin bilmeydi. Jam`iyet onin` jumisin qalay orinlawi ha'm onin` menen qalay gu`resiwi haqqinda magluwmatqa iye emes. Sol sebepli, usi mansabdard shaxstin` is haqi, premyalar, napaqalar ha'm napaqalardi haqli tu`rde alama-joqpa bahalawdin` imkani joq.

Korrupsiyanin` tu`rleri ha'm formalari.

Korrupsiya tu`sinigi ju`da ken` ha'm insan o`mirinin` ko`plep tarawlarina ta'sir qilg`anlig`i sebepli, oni bir neshe tu`rlerge yaki formalarg`a ajratiw a`detiy jag`day, bul bolsa o`z na`wbetinde ta'sir da`rejesi ha'm ko`lemine baylanisli. Korrupsiyanin` tiykarg`i formalari:

Shaxsiy (turaqli bolmag`an, ku`ndelik) korrupsiya;

Kishi korrupsiya;

Siyasiy (u`lken) korrupsiya.

Korrupsiya ha'm onin` ko`rinisleri

Shaxsiy (turaqli bolmag`an, ku`ndelik) korrupsiya;

Bul ju`da kem ushraytugin ha'm ja`miyettegi uluwma protsesslerge ta'sir o`tkize almaytug`in en` qa`wipli korrupsiya tu`ri.

Kishi korrupsiya.

Kishi ko`lemdegi, byurokratik yaki mayda korrupsiya - bul ha`r ku`ni korrupsiya bolip, ma`mleket a`meldarlari ja`maatshilik penen ushrasqanda ju`zege keledi. Kishi korrupsiya - bul a`meldegi nizamlar, qag`iydalar ha'm qag`iydalardi ha`mme na`rse nizamli ko`rinetug`in, biraq aylanba jollar menen aralasadug`in tu`rde qollaw menen baylanisli para beriwi esaplanadi. A`detta, korrupsiyanin` usi formasi az mug`dardag`I qa`rejetler menen baylanisli, sebebi ol en` a`piwayi ma`selelerdi sheshiwge tiykarlang`an. Bug`an keselxanalarda, mekteplerde, jergilikli litsenziyalaw organlarinda, politsiya ha'm saliq mekemelerinde paraxorliq kiredi.

Siyasiy (u`lken) korrupsiya.

Siyasiy korrupsiya – bul jeke ha'm ma`mleket sektori sub`ektleri ortasindag`i ha`r qanday pitim, bul arqali ma`mleket aktivleri nizamsiz tu`rde jeke mulkke aylandiriladi. Siyasiy korrupsiya ko`binese "u`lken" yaki joqari da`rejedegi korrupsiya menen sinonim sipatinda isletiledi. Bul byurokratiyalig` yaki mayda korrupsiyadan siyasiy qararlar qabil qiliw menen baylanisligi menen pariqliq qiladi qiladi. Siyasiy korrupsiya ma`mleket ushin en` qa`wiplisi esaplanadi, sebebi xaliqliq atinan nizamlar jaratiw ha'm atqariw huquqina iye bolgan siyasatshilar usi kushten o`z ku`shleri, statusi ha'm bayligin saqlap qaliw ushin paydalanadi. Siyasiy korrupsiya tek gana resurslardan israpgershilikke alip kelmesten, balki basqariw printsipin buzadi. Hu`kimet kleptokratik bo`lib qolmoqda.

Korrupsiyanin` maqseti, printsipleri ha'm ko`rinisleri.

Usi atama ta'riypinen ko`rinip turg`aniday, korrupsiya tek gana bir maqsetti go`zleydi: shaxsiy boyiw, kontsentratsiya ha'm ha`kimiyatti saqlap qaliw. Korrupsiya printsiplerin aliw mu`mkin

QARAR

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI PREZIDENTI

JA`MIYATDAGI HUQUQIY SHUKURLIK VA HUQUQIY MADANIYATNI O`SITISH TO`GRISIDA

Ja`miyette huquqiy sanani ha'm huquqiy ma`deniyatti asiriw nizam u`stemligin ta'miynlew ha'm nizam u`stemligin bekkemlewdin` a`hmiyetli sha`rtlerinen biridir.

Songi jillarda ma`mlekette milliy huquqiy sistemani reformalaw, ja`miyette huquqiy ma`deniyatti qa`liplestiriw ha'm qa`nigeli yurist kadrlardi tayyarlaw bo`yinsha a`hmiyetli isler a`melge asirildi.

Sonin` menen birge, insan huquqlari ha'm erkinliklerine hu`rmetli qatnasti qa`liplestiriwge, haliqtin` huquqiy sanasi ha'm huquqiy ma`deniyatin, ja`miyettegi puqaralardin` huquqiy sawatxanlig`i da`rejesin ashiriw`a tosquinliq qilaturin qatar mashqalalar ha'm kemshilikler saqlanip qalmaqta.

Sonin` ishinde, birinshi na`wbette huquqiy ta`lim ha'm ta`rbiya tarawinda huquqiy ma`deniyatti asiriw boyinsha sistemali ha'm o`zara baylanisli isler alip barilmagan. Ko`p jillar dawaminda bul ma`sele tek g`ana huquqti qorgaw organlari ha'm basqa ayrim ma`mleket organlarin` waziypasi sipatinda qabil qiling`an, sonin` menen birge shan`araq, ma`helle ha'm basqa puqaraliq ja`miyetti institutlarinin` mu`na`sip qatnasi ta`minlenmbegen.

Jaslardin` huquqiy ta`rbiyasina keru ta'sir ko`rsetetug`in printsiplerge qarsi huquqiy immunitetti qa`liplestiriw, ha`r bir insannin` o`zin tutiw nizamlari ha'm qag`iydalarina hu`rmet, milliy qa`driyatlarg`a sadiqliq ha'm huquqbuzarliklarg`a salistirg`anda qatnasti ta`rbiyalawg`a kompleks jantasiw mu`mkin emes.

Xaliqtin` huquqiy bilimlerin asiriw tarawindag`i waziypalar uliwmalig` xarakterge iye, olardi a`melge ashiriwdin` aniq samarali mexanizmlari mavjud emas, bu jamiyatda huquqiy ma`deniyatti asiriw boyinsha jumislarin` o`nimdarsizlig`inan da`lily beredi.

Xaliqtin` sanasida shaxsiy sana ha`m ja`maat ma`plerin` ten` salmaqlilig`in saqlaw ideyasini tasdiqlaw boyinsha huquqiy sanani ha`m huquqiy ma`deniyati o`shiriw boyinsha to`men jumis ha`m nizam u`stemligin ta'miynlewge qatan` keru ta'sir ko`rsetpekte.

Xaliqtin` huquqiy bilimlerin` jetispewshiligi ha`m ma`mleket organlarinin` nizamsiz qararlari u`stinen sudqa shag`im qiliw imkaniyatidan toliq paydalanilmag`anlig`i ma`nsabdar shaxslar ta`repinen puqaralardin` huquqlari ha`m nizamli ma`pleri buziliwi jag`daylarina alip keledi.

Bunnan tisqari, ha`zirgi globalisasiw sharayatinda ilmiy-texnikaliq rawajlaniw, xaliqtin` huquqiy sanasi ha`m huquqiy ma`deniyatin jetilistiriwdin` innovatsion usullari, propagandanin` alding`I ha`m o`nimdarli qurallari ha`m shet ma`mleketlerdin` bul tarawdag`i alding`i ta`jriybesi o`z da`rejesinde paydalanilmay atir.

Xaliqtin` huquqiy sanasi ha`m huquqiy ma`deniyatin asiriw boyinsha islerdin` o`nimdarlig`in ja`nede asiriw, puqaralardin` huquqiy bilimlerin` ja`miyetlik-siyasiy o`zgerisler menen uyg`un kombinatsiyada asiriwdin` zamanago`y usullarin jariyalaw, sondayaq, turaqli huquqiy immunitetti qa`liplestiriw.e

9. Maktabgacha ta`lim ministrligi A`dillik ministrligi menen birgelikte eki ay mu`ddette "Balani` huquqlari ha`m ma`jburiyatlari" temasinda qa`nigelardi qatnastirg`an halda mektepke shekemgi bilimlendiriw mekemelerinde ko`rgizbeli shinig`iwlardi sistemali tu`rde ja`riyalaw boyinsha usinislardi islep shig`adi ha`m belgilengen ta`rtipte O`zbekiston Respublikasi Ministrlar kabinetine usiniladi.

10. Xaliq ta`limi ministrligi ha`m Joqari va Oliy va o`rta maxsus ta`lim ministrligi O`zbekiston Respublikasi A`dilik minimenen birgelikte:

2019/2020 oquw jilinan baslap oqiw mekemeleri oquwshilari ha`m talabalarinin` huquqiy ha`m tu`rde jetilistiriw mexanizmin` ja`riyalaw, sondayaq talabalar ha`m talabalarning huquqiy sawathanlig`in asiriw`ga qaratilg`an oqiw da`sturlerin tu`pten qayta ko`rip shigiliwin ta'miynlew;

2019 jil 1 martqa shekem jaslardin` huquqiy sanasi ha`m huquqiy ma`deniyatin asiriw`ga qaratilg`an oquw materiallarini tayarlawdi, a`sirese, olardin` sanasinda korruptsiya ja`miyet ha`m ma`mleket rawajlaniwina ziyani etetug`in ha`diyse degen pikirdi bayan etiwdi;

Jas a`wladtin` huquqiy sanasi ha`m huquqiy ma`deniyatin asiriw tarawinda bilimlendiriw mekemeleri ha`m huquqti qorg`aw mekemelerinin` o`zara ta`sirinin` o`nimdarli mexanizmlerin ken`eytiw boyinsha sharalar ko`riw.

11. Joqari ha`m orta arnawli bilimlendiriw ministrligi, Xaliq bilimlendiriw ministrligi Bas prokuratura, Ishki isler ministrligi, A`dillik ministrligi ha`m basqa ma`pdar ministrlik ha`m sho`lkemler menen birgelikte eki ay mu`ddette ha`r qiyli huquqbuzarliklar, belgilengen qagiydalardin` buziliwi, narkomaniyanin` aldin aliw bo`yinsha arnawli da`sturlerdin` islep shig`iliwin ha`m a`melge asiriliwin ta`minlesin.ha`m ta`lim mekemelerindegi basqa jaman ha`diyseler.

12. O`zbekistan Respublikasi A`dillik ministrligi ma`pdar ministlik ha`m sho`lkemler menen birgelikte:

2019 jil 1 iyuline shekem Advice.uz huquqiy habar sistemasinin` islep shig`iliwin ha`m iske tu`siriliwin ta`minleydi;

O`zbekistan Respublikasinda korruptsiya`ga qarsi gu`res

Ga`rezsizliktin` da`slepki ku`nlerinenaq O`zbekistanda korruptsiyani joq qiliw boyinsha maqsetli siyasat alip barilmaqta, onin` shen`berinde nizamshiliq ha`m institutsional tiykarlar jetilistirilmekte, xalqaraliq birge islesiw bekkemlenbekte.

Korruptsiya`ga qarsi gu`restin` sho`lkemlestiriw-huquqiy mexanizmlerin jetilistiriw, korruptsiya`ga qarsi sharalar o`nimdarlig`in asiriw, haliqtin` huquqiy ma`deniyati, ma`mleket organlarinin` puqaraliq ja`miyeti institutlari ha`m massaliq habar qurallari menen o`nimdarli o`zara baylanislarin sho`lkemlestiriw 2017-2021 jillarda O`zbekistanda rawajlandiriw strategiyasinin` tiykar`I bag`darlarinin` biri sipatinda belgilendi.

2017 jil 3 yanha`mrda ma`mleketimizda "Korruptsiya`ga qarsi gu`resiw haqqinda" gi Nizam qabil etildi, ogan muwapiq korruptsiya`ga qarsi gu`resiw tarawindag`I ma`mleket siyosatinin` tiykar`I bag`darlari haliqtin` huquqiy sanasi ha`m huquqiy ma`deniyatin asiriw, ja`miyettegi korruptsiya`ga qatan` qatnasti qa`liplestiriwge qaratilg`an; ma`mleket ha`m ja`miyet turmisinin` barliq tarawlarinda korruptsiyanin` aldin aliw boyinsha shara-ta`dbirlerdi a`melge asiriw; korruptsiya`ga tiyisli huquqbuzarliqlardi o`z waqtinda aniqlaw, olarg`a jol qoymaw, olardin` a`qibetlerin, olarg`a sebep bolg`an sebeplerin ha`m sharyatlardi joq qiliw, korruptsiya`ga tiyisli huquqbuzarliqlar ushin juwappershiliktin` bar ekenligi printsipini ta'miynlew.

Korruptsiya`ga qarsi gu`resiw tarawindag`i ma`mleket organlari iskerligin muwapiqlastiriw ushin korruptsiya`ga qarsi gu`resiw boyinsha respublika mekemelerara komissiyasi du`zildi, onin` isshi organi - O`zbekistan Respublikasi Bas prokuraturasi.

Komissiyag`a ma`mleket ha`m basqa korruptsiya`ga qarsi da`sturlerin islep shig`iw ha`m a`melge asiriwdi sho`lkemlestiriw waziypasi ju`kleildi; korruptsiya`ga tiyisli d huquqbuzarliklardin` aldin aliw, aniqlaw, olardi joq etiw, olardin` aqibetlerin joq etiw, sondayaq, korruptsiya`ga alip keletug`in sebepler ha`m shart-sharayatlarda boyinsha shara-ta`dbirler o`nimdarlig`in asiriwin ta'miynlew; usi tarawdag`I sho`lkemlestiriw, a`meliy ha`m huquqiy mexanizmlerdin` o`nimdarlig`in monitoring qiliw ha`m bahalaw ha`m basqalar.

Korruptsiya`ga qarsi gu`reste qatnasatug`in ma`mleket organlari Bas prokuratura, Ma`mleket qa`wipsizlik xizmeti, Ishki isler ministrligi, A`dillik ministrligi, sonday-aq, O`zbekistan Respublikasi Bas prokuraturasi quramindag`i ekonomikalik jinayatlarg`a qarsi gu`resiw departamenti. Korruptsiya`ga qarsi ilimiy ta`repten ta'miynlew maqsetinde Bas prokuratura akademiyasi qasinda Korruptsiya`ga qarsi gu`resiw boyinsha ilimiy-ag`artiwhiliq oray sho`lkemlestirildi.

Status sezilerli tu`rde o'zgartirildi ha`m barliq ma`mleket organlarinin` waziypalari aniqlandi. Korrupsiyag`a qarsi gu`resiw tarawindag`i huquqti qorg`aw organlarinin` maqset ha`m waziypalari sezilerli da`rejede jetilistirildi. "Ishki isler organlari haqqinda",

Korrupsiyag`a qarsi gu`resiwdin` tiykarg`I bagdarlari.

Korrupsiya ja`miyet ta`repinen payda boladi ha`m ja`miyet bar bolganda gana bar boladi. Usi tu`rdegi jinayatti joq qiliw mu`mkin dep aytiw ju`da natuwri. Biraq, a`meliyatta ko'rsetilgenindey, bir ma`rtelik ta`dbirler ha`m na`tiyjesiz. Sonin` ushin ma`mleket apparatida korrupsiyag`a qarsi ta`dbirlerdin` kompleks da`sturin islep shig`iw ha`m a`melge asiriw za`rur.

Korrupsiyag`a qarsi siyasat tu`rli tarawlarda korrupsiyani payda etetug`in ha`m ku`sheytiretug`in sebepler ha`m sharayatlardi joq qiliw yaki minimallastiriw boyinsha ma`mleket hakimiyati ha`m puqaraliq ja`miyeti institutlari ta`repinen ko`rilgen ko`p qirrali ha`m izshil shara-ta`dbirlerdi islep shig`iw ha`m a`melge asiriwdan ibarat.

Soni da yatta tutiw kerek, ko`pshilik isengenindey, korrupsiya tek gana jinayatshiliq emes. Bul ekonomikalik, siyasiy, sotsialliq-ma`deniy ha`diyse. Sonin` ushin korrupsiyag`a qarsi gu`resiw tek gana huquqti qorg`aw mekemeleri iskerliginen tisqarida bolg`an shara-ta`dbirler kompleksi menen a`melge asiriladi. Usi qatnas penen avtor korrupsiyag`a qarsi barliq texnologiyalarin qollaw ha`r ta`repleme boliwi kerek, ya`g`niy o`z ishine aliwi kerek, dep esaplaytugin qan`niygelerdin` pikirine qosiladi.

Rossiyada barliq korrupsiyag`a qarsi sharalar o`z-o`zinen dawam etetug`in bolsa, korrupsiyag`a qarsi gu`resiw o`nimdarlig`i pa`s boladi. belgili, ishindeg`i byurokratiyalik sistema o`z-o`zin dawalaw sharalarin ko`riwge qa`dir emes. Aqir, ko`plegen ma`nsabdar shaxslar korrupsiyag`a ta`sir qiladi, biraq olar korrupsiyag`a qarsi gu`resiwge de shaqiriladi. Bunnan tisqari, olar korrupsiyag`a qarsi gu`res boyinsha komissiyalarda otiradi, ha`tteki ba`zida olardi basqaradi (ma`selen, bir paytlar Korrupsiyag`a qarsi ken`esin basqarg`an buring`I bas ministr M. Kasyanov ashig`i jijnalista bir neshe ma`rte "Misha eki protsent" dep atalg`an, onin` buziq qiliqlarin aytqan). Duris, ayrim waqitlarda usi a`meldarlar bir neshe "bo`ri" ni forma kiyip, ja`maatshilik ta`repinen bo`leklenip ketpesligin "tapsiradi".

Korrupsiyag`a qarsi gu`restin` tiykarg`I sharalari:

- 1) korrupsiyag`a qarsi gu`resiw ushin islep shig`ilg`an normalardi ja`riyalaw boyinsha bir qatar nizam hu`jjetlerinin` qayta ko`rip shig`iliwin, korrupsiyag`a qarsi nizamlar ha`m nizamasti hu`jjetlerin tekseriwidin` turaqli a`meliyatti ja`riyalawdi na`zerde tutatugin korrupsiyag`a qarsi da`sturdi islep shig`iw ha`m a`melge asiriw;
- 2) a`dalatli tan`lawlar ha`m qiyin imtahanlar tiykarinda ma`mleket xizmetine saralaw ha`m en` jaqsi kadrlardi ko`teriwi. V. Kostikov haqli tu`rde aytqaniday, "ku`sh sistemalarinda abroyli adamlar pu`tkil Rossiya boylab kerek" [2]. Ha`m olar tiykarinan a`piwayi adamlar arasinda qaldi;
- 3) halal ma`nsabdar shaxsti qorg`aw mexanizmini jaratiw;
- 4) ma`mleketin` aylaniwin ta`miynlew

u`sh ay mu`ddette haliqtin` sotsiyalliq ja`rdemge mu`taj qatlamlarina biypul ixtiyariy (probono) huquqiy ja`rdem ko`rsetiw sistemasin islep shig`iwdi na`zerde tutiwshi tiyisli normativ-huquqiy hu`jjet proektin islep shig`adi ha`m belgilengen ta`rtipte Ministrler Kabinetine usinadi;

haliqti qiziqtirg`an en` aktual ma`selelerdi turaqli tu`rde aniqlaw, aniq da`sturler tiykarinda maqsetli ha`m mazmunli huquqiy propagandani alip bariw, huquqiy propagandani a`melge asiriwdin` zamanago`y mexanizmlerin ja`riyalaw boyinsha haliqtin` tu`rli qatlamlarinin` pikirerin uyreniw, analizlew;

2.2. Ameliy shinig'iwlar temalari, maqseti ha'm olarg'a ajratilga'n saat

(Uliwma 28saat)

№	Temanin' ati	Temanin' maqseti	Ajratilg'an saat	Talabalar temani ja'nede ken'irek tu'siniwi ushin qadag'alawshu sorawlar	Kutiletug'in na'tiyje
1	Filosofiya: onn' predmeti, mazmuni ha'm ja'miyettegi roli.	<p>1.Filosofiya tu`siniginin` kelip shig'ıwı.</p> <p>2.Filosofyanın` qa`liplesiwiniń tiykarg`ı basqishları. Du`n`yag`a ko`z-qarastın` mazmunı. Du`n`yag`a ko`z-qarastın` intellektual`, emotsional` ha`m ruwxıy tiykarları. 3.Du`n`yag`a ko`z-qarastın` du`zilisi: du`n`yanı seziw, du`n`yanı qabil etiw, du`n`yanı tu`siniw. Du`n`yag`a ko`z-qarastın` qa`liplesiwinde sotsiallıq ortalıqtın` roli. 4.Du`n`yag`a ko`z-qarastın` tariyxıy formaları. Mif da`slepki du`n`yag`a ko`z-qarastın` forması.</p> <p>5.Diniy du`n`yag`ı ko`z-qaras. Dinnin` tiykarg`ı funktsiyaları. Dinnin` psixologiyalıq gnoseologiyalıq, sotsiallıq ha`m siyasiy tamirları. Dinnin` sotsiaologiyalıq ta`repleri.</p> <p>6.Diniy isenimnin` tariyxıy formaları (feteshizm, animizm, totemizm, magiya).</p> <p>7.Filosofiya du`n`yag`a ko`z-qaras forması. Du`n`yanı filosofiyalıq qabil etiwidin` o`zine ta`n qa`siyetleri. Filosofiyalın` predmeti ha`m onın` o`zgeriwshen` xarakteri.</p> <p>8.Filosofiyalıq bo`limnin` du`zilisi. Filosofyanın` jan`a tarawları. Filosofyanın` tiykarg`ı ma`seleleri. Filosofiyanı siyasiylestiriwdin` aqıbetleri.</p> <p>9.Filosofiyada gu`ma`nnin` roli.</p> <p>10.Filosofyanın` funktsiyaları.</p>	2	<p>1.Filosofiya tu`siniginin` kelip shig'ıwı, Filosofyanın` payda bolıwının` tiykarg`ı basqishları.</p> <p>2.A.N Farabiydin` biliw teoriyası.</p> <p>3.Avestoda filosofiyalıq pikirler.</p> <p>4..Filosofiyada du`n`yag`a ko`z-qarastın` tariyxıy tipleri ha`m onın` filosofiyalıq analizleniwi.</p>	<p>Talabanın` Filosofiya pa`ni haqqında ayırıqsha tu`sinikke iye boladı sonın` menen bire onın` predmeti, mazmunı ha`m ja`miyettegi rolinin` a`hmiyetin tu`sinedi. Talabanın` du`n`yanı filosofiyalıq ko`z-qaras penen tu`sinedi.</p>

A`debiyatlar:

1. Mirziyoyev Sh.M. Erkin va farovon, demokratik O`zbekiston davlatini birgalikda barpo etamiz. T.: O`zbekiston, 2016. -53 b.
2. Mirziyoyev Sh.M. Buyuk kelajagimizni mard va oliyjanob xalqimiz bilan quramiz. T.: O`zbekiston, 2017 -484 b.
3. Mirziyoyev Sh.M. Qonun ustuvorligi va inson manfaatlarini ta`minlash-yurt taraqqiëti va xalq farovonligining garovi. T.: 2017. -28 b.
4. Mirziyoyev Sh.A. Tanqidiy tahlil, qat`iy tartib-intizom va Shaxsiy javobgarlik – har bir rahbar faoliyatining kundalik qoidasi bolishi kerak// «Xalq sozi» 15 yanvar 2017 yil.
5. Karimov İ.A. Biz tanlagan yol-demokratik taraqqiyot va ma`rifiy dunyo bilan hamkorlik yili 11 jild. T. O`zbekiston 2003 yil
6. Karimov I.A. Asarlar to`plami. 1-24 jildlar.- T.: O`zbekiston, 1996-2016.
7. Karimov I.A. Yuksak ma`naviyat – engilmas kuch. 2-nashr –T.: Ma`naviyat, 2016, -176 b.
- 8.Karimov İ.A. Tinichlik va xavfsizlik öz kuch-qudratimiz, xamjihatligimiz va qat`iy irodamizga bog`lik 12 jild. T.O`zbekiston 2004 yil
- 9.Karimov İ.A. İmperiya davrida bizni ikkinchi darajali odamlar, deb xisoblashar edi. (Prezident İslom Karimovning «Nezavisimoc gazeta» muxbirining savollariga javoblari). T.O`zbekiston. NMİU 2005 yil
10. Filosofiya Uchebnoe posobie.Pod.red. N.İ.Jukova Moskva 1999
11. Filosofiya Uchebnik. Pod.red. V.Lavrientevo Moskva 1998

12. Falsafa asoslari. Toshkent 2005 1bk 13. Berdimuratova A. Filofofiya. No`kis, 2010.					
2	A`yyemgi ha`m orta a`sir filofofiyasi. A`yyemgi Shig`is ha`m antik du`n`ya filofofiyasi. Orta a`sir filofofiyasi.	1. A`yyemgi Shig`is ha`m Batis filofofiyasinn` payda bolıwı ha`m rawajlanıwınn` ulıwma nızamlıqları. A`yyemgi Shig`is ha`m Batis filofofiyasinn` o`zine ta`nligi, biytakrarlıg`ı, ulıwmalıq ta`repleri ha`m parqı. 2. Hindistan filofofiyasinn` payda bolıwı. Qıtay filofofiyasinn` o`zine ta`nligi. A`yyemgi Gretsıya filofofiyası. 3. A`yyemgi Oraylıq Aziyada filofofiyalıq ko`z-qaraslar. Shig`is ha`m Batis filofofiyasındag`ı idealizm. 4. Platonnn` ideyalar du`n`yası. Aristotel` ta`liymati. Zaratrızm ta`liymatındag`ı qarama-qarsılıqlar ideyası. A`yyemgi Batis ha`m Shig`is filofofiyasinn` ma`selelerindegi parıqlar, Orta a`sir Batis ha`m Shig`is filofofiyası rawajlanıwınn` ulıwmalıq belgileri. Batis ha`m shig`is filofofiyasında dinnin` u`stinligi. Teotsentrizm ideyasinn` belgileri. 5. Batis ha`m shig`is filofofiyasında dinnin` u`stinligi. Teotsentrizm ideyasinn` u`stinligi. Orta a`sirlerde Evropada filofofiyalıq oy-pikirlerdin` rawajlanıw o`zgeshelikleri. En` orta a`sirlerde filofofiyalıq oy-pikirler rawajlanıwı: apologetika ha`m patristika. Avrelio Avgustin ideyaları. Sxolastika. Nomanalizm ha`m realizm. Foma Akvinskiy ta`liymati. 6. Orta a`sir Shig`is filofofiyası. Oraylıq Aziyada filofofiyalıq pikirler rawajlanıwındag`ı ja`miyetlik-siyasiy sha`rayat. Oraylıq Aziya filofofiyasinn` o`zine ta`n o`zgeshelikleri. 7. Farabiy do`retiwshiligi. 8. Beruniydin` filofofiyalıq ko`z-qarasları. İbn Sino – intseklopedist alımı. Sufizm filofofiyası. İbn Arabiy filofofiyası. Baxovuddin Naqshbandiydin` filofofiyalıq ko`z-qarasları. Batis ha`m Shig`is oy-pikir uslubınn` o`zine ta`n qa`siyetleri.	2	1. Orta a`sir Shig`is filofofiyası. Oraylıq Aziyada filofofiyalıq pikirler rawajlanıwındag`ı ja`miyetlik-siyasiy sha`rayat. Oraylıq Aziya filofofiyasinn` o`zine ta`n o`zgeshelikleri. 2. Hindistan filofofiyasinn` payda bolıwı. Qıtay filofofiyasinn` o`zine ta`nligi. A`yyemgi Gretsıya filofofiyası. 3. Farabiy do`retiwshiligi. 4. Beruniydin` filofofiyalıq ko`z-qarasları. İbn Sino – intseklopedist alımı.	Talabanın` Filofofiya pa`ni haqqında ayırıqsha tu`sinikke iye boladı sonın` menen bire onn` predmeti, mazmunı ha`m ja`miyettegi rolinin` a`hmiyetin tu`sinedi. İnsannın` ja`miyettegi ornı ha`m du`n`yag`a ko`z-qarası ken`eyedi. Talabanın` du`n`yanı filofofiyalıq ko`z-qaras penen tu`sinedi.
A`debiyatlar:					
1. Mirziyoyev Sh.M. Erkin va farovon, demokratik O`zbekiston davlatini birgalikda barpo etamiz. T.: O`zbekiston, 2016. -53 b. 2. Mirziyoyev Sh.M. Buyuk kelajagimizni mard va oliyanob xalqimiz bilan quramiz. T.: O`zbekiston, 2017 -484 b. 3. Mirziyoyev Sh.M. Qonun ustuvorligi va inson manfaatlarini ta`minlash-yurt taraqqiëti va xalq farovonligining garovi. T.: 2017. -28 b. 4. Mirziyoyev Sh.A. Tanqidiy tahlil, qat`iy tartib-intizom va Shaxsiy javobgarlik – har bir rahbar faoliyatining kundalik qoidasi bolishi kerak// «Xalq sozi» 15 yanvar 2017 yil. 5. Karimov İ.A. Biz tanlagan yol-demokratik taraqqiyot va ma`rifiy dunyo bilan hamkorlik yili 11 jild. T. O`zbekiston 2003 yil 6. Karimov I.A. Asarlar to`plami. 1-24 jildlar.- T.: O`zbekiston, 1996-2016. 7. Karimov I.A. Yuksak ma`naviyat – engilmas kuch. 2-nashr –T.: Ma`naviyat, 2016, -176 b. 8. Karimov İ.A. Tinichlik va xavfsizlik öz kuch-qudratimiz, xamjihatligimiz va qat`iy irodamizga bog`lik 12 jild. T.O`zbekiston					

2004 yil				
9.Karimov İ.A. İmperiya davrida bizni ikkinchi darajali odamlar, deb xisoblashar edi. (Prezident İslom Karimovning «Nezavisimoc gazeta» muxbirining savollariga javoblari). T.Özbekiston. NMİU 2005 yil				
10. Filosofiya Uchebnoe posobie.Pod.red. N.İ.Jukova Moskva 1999				
11. Filosofiya Uchebnik. Pod.red. V.Lavrientev Moskva 1998				
12. Falsafa asoslari. Toshkent 2005 1bk				
13.Berdimuratova A. Filosofiya. No`kis, 2010.				
3	Jan`a ha`m en`jan`a da`wir filosofiyasi.	1.Jan`a da`wir filosofiyasının` rawajlanıwındag`ı ja`miyetlik-siyasiy sha`rayat. Ja`miyetlik pa`nlerde ta`biyiy, sotsallıq, huqiq teoriyasının` islep shıg`ılıwı. 2. Jan`a da`wir Batis ha`m Shıg`ıs filosofiyasındag`ı tiykarg`ı ma`seleler. 3.F.Bekon ha`m T.Gobsstin` filosofiyalıq ko`z-qarasları. R.Dekart ha`m B.Spinoza ta`liymati. G.Leybtin` monadalar haqqındayu J.Lokk birlmshı ha`m ekilemshı sıpatlar haqqında. XVIII a`sir Evropa filosofiyasının` ruwxıy o`zgeshelikleri. 4.İ.Kant, F.Shelling ha`m G.Gegel` filosofiyası. XX-XXI a`sir Batis filosofiyası. XX a`sir o`zbek filosofiyası. O`zbek filosofiyası rawajlanıwının` tiykarg`ı bag`darları.	2	1. Jan`a da`wir Batis ha`m Shıg`ıs filosofiyasındag`ı tiykarg`ı ma`seleler. 2.F.Bekon ha`m T.Gobsstin` filosofiyalıq ko`z-qarasları. R.Dekart ha`m B.Spinoza ta`liymati. G.Leybtin` monadalar haqqındayu 3.J.Lokk birlmshı ha`m ekilemshı sıpatlar haqqında. XVIII a`sir Evropa filosofiyasının` ruwxıy o`zgeshelikleri. 4.İ.Kant, F.Shelling ha`m G.Gegel` filosofiyası. XX-XXI a`sir Batis filosofiyası. XX a`sir o`zbek filosofiyası. O`zbek filosofiyası rawajlanıwının` tiykarg`ı bag`darları.
A`debiyatlar:				
1. Mirziyoyev Sh.M. Erkin va farovon, demokratik O`zbekiston davlatini birgalikda barpo etamiz. T.: O`zbekiston, 2016. -53 b.				
2. Mirziyoyev Sh.M. Buyuk kelajagimizni mard va oliyjanob xalqimiz bilan quramiz. T.: O`zbekiston, 2017 -484 b.				
3. Mirziyoyev Sh.M. Qonun ustuvorligi va inson manfaatlarini ta`minlash-yurt taraqqiëti va xalq farovonligining garovi. T.: 2017. -28 b.				
4. Mirziyoyev Sh.A. Tanqidiy tahlil, qat`iy tartib-intizom va Shaxsiy javobgarlik – har bir rahbar faoliyatining kundalik qoidasi bolishi kerak// «Xalq sozi» 15 yanvar 2017 yil.				
5. Karimov İ.A. Biz tanlagan yol-demokratik taraqqiyot va ma`rifiy dunyo bilan hamkorlik yili 11 jild. T. Özbekiston 2003 yil				
6. Karimov I.A. Asarlar to`plami. 1-24 jildlar.- T.: O`zbekiston, 1996-2016.				
7. Karimov I.A. Yuksak ma`naviyat – engilmas kuch. 2-nashr –T.: Ma`naviyat, 2016, -176 b.				
8.Karimov İ.A. Tinichlik va xavfsizlik öz kuch-qudratimiz, xamjihatligimiz va qat`iy irodamizga bog`lik 12 jild. T.Özbekiston 2004 yil				
9.Karimov İ.A. İmperiya davrida bizni ikkinchi darajali odamlar, deb xisoblashar edi. (Prezident İslom Karimovning «Nezavisimoc gazeta» muxbirining savollariga javoblari). T.Özbekiston. NMİU 2005 yil				
10. Filosofiya Uchebnoe posobie.Pod.red. N.İ.Jukova Moskva 1999				
11. Filosofiya Uchebnik. Pod.red. V.Lavrientev Moskva 1998				
12. Falsafa asoslari. Toshkent 2005 1bk				
13.Berdimuratova A. Filosofiya. No`kis,2010.				
4	Bolmis – filosofiya kategoriyasi.	1.Bolmis filosofiyasının` predmeti. Ontologiya tu`sinigi. Bolmis kategoriyasi. Filosofiya tariyxında bolmis ma`selesi. Bolmis ma`selesinde filosofiya ha`m pa`n sintezi. 2.Bolmis tu`siniginin` etimologiyasi. Bolmis ha`m joqliq dialektikasi. Bolmis formaları: ta`biyat bolmisı, insan bolmisı, ruwxıy bolmis, ja`miyetlik bolmis. Virtual bolmis. A`lemnin` payda bolıwı ha`m evolyutsiyasi. Jer tariyxı. İnsannın` payda bolıwı ha`m evolyutsiyasi.	2	1.Bolmis filosofiyasının` predmeti. Ontologiya tu`sinigi. Bolmis kategoriyasi. Filosofiya tariyxında bolmis ma`selesi. Bolmis ma`selesinde filosofiya ha`m pa`n sintezi. 2.Bolmis tu`siniginin` etimologiyasi. Bolmis ha`m joqliq dialektikasi. Bolmis formaları: ta`biyat bolmisı, insan bolmisı, ruwxıy bolmis, ja`miyetlik bolmis. Virtual
Talabanın` Filosofiya pa`ni haqqında ayriqsha tu`sinikke iye boladı sonın` menen bire onın` predmeti, mazmunı ha`m ja`miyettegi rolinin`				

		3.Birlemshi ha`m ekilemshi ta`biyattin` o`z-ara baylanisi. Tiri ta`biyat yaki o`mirdin` payda bolıwı. 4.Tirishiliktin` payda bolıwı haqqındag`ı filosofiyalıq optimizm. Janlı na`rselerdin` jansız na`rselerge baylanıslılıg`ı. Janlı na`rselerdin` o`zine ta`n qa`siyetleri		bolmis. A`lemnin` payda bolıwı ha`m evolyutsiyası. Jer tariyxı. İnsannın` payda bolıwı ha`m evolyutsiyası. 3.Birlemshi ha`m ekilemshi ta`biyattin` o`z-ara baylanisi. Tiri ta`biyat yaki o`mirdin` payda bolıwı. 4.Tirishiliktin` payda bolıwı haqqındag`ı filosofiyalıq optimizm. Janlı na`rselerdin` jansız na`rselerge baylanıslılıg`ı. Janlı na`rselerdin` o`zine ta`n qa`siyetleri	a`hmiyetin tu`sinedi. Talabannın` du`n`yani filosofiyalıq ko`z-qaras penen tu`sinedi.
--	--	---	--	---	---

A`debiyatlar:

1. Mirziyoyev Sh.M. Erkin va farovon, demokratik O`zbekiston davlatini birgalikda barpo etamiz. T.: O`zbekiston, 2016. -53 b.
2. Mirziyoyev Sh.M. Buyuk kelajagimizni mard va oliyanob xalqimiz bilan quramiz. T.: O`zbekiston, 2017 -484 b.
3. Mirziyoyev Sh.M. Qonun ustuvorligi va inson manfaatlarini ta`minlash-yurt taraqqiëti va xalq farovonligining garovi. T.: 2017. -28 b.
4. Mirziyoyev Sh.A. Tanqidiy tahlil, qat`iy tartib-intizom va Shaxsiy javobgarlik – har bir rahbar faoliyatining kundalik qoidasi bolishi kerak// «Xalq sozi» 15 yanvar 2017 yil.
5. Karimov İ.A. Biz tanlagan yol-demokratik taraqqiyot va ma`rifiy dunyo bilan hamkorlik yili 11 jild. T. Ozbekiston 2003 yil
6. Karimov I.A. Asarlar to`plami. 1-24 jildlar.- T.: O`zbekiston, 1996-2016.
7. Karimov I.A. Yuksak ma`naviyat – engilmas kuch. 2-nashr –T.: Ma`naviyat, 2016, -176 b.
- 8.Karimov İ.A. Tinichlik va xavfsizlik öz kuch-qudratimiz, xamjihatligimiz va qat`iy irodamizga bog`lik 12 jild. T.Ozbekiston 2004 yil
- 9.Karimov İ.A. İmperiya davrida bizni ikkinchi darajali odamlar, deb xisoblashar edi. (Prezident İslom Karimovning «Nezavisimoc gazeta» muxbirining savollariga javoblari). T.Özbekiston. NMIU 2005 yil
10. Filosofiya Uchebnoe posobie.Pod.red. N.İ.Jukova Moskva 1999
11. Filosofiya Uchebnik. Pod.red. V.Lavrientev Moskva 1998
12. Falsafa asoslari. Toshkent 2005 1bk
- 13.Berdimuratova A. Filosofiya. No`kis,2010.

5	Ta`biyat filosofiyası.	1.Ta`biyat tu`sinigi. Ta`biyat tu`siniginin` ken` ha`m tar ma`nisi. Filosofiya tariyxında ta`biyatqa mu`na`sibet. 2.Ta`biyat ha`m ja`miyettin` o`z-ara baylanıslılıg`ı. XX a`sir waqiyalari: Ekologiyalıq mashqalalar. 3.Geografiyalıq ortalıq tu`sinigi. Geografiyalıq ortalıq parametrleri. Ja`miyetlik rawajlanıw ha`m geografiyalıq ortalıqtın` o`z-ara baylanıslılıg`ı. Geografiyalıq mektepler. 4.Ta`biyiy nızamlar kontsepsiyası. Geografiyalıq determinizm. Ja`miyetlik determinishm. Geosiyasat. Ja`miyetlik ekologiya. 5.Ekologiyalıq mashqalalar tariyxı. Ekologiyannın` kelip shıg`ıwı. Ja`miyetlik ekologiya mashqalaları. Ekologiyalıq mashqalanın` filosofiyalıq ma`nisi. Biosfera ha`m noosfera uyg`ınlıg`ı. Jan`a bolmıstın` qa`liplesiwı. 6.İnsan ha`m noosfera Koefolyutsiyası.	2	1.Geografiyalıq ortalıq tu`sinigi. Geografiyalıq ortalıq parametrleri. Ja`miyetlik rawajlanıw ha`m geografiyalıq ortalıqtın` o`z-ara baylanıslılıg`ı. Geografiyalıq mektepler. 2.Ta`biyiy nızamlar kontsepsiyası. Geografiyalıq determinizm. Ja`miyetlik determinishm. Geosiyasat. Ja`miyetlik ekologiya. 3.Ekologiyalıq mashqalalar tariyxı. Ekologiyannın` kelip shıg`ıwı. Ja`miyetlik ekologiya mashqalaları. Ekologiyalıq mashqalanın` filosofiyalıq ma`nisi. Biosfera ha`m noosfera uyg`ınlıg`ı. Jan`a bolmıstın` qa`liplesiwı. 4.İnsan ha`m noosfera	Talabada ta`biyat tu`sinigi. Ta`biyat tu`siniginin` ken` ha`m tar ma`nisi. Filosofiya tariyxında ta`biyatqa mu`na`sibet. Filosofiya pa`ni haqqında ayırıqsha tu`sinikke iye boladı sonın` menen bire onın` predmeti, mazmunı ha`m ja`miyettegi rolinin` a`hmiyetin tu`sinedi. Talabannın` du`n`yani
---	-------------------------------	---	---	---	---

					filosofiyalıq ko`z-qaras penen tu`sinedi.
--	--	--	--	--	---

A`debiyatlar:

1. Mirziyoyev Sh.M. Erkin va farovon, demokratik O`zbekiston davlatini birgalikda barpo etamiz. T.: O`zbekiston, 2016. -53 b.
2. Mirziyoyev Sh.M. Buyuk kelajagimizni mard va oliyanob xalqimiz bilan quramiz. T.: O`zbekiston, 2017 -484 b.
3. Mirziyoyev Sh.M. Qonun ustuvorligi va inson manfaatlarini ta`minlash-yurt taraqqi`ti va xalq farovonligining garovi. T.: 2017. -28 b.
4. Mirziyoyev Sh.A. Tanqidiy tahlil, qat`iy tartib-intizom va Shaxsiy javobgarlik – har bir rahbar faoliyatining kundalik qoidasi bolishi kerak// «Xalq sozi» 15 yanvar 2017 yil.
5. Karimov I.A. Biz tanlagan yol-demokratik taraqqiyot va ma`rifiy dunyo bilan hamkorlik yili 11 jild. T. O`zbekiston 2003 yil
6. Karimov I.A. Asarlar to`plami. 1-24 jildlar.- T.: O`zbekiston, 1996-2016.
7. Karimov I.A. Yuksak ma`naviyat – engilmas kuch. 2-nashr –T.: Ma`naviyat, 2016, -176 b.
8. Karimov I.A. Tinichlik va xavfsizlik o`z kuch-qudratimiz, xamjihatligimiz va qat`iy irodamizga bog`lik 12 jild. T.O`zbekiston 2004 yil
9. Karimov I.A. Imperiya davrida bizni ikkinchi darajali odamlar, deb xisoblashar edi. (Prezident Islom Karimovning «Nezavisimoc gazeta» muxbirining savollariga javoblari). T.O`zbekiston. NMIU 2005 yil
10. Filosofiya Uchebnoe posobie. Pod.red. N.I.Jukova Moskva 1999
11. Filosofiya Uchebnik. Pod.red. V.Lavrientev Moskva 1998
12. Falsafa asoslari. Toshkent 2005 1bk
13. Berdimuratova A. Filosofiya. No`kis, 2010.

6	Rawajlanıw filosofiyası. O`z-ara baylanıshlıq ha`m rawajlanıw nızamlıqları. Filosofiya kategoriyaları.	<ol style="list-style-type: none"> 1. Kategoriya tu`sinigi ha`m olardıń tu`rleri: pa`n kategoriyaları, jeke ilimiy kategoriyalar, filosofiya kategoriyası. Filosofiya tariyxında kategoriyalarg`a tu`rli mu`na`sibetler. Aprior tu`sinigi.</li> <li>2. Dialektikanın` tiykarı tu`sinigi - na`rse, baylanıs. Baylanıslardıń bo`liniwi. Baylanıslar ushın tiykar. Filosofiya kategoriyalardıń bo`liniwi. Sistema, element, struktura. Sistemalardıń o`zine ta`n qa`siyetleri. Ayırımılıq, jekkelik, ulıwmalıq.</li> <li>3. Pu`tin ha`m bo`lek. Jekkelik antimoniyaları. Yaxlitlik tipleri. Mazmun ha`m forma. Forma na`rsenin` ideyası. Formalizm. Mazmun ha`m ha`diyse. Mazmun ha`m barlıq dialektikası. Sebep ha`m aqıbet.</li> <li>3. Sebep tu`sinigi. Sebep ha`m aqıbet tu`sinigi dialektikası. Sıltaw ha`m sha`rt. Sinergetika sebep haqqında. 4. Za`ru`rlik ha`m tosınlıq dialektikası. 	2	<ol style="list-style-type: none"> 1. Dialektikanın` tiykarı tu`sinigi - na`rse, baylanıs. Baylanıslardıń bo`liniwi. Baylanıslar ushın tiykar. Filosofiya kategoriyalardıń bo`liniwi. Sistema, element, struktura. Sistemalardıń o`zine ta`n qa`siyetleri. Ayırımılıq, jekkelik, ulıwmalıq. 2. Pu`tin ha`m bo`lek. Jekkelik antimoniyaları. Yaxlitlik tipleri. Mazmun ha`m forma. Forma na`rsenin` ideyası. Formalizm. Mazmun ha`m ha`diyse. Mazmun ha`m barlıq dialektikası. Sebep ha`m aqıbet. 3. Sebep tu`sinigi. Sebep ha`m aqıbet tu`sinigi dialektikası. Sıltaw ha`m sha`rt. Sinergetika sebep haqqında.</li> <li>4. Za`ru`rlik ha`m tosınlıq dialektikası. 5. Kategoriya tu`sinigi ha`m olardıń tu`rleri: pa`n kategoriyaları, jeke ilimiy kategoriyalar, filosofiya kategoriyası. Filosofiya tariyxında kategoriyalarg`a tu`rli mu`na`sibetler. Aprior tu`sinigi. 	Talabanın` Filosofiya pa`ni haqqında ayırıqsha tu`sinikke iye boladı sonın` menen bire onın` predmeti, mazmunı ha`m ja`miyettegi rolinin` a`hmiyetin tu`sinedi. Talabanın` du`n`yanı filosofiyalıq ko`z-qaras penen tu`sinedi.
---	---	---	---	---	--

A`debiyatlar:

1. Mirziyoyev Sh.M. Erkin va farovon, demokratik O`zbekiston davlatini birgalikda barpo etamiz. T.: O`zbekiston, 2016. -53 b.
2. Mirziyoyev Sh.M. Buyuk kelajagimizni mard va oliyanob xalqimiz bilan quramiz. T.: O`zbekiston, 2017 -484 b.
3. Mirziyoyev Sh.M. Qonun ustuvorligi va inson manfaatlarini ta`minlash-yurt taraqqi`ti va xalq farovonligining garovi. T.:

2017. -28 b.					
4. Mirziyoyev Sh.A. Tanqidiy tahlil, qat'iy tartib-intizom va Shaxsiy javobgarlik – har bir rahbar faoliyatining kundalik qoidasi bolishi kerak// «Xalq sozi» 15 yanvar 2017 yil.					
5. Karimov I.A. Biz tanlagan yol-demokratik taraqqiyot va ma'rifiy dunyo bilan hamkorlik yili 11 jild. T. O'zbekiston 2003 yil					
6. Karimov I.A. Asarlar to'plami. 1-24 jildlar.- T.: O'zbekiston, 1996-2016.					
7. Karimov I.A. Yuksak ma'naviyat – engilmas kuch. 2-nashr –T.: Ma'naviyat, 2016, -176 b.					
8. Karimov I.A. Tinichlik va xavfsizlik o'z kuch-qudratimiz, xamjihatligimiz va qat'iy irodamizga bog'lik 12 jild. T.O'zbekiston 2004 yil					
9. Karimov I.A. Imperiya davrida bizni ikkinchi darajali odamlar, deb xisoblashar edi. (Prezident Islom Karimovning «Nezavisimoc gazeta» muxbirining savollariga javoblari). T.O'zbekiston. NMIU 2005 yil					
10. Filosofiya Uchebnoe posobie. Pod.red. N.I.Jukova Moskva 1999					
11. Filosofiya Uchebnik. Pod.red. V.Lavrientev Moskva 1998					
12. Falsafa asoslari. Toshkent 2005 1bk					
13. Berdimuratova A. Filosofiya. No'kis, 2010.					
7	Gnoseologiya – biliv teoriyasi.	1. Biliv teoriyasinin' predmeti ha'm onin' o'zine ta'n qa'siyetleri. Ratsionalizm. Empirizm. Pertsepsiya ha'm appertsepsiya. 2. Gnoseologiyaning' mazmuni ha'm mazmuni. Optimizm, skeptitsizm, agnostitsizm. 3. Gnoseologiyaliq relyativizm. Bo'limnin' tiykar' i tu'rleri. 4. Bo'limnin' tiykar' i formalari: ku'ndelik a'meliy bilim, o'yn ja'rdemindegi bilim, mifologiyaliq bilim, ko'rkem o'ner bilimi, diniy bilim, filosofiyaliq bilim, ilimiy bo'lim, jeke bilim, ja'miyetlik bilim. 5. Bilivde sub'ekt a'm ob'ekttin' o'z-ara baylanisi. Biliv iskerlik tu'ri. Bilivdegi qarama-qarsilqlar.	2	1. Biliv teoriyasinin' predmeti ha'm onin' o'zine ta'n qa'siyetleri. Ratsionalizm. Empirizm. Pertsepsiya ha'm appertsepsiya. 2. Gnoseologiyaning' mazmuni ha'm mazmuni. Optimizm, skeptitsizm, agnostitsizm. 3. Gnoseologiyaliq relyativizm. Bo'limnin' tiykar' i tu'rleri. 4. Bo'limnin' tiykar' i formalari: ku'ndelik a'meliy bilim, o'yn ja'rdemindegi bilim, mifologiyaliq bilim, ko'rkem o'ner bilimi, diniy bilim, filosofiyaliq bilim, ilimiy bo'lim, jeke bilim, ja'miyetlik bilim. 5. Bilivde sub'ekt a'm ob'ekttin' o'z-ara baylanisi. Biliv iskerlik tu'ri. Bilivdegi qarama-qarsilqlar.	Talabanin' Filosofiya pa'ni haqqinda ayriqsha tu'sinikke iye boladi sonin' menen bire onin' predmeti, mazmuni ha'm ja'miyettegi rolinin' a'hmiyetin tu'sinedi. Talabanin' du'n'yanu filosofiyaliq ko'z-qaras penen tu'sinedi.
A`debiyatlar:					
1. Mirziyoyev Sh.M. Erkin va farovon, demokratik O'zbekiston davlatini birgalikda barpo etamiz. T.: O'zbekiston, 2016. -53 b.					
2. Mirziyoyev Sh.M. Buyuk kelajagimizni mard va oliyanob xalqimiz bilan quramiz. T.: O'zbekiston, 2017 -484 b.					
3. Mirziyoyev Sh.M. Qonun ustuvorligi va inson manfaatlarini ta'minlash-yurt taraqqiati va xalq farovonligining garovi. T.: 2017. -28 b.					
4. Mirziyoyev Sh.A. Tanqidiy tahlil, qat'iy tartib-intizom va Shaxsiy javobgarlik – har bir rahbar faoliyatining kundalik qoidasi bolishi kerak// «Xalq sozi» 15 yanvar 2017 yil.					
5. Karimov I.A. Biz tanlagan yol-demokratik taraqqiyot va ma'rifiy dunyo bilan hamkorlik yili 11 jild. T. O'zbekiston 2003 yil					
6. Karimov I.A. Asarlar to'plami. 1-24 jildlar.- T.: O'zbekiston, 1996-2016.					
7. Karimov I.A. Yuksak ma'naviyat – engilmas kuch. 2-nashr –T.: Ma'naviyat, 2016, -176 b.					
8. Karimov I.A. Tinichlik va xavfsizlik o'z kuch-qudratimiz, xamjihatligimiz va qat'iy irodamizga bog'lik 12 jild. T.O'zbekiston 2004 yil					
9. Karimov I.A. Imperiya davrida bizni ikkinchi darajali odamlar, deb xisoblashar edi. (Prezident Islom Karimovning «Nezavisimoc gazeta» muxbirining savollariga javoblari). T.O'zbekiston. NMIU 2005 yil					
10. Filosofiya Uchebnoe posobie. Pod.red. N.I.Jukova Moskva 1999					
11. Filosofiya Uchebnik. Pod.red. V.Lavrientev Moskva 1998					
12. Falsafa asoslari. Toshkent 2005 1bk					
13. Berdimuratova A. Filosofiya. No'kis, 2010.					
8	Biliv metodologiyasi: tiykar' i tu'sinikler. Axborotlasidn' filosofiyaliq tiykarlari.	1. Metod ha'm metodologiya tu'sinigi. Metod ha'm metodika. Metodlardin' bo'liniwi: Pa'n metodlari: formal', empirikalq, teoriyalq izertlew. 2. Filosofiya metodlari: dialektika, metafizika, sofistika, eklektika, sinergetika. Ob'ektiv ha'm sub'ektiv	2	1. Metod ha'm metodologiya tu'sinigi. Metod ha'm metodika. Metodlardin' bo'liniwi: Pa'n metodlari: formal', empirikalq, teoriyalq izertlew. 2. Filosofiya metodlari:	Talabanin' Filosofiya pa'ni haqqinda ayriqsha tu'sinikke iye boladi sonin' menen bire

	<p>dialektika. Jan`a metafizika ha`m eski metafizika. Sinergetikalik tiykar`i printsiplari: bifurkatsiya, fluktuatsiya, dissipativ sistema, antraktor.</p> <p>3.Ulhwmalik metodlar, jeke ilimiy metodlar, pa`nler araliq izertlew metodlari. Ja`miyetlik gumanitar pa`nler metodlarinin` o`zine ta`n o`zgesheliklari. Ha`zirgi zaman metodologiyasi: kumatod, keye stalis, abduksiya.Evristika jan`a metodologiyalik printsiplari.</p>		<p>dialektika, metafizika, sofistika, eklektika, sinergetika. Ob`ektiv ha`m sub`ektiv dialektika. Jan`a metafizika ha`m eski metafizika. Sinergetikalik tiykar`i printsiplari: bifurkatsiya, fluktuatsiya, dissipativ sistema, antraktor.</p> <p>3.Ulhwmalik metodlar, jeke ilimiy metodlar, pa`nler araliq izertlew metodlari. Ja`miyetlik gumanitar pa`nler metodlarinin` o`zine ta`n o`zgesheliklari. Ha`zirgi zaman metodologiyasi: kumatod, keye stalis, abduksiya.Evristika jan`a metodologiyalik printsiplari.</p>	<p>onin` predmeti, mazmuni ha`m ja`miyettegi rolinin` a`hmiyetin tu`sinedi. Talabanin` du`n`yani filosofiyalik ko`z-qaras penen tu`sinedi.</p>
--	--	--	---	--

A`debiyatlar:

1. Mirziyoyev Sh.M. Erkin va farovon, demokratik O`zbekiston davlatini birgalikda barpo etamiz. T.: O`zbekiston, 2016. -53 b.
2. Mirziyoyev Sh.M. Buyuk kelajagimizni mard va oliyjanob xalqimiz bilan quramiz. T.: O`zbekiston, 2017 -484 b.
3. Mirziyoyev Sh.M. Qonun ustuvorligi va inson manfaatlarini ta`minlash-yurt taraqqi`eti va xalq farovonligining garovi. T.: 2017. -28 b.
4. Mirziyoyev Sh.A. Tanqidiy tahlil, qat`iy tartib-intizom va Shaxsiy javobgarlik – har bir rahbar faoliyatining kundalik qoidasi bolishi kerak// «Xalq sozi» 15 yanvar 2017 yil.
5. Karimov I.A. Biz tanlagan yol-demokratik taraqqiyot va ma`rifiy dunyo bilan hamkorlik yili 11 jild. T. O`zbekiston 2003 yil
6. Karimov I.A. Asarlar to`plami. 1-24 jildlar.- T.: O`zbekiston, 1996-2016.
7. Karimov I.A. Yuksak ma`naviyat – engilmas kuch. 2-nashr –T.: Ma`naviyat, 2016, -176 b.
- 8.Karimov I.A. Tinichlik va xavfsizlik o`z kuch-qudratimiz, xamjihatligimiz va qat`iy irodamizga bog`lik 12 jild. T.O`zbekiston 2004 yil
- 9.Karimov I.A. Imperiya davrida bizni ikkinchi darajali odamlar, deb xisoblashar edi. (Prezident Islom Karimovning «Nezavisimoc gazeta» muxbirining savollariga javoblari). T.O`zbekiston. NMIU 2005 yil
10. Filosofiya Uchebnoe posobie.Pod.red. N.I.Jukova Moskva 1999
11. Filosofiya Uchebnik. Pod.red. V.Lavrientev Moskva 1998
12. Falsafa asoslari. Toshkent 2005 1bk
- 13.Berdimuratova A. Filosofiya. No`kis,2010.

9	<p>Ja`miyetnin` filosofiyalik analizi. Tariyx filosofiyasi.</p>	<p>1.Ja`miyet haqqindag`i tiykar`i paradigmalari. Ja`miyet haqqindag`i filosofiyalik ta`liymatlar tariyx. Ja`miyet payda bolwının` ilimiy tiykarlari.</p> <p>2.Ja`miyetnin` ekonomikalik tiykarlari. Ja`miyetlik islep shig`ariw tu`sinigi. Materiallik islep shig`ariw. Islep shig`ariw ku`shleri ha`m ja`miyetlik ekonomikalik mu`na`sibetler. Mu`lk ha`m mu`lkshilik ma`selesi. Ja`miyetnin` ruwxiy tiykarlari.</p> <p>3.Informatsiya ha`m kommunikatsiya. Individual` ja`miyetlik sana. Ja`miyetlik sananin` strukturasi. Ja`miyetlik psixologiya. Ideologiya - ja`miyetlik sana elementi. Ja`miyetnin` strukturasi. Ja`miyetlik psixologiya. Ideologiya - ja`miyetlik sana elementi. Ja`miyetnin` sotsiallik tiykarlari. Sotsiallik ja`ma`a`t ha`m toparlar. Etnikalik toparlar.</p> <p>4.Tabaqalar ha`m klasslar. Sotsiallik ha`m siyasiy institutlar. Regionallik toparlar. Ja`miyetlik ma`kan.</p>	2	<p>1.Ja`miyetlik siyasiy sistemasi. Parlament respublikasi. Prezident respublikasi. Federatsiya Siyasiy sistemadag`i partiyalar, sho`lkemler, ja`ma`a`t sho`lkemleri. Siyasat ha`m siyasiy sana.</p> <p>2.Puxaralik ja`miyeti, siyasiy erkinlik, demokratiya, puxaralik birlespeleri, ja`miyetlik ta`rtip, puxaralik ja`miyettegi ten`lik. Ja`miyet turmisindag`i tsivilizatsiya ta`siri.</p> <p>3.Tsivilizatsiya tu`sinigi. Tsivilizatsiya tu`rli pikirler.</p> <p>4.Tsivilizatsiya tiplari: evropa ha`m shig`is tsivilizatsiyasi, liberal` ha`m da`stu`riy tsivilizatsiya. Ma`deniyat, onin` du`zilisi ha`m funktsiyalari. Ma`deniyatlardag`i ulhwmalik. 5.Ma`deniyatnin`</p>	<p>Talabanin` Filosofiya pa`ni haqqinda ayriqsha tu`sinikke iye boladi sonin` menen bire onin` predmeti, mazmuni ha`m ja`miyettegi rolinin` a`hmiyetin tu`sinedi. Talabanin` du`n`yani filosofiyalik ko`z-qaras penen tu`sinedi.</p>
---	--	--	---	---	--

	<p>Ja'miyetning siyosiy tiykarlari. Ja'miyetlik siyosiy sistemasi. Parlament respublikasi. Prezident respublikasi. Federatsiya Siyosiy sistemadagi partiyalar, sho'lkemlar, ja'ma'at sho'lkemleri. Siyasat ha'm siyosiy sana. Puxaraliq ja'miyeti, siyosiy erkinlik, demokratiya, puxaraliq birlespeleri, ja'miyetlik ta'rtip, puxaraliq ja'miyetegi ten'lik. Ja'miyet turmishidagi tsivilizatsiya ta'siri. Tsivilizatsiya tu'sinigi. Tsivilizatsiya tu'rli fikrlar. Tsivilizatsiya tipleri: evropa ha'm shig'is tsivilizatsiyasi, liberal ha'm da'stu'riy tsivilizatsiya. Ma'deniyat, onin' du'zilisi ha'm funksiyalari. Ma'deniyatlardagi uliwmalik. 5.Ma'deniyatning sub'ekti. Ma'deniy iskerlik. Ma'deniy kommunikatsiya.</p>	sub'ekti. Ma'deniy iskerlik. Ma'deniy kommunikatsiya.
--	---	---

A`debiyatlar:

1. Mirziyoyev Sh.M. Erkin va farovon, demokratik O'zbekiston davlatini birgalikda barpo etamiz. T.: O'zbekiston, 2016. -53 b.
2. Mirziyoyev Sh.M. Buyuk kelajagimizni mard va oliyjanob xalqimiz bilan quramiz. T.: O'zbekiston, 2017 -484 b.
3. Mirziyoyev Sh.M. Qonun ustuvorligi va inson manfaatlarini ta'minlash-yurt taraqqi'eti va xalq farovonligining garovi. T.: 2017. -28 b.
4. Mirziyoyev Sh.A. Tanqidiy tahlil, qat'iy tartib-intizom va Shaxsiy javobgarlik – har bir rahbar faoliyatining kundalik qoidasi bolishi kerak// «Xalq sozi» 15 yanvar 2017 yil.
5. Karimov I.A. Biz tanlagan yol-demokratik taraqqiyot va ma'rifiy dunyo bilan hamkorlik yili 11 jild. T. O'zbekiston 2003 yil
6. Karimov I.A. Asarlar to'plami. 1-24 jildlar.- T.: O'zbekiston, 1996-2016.
7. Karimov I.A. Yuksak ma'naviyat – engilmas kuch. 2-nashr –T.: Ma'naviyat, 2016, -176 b.
- 8.Karimov I.A. Tinichlik va xavfsizlik o'z kuch-qudratimiz, xamjihatligimiz va qat'iy irodamizga bog'lik 12 jild. T.O'zbekiston 2004 yil
- 9.Karimov I.A. Imperiya davrida bizni ikkinchi darajali odamlar, deb xisoblashar edi. (Prezident Islom Karimovning «Nezavisimoc gazeta» muxbirining savollariga javoblari). T.O'zbekiston. NMIU 2005 yil
10. Filosofiya Uchebnoe posobie.Pod.red. N.I.Jukova Moskva 1999
11. Filosofiya Uchebnik. Pod.red. V.Lavrientev Moskva 1998
12. Falsafa asoslari. Toshkent 2005 1bk
- 13.Berdimuratova A. Filosofiya. No'kis,2010.

10	Filosofiyaliq antropologiya (Insan haqqinda ta'limat)	<p>1.Insan filosofiyaliq ma'sele sifatida. Filosofiya tariyxında insannin' kelip shig'iw haqqindagi ta'limatlar. Insandi filosofiyaliq tu'siniwdin' o'zine ta'n qas'iyetleri. Insannin' ko'p o'lshevliligi.</p> <p>2.Shig'is filosofiyasında insan ma'selesi. Insan ma'selesinde Batis da'stu'ri. Filosofiyaliq antropologiyannin' payda bolıwı ha'm rawajlanıwı, predmeti ha'm wazıypaları. 3.Insannin' biosotsiallıq mazmuni. Insandi tu'siniwde duazilm ha'm monizm. Insang'a introvertiv ha'm ekstrovertiv baha beriw. Insang'a baylanıslı sotsiotsentrik kontseptsiyalar. Insan ma'selesine teotsentrik ko'z-qaras. Insang'a biologizatorlıq ha'm sotsiologizatorlıq kontseptsiyalar.</p> <p>4.O'mirdin' mazmuni ha'm onda insannin' wazıypası. O'mirde insannin' wazıypası ha'm onin' mazmuni.</p>	2	<p>1.Insan filosofiyaliq ma'sele sifatında. Filosofiya tariyxında insannin' kelip shig'iw haqqindagi ta'limatlar. Insandi filosofiyaliq tu'siniwdin' o'zine ta'n qas'iyetleri. Insannin' ko'p o'lshevliligi.</p> <p>2.Shig'is filosofiyasında insan ma'selesi. Insan ma'selesinde Batis da'stu'ri. Filosofiyaliq antropologiyannin' payda bolıwı ha'm rawajlanıwı, predmeti ha'm wazıypaları. 3.Insannin' biosotsiallıq mazmuni. Insandi tu'siniwde duazilm ha'm monizm. Insang'a introvertiv ha'm ekstrovertiv baha beriw. Insang'a baylanıslı sotsiotsentrik kontseptsiyalar. Insan ma'selesine teotsentrik</p>	<p>Talabannin' Filosofiya pa'ni haqqında ayırıqsha tu'sinikke iye boladı sonin' menen bire onin' predmeti, mazmuni ha'm ja'miyettegi rolinin' a'hmiyetin tu'sinedi. Talabannin' du'n'yanı filosofiyaliq ko'z-qaras penen tu'sinedi.</p>
----	--	--	---	---	---

		O`mirdi ta`rk etiw basqishlari: sotsialliq, ruwxiy, biologiyaliq o`lim, miydin` o`limi. Insandi filosofiyaliq ko`z-qarastan u`yreniwdin` za`ru`rligi.		ko`z-qaras. Insang`a biologizatorliq ha`m sotsiologizatorliq kontseptsiyalar. 4.O`mirdin` mazmunı ha`m onda insannın` wazıypası. O`mirde insannın` wazıypası ha`m onın` mazmunı. O`mirdi ta`rk etiw basqishlari: sotsialliq, ruwxiy, biologiyaliq o`lim, miydin` o`limi. Insandi filosofiyaliq ko`z-qarastan u`yreniwdin` za`ru`rligi.	
--	--	--	--	--	--

A`debiyatlar:

1. Mirziyoyev Sh.M. Erkin va farovon, demokratik O`zbekiston davlatini birgalikda barpo etamiz. T.: O`zbekiston, 2016. -53 b.
2. Mirziyoyev Sh.M. Buyuk kelajagimizni mard va oliyanob xalqimiz bilan quramiz. T.: O`zbekiston, 2017 -484 b.
3. Mirziyoyev Sh.M. Qonun ustuvorligi va inson manfaatlarini ta`minlash-yurt taraqqiëti va xalq farovonligining garovi. T.: 2017. -28 b.
4. Mirziyoyev Sh.A. Tanqidiy tahlil, qat`iy tartib-intizom va Shaxsiy javobgarlik – har bir rahbar faoliyatining kundalik qoidasi bolishi kerak// «Xalq sozi» 15 yanvar 2017 yil.
5. Karimov İ.A. Biz tanlagan yol-demokratik taraqqiyot va ma`rifiy dunyo bilan hamkorlik yili 11 jild. T. Ozbekiston 2003 yil
6. Karimov I.A. Asarlar to`plami. 1-24 jildlar.- T.: O`zbekiston, 1996-2016.
7. Karimov I.A. Yuksak ma`naviyat – engilmas kuch. 2-nashr –T.: Ma`naviyat, 2016, -176 b.
- 8.Karimov İ.A. Tinichlik va xavfsizlik öz kuch-qudratimiz, xamjihatligimiz va qat`iy irodamizga bog`lik 12 jild. T.Ozbekiston 2004 yil
- 9.Karimov İ.A. İmperiya davrida bizni ikkinchi darajali odamlar, deb xisoblashar edi. (Prezident İslom Karimovning «Nezavisimoc gazeta» muxbirining savollariga javoblari). T.Özbekiston. NMİU 2005 yil
10. Filosofiya Uchebnoe posobie.Pod.red. N.İ.Jukova Moskva 1999
11. Filosofiya Uchebnik. Pod.red. V.Lavrientev Moskva 1998
12. Falsafa asoslari. Toshkent 2005 1bk
- 13.Berdimuratova A. Filosofiya. No`kis,2010.

11	Aksiologiya - qa`diriyatlar filosofiyasi.	1.Qa`diriyat tu`sinigi ha`m onın` ulıwma bo`liniwi. Qadiriyalardın` ta`biyati ha`m mazmunın tu`siniw – naturalistlik psixologizm, personalistlik optimizm, aksiologiyaliq transtsendentalizm, ma`deniy tariyxıy relyativizm, qa`diriyatlardın` sotsiaologik kontseptsiyası. 2.Qa`diriyat funksional a`hmiyeti. Qadriyatın` shaxsqa baylanıslı mazmunı. Qa`driyatlar ha`m bahalar. 3.Qa`diriyalardın` tu`rleri: materiallıq qa`diriyatlar, ruwxıy qa`diriyatlar, ja`miyetlik-siyasiy qa`diriyatlar, individual yaki shaxsqa baylanıslı qa`diriyatlar. Ja`miyet ha`m insan turmısında qa`diriyatlardın` roli. Ullı qa`diriyatlar. 4.Den-sawlıq ha`m erkinlik qa`diriyat sıpatında. Bilim qa`diriyat sıpatında. Shaxstın` qa`diriyatlarg`a mu`na`sibeti. Qa`diriyatlar ierarxiyası.	2	1.Qa`diriyat tu`sinigi ha`m onın` ulıwma bo`liniwi. Qadiriyalardın` ta`biyati ha`m mazmunın tu`siniw – naturalistlik psixologizm, personalistlik optimizm, aksiologiyaliq transtsendentalizm, ma`deniy tariyxıy relyativizm, qa`diriyatlardın` sotsiaologik kontseptsiyası. 2.Qa`diriyat funksional a`hmiyeti. Qadriyatın` shaxsqa baylanıslı mazmunı. Qa`driyatlar ha`m bahalar.	Talabanın` Filosofiya pa`ni haqqında ayırıqsha tu`sinikke iye boladı sonın` menen bire onın` predmeti, mazmunı ha`m ja`miyettegi rolinin` a`hmiyetin tu`sinedi. Talabanın` du`n`yanı filosofiyaliq ko`z-qaras penen tu`sinedi.
----	--	---	---	--	--

A`debiyatlar:

1. Mirziyoyev Sh.M. Erkin va farovon, demokratik O`zbekiston davlatini birgalikda barpo etamiz. T.: O`zbekiston, 2016. -53 b.
2. Mirziyoyev Sh.M. Buyuk kelajagimizni mard va oliyanob xalqimiz bilan quramiz. T.: O`zbekiston, 2017 -484 b.
3. Mirziyoyev Sh.M. Qonun ustuvorligi va inson manfaatlarini ta`minlash-yurt taraqqiëti va xalq farovonligining garovi. T.: 2017. -28 b.

<p>4. Mirziyoyev Sh.A. Tanqidiy tahlil, qat'iy tartib-intizom va Shaxsiy javobgarlik – har bir rahbar faoliyatining kundalik qoidasi bolishi kerak// «Xalq sozi» 15 yanvar 2017 yil.</p> <p>5. Karimov I.A. Biz tanlagan yol-demokratik taraqqiyot va ma'rifiy dunyo bilan hamkorlik yili 11 jild. T. O'zbekiston 2003 yil</p> <p>6. Karimov I.A. Asarlar to'plami. 1-24 jildlar.- T.: O'zbekiston, 1996-2016.</p> <p>7. Karimov I.A. Yuksak ma'naviyat – engilmas kuch. 2-nashr –T.: Ma'naviyat, 2016, -176 b.</p> <p>8. Karimov I.A. Tinichlik va xavfsizlik o'z kuch-qudratimiz, xamjihatligimiz va qat'iy irodamizga bog'lik 12 jild. T.O'zbekiston 2004 yil</p> <p>9. Karimov I.A. Imperiya davrida bizni ikkinchi darajali odamlar, deb xisoblashar edi. (Prezident Islom Karimovning «Nezavisimoc gazeta» muxbirining savollariga javoblari). T.O'zbekiston. NMIU 2005 yil</p> <p>10. Filosofiya Uchebnoe posobie. Pod.red. N.I.Jukova Moskva 1999</p> <p>11. Filosofiya Uchebnik. Pod.red. V.Lavrientevo Moskva 1998</p> <p>12. Falsafa asoslari. Toshkent 2005 1bk</p> <p>13. Berdimuratova A. Filosofiya. No'kis, 2010.</p>					
12	Iskerlik filosofiyasi (prakseologiya).	<p>1. Iskerlik tu'sinigi. Iskerliktin' sotsiaologiyaliq ta'replari. Psixologiyada iskerlikke mu'na' sibet. Iskerliktin' du'zilisi: mu'tajlikler, motivler, maqsetler, qurallar.</p> <p>2. Iskerlik atributlari: materialliq ha'm sub'ektivlik. Iskerliktin' materiallastiruv ha'm materiallastiruvdan shig'aruv. Iskerlikte sanaliliq ha'm maqsetke muvapiqliliq. Iskerliktin' o'nimliliqi.</p> <p>3. Materialliq ha'm ruwxiy iskerlik. Insan iskerliginin' simvolliq ta'repi. Sa'wbet iskerlik sipatinda. Insanin' qal'iblesiwi ha'm rawajlanuvinda iskerliktin' roli. Interiorizatsiya tu'sinigi. Interiorizatsiya mexanizmi. Interiorizatsiya teoriyasinin' kritikasi. Beganalasiw. Miyet ha'm o'yn iskerlik birligi sipatinda. O'yn modelinin' sha'rtliliqi ha'm reallig'i.</p> <p>4. O'ynnin' ma'nisi. Do'retiwshilik ha'm do'retiwshilik na'tijelerinin' jan'alig'i. Do'retiwshilik ha'm do'retiwshilik emes iskerlik. Do'retiwshi shaxs. Do'retiwshi miyet ha'm o'yn sipatinda. Insan iskerligin ta'rtipke saluvdin' a'hmiyeti. Iskerlikti ta'rtipke saluv mexanizmleri.</p>	2	<p>1. Iskerlik tu'sinigi. Iskerliktin' sotsiaologiyaliq ta'replari. Psixologiyada iskerlikke mu'na' sibet. Iskerliktin' du'zilisi: mu'tajlikler, motivler, maqsetler, qurallar.</p> <p>2. Iskerlik atributlari: materialliq ha'm sub'ektivlik. Iskerliktin' materiallastiruv ha'm materiallastiruvdan shig'aruv. Iskerlikte sanaliliq ha'm maqsetke muvapiqliliq. Iskerliktin' o'nimliliqi.</p> <p>3. Materialliq ha'm ruwxiy iskerlik. Insan iskerliginin' simvolliq ta'repi. Sa'wbet iskerlik sipatinda. Insanin' qal'iblesiwi ha'm rawajlanuvinda iskerliktin' roli. Interiorizatsiya tu'sinigi. Interiorizatsiya mexanizmi. Interiorizatsiya teoriyasinin' kritikasi. Beganalasiw. Miyet ha'm o'yn iskerlik birligi sipatinda. O'yn modelinin' sha'rtliliqi ha'm reallig'i.</p>	<p>Talabanin' Filosofiya pa'ni haqqinda ayriqsha tu'sinikka iye boladi sonin' menen bire onin' predmeti, mazmuni ha'm jamiyettegi rolinin' a'hmiyetin tu'sinedi. Talabanin' du'nyani filosofiyaliq ko'z-qaras penen tu'sinedi.</p>
A`debiyatlar:					
<p>1. Mirziyoyev Sh.M. Erkin va farovon, demokratik O'zbekiston davlatini birgalikda barpo etamiz. T.: O'zbekiston, 2016. -53 b.</p> <p>2. Mirziyoyev Sh.M. Buyuk kelajagimizni mard va oliyanob xalqimiz bilan quramiz. T.: O'zbekiston, 2017 -484 b.</p> <p>3. Mirziyoyev Sh.M. Qonun ustuvorligi va inson manfaatlarini ta'minlash-yurt taraqqi'eti va xalq farovonligining garovi. T.: 2017. -28 b.</p> <p>4. Mirziyoyev Sh.A. Tanqidiy tahlil, qat'iy tartib-intizom va Shaxsiy javobgarlik – har bir rahbar faoliyatining kundalik qoidasi bolishi kerak// «Xalq sozi» 15 yanvar 2017 yil.</p> <p>5. Karimov I.A. Biz tanlagan yol-demokratik taraqqiyot va ma'rifiy dunyo bilan hamkorlik yili 11 jild. T. O'zbekiston 2003 yil</p> <p>6. Karimov I.A. Asarlar to'plami. 1-24 jildlar.- T.: O'zbekiston, 1996-2016.</p> <p>7. Karimov I.A. Yuksak ma'naviyat – engilmas kuch. 2-nashr –T.: Ma'naviyat, 2016, -176 b.</p> <p>8. Karimov I.A. Tinichlik va xavfsizlik o'z kuch-qudratimiz, xamjihatligimiz va qat'iy irodamizga bog'lik 12 jild. T.O'zbekiston 2004 yil</p> <p>9. Karimov I.A. Imperiya davrida bizni ikkinchi darajali odamlar, deb xisoblashar edi. (Prezident Islom Karimovning «Nezavisimoc gazeta» muxbirining savollariga javoblari). T.O'zbekiston. NMIU 2005 yil</p> <p>10. Filosofiya Uchebnoe posobie. Pod.red. N.I.Jukova Moskva 1999</p> <p>11. Filosofiya Uchebnik. Pod.red. V.Lavrientevo Moskva 1998</p> <p>12. Falsafa asoslari. Toshkent 2005 1bk</p> <p>13. Berdimuratova A. Filosofiya. No'kis, 2010.</p>					
13	Globalisasiw din' filosofiyaliq	1. Globalisasiw – jan'a filosofiyaliq tema. Globalisasiw ha'diyesi	4	1. Globalisasiw – jan'a filosofiyaliq tema.	Talabanin' Filosofiya

	ma`seleleri.	<p>Globalistika. Global protsesslerdin` bo`rtiklari. Fundamental` globallasıw.</p> <p>2.Global` mashqalalardın` ko`p ta`replemeligi. Global` mashqalalar – globallasıwdın` aqibeti sıpatında. Ja`miyetlik rawajlanıwdın` tezlesiwinde global` tendentsiyalardı an`lawdın` a`hmiyeti. Texnooptimizm. Texnopessimizm. Ekopessimizm. Global` mashqalalardı sheshiwde filosofıyanın` roli.</p> <p>3.Global` mashqalalardın` mazmunı. Mashqalalardın` tu`rli da`redeleri: jekke, milliy, ma`ha`liiy, territoriyalıq mashqalalar. Globallıq mezonları. Ha`zirgi da`wirlik tiykarg`ı global` mashqalaları: demografiyalıq sistema, bilimlendiriw mashqalası, den-sawlıqtı saqlaw mashqalası, azıq-awqat mashqalası, ekonomikalıq rawajlanıwdın` birdey emesligi, energetika ha`m shiyki zat resursları, uris ha`m tınıshlıq mashqalası. Global` sananı qa`liplestiriw za`ru`rligi. Global` mashqalalardı sheshiwde xalıq-aralıq ku`shler birlesiwiniń a`hmiyeti.</p> <p>4.Global` mashqalalardı sheshiwde jekke ha`m ulıw ma`pler.</p>		<p>Globalıasıw ha`diyesiıyu Globalistika. Global protsesslerdin` bo`rtiklari. Fundamental` globallasıw.</p> <p>2.Global` mashqalalardın` ko`p ta`replemeligi. Global` mashqalalar – globallasıwdın` aqibeti sıpatında. Ja`miyetlik rawajlanıwdın` tezlesiwinde global` tendentsiyalardı an`lawdın` a`hmiyeti. Texnooptimizm. Texnopessimizm. Ekopessimizm. Global` mashqalalardı sheshiwde filosofıyanın` roli.</p> <p>3.Global` mashqalalardın` mazmunı. Mashqalalardın` tu`rli da`redeleri: jekke, milliy, ma`ha`liiy, territoriyalıq mashqalalar. Globallıq mezonları. Ha`zirgi da`wirlik tiykarg`ı global` mashqalaları: demografiyalıq sistema, bilimlendiriw mashqalası, den-sawlıqtı saqlaw mashqalası, azıq-awqat mashqalası, ekonomikalıq rawajlanıwdın` birdey emesligi, energetika ha`m shiyki zat resursları, uris ha`m tınıshlıq mashqalası. Global` sananı qa`liplestiriw za`ru`rligi. Global` mashqalalardı sheshiwde xalıq-aralıq ku`shler birlesiwiniń a`hmiyeti.</p>	<p>pa`ni haqqında ayırıqsha tu`sinikke iye boladı sonın` menen bire onın` predmeti, mazmunı ha`m ja`miyettegi rolinin` a`hmiyetin tu`sinedi. Talabanın` du`n`yanı filosofiyalıq ko`z-qaras penen tu`sinedi.</p>
A`debiyatlar:					
<ol style="list-style-type: none"> 1. Mirziyoyev Sh.M. Erkin va farovon, demokratik O`zbekiston davlatini birgalikda barpo etamiz. T.: O`zbekiston, 2016. -53 b. 2. Mirziyoyev Sh.M. Buyuk kelajagimizni mard va oliyanob xalqimiz bilan quramiz. T.: O`zbekiston, 2017 -484 b.</li> <li>3. Mirziyoyev Sh.M. Qonun ustuvorligi va inson manfaatlarini ta`minlash-yurt taraqqiëti va xalq farovonligining garovi. T.: 2017. -28 b. 4. Mirziyoyev Sh.A. Tanqidiy tahlil, qat`iy tartib-intizom va Shaxsiy javobgarlik – har bir rahbar faoliyatining kundalik qoidasi bolishi kerak// «Xalq sozi» 15 yanvar 2017 yil.</li> <li>5. Karimov İ.A. Biz tanlagan yol-demokratik taraqqiyot va ma`rifiy dunyo bilan hamkorlik yili 11 jild. T. Ozbekiston 2003 yil 6. Karimov I.A. Asarlar to`plami. 1-24 jildlar.- T.: O`zbekiston, 1996-2016. 7. Karimov I.A. Yuksak ma`naviyat – engilmas kuch. 2-nashr –T.: Ma`naviyat, 2016, -176 b. 8.Karimov İ.A. Tinichlik va xavfsizlik öz kuch-qudratimiz, xamjihatligimiz va qat`iy irodamizga bog`lik 12 jild. T.Ozbekiston 2004 yil 9.Karimov İ.A. İmperiya davrida bizni ikkinchi darajali odamlar, deb xisoblashar edi. (Prezident İslom Karimovning «Nezavisimoc gazeta» muxbirining savollariga javoblari). T.Özbekiston. NMİU 2005 yil 10. Filosofiya Uchebnoe posobie.Pod.red. N.İ.Jukova Moskva 1999 11. Filosofiya Uchebnik. Pod.red. V.Lavrientev Moskva 1998 12. Falsafa asoslari. Toshkent 2005 1bk 13.Berdimuratova A. Filosofiya. No`kis,2010. 					
			28		

Talabalardıń o`z betinshe jumısları

O`z-betinshe jumıslardı sho`lkemlestiriw forma ha`m mazmunı bolıp, tiykarg`ı itibar talabann` berilgen temalar boyınsha a`meliy keys-stadilardı o`z-betinshe auditoriyadan tısqarı orınlaw bilimn` teren`lestiriw bolıp tabıladı.

Tarqatpa materiallar boyınsha lektiysialardı u`yreniw ha`m o`zlestiriw o`z-betinshe jumıslar, keys-stadiler menen islew, arnawlı a`debiyatlar (monografiyalar, maqalalar) boyınsha tema u`stinde islew pa`nge baylanıslı statistik mag`lıwmatlardı u`yreniw, olardı analizlew bolıp esaplanadı.

1. Filosofiyalıq du`n`yag`a ko`z-qarastın` o`zin-o`zi an`lawdag`ı roli.

Stsenariy: bul tema boyınsha studentlerdin` o`z betinshe jumis alıp barıwı olardıń tikkeley İnternet ha`m kitaplar menen islesiwın talap etedi. Usı tema boyınsha mag`lıwmat jıynaw ha`m olarg`a tu`sindirmeler beriw talap etiledi. Tema boyınsha tiykarg`ı ideyaları filosofiyalıq du`n`yag`a ko`z-qaras, du`n`yag`a ko`z-qarastın` tariyxıy formaları analizlenedi.

Maqset: bunday bag`dardag`ı jumis alıp barıw talabalarg`a internet arqalı a`debiyatları izlew, kerekli informatsiyanı alıw uqıplıg`ın qa`liplestiredi.

Jumıstın` orınlanıw ta`rtibi: 30-noyabr`ge shekem jazba jumıslardı tapsırıwı sha`rt.

Bahallanıw kriteriyası: maksimal ball -14. Bul ball filosofiya pa`ni boyınsha belgilengen shegaralıq baqlaw reytingisine qosıladı. Joqarı ball berilgen ma`sele boyınsha aling`an bilimlerdi o`zinin` pozitsiyasın tu`sindiriwge qollanea alatug`ın, jan`a kontekste ulıwmalastırıw uqıplıg`ına, da`lliew qa`biletine iye studentke qoyıladı. Abstraktlik da`reje. Ortasha ball berilgen ma`sele boyınsha tiykarg`ı ideyalardı anıq tu`singen ha`m olardı qollana biletug`ın, jaqsı argumentlestiriw qa`biletine iye studentke qoyıladı. Relyatsion da`reje. Qanaatlandırırılı ball u`yrenilgen kontseptsiyalardıń belgili aspektin tu`singen, biraq olardı integratsiyalawı to`men da`rejekte bolg`an studentke qoyıladı mul`tistrukturalıq yamasa uniststrukturalıq da`reje. To`men ball berilgen ma`sele boyınsha bilimge tu`sinikke iye emes studentke qoyıladı predstrukturalıq da`reje.

2. Filosofiya ha`m ilimnin` o`z-ara baylanıslıg`ı.

Stsenariy :Bul tema boyınsha studentler ilimiy kitaplardan, İnternet materialarnan paydalanadı. Mashqala, ilim, teoriya, filosofiya, fakt, empirikalıq bilimdi sa`wlelendiriwshi, gipoteza, prognoz tu`sinklerin filosofiya tariyxı boyınsha analizlew

3. Stsientizm ha`m antistsientizm.

Stsenariy: bul tema boyınsha studentlerdin` o`z betinshe jumis alıp barıwı olardıń tikkeley İnternet ha`m kitaplar menen islesiwın talap etedi. Stsientizm D. Bell, G. Kan ha`m t.b. ha`m antistsietizm G. Markuze, T. Rozzak ha`m t.b. bag`darları ilimnin` sotsiallıq rolinin` absolyutlestiriliwin pozitiv ha`m negativ variantlarında sa`wlelendiredi.

Antistsietizm adamnıń tu`pkilikli problemaların sheshiwde ilimnin` mu`mkinshiliklerinin` printsipial da`rejde sheklengenliginen kelip shıg`adı, o`zinin` ko`z qarasarında ilimdi adamg`a dushpan ku`sh sıpatında bahalaydı, onın` ma`deniyatqa unamalı ta`sirin esapqa almaydı. Studentler eki gruppag`a bo`linedi. Birinshi gruppa studentlerine Stsientizm, ekinshi gruppa studentlerine antistsietizm beriledi. Bular ko`rsetilgen tu`sinikler boyınsha materiallar jıynaydı.

3. XX a`sir filosofiyası

Stsenariy: Bul tema boyınsha studentlerdin` o`z betinshe jumis alıp barıwı olardıń İnternet materiallarınan paydalanıwı talp etiledi. Studentler u`lken u`sh toparg`a bo`linedi. Birinshi gruppa studentlerine ekzistentsializm, neokantianstvo, ekinshi gruppa studentlerine postpozitivizm, pragmatizm, u`shinshi topar studentlerine neotomizm, postmdernizm bag`darlarınin` tiykarg`ı ideyaları tapsırıladı.

4. İlimiy biliw

Stsenariy. İlimiy biliw metodlarına tiykarlan`gan halında

№	O`z betinshe jumis temaları (30 saat)	Ku`tilip atırg`an na`tiyje	SHıng`ırlar ushın variantlar
1	Antik da`wir filosofiyası	Talaba a`yyemgi shıg`ıs ha`m batıs filosofiyasınin` payda bolıwı, rawajlanıwı, sonday-aq, Oraylıq Aziyada filosofiyalıq oydn` qa`liplesiwi, a`yemgi grek filosofiyası haqqında ken` tu`sinikke iye boladı.	1. A`yyemgi shıg`ıs ha`m batıs filosofiyasınin` payda bolıwı rawajlanıwında ulıwmalıqlar, nızamlıqlar. 2. Oraylıq Aziyada filosofiyalıq oydn` qa`liplesiwi 3. A`yemgi grek filosofiyası. Qosımsha: Hu`rmetli talabalar Siz usı tema boyınsha ja`ne qanday materiallar qosıwdı qa`ler edin`iz?
2	Orta Aziya oyshılarnın`	Talaba Orta Aziya oyshılarnın` ja`miyetlik siyasiy filosofiyalıq	1. Orta Aziya oyshılarnın` ja`miyetlik siyasiy filosofiyalıq ko`z-qarasları ha`m filosofıyanın`

	ja`miyetlik siyasiy filosofiyalıq ko`z-qarasları	ko`z-qarasları haqqında ken`tu`sinikke iye boladı.	rawajlanıwında qosqan u`lesleri. Qosımsha: Hu`rmetli talabalar Siz usı tema boyınsha ja`ne qanday materiallar qosıwdı qa`ler edin`iz?
3	XV XVIII-a`sir Evropa filosofiyası	Talaba XV XVIII-a`sir Evropa filosofiyası haqqında ken`tu`sinikke iye boladı.	1.XV XVIII-a`sir Evropa filosofiyası haqqında tiyqarg`ı mag`lıwmatlar. Qosımsha: Hu`rmetli talabalar Siz usı tema boyınsha ja`ne qanday materiallar qosıwdı qa`ler edin`iz?
4	Tabiyat filosofiyası	Talaba tabiyat filosofiyası haqqında ken`tu`sinikke iye boladı.	1.Ta`biyat tu`sinigi. Ta`biyat tu`siniginin`ken`ha`m tar ma`nisi. Filosofiya tariyxında ta`biyatqa mu`na`sibet. Ta`biyat ha`m ja`miyettin`o`z-ara baylanıslılıg`ı. 2.XX a`sir waqıyaları: Ekologiyalıq mashqalalar. Geografiyalıq ortalıq tu`sinigi. Qosımsha: Hu`rmetli talabalar Siz usı tema boyınsha ja`ne qanday materiallar qosıwdı qa`ler edin`iz?
5	Filosofiyanın`tiyqarg`ı nızamlıqları	Talaba Filisofiyanın`tiyqarg`ı nızamlıqları haqqında ken`tu`sinikke iye boladı.	1.Filosofiyanın`tiyqarg`ı nızamlıqları. 2.Filosofiya kategoriyalardıń bo`liniwi. Sistema, element, struktura. Sistemalardıń o`zine ta`n qa`siyetleri. 3.Ayırımılıq, jekkelik, ulıwmalıq. Pu`tin ha`m bo`lek. Qosımsha: Hu`rmetli talabalar Siz usı tema boyınsha ja`ne qanday materiallar qosıwdı qa`ler edin`iz?
6	Filosofiyada sana ma`selesi	Talaba Filosofiyada sana ma`selesi haqqında ken`tu`sinikke iye boladı.	1.Filosofiyada sana ma`selesi 2.Sananın`insan o`mirinde a`hmiyeti
7	Ja`miyet filosofiyası	Talaba Ja`miyet filosofiyası haqqında ken`tu`sinikke iye boladı.	1.Ja`miyet filosofiyası, ja`miyet ha`m insan. Qosımsha: Hu`rmetli talabalar Siz usı tema boyınsha ja`ne qanday materiallar qosıwdı qa`ler edin`iz?
8	İnsan filosofiyası	Talaba İnsan filosofiyası haqqında ken`tu`sinikke iye boladı.	1.İnsan filosofiyalıq ma`sele sıpatında. Filosofiya tariyxında insanın`kelip shıg`ıw haqqında ta`liymatlar. İnsandı filosofiyalıq tu`siniwdin`o`zine ta`n qa`siyetleri. İnsannın`ko`p o`lshewliligi. 2.shıg`ıs filosofiyasında insan ma`selesi. İnsan ma`selesinde Batis da`stu`ri. Filosofiyalıq antropologiyanın`payda bolıwı ha`m rawajlanıwı, predmeti ha`m wazıypaları. İnsannın`biosotsiallıq mazmunı. İnsandı tu`siniwde duazilm ha`m monizm. 3.İnsang`a introvertiv ha`m ekstrovertiv baha beriw. İnsang`a baylanıslı sotsiotsentrik kontseptsiyalar. 4.İnsan ma`selesine teotsentrik ko`z-qaras. İnsang`a biologizatorlıq ha`m sotsiologizatorlıq kontseptsiyalar. Qosımsha: Hu`rmetli talabalar Siz usı tema boyınsha ja`ne qanday materiallar qosıwdı qa`ler edin`iz?
9	Ruwxıyılıq filosofiyası	Talaba Ruwxıyılıq filosofiyası haqqında ken`tu`sinikke iye boladı.	1.Ruwxıyılıq filosofiyası, insan o`mirinde milliy ruw xıylıg`ımızdın`a`hmiyeti. Qosımsha: Hu`rmetli talabalar Siz usı tema boyınsha ja`ne qanday materiallar qosıwdı qa`ler edin`iz?
10	Ma`deniyat filosofiyası	Talaba Ma`deniyat filosofiyası haqqında ken`tu`sinikke iye boladı.	1.Ma`deniyat filosofiyası 2.Ma`deniyat ha`m insan Qosımsha: Hu`rmetli talabalar Siz usı tema boyınsha ja`ne qanday materiallar qosıwdı qa`ler edin`iz?
11	İdeyalar filosofiyası	Talaba İdeyalar filosofiyası haqqında ken`tu`sinikke iye boladı.	1.İdeya ha`m ideologiya, İdeyalar filosofiyası Qosımsha: Hu`rmetli talabalar Siz usı tema boyınsha ja`ne qanday materiallar qosıwdı qa`ler edin`iz?
12	Qa`diriyatlar filosofiyası	Talaba Qa`diriyatlar filosofiyası haqqında ken`tu`sinikke iye boladı.	1.Qa`diriyat tu`sinigi ha`m onın`ulıwma bo`liniwi. 2.Qadiriyalardıń ta`biyatı ha`m mazmunın tu`siniw – naturalistlik psixologizm, personalistlik optimizm, aksiologiyalıq transtsendentalizm, ma`deniy tariyxıy relyativizm, qa`diriyatlardıń sotsiaologik kontseptsiyası. 3.Qa`diriyat funksional a`hmiyeti. Qadriyattın`shaxsqqa baylanıslı mazmunı.

			Qosimsha: Hu`rmetli talabalar Siz usı tema boyınsha ja`ne qanday materiallar qosıwdı qa`ler edin`iz?
13	Siyasat ha`m ja`miyet filosofiyası	Talaba Siyasat ha`m ja`miyet filosofiyası haqqında ken`tu`sinikke iye boladı.	1.Siyasat ha`m ja`miyet filosofiyası Qosimsha: Hu`rmetli talabalar Siz usı tema boyınsha ja`ne qanday materiallar qosıwdı qa`ler edin`iz?
14	Global mashqalalar filosofiyası	Talaba Global mashqalalar filosofiyası haqqında ken`tu`sinikke iye boladı.	1.Globalallasıw – jan`a filosofiyalıq tema. Globalıasıw ha`diyesiye Globalistika. 2.Global protsesslerdin` bo`rtikleri. Fundamental` globalıasıw. 3.Global` mashqalalardın` ko`p ta`replemeligi. 4.Global` mashqalalar – globalıasıwdın` aqıbeti sıpatında. Ja`miyetlik rawajlanıwdın` tezlesiwinde global` tendentsiyalardı an`lawdın` a`hmiyeti. Qosimsha: Hu`rmetli talabalar Siz usı tema boyınsha ja`ne qanday materiallar qosıwdı qa`ler edin`iz?
15	O`zbekistan Respublikası g`a`rezsizliginin` filosofiyalıq ma`seleleri	Talaba O`zbekistan Respublikası G`a`rezsizliginin` filosofiyalıq ma`seleleri haqqında ken`tu`sinikke iye boladı.	1.O`zbekistan Respublikası g`a`rezsizliginin` filosofiyalıq ma`seleleri Qosimsha: Hu`rmetli talabalar Siz usı tema boyınsha ja`ne qanday materiallar qosıwdı qa`ler edin`iz?
O`z betinshe temalari (30 saat)			

Glossariy: tiykarǵı tusinik ha`m atamalar

№	Qaraqalpaq tilinde	Na russkom yazıke
1	Aksiologiya – qa`diriyatlar haqqındaǵı ta`liymat, grekshe axios-qa`dirli ha`m logos-ta`liymat so`zlerinen aling`an.	ABSOLYUT - (ot lat.Absolutus - bezuslovniy) v religii i idealisticheskoy filosofii - bezuslovnoe sovershennoe nachalo bitiya, svobodnoe ot kakix-libo otnosheniy i usloviy.
2	Analiz ha`m sintez</b> –grek so`zinen aling`an analisis-ajratıw, bo`liw synthesis-qosıw birlestiriw.	ABSOLYUTIZM-(ot lat.Absolutus - neogranichenniy) forma politicheskoy organizatsii, pri kotoroy neogranichennaya verxovnaya vlast` sosredotochena v rukax odnogo ili neskol`kix lits.
3	Antagonistik ha`m Noantagonistik qarama-qarsılıqlar</b> -grek so`zinen aling`an antagonisma-munozara, gures ja`miyettegi gureslerdin` tiykarǵı túrleri.	ABSTRAKTSIYA - (ot lat.Abstractio - otvlechenie) uproshenie ekonomicheskogo analiza posredstvom isklyucheniya iz nego nekotorix ekonomicheskix i neekonomicheskix faktorov, kotorie v konkretnom analize ne igrayut opredelyayushey roli i mogut bit` opusheni v tselyax polucheniya bolee chetkoy kartini, dlya viyavleniya osnovnix, opredelyayushix vzaimosvyazey i zavisimostey.
4	Antik filosofiya -A`yyemgi Gretsiya ha`m a`yyemgi Rimde rawajlang`an qul iyelewshilik ja`miyettin` filosofiyası.	AGNOSTITSIZM -- filosofskoe uchenie, soglasno kotoromu ne mojet bit` okonchatel`no reshen vopros ob istinnosti poznaniya. Mir ob`yavlyaetsya polnost`yu ili chastichno nepoznavaemım.
5	Aposteriori ha`m apriori</b> - (latin so`zinde a posteriori- a`zelden-bilimnin` ha`m onn` deregine qarap xarakterlewshi filosofiyalıq terminler a priori.	AKSILOGIYA - (grech. "axia", "tsena", "tsennost`" i "logoz", "uchenie") - "uchenie o tsennostyax".
6	Ateizm -(grek-biykar qosımtası theos-quday~qudaydı, dindi biykar etiw) sıyaqlı ko`plegen bag`darlar ko`zge taslanadı. Filosofiyanı uyreniw barısında bul tusiniklerge dus kelemiz.	ANIMIZM -- religiozne predstavleniya, berushie svoe nachalo v arxaicheskije vremena, soglasno kotorım odushevlyaetsya ves` okrujayushiy cheloveka mir.
7	Gnoseologiya -(grek. Gnosis- biliw, logos – tusinik, ta`liymat.	ANTROPOLOGIYA - (grech. "antropoz", "chelovek" i "logoz", "uchenie") - sovokupnost` nauk, predmetom izucheniya kotorix vistupaet chelovek kak biologicheskoe, sotsial`noe i kul`turnoe yavlenie.
8	Gedonizm - (grek. Hedone-zawıq, la`zzet)- filosofiyanın` a`dep-ikramlılıq ta`liymatı. Antik filosofiyada wa`kili Epikur.	ANTROPOMORFIZM -- upodoblenie cheloveku; nadelenie chelovecheskimi kachestvami vsego okrujayushego.
9	Genetik metod -(grek so`zinen genesis-kelip shıǵıw.)	APOLITEYA - (grech. "a", chastitsa otritsaniya, i "politeia", "politika", "gosudarstvo", "konstitutsiya") - "otsutstvie politiki", "otkaz ot politiki", "apolitichnost`".
10	Metodologiya - qandayda bir pa`nde	APOLITEYA - (grech. "a", chastitsa otritsaniya, i "politeia", "politika",

	ko`rsetiletug`in ilimiy-izertlew usllarının` jiyintig`i.	"gosudarstvo", "konstitutsiya") - "otsustvie politiki", "otkaz ot politiki", "apolitichnost`".
11	Logika -grek so`zinen aling`an bolip «logos» pikir so`z, nı zam ha`m oy qurılıslarınan (ta`riyplew, qag`ıyda, oy-nı zamlıqları) olardı n` mazmunın uyreniwshi ta`liymat.	ARİSTOKRATIYA - (grech. "aristoz", "luchshiy" i "kratoz", "vlast`") - "vlast` luchshix". Zakonnaya vlast` nasledstvennoy eliti.
12	Monizm - filosofiyada beligiler a`yyemgi-materiallıq yamasa ruwxıy substantsiya ko`rsetiwshi printsip.	ARİSTOTELİZM -- filosofskoe techenie, istolkovıvayushee vse yavleniya s tochki zreniya aristotelevskoy filosofii.
13	Dualizm - (lat. duo-eki jaqlama)-monizmge qarama-qarsı materiallıq ruwxıy substantsiyanın` ten` huqıqlı tiykarları dep esaplaytug`in filosofiyalıq ta`liymat.	ARXETİP - (grech. "arce", "nachalo", i "tupoz", "tip", "obrazets") - "pervonachal`niy obrazets". V psixologii termin, primenenniy K.G.Yungom dlya oboznacheniya simvolov, syujetov i mifov, sostavlyayushix strukturu "kollektivnogo bessoznatel`nogo".

Тарқатпа материаллар Философия не

Filosofiya adamzat tariyxındağ`ı en` a`yyemgi ilimlerden biri. Filosofiyalıq pikir alısıwlar, pikirlew insan ta`biyatına ta`n bolg`an qubılıs. Demek filosofıyanın` o`zi qa`dimgi pa`n ekenligi ko`rinip turadı. Filosofiya a`lem ha`m onın` jasawı rawajlanıwı o`mir ha`m insan, o`mirdin` ma`nisi, bolmıs ha`m joqlıq sıyaqlı ko`plegen mashqalalar haqqında pikir alısıwlar ju`rgizetug`in pa`n bolip tabıladı.

Представиться / зарегистрироваться

статья | обсуждение | править | история

Философия

Материал из Википедии — свободной энциклопедии [править]

Филосо́фия (др.-греч. φιλοσοφία — «любовь к мудрости», «любомудрие», от φίλος — люблю и σοφία — мудрость) — наиболее общая теория, одна из форм мировоззрения, одна из наук, одна из форм человеческой деятельности, особый способ познания.

Общепринятого определения философии, равно как общепринятого представления о предмете философии не существует. В истории существовало множество различных типов философии, отличающихся как своим предметом, так и методами. В самом общем виде под философией понимают деятельность, направленную на постановку и рациональное или иррациональное разрешение наиболее общих вопросов, касающихся сущности знания, человека и мира.

Содержание [убрать]

- Что такое философия?
  - История термина
  - Функции философии и формы философской деятельности
    - Философия как мировоззрение
    - Философия как образ жизни
    - Философия и наука
    - Философия и религия
    - Философия и искусство
  - Предмет философии
  - Философия: за и против
- История философии
- Современная философия

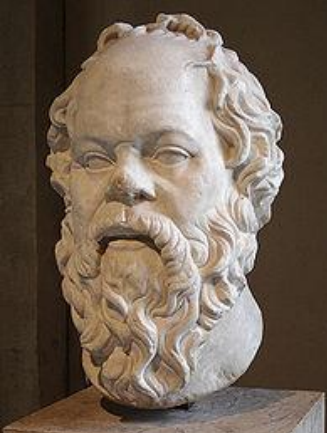
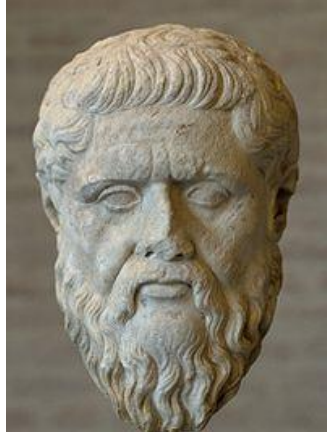
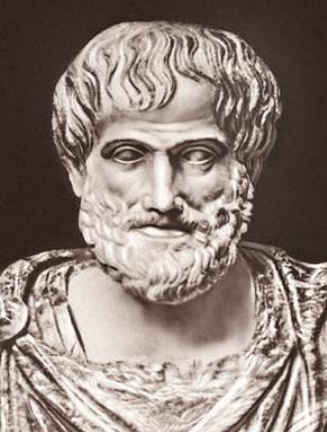
В Википедии есть портал «Философия»

«Мыслитель» Родена

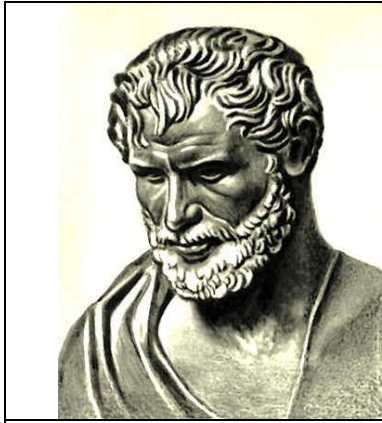
Al Kindiydin` usı ko`zqarasınan «*Filosofıyanın` dushpanlarıda filosofıyag`a za`ru`r*», degen teren` pikirde ma`nis bar.

Ulıwma insan o`miri filosofıya bolıp tabıladı.

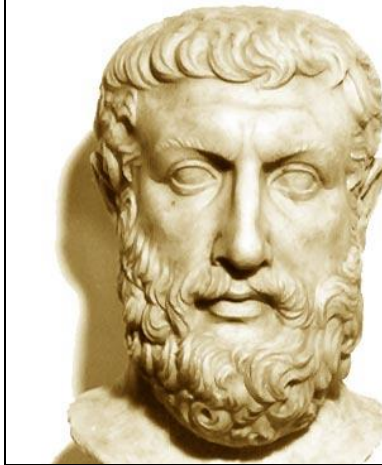

	<p>A`yyemgi grek, rim filosofi Suqrat (xakiykiy ismi Sokrat) (eramızdan buringı Cuqrot 469—399 jıllar) —ayyemgi Grek filosofi. Sokrat puxaralardıń adep-ikramlı, ruuxıy tarbiyasına ulken axmiyet bergen. Ol bılay deydi «Oz-ozındi anla xam bil!» <u>«Platon menin dostım, biraq nızam doslıktan ustın turadı»</u> degen hikmetli pikirleri usı dauirdegi ruuxıyılıqtın jokarı korinisi bolgan.</p>
	<p>Cokrattın shakirti Platon ja`ha`n filosofıyası tariyxında o`shpes iz qaldırg`an ullı oyshıl. Ol oz ideyaların dialoglar tiykarında bayan etken etken. İdeya birinshilikte, materiallık du`n`ya ekinshilikte. Demek, bizdi qorshag`an du`n`yanı ideyalar du`n`yasına ha`m zatlar du`n`yasına bo`ledi.</p>
	<p>Aristotel` Platonnıń sha`kirti (384—322 jıllar) a`yyemgi Gretsıyanın` en` ullı filosofi, ol o`zinin` ta`kirarlanbas, ja`ha`ndı tan` qaldırg`an ilimiy miyrası menen belgili. Ol bılay deydi: «Tajriybege iye bolg`anlar ne ekenligin biledi, biraq ne ushın ekenligin bilmeydi».</p>

Grek filosofi Geraklit (e.b. 520—460 jillar) Kishi Aziyanın` Batus jag`asındag`ı Efes qalasında zerger shan`arag`ında du`n`yag`a kelgen. Ol stixiyalı dialektikag`a tiykar salg`an, ot— a`lemnin` tiykarı dep bilgen. «Gu`res ha`mme na`rsenin` atası, ha`mme na`rsenin` patshası", «Bir da`r`yag`a ekinshi ma`rtebe su`ngip bilmeyseñ», «Barlıq na`rse ag`adı, hesh na`rse bir jerde turmaydı.» degen Geraklit.

Grek filosofi Ksenofant filosofiyalıq ta`liymatqa baylanıslı, tabiyat – o`zgermeytug`ın ha`m hareketsiz, "Ha`mme na`rse jerden o`nıp shıg`adı ha`m waktı menen ja`ne jerge qaytadı", "Biz ha`mmemiz jerden tuwılg`anbız ha`m jerge aylanamız". Ksenofant ayyemgi grek filosoflarınan birinshi bolıp, biliwdin` mu`mkinshiligi ha`m shegarası haqında pikir ju`rgizgen.

Karma (nızamı)

	<p>F. Bekon 1561-1621 jj jan' zaman metodin induktiv metoddi islep shig'iw da'llilew kerekligin tu'sindi. Teoriyalıq oylawdin' birden – bir deregi sezimler. Teoriyalıq oylaw tek, sezim mag'liwmatların rastionalıq tu'rde islep shigiw menen shug'landi.</p>
	<p>Jan'a zaman oyshillarının' substanstiya haqqında taliymati.</p> <p>R. Dekart 1596-1650 jj Ilimlerdin waziypasi- shinliqti biliw. Dekartın' bul pikiri progressivlik pikir bolip tabiladi, sebebi adamzat oylawına isenbewshilik korsetken agnostikalıq sxlostikalıq taliymatlarǵ' qarsi snig'adi.</p>

Abu Rayhan Muxammad İbn Axmad Beruniy ullı alım-entsiklopedist, oyshıl ha'm gumanist Qiyatta Xorezmnin' eski paytaxtında tuwıldı. Jas Beruniy Oraylıq Aziyada birinshilerden bolıp jer globusın jasadı. Mamun ibn Mamunnın' sarayında u'lken lawazımdı iyeleydi.

Abu Ali İbn Sina (Avitsenna) - Oraylıq Aziyanın' ullı oyshılı. Jaqın ha'm Orta shig'ıs xalıqlarının' ta'biyiy-ilimiy ha'm ja'miyetlik-siyasiy oyna, onın' rawajlanıwına u'lken u'les qostı. Biraq İbn Sina o'z da'wirinin' iri filosofi boldı. İbn Sina beligili da'rejede Orta a'sir filosofiyasının' ha'm ilimnin' rawajlanıwına u'lken u'les qostı. Onın' shayxur-raıs Alımlardıń bası dep atadı.

Filosofiya pa`ninen du`zilgen testler

1. Qaysı filosofiyalıq da`stu`r keyingi ha`reket vedalıq bahalıqlardı guman astına aladı?

- A) *Djainizm
- V) Buddizm
- S) Upanishadlar
- D) N`yaya

2. Vedalıq a`debiyat ko`p tarawlarg`a.....?

- A) * Meditsina, astronomiya, o`nermentshilik, a`skeriy texnika
- V) Diniy kitaplar, diniy filosofiyalıq tu`sindirmeler
- S) A`skeriy, texnikalıq a`spab u`skeneler, ma`deniyat
- D) Meditsina, astronomiya, matematika, geometriya.

3. To`mendegi qaysı juwapta Buddanın` baslı ideyaları ko`rsetilgen?

- A) *Elementlerdin` turaqsızlıg`ı
- V) Du`n`yanın` o`zgeriwshen`ligi
- S) Sezimnin` ku`shliligi
- D) Pa`klik insanıylıq

4. Hindstan filosofiyasının` rawajlanıwında basqıshlardın` durıslıg`ın ko`rsetin`?

- A) Vedalıq, klassikalıq, klassikalıqtan son`g`ı da`wir
- V) * Vedalıq ,klassikalıq braxmanlıq-buddistlik, klassikalıqtan son`g`ı da`wir
- S) Vedalıq, klassikalıq, braxmanlıq, buddistlik, kalassikalıq emes
- D) Vedalıq, klassikalıq , klassikalıq emes, son`g`ı da`wir

5. Konfutsiy filosofiyasının` tiykarğ`ı mashqalaların ko`rsetin`?

- A*) Etikalıq normalar, sisteması, siyasiy sorawlar, insanın` minez qulqı, ja`miyetlik basqarıw
- V) Etika, minez-qulıq, ja`miyetlik basqarıw
- S) Etikalıq normalar, ja`miyetli basqarıw
- D) Etikalıq, normalar, siyasiy basqarıw mashqalası, minez-qulıq

6. A`yyemgi Qıtay oyshılları «İn», «Yan» tu`siniklerine qanday ma`nis bergen?

- A) Aktiv erkeklik baslama, passiv hayal ku`shi
- V) Aktiv a`zzi hayal ku`shi, erkek ku`shli aktiv
- S) Passiv bala ku`shi, a`zzi erkek ku`shi
- D) Aktiv erkeklik baslama, passiv bala ku`shi

7. Klassikalıqqa shekemgi filosofiya qaysı da`wirdi o`z ishine aladı?

- A) *B.e.sh. VII - V a`sirler
- V) B.e.sh. VI - V a`sirler

- S) B.e.sh VI - V1 a`sirler
- D) B.e.sh. 8-9 a`sirler

8. Klassikalıq da`wir qaysı da`wirdi o`z ishine aladı?

- A* B.e.sh. 5-4 a`sirler
- V) B.e.sh. 8-9 a`sirler
- S) B.e.sh. 6-7 a`sirler
- D) B.e.sh. 6-9 a`sirler

9. Platon filosofiyası neshe bo`lektan turadı?

- A)* Dialektika bolmıs haqqındag`ı ta`liymat, fizika ta`biyat haqqındag`ı, etika a`dep-ikramlıq haqqındag`ı ta`liymat
- V) Dialektika, ontologiya, aksiologiya haqqındag`ı ta`liymat
- S) Etika, estetika go`zzallıq haqqındag`ı ta`liymat
- D) Dialektika, metodologiya du`n`yanı u`yreniw o`zgartiriw haqqındag`ı ta`liymat

10. Adam barlıq na`rsenin` o`lshemi degen pikirdi qaysı filosof aytqan?

- A)* Protogor
- V) Platon
- S) Aristotel`
- D) Pifogor

11. Efikurshılar filosofiyasının` tiykarg`ı jag`dayları qanday?

- A)* Reallıqtı adam aqılı ta`repinen tu`siniw, rkallıqta baxıt ushın ornı bar, baxıtqa ha`m tınıshlıqqa erisiw ushın adam hesh na`rsege mu`ta`j emes
- V) realıqta adam haqıyqıy na`rsege ersiw, baxıt pa`rawanlıq, turmıs keshiriw
- S) Adam aqılı reallıq boyınsha da`rejege erisiw
- D) Baxıt saodatqa erisiw, keleshekti boljaw arqalı erisiw

12. Filosofiyada Ellinistlik basqısh da`wirin anıqlan`?

- A)* B.e.sh. IV- b.e III a`sirlerdi o`z ishine aladı
- V) B.e.sh. VI - IV a`sirlerdi o`z ishine aladı
- S) B. e.sh. . V- b.e III a`sirlerdi o`z ishine aladı
- D) B.e.sh. . V - IV a`sirlerdi o`z ishine aladı

13. «İsenemen, tu`siniw ushın» degen pikirdi kim aytqan?

- A)* Avgustin
- V) Akvinskiy
- S) Avreliy
- D) Akvinat

14. Orta a`sir filosofiyasının` o`zgesheligi retinde ne alıp qaraladı?

- A)*Dinnen g`a`rezliligin
- V) Sxolastikalıq mektep tipindegi ka`raslar
- S) aplogetikanın` dindi qorg`awshıları na`zerde tutiladı
- D) Dinge qarsı shıg`ıwshı ha`reketlerdi qarawg`a boladı.

15. «Qudaylıq burshaq haqqında» shıg`armanın` avtorı kim?

- A)*Avgustin
- V) Avreliy
- S) Akvinskiy
- D) Avleyar

16. Antropotsentrizmnin` ma`nisi qanday?

- A)* du`n`yanı adam arqalı bahalaytug`ın du`n`yag`a ko`zqaras, onnı` baslı qa`diriyatı retinde du`n`yanı qurıw
- V) du`n`yanı bahalaytug`ın ko`zqarastın` tiykarg`ı jıyıntıg`ı
- S) ja`miyetlik turmıstın` tiykarların analizleytug`ın pikirler jıyıntıg`ı
- D) du`n`yag`a ko`zqarastın` tiykarların baqlaytug`ın

17. Klassikalıq ha`m postklassikalıq filosofiyası da`wirlerin anıqlan`?

- A)* XIX-XX a`sirler
- V) XX-a`sir
- S) XIX- XX a`sirlerdin` bası
- D) XIX a`sirlerde

18. Dialektikanın` tiyarg`ı nızamlar

A*san o`zgerislerinin` sapa o`zgerislerine o`tiwi, qarama-qarsılıqlardın` birliğı gu`resi nızamı,biykarlawdı-biykarlaw nızamı.

- V) san-sapa o`zgerisleri , hareketlerdin` birliğı nızamı
- S) biyqarlawdı-biykardaw nızamı
- D) rawajlanıw printsipleri nızamı

19. XIX a`sirdin` ekinshi yarımında nemets klassikalıq filosofiyasın kritikalağ`an eki bag`dar....

A*Materialistlik ko`zqarastı biykarlaw,klassikalıq emes idealistlik filosofiya ta`repinen kritikalağ`

V Meterialistler ha`m idealistler ortasında keskin qarama-qarsılıq

S Materialistlik du`n`yanı tanıw boyınsha kritikalıq

D İdealistlik pikir boyınsha du`n`yanı tanıw

20. Pozativizmnin` printsipleri

A*filosofialıq bilim anıq haqıyqıy bolıwı kerek, biliwde ilimiy metodtı qollanıw ha`m basqa ilimlerdin` jetiskenliklerine tiykarlanıw kerek, bilimge erisiwdin` tiyarg`ı jolı empirikalıq baqlaw

V filosofiya tek faktlerge arka su`yewi kerek

S filosofiya bahalıq qa`siyetlerge erisiwi kerek

D filosofialıq bilimnin` ta`biyatı ma`selesine tiykarlanıwı tiyis

21. Filosofiyada pertsepsiya tu`siniginin` ma`nisi?

A *Haqıyqatlıqtı seziwlik qabıl etiw

V Haqıyqatlıqtı sanalı qabıl etiw

S sanalı pikirlew da`rejesi

D Sanasızlıq protsessin tiykarlaw

22. Teoriya so`zinin` ma`nisi qanday?

A *Grek tilinen alıng`an «qarap shıg`ıw» , «izertlew»

V Latin tilinen alıng`an «ilmiy qaraw», «ilmiy izertlew»

S Latin tilinen alıng`an «ilmiy izertlew protsessindegi usıl»

D Grek tilinen alıng`an «qarayman», «izleyman»

23. Metafizika neni an`latadı?

A *Grek so`zi «fizikadan keyin»

V Grek so`zi ta`biyatı izertlew

S Du`n`yanı o`zegertiwshi ta`liymat

D Grek so`zinen fizikalıq qubılıslardı anıqlaw

24. Sinergetika ma`nisi qanday?

A*Grek so`zi «kelip birge ha`reket etiwshi»

V Grek so`zi Sızıqlı emes basqarıw

S Latin so`zi alımlardın` birge islewi

D Grek so`zi basqarıw sistemasında birge islesiw

25. To`mnedegi juwaptan filosofiyanın` tiyarg`ı fnktsiyasın ko`rsetin`?

A*ko`zqarashlıq

V snergetikalıq

S ratsionalistlik

D biliw metodı

26. «Platon menin` dostım, biraq shınlıq qımbatırağ` degen so`zdi kim aytqan?

A* Arsitotel`

V Sokrat

S Graklit

D Pifagor

27. Efikurshiler filosofiyasınin` tiyarg`ı jag`dayları qanday?

A* Reallıq adam aqılı ta`repinen tu`siniwge, reallıqta baxıt orın, bar, baxıt,
V haqıyqatlıq deregi aqıl, shınlıq danalıq baxıt deregi
S Erkinlik, sezimler du`n`yası, tınıshsızlıq, materiya
D Pikioler, oylaw forması, ja`miyetke ta`n bolg`ang qubılıs alıp qaralatug`ın ma`sele ekenligi

28. Orta a`sir filosofiyasının` baslanıwı qaysı juwapta durıs berilgen?

A: Orta a`sirdin` baslanıwın Batıs Rim imperiyasının` qulawı menen
V jan`a dinnin` payda bolıwı menen
S Antikalıq filosofiyanın` tamam bolıp neopolotonshiklerdin` rpayda bolıwı menen
D Spartak basshılıg`ındag`ı ko`terilistin` baslanıwı menen

29. Filsofiyada orta a`sirde aplogetika basqıshların ko`rsetin`?

A*III - V - a`sirler
V III - VI
C VII - VIII
D VI - XI

30. Postklassikalıq filsofiya neshinshi a`sirdi o`z ishine aladı?

A*.XIX - XX
V XVIII - XIX a`c
C XV - XVI
D XIX a`

31. XX a`sir filosofiyasının` en` iri ag`ımlarının` biri qaysı juwapta tuwrı ko`rsetilgen?

A* Ekzistsentsializm
V pragmatizm
S strukturalizm
D pozitivizm

32. diletkanın` negizgi kategoriyaların ko`rsetin`?

A*mu`mkinlik, haqıyqatlıq, za`ru`rlık, tosınnanlıq
V waqıt, birdeylik, nızam, mu`mkinlik
S rawajlanıw, biliwlik, mazmun forma
D printsipler, seziwlik, biliwlik, tosınnanlıq

33. Pertseptsiyanın` ma`nisin ko`rsetin`?

A*haqıyqatlıqtı seziwlik qabıl etiw
V haqıyqatlıq biliwlik qabıl etiw
S haqıyqatlıq real qabıl etiw
D haqıyqatlıq biliw ma`selesi

34. Klassikalıq filsofiyanın` klassikalıq emes filsofiyadan parqı nede?

A Ruwxın` ha`m haqıyqatlıq-teoriyalıq tu`siniw, du`n`yanı sistemalı bir pu`tin tu`sindiriw, sotsiallıq ma`deniyattı bayıtqan ku`shli, filsofiyalıq ideyaları ilimnin` jetiskenliklerin, adamzattın` materiallıq ha`m ruwxıy rawajlanıwın belgili ta`replerin sa`wlelendiredi
V* Klasikalıq da`wirde filsofiyalıq oylawdın` kategoriyalıq apparatı ha`m texnikası, ta`jiriybege tek filsofiyalıq qatnasta an`latatug`ın ha`m konkret ilimlerden parıqlanatug`ın argumentlestiriwdin` ha`m da`lilewdin` o`zgeshe usılları islep shıg`ıldı
S Adam mashqalası ha`m onın` o`mirin alıp qarag`an, ko`plegen zamanagoy filsofiyalıq kontseptsiyalardıń payda bolıwının` sha`rti
D adamzattın` tariyxıda, du`n`yalıq ma`deniyattın` rawajlanıwında filsofiyanın` rolin o`zgeshe tu`siniw, bul bag`darda filsofiya ma`deniyatın` kritikalıq ar-namıs janı bolıwı kerek

35. Pozitivizm filosofiyasının` printsipleri qanday?

A*filsofiya bilim anıq bolıwı tiyis, ilimiy metodtı qollanıw, basqa ilimler jetiskenliklerine tiykarlanıw kerek
V materialistik printsipler menen tıg`ız u`ziliksiz baylanıs, tiykarında ilimiy biliwdin` tiykarları jaratıladı
S bilimge erisiwdin` tiykarı jolı dilektikalıq oylaw, eksperiment izertlew
D filsofiyalıq pikilewler qa`diriyatlıq usıldan ha`m bahalaw usılınan qutılıwtıyis

36. Absolyutlik ideya degenimiz ne?

A*du`n`yada joqarı o`zgermeytug`ın ma`n`gi ruwxıy tiykardın` barlıg`ın moyınlaytug`ın Gegel` filosofiyasının` tiykarg`ı kategoriyası

V erkin ruwxtn` o`mirin sa`wlelendiriwshi, tiykarg`ı kategoriya

S ken`islik ha`m waqt penen shekllenbegen, ko`rekem o`ner, din ha`m filosofiyada sa`wlesin tapqan Gegel`din` filosofiyasının` sistemasının` bir bo`legi

D a`dep-ikramlı erkin sırtqı jag`daylardın`, da`stu`rlerden, bahalıqlardıń t.b.g`a`rezlilikke ko`rsetetug`ın Kant filosofiyasındag`ı kategoriya.

37. Fenmonologiya.....?

A*sananı sırtqı du`n`ya menen baylanıstan qutqarıwg`a umtılwshi, yag`nıy «taza»sananı onın` shektegi sıpatlamanı ashıp beriw arqalı izertleytug`ın filosofiyalıq bag`dar

V Sananı sırtqı du`n`ya menen ta`sirshen`degi baylanıstı qa`liplestiriwshi qubılıs

S sananı aqıldı oylawdı pikirlew da`rejesine aylandıratug`ın qubılıs tiykarg`ı filosofiyalıq bag`dar

D sananı du`n`yanı bilıw ma`selesi sıpatında qaraytug`ın filosofiyalıq aqıl oydn` tiykarg`ı badarı.

38. Biykarlawdı biykarlaw nızamı?

A*ob`ektiv du`n`yanın` predmetleri ha`m qubılıslarının` rawajlanıw protsessinde payda bolatug`ın ha`m o`mir su`retug`ın o`tmish ha`m bu`ginnin` keleshektin` arasındag`ı a`hmyetli, za`ru`rli balanıslar ha`m qatnaslardı sa`wlelendiredi

V du`n`yanı bilıw predmetler tiykarında o`mir su`retug`ın, da`lil forma sıpatında qaraw na`zerde tutiladı

S o`z-ara baylanıslar qatnaslardı sa`wlelendiredi

D predmet yaki qubılıstın` o`zinin` raa`jlanıw barısında ha`m qatnaslar na`zerde tutiladı.

39. Filosofiyada materiya degenimiz ne?

A* adamnıń g`a`resiz jasaytug`ın ob`ektiv realıqtı an`latadı

V du`n`yanı ob`ektiv tu`siniwdi an`latadı

S adamnıń du`n`yada jasaytug`ın belgisinn` ob`ektiv shınlıq zatlıq derek

D adanın` du`n`yada jasaytug`ın o`mirinin` realıg`ı sıpatın na`zerde tutiladı.

40. Bilıwdin` tiykarg`ı formaların ko`rsetin`?

A* seziwlik bilıw, sezim, qabil etiw, eleslew, ratsionalıq bilıw, tu`sinik, pikir, oy juwmag`ı, iratsionallıq intuıtsiya

V intuitiv bilıw, aqıl bilıw, eleslew oylaw, pikirlik, sezim

S rapsionallıq bilıw, aqıl sezim, qabil etiw, pikirlik, sanalıq

D intuıtsiyalıq bilıw, seziwlik bilıw, aqıl sana, sanasızlıq, esleslew, yad.

41. Dialektikanın tiykarg`ı printsipleri ko`rsetin`?

A* ulıwma o`zgeris ha`m rawajlanıw printsipi, ulıwma baylanıs printsipi

V qarama-qarsılıqlardıń birlini nızamı baylanıslar

S o`zgerislerdin` tiykarı, rawajlanıw printsipi

D o`zgerisler, baylanıslar, rawajlanıw printsipleri, sol na`rsenin` sol na`rsege aylanıwı printsipleri ob`ektivlik nızamlıq da`rejesi

42. Dialektikanın tiykarg`ı kategoriyaları jaylasqan tuwrı qatardı ko`rsetin`?

A* sebep-na`tiyje, forma-mazmun, za`ru`rlik- tosınnanlıq, mu`mkinlik ha`m haqıyqatlıq, tiykar-qu`bılıs, jekelik-o`zgeshelik- ulıwmalıq

V forma-mazmun, sebep-na`tiyje, za`ru`rlik- tosınnanlıq, mu`mkinlik ha`m haqıyqatlıq, tiykar-qu`bılıs, jekelik-o`zgeshelik- ulıwmalıq

S sebep-na`tiyje, tiykar-qubılıs, za`ru`rlik- tosınnanlıq, mu`mkinlik ha`m haqıyqatlıq, jekelik-o`zgeshelik- ulıwmalıq

D tiykar-qubılıs, za`ru`rlik- tosınnanlıq, mu`mkinlik ha`m haqıyqatlıq, jekelik-o`zgeshelik- ulıwmalıq, sebep-na`tiyje, forma-mazmun, za`ru`rlik- tosınnanlıq, mu`mkinlik ha`m haqıyqatlıq

43. Dialektikanın tiykarg`ı strukturalıq elementlerin ko`rsetin`?

A* Ontologiya, gnoseologiya, logika, metodologiya

V Aksiologiya, logika, etika, estetika, bilıw teoriyası

S Ontologiya, bilıw teoriyası, logika metod, ilimiy

D Gnoseologiya, metodologiya filosofiyalıq metodlar

44. Sebep ha`m na`tiyje tu`sinigi anlizlen`?

A* o`z-ara ta`sir etiwshi denelerde, elementlerde, ta`replerde belgili o`zgerislerdi payda etiwshi bir denenin` ta`repleri, elementleri yamasa eki onnanda ko`p denenin` o`z-ara ta`siri, o`z-ara ta`sir etiwshi

- denelerde yamasa elementlerde, ta'replerde, olardin' o'z-ara ta'siri na'tiyjesinde payda bolatug'in o'zgerisler
- V qubulislardin' sebepli na'tiyjeli baylanislar uliwmalik xarakterge iye ekenligi na'zerde tutiladi sebep na'tiyje kategoriyalari jeke qubulistin' kelip shig'iw na'tiyjesinde qaralatug'in ma'sele na'zerde tutiladi
- S) Elementlerdi strukturaliq formalar sipatında qaralatug'in printsipler
- D) qubulislardin' sebepli na'tiyjeli baylanislardin' quramali formalari dep aytiladi.
45. Upaniyshadtin' za'ru'rli bo'legi.....?
- A) Bul misli ken'islik ha'm waqit penen sheklenip o'zinin' o'mir su'rmeytug'inunday.
- V)* o'mirdin' aynalmali kontseptsiyasi (samsara) ha'm onun' menen tig'iz baylanisqan nizam (karma). Aylanbali o'mir tuwrali ta'liyhatti olar qayta tuwirlarlardin' sheksiz shinjiri sipatında tu'sindirildi
- S) Bul misli ken'islik ha'm waqit penen sheklenip o'zinin' o'mir su'rmeytug'inunday dep qarawg'a sipatlanadi.
- D) Tiri emes materiyanin' jan menen birigiwi individtin' payda boluwina alip keledi, al karma jandi tu'p-tamirinan o'zgeriwidin' sheksiz shinjirında alip ju'redi.
46. Qıtay filosofiyası bilimlendiriwidin' klassikalıq kitaplarına qaray .....analiz?
- A) O'zgeris Kitabı, Qosıqlar kitabı b. e. sh. (XI-VI a'sisler) a'yyemgi xalıq poeziyasının' toplami bolsa, Tariyx kitabı (b. e. sh. 1-mın' jıllıqla
- V) urısıwına ma'mleketler» kitabı, Ta'rtip Kitabı (b. e. sh. IV-I a'sir) siyasiy turmistı o'mirdi sipatlaydı
- S) *Qosıqlar kitabı b. e. sh. (XI-VI a'sisler) a'yyemgi xalıq poeziyasının' toplami bolsa, Tariyx kitabı (b. e. sh. 1-mın' jıllıqlar, Ta'rtip Kitabı (b. e. sh. IV-I a'sir) siyasiy ha'm diniy tseromoniyalardı, sotsiallıq ha'm siyasiy iskerlikti sipatlaydı. Ba'ha'r ha'm gu'z Kitabı (b. e. sh. VII-IV a'sir
- D) Konfutsiy gu'rrin'leri ayıwları boyınsha kitap, Ba'ha'r ha'm gu'z Kitabı b.e. sh. XI-VI a'sirler
47. Manixeylik da'wirinin' anıq da'wiri?
- A) B. e. sh. II-V a'sirlerde
- V) B. e. sh. II-VIII a'sirlerde
- S) B. e. sh. II-XIII a'sirlerde
- D)* B. e. sh. II-III a'sirlerde
48. Jep o'zinin' sıptıqı pishimi boyınsha da'pke usag'an. Quyash, ay ha'm basqa da aspan jaqtıptıqlapı jepden payda bolg'an degen pikirdi kim aytqan?
- A) Anaksimend
- V) Graklit
- S) Pifagor
- D) Platon
49. Bipinshi pet ken'eytilgen bilw teopiyasın jasag'an filosof?
- A)* Demokrit
- V) Levkip
- S) Aristofan
- D) Anaksimandr
50. Qaysı filosof obrazlar (ideyalar) wakıttan ha'm ken'islikten tısqarı turadı. Akıl-oy (razum) eki du'n'yanı : o duniyanı ha'm reallıqtı baylanıslantıradı.
- A) Geraklit
- V) *Platon
- S) Aristotel
- D) Pifagor
51. adamzat bilimlepine iseniw mu'mkin be Olapdn' haqıyqıylıg'in, shınlıg'in ya nadupıslıg'in, qa'teligin qalay teksepiw mu'mkin degen ta'liyhatti qaysı qoyadı?
- A)* Sofistlep
- V) palotnshılar
- S) Aistotelshiler
- D) Soratshılar
52. S T O Í Ts Í Z M qashan payda bolg'an?
- A) *B. e. sh. 302-jılı
- V) B. e. sh. 303-jılı
- S) B. e. sh. 304-jılı
- D) B. e. sh. 305-jılı
53. Ekinshi ta'biyat a'llette za'ru'rlikten payda boladı misal keltirin'?
- A) zatlar tog'aylar, ag'ashlar
- V) haywanlar jasaytug'in ortalıq, a'tirap ortalıq
- D)* ruchka, pero, qa'lem

54. Sanasizliqtin` ekinshi da`rejesi anıqlan`?

A) Bul adamnıń ta`ndar, sergek, zeyinli, ha`tte uyıqlamaytug`ın halatına uqsas protsessleri elesleri ayıladı

V) Bul adamnıń ta`ndar, sergek, zeyinli, ha`tte uyıqlamaytug`ın halatına uqsas na`rse qubılıslardı analizlewde miydin` sergekleniw protsessi

S)*Bul adamnıń ta`ndar, sergek, zeyinli, ha`tte uyıqlamaytug`ın halatına uqsas protsessleri ha`m halatları

D) Bul adamnıń ta`ndar, zeyinli, ha`tte uyıqlamaytug`ın halatına uqsas tu`s ko`riwleri

55) J. P Sartrdın` pikirinshe sana....?

A) *psixikalıqtın` bolmısınin` o`lsheminin` tiykarı, jeke adamnıń o`zinin` o`mir su`riwin sanalı tanıp biliwi o`z bolmısınin` gu`wası.

V) psixikalıqtın` bolmısınin` o`lsheminin` tiykarı, jeke adamnıń o`zinin` o`mir su`riwin sanalı tanıp biliwi o`z bolmısınin` gu`wası.

S) psixikalıqtın` bolmısınin` o`lsheminin` tiykarı, jeke adamnıń o`zinin` o`mir su`riwin sanalı tanıp biliwi miydin` forması.

D) psixikalıqtın` bolmısınin` o`lsheminin` tiykarı, sıpatın qaralatug`ın ma`sele dep aytıwg`a boladı.

56. Filosofiyalıq problemalardıń` printsipiallıq ayırmashılıg`ın ko`rsetin`?

A)* sonda olar eki tu`rli ta`biyatqa iye. Bir ta`repten, olar waqıttın` ha`r bir tariyxıy aralıg`ında konkret-tariyxıy formag`a iye. Ol sol da`wirdin` o`zgeshelikleri menen belgilengen, Ekinshi ta`repten, filosofiyalıq problemalar bolmıstın` tiykarı ma`selelerin qarag`anlıqtan, olar ma`n`gi problemalar toparına kiredi

V) Ekinshi ta`repten, filosofiyalıq problemalar bolmıstın` tiykarı ma`selelerin qarag`anlıqtan, olar ma`n`gi problemalar toparına kiredi, birinshi ekinshisn tolıqtırıp turatug`ın mashqalalı protsess.

S) Bir ta`repten filosofiyalıq problemlar birinshi da`rejedegi du`n`ya adam sisteması alıp qaraw

D) Birinshi qaralg`an filosofıyanın` tiykarı ma`selesi ta`repten, filosofiyalıq problemalar bolmıstın` tiykarı ma`selelerin qarag`anlıqtan, olar ma`n`gi problemalar toparına kiredi

57. Klassikalıq emes ilimge o`tiw da`wirin anıqlan`?

A) 19 a`sirdin` birinshi yarımında, al 20 a`sir shegarasında klassikalıq emes ilimge o`tiw da`wiri baslandı

V) *19 a`sirdin` ekinshi yarımında, al 20 a`sir shegarasında klassikalıq emes ilimge o`tiw da`wiri baslandı

S) 20 a`sirdin` aqırı 21 a`sirdin` basındag`ı ilim

D) 19 a`sirdin` ekinshi yarımında, al 21 a`sir shegarasında klassikalıq emes ilimge o`tiw da`wiri baslandı

58. Filosofiyada antiklassikalıq bag`darg`a iye bolg`an iri figuralar ha`m boldı bular...

A)* Olar: daniyalı filosof S. K`erkegor (1813-1855j.) ha`m nemets filosofi F. Nitsche (1844-1900j.). Olar ta`repinen baslaması iske tu`sken ideyalıq ha`reket XX-a`sirde ju`da` ku`sheydi, o`zinin` ta`sirin usı bu`ginge shekem jog`altqan emes.

V) Antiklassikalıq bag`darg`a iye bolg`an iri figuralar ha`m boldı. Olar: daniyalı filosof S. K`erkegor (1813-1855j.) ha`m nemets filosofi F. Nitsche (1844-1900j.). Olar ta`repinen baslaması iske tu`sken ideyalıq ha`reket XX1-a`sirde ju`da` ku`sheydi, o`zinin` ta`sirin usı bu`ginge shekem jog`altqan emes.

S) K. Marks, F. Engel`s baslamsı menen F. Nitsche (1844-1900j. olar ta`repinen ideyalıq ha`reket iske tu`sti.

D) Olar G. Kogen (1841-1918j.), P. Natrop, (1854-1924j.), E. Kassirler (1874-1945j.) freyburglıq Baden mektep, V. Videl`band (1848-1915), R. Rikkert (1863-1936) do`gregine ja`mlesti

59. Ontologiya so`zi grekshe qaysı tilden alıng`an?

A)* grek (haqıyqat, nag`ız, bar) (ta`liymat) - barlıq, bolmıs tuwralı ta`liymat degendi an`latadı.

V) Ontologiya so`zi frantsuz tili (haqıyqat, nag`ız, bar) (ta`liymat) - barlıq, bolmıs tuwralı ta`liymat degendi an`latadı.

S) Ontologiya so`zi latin (haqıyqat, nag`ız, bar) (ta`liymat) - barlıq, bolmıs tuwralı ta`liymat degendi an`latadı.

D) Ontologiya so`zi frantsuz tili (haqıyqat, nag`ız, bar) (ta`liymat) - barlıq, bolmıs tuwralı ta`liymat degendi an`latadı.

60. Reallıq tu`sinigi .....

A) haqıyqat dep bolatug`ın bolsa bolmıstın` o`mir su`rip turg`an bo`leginin` mazmunın quraydı

V) virtual bolmıs, bolatug`ın bolsa bolmıstın` o`mir su`rip turg`an bo`leginin` mazmunın quraydı

S)*bolatug`in bolsa bolmistin` o`mir su`rip turg`an bo`leginin` mazmunin` quraydi
D) du`n`ya bolsa bolmistin` o`mir su`rip turg`an bo`leginin` mazmunin` quraydi
159) du`n`yanin` tiykarinda materiya ha`m forma bar dep tu`sindirip, materiya uyan`, passiv, al forma aktiv, do`retiwshilik baslamag`a iye dep tusindirgen filofoftu` aniqqlan`?

- A) Ksenofan
- V) Platon
- S) *Arsitotel`
- D) Ksenofan

61. Ekinishi ta`biyat oblastında bolmistin` minaday tu`rleri bar.....?

A) adamnin` bolmisi (zatlar du`n`yasindag`i adamnin` bolmisi ha`m spetsifikaliq adamzat bolmisi),
V) ruwxıylıqtın` (ideallıqtın`) bolmisi (individuallasqan) ha`m ob`ektivlesken (individuallıqtan tısqarı) ruwxıylıq,

S) sotsiallıqtın` bolmisi. Ol individuallıq bolmıs (ja`miyette ha`m tariyx protsessinde jeke adamnin` bolmisi) ha`m ja`miyettin` bolmisi

D) Juwaplardin` v ha`m s, a, durıs

62. Bolmistin` formasindag`i o`zgesheliklerdi esapqa ala otırip, ruwxıylıqtı ekige bo`liw mu`mkin qanday?

- A) Ruwxıylıqtın` individuallasqan bolmisi
- V) Individuallıqtan tısqarı ob`ektivlesken ruwxıylıqtın` bolmisi
- S) Ruwxıylıqtın` individuallasqan bolmisi en` aldı menen individtin` sanasin` o`z ishine aladı.
- D) *juwaplardin` a,v,s, durıs

63. Sanasızlıqtın` birinshi da`rejesin` anıqlan`?

A) Bul adamnin` ta`ndar, sergek, zeyinli, ha`tte uyıqlamaytug`in halatina uqsas protsessleri ha`m halatları. Biraq olar sananın` maydanına ensede belgili waqıtqa deyin sanalı tu`rde tanıp bilinbegen, an`lanbag`an bolıp qala beredi. Ma`selen, ku`ndelikli o`mir baqlawımız boyınsha G`oy pisip jetildi, kelip tur, men oylap turman deymiz ha`m tiykarınan, oydn`, obrazdn` sanasızlıqtın` ishinde payda bolg`anlig`in ha`m onin` son`g`i an`lanıwın anıqlaymız.

V) Bug`an awır, qa`wip-qa`terli ta`sirden, informatsıyanın` shekten tısqarı ko`leminen qorg`anıw ushın G`qısıp shıg`arılğ`an adamnin` qısınspaları, qayg`ırılıwları ha`m kiredi

S)* Adamnin` o`zinin` denesinin`, onin` geybir qarapayım ma`p, talap, za`riwliklerin` qanaatlandırırw boyınsha funktsıyaların` kombinatsiyalawdag`ı sanasız psixikalıq qadag`alawı. Bul qadag`alaw avtomat tu`rde (sanasız tu`rde) iske asadı. Sanasızlıqtın` mexanizminin` buzılıwı psixikalıq qıynshılıqlarğ`a alıp keledi (ma`selen, adam saw ayaqları menen ju`re almay qaldı deyik). Geybir tilekler, niyetler, tu`sler, patologiyalıq ruwxıy halatlar (fobiya, paranoyya h.t.b.) sanasız (yamasa azg`ana sanasız.

D) ruwxın` adamnin` janında pisip jetilisen oy-pikirlerinde, geypara ko`rkem, ilimiy, filofofiyalıq ha`m basqa da` intuitsiyalarda ko`rinis tabadı. Bul protsesslerde sanasızlıq sana menen, adamnin` sezimlerinin` ha`m aqıl-oyınin` do`retiwshilik energiyası menen, sana menen o`tlesip ketken

64. Materiyanın` filofofiyalıq tu`sinigi.....?

A) tu`sinigi predmetlik, materiallıqtı o`z ishine aladı, g`alaba (universallıq) belgilerge iye ha`m pu`tkil ob`ektiv reallıqtı an`latadı.

V) zatlıq na`rse tu`sinigi pu`tkil predmetlik, materiallıq haqıyqatlıqtı o`z ishine aladı, g`alaba (universallıq) belgilerge iye ha`m pu`tkil ob`ektiv reallıqtı an`latadı.

S) materiallıq haqıyqatlıqtı o`z ishine aladı, g`alaba (universallıq) belgilerge iye ha`m pu`tkil ob`ektiv bolmıstı na`zerde tutadı.

D)* pu`tkil predmetlik, materiallıq haqıyqatlıqtı o`z ishine aladı, g`alaba (universallıq) belgilerge iye ha`m pu`tkil ob`ektiv reallıqtı an`latadı.

65) Jansız ta`biyat tuwralı ga`p bolg`anda.....?

- A) *Kosmostag`ı baylanıslar na`zerde tutıladı.
- V) Aspan deneleri
- S) Ku`n ay
- D) jer forması

66. 164 noosfera (greksheden audarmasında aqıl-oy sferası) tu`sinigin` using`an alım?

- A)* E. Lerua
- V) Vernadskiy
- S) A. shveytser
- D) Chijevskiy

67. XIX-XX a`sirler aralıg`ında solipsizminin` sub`ektiv-idealistik ideyaların` ...?
 A)*Germaniyada E. Max, R. Avenarius, Rossiyada N. O. Losskiy h.t.b. rawajlandırdı
 V) E. Max, R. Avenarius,
 V) Rossiyada N. O. Losskiy
 S) germaniyada E Max
 D) Fixte,
68. Tiri emes ta`biyatta sa`wleleniw ko`p qırlılıqqa iye.....
 A) strukturalıq da`rejesine o`z-ara ta`sirdin` spetsifikalıq xarakterli tu`rdegi ha`m tipleri tiyisli.
 V)Demek, olar mexanikalıq, fizikalıq, ximiyalıq sa`wleleniw formaları
 S) fizikalıq formalar
 D)*Materiyanın` ha`r bir strukturalıq da`rejesine o`z-ara ta`sirdin` spetsifikalıq xarakterli tu`rdegi ha`m tipleri tiyisli. Demek, olar mexanikalıq, fizikalıq, ximiyalıq sa`wleleniw formaları
69. Podsoznanienin` filosofiyalıq ha`m psixologiyalıq analizine dıqqat bo`lgen ullı oyshıllar.....?
 A) *Z. Freyd, K. Yung, E. Fromm
 V) Z. Freyd, Spikin
 S) İvanov Z.Freyd
 D) Spirkin İvanov
70. Germenevtikanın` tiykarın salg`an XVIII -a`sirdin` aqırı XIX a`sirdin` birinshi shereginde .....?
 A) nemets protestant teologı ha`m filolog Fridrix shleyermaxer.
 V) V. Dil`tey, M. Xaydegger, Xans Georg Gadamer,
 S)frantsuz filosofi Pol` Riker.
 D) Z.Freyd
71. Skeptitsizm eki jag`daydan kelip shıqtı.....?
 A). Birinshi - filosoflarda birlikli sistema do`retiwshi baslama joq, demek ol o`z ishinde logikalıq qarama-qarsılıqqa iye.
 V) Ekinshi-filosoflar qarama-qarsılıqlı jaqdaylardı tiykarlaydı eken, onda filosofiya shınılıqtı izlep tabıw mu`mkinshiligine iye emes. Demek qa`legen filosofiyalıq sistema joqqa bara-bar.
 S)Antikalıq skeptitsizminin` tiykarın salıwshılardıń biri Pirron (b. e. sh. 365-275j.) tek seziwlik qabıllawdı g`ana maqulladı. Onın` pikirinshe sub`ekt qubılstan tikkeley ob`ektin` tiykarın biliwge o`tkende adasıw baslanadı.
 D) *juwaplardın` a, v, s durıs
72. agnostitsizminin` tag`ı bir shaqabı-konventsionalizm payda boldı. Bul boyınsha ilimiy teoriyalar ha`m tu`sinikler sırtqı dun`yanın`, onın` ta`replerinin`, qa`siyetlerinin` real` minezlemesin emes, al alımlardıń o`z-ara kelisimi.
 A) *XIX-XX a`sir aralıg`ında
 V) XX-XXI a`sir aralıg`ında
 S) X-XV a`sir aralıg`ında
 L)XVII-XVIII aralıg`ında
73. Tu`sinik-
 A) ulıwma ha`m tiykarı belgilerinde sa`wlelendiretug`ın oy
 V) *predmetlerdi olardıń ulıwma ha`m tiykarı belgilerinde sa`wlelendiretug`ın oy
 S) zatlar olardıń ulıwma ha`m tiykarı belgilerinde sa`wlelendiretug`ın oy
 D) miydin` ulıwma ha`m tiykarı belgilerinde sa`wlelendiretug`ın oy
74. Du`n`yag`a ko`z qarastın` tariyxıy tipleri
 A. Mifologiya
 V. Din
 S. Filosofiya
 *D. Barlıq juwaplar durıs
75. . Ha`zirgi waqıtta ilimnin` tariyxıylıg`ın tiykarlawshı u`sh model`.
 A. Kumulyativ model`
 V. İlimiy revolyutsiyalar menen tu`sindiretug`ın model`, ilim tariyxı tsivilizatsiyalıq jeke jag`daylar juyındısı.
 (Keys stadis)
 S. İntensiv model`
 *D. A ha`m V

76. Metodologiya...

- A. Ma`lim ilimde qollanilatug`in izertlewdin` priemlarinin` jiyindisi
- V. Du`n`yani ilimiy biliw ha`m onı qayta o`zgeriwidin`, qurıwdın` metodı tuwralı ta`liymat
- S. Pa`nlerdin` nızamlılıg`ı sa`wlelendiriw
- *D. A ha`m V

77. Gipoteza

- *A. Birneshe faktler tiykarında ob`ektin` o`mir su`rip turg`anlıg`ı haqqında boljaw
- V. Gipotezada tiykar joq
- S. Toliq da`liyllengen pikir
- D. Mif

78. IX-XI a`sirlerde shıg`ıs ma`mleketleri birinshi gezekte, Oraylıq Aziya xalıqları ushın altın a`sir oyanıw da`wiri xarakterleytug`m da`wirdin` do`retpeleri

- A. Filosofiyalıq sawallar ha`m olarg`a juwaplar
- V. Filosofiyanı u`yreniwde nelerdi biliw kerek
- S. «Logika», «Ma`mleket hakkında», «Farxad ha`m shiyrin», «Pazıyletli adamlar sha`hri»
- *D. A ha`m V

79. «Al`goritm», «Algebra» so`zleri kimnin` atı menen baylanıslı?

- A. Al` Farabiy
- V. Al` Ferganiy
- S. İbn Sino
- *D. Al`-Xorezmi

80. Ta`biyat

- *A. Adamzattın` o`mir su`riwinin`, jasawının` ta`biyiy sha`rayatlarının` jiyindisi
- V. Geografiyalıq ortalıq penen bara bar
- S. Biosfera menen ten`
- D. Geologiyalıq strukturalar

81. Filosofiyalıq du`n`yag`a ko`z qaras

- A. Diniy du`n`yag`a ko`z qaras penen birdey
- *V. Du`n`ya adamzat turmısı haqqında aql oy printsiplerine tiykarlang`an erkin kritikalıq oy pikir
- S. Teoriyalıq ko`z qaras, ko`z qaraslardıń sisteması
- D. V ha`m S

82. An`tinomiyalar haqqında ta`liymattın` avtorı – nemets klassikalıq filosofiyasının` ko`rnekli wa`kili

- A. Gegel`
- V. Fixte
- S. shelling
- *D. Kant

83. Geliotsentristlik ko`z qarastın` tiykarın salıwshı

- *A. Kopernik
- V. Galiley
- S. Kepler
- D. Bruno

84. «Hindistan», «Geodeziya», «A`yyemgi xalıqlardıń e6stelikleri» atlı miynetlerinin` avtorı?

- A. Al` Farabi
- V. İbn Sino
- S. Rishad ed Eddin
- *D. Beruniy

85. Diniy du`n`yag`a ko`z qaras

- A. A`psanawiy ku`shlerge isenim menen baylanıslı
- *V. İla`xiy ku`shlerge isenim menen baylanıslı
- S. Ta`biyiy ha`m ja`miyetlik qubılıslardı tikkeley olardıń o`zlerine tu`sindiriw menen baylanıslı
- D. Durıs juwap joq

86. Dialektika metod sıpatında

*A. Predmet ha'm qubılıslardın' ma'nisi, olardıń bir- biri menen baylanısı ha'm rawajlanıwı nızamlıqları filosofiyalıq nızamlar, tu'sinikler (kategoriyalar) sisteması ja'rdeminde ashıp beredi
V. A'lemdegi predmet ha'm qubılıslardıń o'z ara baylanısına emes, al o'zinsheliklerine diqqat bo'ledi.
S. Sofistika menen bara-bar
D. Durıs juwap joq

87. Sofistika

*A. Logikalıq jaqtan nadurıs pikirlewdi durısqa shıg'arıw, da'liyllew usılı
V. Metafizikag'a bara bar
S. Dialektikanın' bir shaqabı
D. Eklektikag'a bara bar

88. Farabiydin' orta a'sirlik ilimlerde klassifikatsiyalawı

A. Til tuwralı ilim, logika, matematika
V. Ta'biyattanıw ha'm diniy ilimler yamasa metafizika, qalanı basqarıw tuwralı ilim (yamasa siyasiy ilim) yurisprudentsiya ha'm kalom
S. Ta'biyattanıw ha'm diniy ilimler
*D. A ha'm V

89. Lokayata ta'liyimatına sa'ykes adam....

*A. To'rt materiallıq elementten – jer, suw, ot, hawadan quralg'an
V. Eki elementten – jer, suwdan
S. U'sh elementten – jer, suw ha'm hawadan quralg'an
D. Durıs juwap joq

90. . Qıtay filosofiyasının' tamirları

A. Qosıqlar kitabı, Tariyx kitabı, Ta'rtip kitabı
V. O'zgeris kitabı, Ba'ha'r ha'm Gu'z kitabı
S. Qosıqlar kitabı, Ba'ha'r ha'm Gu'z kitabı
*D. A ha'm V

91. «Birınshi matematik», «Birınshi astronom», «Birınshi fizik» atalg'an İoniya naturfilosofiyasının' wa'kili

*A. Fales
V. Anaksimandr
S. Anaksiman
D. Geraklit

92. A'leminin' tiykarın ha'm onın' birınshi sebebin apeyron - ma'n'gi ha'm sheksiz substantsiya dep tasiyqlag'an İoniya naturfilosofiyasının' wa'kili

A. Fales
*V. Anaksimandr
S. Anaksiman
D. Geraklit

93. Otı a'leminin' tiykarı sıpatında qarag'an a'yyemgi grek filosofi

A. Fales
*V. Geraklit
S. Pifagor
D. Platon

94. Atomistlik filosofiyasının' tiykarın salıwshı a'yyemgi grek filosofi

A. Geraklit
V. Pifagor
S. Platon
*D. Levkip

95. Dialektikalıq logikanın' tutqan ornın birınshi ma'rtebe sistemalasqan tu'rde islep shıqqan ha'm oylawdın' metafizikalıq metodın sing'a lg'an nemets klassikalıq filosofiyasının' wa'kili

*A. Gegel
V. Fixte
S. shelling
D. Kant

96. Jil sanaw, planetalar teoriyası, astronomiya ma`seleleri ha`m 1018 juldızdın` kestesinde o`z ishine alg`an «Ziji Guragoni» («Juldızlardın` Guraganlıq katalogı») traktatlarının` avtorı

*A. Ulug`bek

V. Al Kashi

S. Ali Kushchi

D. Djamshid

97. Filosofiyalıq problemalardıń printsipiallıq o`zgesheligi

A. Ma`lim da`wirdin` o`zgeshelikleri menen belgilengeligi, konkret tariyxıy formag`a iyeligi

V. «Filosofiyalıq problemalardıń ma`n`giligi» ma`selen du`n`yag`a biliwlik ha`m bahalıq qatnasıwdın` mudamı qoyılıwı

S. Tek abstraktlılıq penen

*D. A ha`m V

98. Filosofiyada dialektika ideyasın islep shıg`ıw boyınsha bir qansha bag`darlardı bo`lip ko`rsetiw mu`mkin.....qaysılar?

A) Messianlıq dialektika, Negativlik dialektika emerdjentlik

V) ta`biyattanıw ilimleri dialektikası

S) tariyxıy biliw dialektikası

D) *juwaplardın` a, v, s, durıs

99. Ja`miyettin` rawajlanıwında filosofıyanın` roli

*A. Ja`mlenip ulıwmalasqan formada filosofiya biliw protsessinin` ha`m sotsiallıq praktikanın` rawajlanıw bag`darına ta`sir etetug`in paradigmalardı qa`liplestiredi

V. Ja`miyettin` rawajlanıwına filosofıyanın` ta`siri joq

S. Ja`miyettin` rawajlanıwına filosofıyanın` ta`siri tek g`ana ullı adamlardıń pikirlewi menen sheklengen

D. Ja`miyettin` rawajlanıwına filosofiyalıq ta`siri din arqalı a`melge asadı.

100. İlim filosofiyası qashan qa`liplese basladı ?

A. XVIII asirdin` aqırında

V. XIX a`sirdin` aqırında

*S. XIX a`sirdin` ortaları

D. XX a`sirdin` ortaları

101. Sinergetika

A. O`zin-o`zi uyımlastırıwdın` zamanago`y teoriyası

V. O`zin-o`zi uyımlastırıw, tuwrı sızıqlı emeslik, ten` emeslik, «xaos arqalı ta`rtiptin`» qa`liplesiwı felomenlerin izertlew menen baylanıslı du`n`ya qaras.

S. Globallıq evolyutsiya menen baylanıslı

*D. A, V, h S

102. Ta`biyiy qorshag`an orta («birinshi ta`biyat»)

A. Biosfera (flora, fauna)

V. Gidrosfera

S. Atmosferanın` to`mengi qatlamı, litosferanın` joqarg`ı qatlamı

*D. A, V, h S

103. SAPA .....?

A) Sapa predmettin` (qubılıslardıń, predmettin`) sonday belgisi, ol onı og`an ha`m onın` menen bir tipler predmetler klasına tiyisli qa`siyetlerdin` jıyındısına iye sıpatında boladı.

V) Sapalıq belgilikti jog`altıwdan predmet o`zi menen o`zi bolıwdan qaladı, onın` predmetlerdin` basqa klaslarına tiyisli jan`a belgilerge iye boladı.

S) sapa rawajlang`an materiyanın` belgisi, san

D) *juwaplardın` a, v durıs

«Жәмийетлик пәнлер» кафедрасында оқытылатуғын пәнлерден талабалардың билимин рейтинг системасы тийкарында бахалаў критериясы.

Кафедрада оқытылатуғын пәнлер бойынша рейтинг кестелери, қадағалаў түрлери, саны хәм хәр бир қадағалаўға ажыратылған максимал балл, сондай-ақ, ағымдағы хәм шегаралық бахалаўлардың таңлаў баллары ҳаққындағы мағлыўматлар пән бойынша биринши сабақта талабаларға дағаза қылынады.

Пән бойынша талаблардың билим хәм өзлестіріу дәрежесінің Мәмлекетлик тәлим стандартларына мууапықлығын тәміинлеу үшін төмендеги қадағалау түрлері өткериледи:

Күнделикли бахалау (КБ) – талабның пән темалары бойынша билим хәм әмелий көникпеси дәрежесін анықлау хәм бахалау усылы. Күнделикли бахалау пәннен келип шыққан халда әмелий хәм лабораториялық сабақларында ауызша сорау, өз бетінше жұмыс, тест өткеріу, сәубетлесиу, қадағалау жұмысы, үй тапсырмаларын тексеріу хәм усы усаған басқа формаларында өткерилиуі мүмкин;

Аралық бахалау (АБ) – семестр дауамында оқыу бағдарламасының тийисли (бир неше темаларды өз ишине алған) бөлімі тамамланғаннан кейін талабаның теориялық билимі хәм әмелий көникпеси дәрежесін анықлау хәм бахалау усылы. Аралық бахалау бир семестрде еки мәрте өткериледи хәм формасы (жазба, ауызша, тест хәм басқа) пәнге ажыратылған улыума саатлар көлемінен келип шыққан халда белгиленеди;

Жуумақлаушы бахалау (ЖБ) – семестр жуумағында пән бойынша теориялық билимі хәм әмелий көникпелері талаблар тәрәпинен өзлестірилиу дәрежесін бахалау усылы. Жуумақлаушы бахалау тийкарынан таяныш түсиниклер хәм ибараларға тийкарланған “Жазба жұмысы” формасында өткериледи.

Аралық бахалау (АБ) өткеріу процессі кафедра баслығы тәрәпинен дүзилген комиссия қатнасында турақлы түрде үйренилип барылады хәм оны өткеріу тәртиптері бузылған жағдайларда, **АБ** нәтижелері бийкар етилиуі мүмкин. Бундай халларда **АБ** қайта өткизиледи.

НМПІДдың ректорының буйрығы менен ишки қадағалау хәм мониторинг бөлімінің басшылығында дүзилген комиссия қатнасында **ЖБды** өткизіу процессі турақлы түрде үйренилип барылады хәм оны өткеріу тәртиптері бузылған халларда, **ЖБ** нәтижелері бийкар қылыныуы мүмкин. Бундай халларда **ЖБ** қайта өткизиледи.

Талабаның билим көрсеткіші, көникпеси хәм алған билимін қадағалаудың рейтинг системасы тийкарында талабның пән бойынша өзлестіріу дәрежесі баллар арқалы көрсетиледи.

Кафедрада оқытылатуғын барлық пәнлер бойынша талаблардың семестр дауамында өзлестіріу көрсеткіші **«5» бахасы** системада бахаланады.

Балл	Баха	Талабның билим дәрежесі
«5» бахасы	Айрықша	Жуумақ хәм қарар қабыл қылу. Творчестволық пикирлей алу. Оз бетінше пикирлей алу. Алған билимлерін әмелде қоллау. Әхмийетін түсиндириу. Билиу, айтып беріу. Көз-қарасқа ие болу.
«4» бахасы	Жақсы	Өз бетінше пикирлеу. Алған билимлерін әмелде қоллау. Әхмийетін түсиндириу. Билиу, айтып беріу. Көз-қарасқа ие болу.
«3» бахасы	Қанаатландырарлы	Әхмийетін түсиндириу. Билиу, айтып беріу. Көз-қарасқа ие болу.
«2» бахасы	Қанаатландырарсыз	Анық көз-қарасқа ие болмаслық. Билмеслик.

Талабалар АБдан топлауғын балларының критериялары

№	Көрсеткішлер	АБ баллары
		Максимал` балл

1.	Сабақтарға қатнасуы дәрежесі. Семинар жұмыстарын орындаудағы іскерлігі, сабақ бойынша дәптерлерінің жүргізіліуі хәм жағдайы.	Аралық бағалау	«5» бағасы
2	Ауызша сорау-жууап, үй тапсырмаларын орындауы хәм басқа бағалау түрлерінің нәтижелері бойынша. Темалар бойынша үй жұмыстарын орындауы хәм өзлестіріу дәрежесі.	Аралық бағалау	«5» бағасы
Жәми АБ баллары			«5» бағасы

Талабалар АБдан топлайтуғын балларының критериялары

№	Көрсеткішлер	АБ баллары		
		Макс	1-АБ	2-АБ
1.	Сабақтарға қатнасуы хәм өзлестіріу дәрежесі. Лекция сабақтарындағы іскерлігі, конспект дәптерлерінің жүргізіліуі хәм толықлығы.	5	5	5
2.	Сабақтарға қатнасуы, өзлестіріу дәрежесі хәм басқа бағалау түрлерінің нәтижелері бойынша	5	5	5
ЖәмишБбаллары		«5» бағасы		

Жуумақлаушы бағалау “Жазба жұмысы” формасында белгіленген болса, ол халда жуумақлаушы бағалау «5» бағасы “Жазба жұмысы” вариантлары тийкарында өткізіледі.

Егер жуумақлаушы бағалау орайластырылған тест тийкарында шөлкестірілген болып пән бойынша жуумақлаушы бағалау “Жазба жұмысы” формасында белгіленген болса, ол халда жуумақлаушы бағалау төмендегі кесте тийкарында әмелге асырылады.

№	Көрсеткішлер	ЖБ баллары	
		Макс	Өзгеріу аралығы
1.	Пән бойынша жуумақлаушы бағалау жазба формасында өткізіледі.	«5» бағасы	«2»-«5» бағасы
Жәми:		«5» бағасы	«2»-«5» бағасы

РЕЙТИНГ ҚАДАҒАЛАУ РЕЖЕСИ 2020–2021 оқыу жылы, _ курс бакалавриат тәлим бағдарлары үшін

Пәннің атамасы: Кафедрада оқытылатуғын барлық пәнлерден

Бағалау критериясы:

Пән үшін максимал балл – «5» бағасы .

Өтиў балы – «3» бағасы.

«5» бағасы – айрықша
«4» бағасы – жақсы
«3» бағасы – қанаатландырарлы
«2» бағасы – қанаатландырарсыз

№	Қадағалаў түри	Қадағалаў өткеріу усыллары	Өткерилетуғын мүддет (хәпте)	Қадағалаў үшін берилген балл
Ы. Аралық бағалаў – «5» бағасы				
1.	Ы АБ	Хәр түрли формада	«2»-«5» бағасы	– «5» бағасы
2.	ЫЫ АБ	Хәр түрли формада	«2»-«5» бағасы	– «5» бағасы
ЫЫЫ. Жуўмақлаўшы бағалаў – «5» бағасы				
5	ЖБ	Жазба	-	«5» бағасы

Жоқары оқыў орынларында талабалар билимин қадағалаў хәм бағалаў системасы ҳаққындағы нызамға қосымша

1-жадвал

Бағалаўдың 5 бағалық шкаладан 100 баллық шкалага өткеріу КЕСТЕСИ

5 бағалық шкала	100 баллық шкала	5 бағалық шкала	100 баллық шкала	5 бағалық шкала	100 баллық шкала
5,00-4,96	100	4,30-4,26	86	3,60-3,56	72
4,95-4,91	99	4,25-4,21	85	3,55-3,51	71
4,90-4,86	98	4,20-4,16	84	3,50-3,46	70
4,85-4,81	97	4,15-4,11	83	3,45-3,41	69
4,80-4,76	96	4,10-4,06	82	3,40-3,36	68
4,75-4,71	95	4,05-4,01	81	3,35-3,31	67
4,70-4,66	94	4,00-3,96	80	3,30-3,26	66
4,65-4,61	93	3,95-3,91	79	3,25-3,21	65
4,60-4,56	92	3,90-3,86	78	3,20-3,16	64
4,55-4,51	91	3,85-3,81	77	3,15-3,11	63
4,50-4,46	90	3,80-3,76	76	3,10-3,06	62
4,45-4,41	89	3,75-3,71	75	3,05-3,01	61
4,40-4,36	88	3,70-3,66	74	3,00	60
4,35-4,31	87	3,65-3,61	73	3,0 ден кем	60 ден кем